Anders Barstad (red.)

På vei mot det gode samfunn?

Utredning til Finansdepartementet i forbindelse med arbeidet med nytt Langtidsprogram, 2002-2005

125 1876•2001 år

Avdeling for personstatistikk /Seksjon for demografi og levekårsforskning
Emnegruppe: 00.02

FORORD

Denne utredningen er skrevet på oppdrag av Finansdepartementet, i forbindelse med departementets arbeid med et nytt langtidsprogram (2002-2005). Også Sosial- og helsedepartementet har bidratt til å finansiere utredningen. Et forprosjekt til utredningen ble finansiert av Verdikommisjonen. Utredningen er ført i pennen av forskere ved Seksjon for demografi og levekårsforskning, Statistisk sentralbyrå, i samarbeid med Ottar Hellevik, professor i statsvitenskap ved Universitetet i Oslo og forskningssjef ved MMI. Hellevik har skrevet kapittel 2, forsker Ragni Hege Kitterød kapittel 3, forsker Jan Lyngstad kapittel 6 og 7, mens forsker Helge Brunborg har skrevet kapittel 8. De øvrige kapitlene er skrevet av forsker Anders Barstad, som også har fungert som redaktør for publikasjonen. Teksten i noen av kapitlene, spesielt kapittel 4 og 5, bygger i stor grad på tilsvarende kapitler i Statistisk sentralbyrås publikasjon *Sosialt Utsyn 2000*, men tallgrunnlaget har blitt oppdatert der hvor det har latt seg gjøre.

Utredningen ble levert til Finansdepartementet i september 2000, men offentliggjøres først nå, i forbindelse med at Langtidsprogrammet blir lagt fram. På en del områder er det publisert nye tall siden utredningen ble laget, disse inngår ikke i utredningen. Med få unntak er det foreliggende notatet identisk med utredningen som ble oversendt Finansdepartementet. Det vil senere bli utgitt en bearbeidet versjon av notatet, med støtte fra Norges forskningsråd. Med tanke på en senere bearbeiding, er alle kommentarer til det foreliggende notatet velkomne.

INNHOLDSFORTEGNELSE

FORORD **1**

INNHOLDSFORTEGNELSE **2**

1. DET GODE SAMFUNN - HVA ER DET? **8**
1.1. Innledning 8
1.2. Forslag til kjennetegn ved det gode samfunn 10
A. Det gode liv 10
B. Fellesskap og solidaritet 13
C. Demokrati 15
D. Likhet, likestilling og rettferdighet 15
E. Mangfold, respekt og toleranse 18
F. Naturvern og økologisk balanse 19
G. Internasjonal solidaritet 19
1.3. Politiske ideologier og avveiningen mellom ulike verdier 20
1.4. De politiske partienes syn 22
1.5. Marked, stat eller sivilt samfunn: Om redskapene for å realisere det gode samfunn 24
Velferdsregimer 24
Markedet 25
Staten 26
Det sivile samfunn 27
1.6. Utredningens videre gang 28
Litteratur 28

2. BEFOLKNINGENS OPPFATNINGER OM DET GODE LIV OG DET GODE SAMFUNN **31**
2.1 Innledning 31
2.2 Oppleves Norge som et godt samfunn? 31
2.3 Framtidsforventninger 34
2.4 Verdioppfatninger 36
2.5 Prioriteringer 41
2.6 Sosiale variasjoner i verdioppfatning 44
2.7 Sosiale variasjoner i prioriteringer 46
2.8 Endringer i verdioppslutning 48
2.9 Verdidimensjoner 50
2.10 Verdiendringens retning 54
2.11 Livsfase-, generasjons- eller periode-effekt 56
2.12 Framtidsutsikter: scenariekonstruksjon 65
2.13 Årsaker til materialismetrenden 68
2.14 Negative aspekter ved materialismetrenden 69
Litteratur 72

3. TIDSBRUK OG TIDSBRUKSØNSKER - ENDRING OG VARIASJON **73**
3. 1. Innledning 73
3. 2. Endringer i befolkningens tidsbruk på 1970- og 1980-tallet 74
3. 3. Endringer i tidsbruk på 1990-tallet 79
3.4. Tidsbruk og arbeidsdeling blant småbarnsforeldre på slutten av 1990-tallet 85
3.5. Travelhet, tidspress og arbeidstidsønsker 93
3.6. Opplevd travelhet og tidsknapphet 94
3.7. Oppsummering 99

Litteratur 103
Tabeller 106

4. HELSE 131
4.1. Innledning 131
4.2. Dødelighet 131
4.3. Sykelighet 133
4.4. Konsekvenser av sykdom 136
4.5. Livsstil og risikoatferd: Tobakk, alkohol og narkotika 137
Tobakk 137
Alkohol 138
Narkotika 138
4.6. Helse og ulikhet 141
Bosted, sosioøkonomisk status og helse 142
Sosioøkonomisk ulikhet på lokalsamfunns- og nasjonsnivå 144
Ikke-vestlige innvandreres helse 145
Hvordan kan helseulikhetene forklares? 145
Nærmere om arbeidsmiljø 147
Forebygging? 148
4.7 Helsetjenester 149
4.8. Omsorgstjenester 153
4.9. Oppsummering 158
Litteratur 160

5. DET SOSIALE FELLESSKAPET 165
5.1. Innledning 165
5.2. Husholdning, familie, vennskap og naboskap 165
Et oversiktsbilde 165
Nærmere om endringer i hushold- og familiestruktur 168
Mer isolasjon og ensomhet? 172
5.3. Tar vi mindre vare på hverandre? Uformell hjelp og omsorg 175
5.4. Vold og kriminalitet- et økende problem? 178
5.5. Arbeidsplassen som arena for sosialt fellesskap 185
5.6. Organisasjonsdeltaking og politisk aktivitet 185
Endringer i organisasjonsaktivitet og frivillig arbeid 186
Valgdeltaking 189
5.8. Oppsummering 190
Litteratur 192

6. VELFERD, ULIKHET OG FATTIGDOM 196
6.1 Ressurser, velferd og materielle levekår 196
6.1.1 Likhet i fordeling av goder eller i fordeling av ressurser? 196
6.1.2 Om sammenhengen mellom ressurser og velferd 196
6.1.3. Politikkens betydning 197
6.1.4 Omfordeling innen husholdningene 197
6.1.5 ... og mellom familiemedlemmer 198
6.1.6 Litt om inntektsstatistikk og velferdsanalyser 198
6.1.7 Livsinntekten 199
6.1.8 Oppsummering 199
6.2 Inntektsutviklingen 1986-1998 199
6.2.1 Sterk inntektsøkning etter 1995 199
6.2.2 Arbeidsinntekten er ikke blitt viktigere på 1990-tallet 201
6.2.3 Overføringene redusert som inntektskilde 202
6.2.4 Betydelig nedgang i gjeldsrenter 203
6.2.5 Størst inntektsøkning for par med små barn og middelaldrende 203

6.2.6 Yngre enslige henger etter....204
6.2.7 Eldre og yngre enslige og enslige forsørgere har lavest inntekt....204
6.2.8 Betydelig reduksjon i renteutgiftene for yngre husholdninger....204
6.2.9 Oppsummering....205
6.3 Den årlige inntektsfordelingen....205
6.3.1 Inntektsforskjellene er blitt større....205
6.3.2 Omfanget og sammensettingen av lavinntektsgruppen varierer med valg av ekvivalensskala....207
6.3.3 Flere yngre enslige og færre eldre med lav inntekt....209
6.3.4 Flere kvinner enn menn med lav inntekt....210
6.3.5 Oppsummering....211
6.4 Formue og gjeld....212
6.4.1 Vanskelig å belyse formuesutviklingen....212
6.4.2 Økende bruttoformue og gjeld etter 1994....212
6.4.3 Formuen er stadig skjevere fordelt....214
6.4.4 Arv og gaver....215
6.4.5 Oppsummering....215
6.5 Forbruksutviklingen....216
6.5.1 Fortsatt vekst i forbruket, 1988-nivået passert....216
6.5.2 Vi bruker stadig mindre til mat....216
6.5.3 Utgiftsandelen til bolig ned siden 1992....217
6.5.4 Utgiftene til reiser og transport på topp i 1998....217
6.5.5 Boutgiftene tyngst for enslige....218
6.5.6 Oppsummering....218
6.6 Boligmarked og boforhold....219
6.6.1 Et turbulent tiår på boligmarkedet....219
6.6.2 Økende privat utleiemarked....219
6.6.3 Flere unge på leiemarkedet....220
6.6.4 Dyrere for leieboere....220
6.6.5 Stadig flere bor romslig, men trangboddheten går ikke ned....220
6.6.6 Økt boligstandard blant eldre....221
6.6.7 Oppsummering....221
6.7 Lavinntektsgruppens økonomiske og materielle levekår....221
6.7.1 Lav inntekt ikke alltid synonymt med dårlige materielle levekår....221
6.7.2 Større materielle forskjeller mellom de med lav og de med høy inntekt....222
6.7.3 Boligkapital og boliggjeld....222
6.7.4. Hver fjerde person i lavinntektsgruppen har 50 000 eller mer i banken....223
6.7.5. Lavinntektsgruppens forbruk....224
6.7.6 Oppsummering....224
6.8 Fattigdom....225
6.8.1 Fattigdom er et komplekst fenomen....225
6.8.2 ... som kan måles på mange måter....225
6.8.3 Oppsummering og videre gang....226
6.9 Sammensatte fattigdomsmål....227
6.9.1 Ulike bilder av fattigdommens omfang....227
6.9.2 Fattigdommens utvikling....229
6.9.3 Hvem er de fattige?....230
6.9.4 Oppsummering og diskusjon....231
6.10 Permanent lav inntekt....232
6.10.1 Få permanent fattige....232
6.10.2 Stor inntektsstabilitet blant permanent fattige....232
6.10.3 To av tre permanent fattige tilhører en barnefamilie....233
6.10.4 Vanskelig å si om gruppen av permanent fattige har endret karakter....234
6.10.5 Oppsummering....234
6.11 Subjektive oppfatninger om økonomisk situasjon....235

6.11.1 Andelen som opplevde en stram økonomi, økte på slutten av 1980-tallet 235
6.11.2 Andelen med økonomiske problemer størst blant enslige forsørgere og unge enslige 236
6.11.3 Ikke alle fattige opplever økonomiske problemer 237
6.11.4 Hver fjerde fattige mottar sosialhjelp 238
6.11.5 Få har hyppige problemer med å få dekket grunnleggende behov 239
6.11.6 Oppsummering 240
6.12. Norsk inntektsfordeling og fattigdom i internasjonalt perspektiv 241
6.12.1 Få fattige og få rike i Norge 241
6.12.2 Størst generasjonsforskjeller i Norden 241
6.12.3 Men unge og eldre kommer dårlig ut i alle land 242
6.12.4 Økende forskjeller i mange land 243
6.12.5 Ikke lavere inntektsmobilitet i Norge enn i andre land? 243
6.12.6 Oppsummering 243
6.13. Sammendrag 244
Inntektsvekst 244
Større inntektsforskjeller 244
Formuesvekst og skjevere fordeling 244
Forbruksvekst og lavere matutgifter 245
Et turbulent tiår på boligmarkedet 245
Økte forskjeller i materielle levekår? 246
Størst andel fattige blant enslige forsørgere og yngre enslige 246
Få permanent fattige 246
Mange enslige forsørgere og yngre enslige gir uttrykk for at de har problemer med å få pengene til å strekke til 246
Få fattige og få rike sammenliknet med andre land 247
Litteratur 247

7. INNTEKT OG LEVEKÅR FOR ENKELTGRUPPER 248
7.1. Velferdspolitikkens målgrupper 248
7.1.1 Velferdspolitiske utfordringer 248
7.1.2 Vanskelig å få gode opplysninger om små grupper 248
7.2 Ungdom og unge voksne 249
7.2.1 Ungdomstiden er en overgangstid. 249
7.2.2 Ungdom etablerer seg senere, ... 249
7.2.3 ... og har en løsere tilknytning til arbeidsmarkedet 249
7.2.4 Dårlig inntektsutvikling 249
7.2.5 Forbruksvekst 249
7.2.6 Mange har en anstrengt økonomi, ... 250
7.2.7 ... men en god del sitter også godt i det 250
7.2.8 Studentenes økonomiske og materielle levekår 250
7.3 Enslige forsørgere 251
7.3.1 Hva mener vi med enslige forsørgere? 251
7.3.2 Stadig flere enslige forsørgere 251
7.3.3 De fleste er enslige forsørgere i en kort periode 251
7.3.4 En uensartet gruppe 252
7.3.5 Stadig flere med høyere utdanning 252
7.3.6 Økt yrkesaktivitet 252
7.3.7 God inntektsvekst, men fortsatt lavt inntektsnivå 252
7.3.8 Lavere renteutgifter, men fortsatt stor gjeldsbelastning 253
7.3.9 Lavt forbruk 253
7.3.10 Høy boutgiftsbelastning og god bostandard 253
7.3.11 Et mindretall er fattige 253
7.3.12 Få er rike 253
7.3.13 Enslige forsørgere med overgangsstønad 254
7.4 Småbarnsfamilier 254

7.4.1 Mødrenes økte yrkesaktivitet har bidratt til sterk inntektsvekst....255
7.4.2 Relativt høyt forbruk....255
7.4.3 Høy bostandard....255
7.4.4 Større ulikheter småbarnsfamiliene imellom....256
7.4.5 Et lite mindretall har trang økonomi, ...256
7.4.6 ... og enda færre er permanent fattige....257
7.5 Innvandrere....257
7.5.1 Innvandring og innvandrere....257
7.5.2 Dårlig betalt for utdanning og kompetanse?....258
7.5.3 Mange flyktninger med lav inntekt....258
7.5.4 Mange innvandrere bor trangt....259
7.5.5 Bokonsentrasjon blant innvandrere fra den tredje verden....260
7.5.6 Grupper med spesielt dårlige levekår....261
7.5.7 Grupper med noe bedre levekår....261
7.5. 8 Grupper med gode levekår....261
7.5.9 Botid er viktig, ...261
7.5.10 ... men det er også innvandringstidspunkt og innvandrerstatus....262
7.6 Langtidsarbeidsledige....262
7.6.1 Hvem er de langtidsledige?....262
7.6.2 En av åtte med lav husholdningsinntekt....262
7.6.3 Mange ledige uten rett til arbeidsledighetstrygd....263
7.6.4 En av fire langtidsledige med 50 000 eller mer i banken....263
7.7 Pensjonister....264
7.7.1 Økningen i antallet alderspensjonister har avtatt....264
7.7.2 Uførepensjonister: Økning på 1980-tallet og mot slutten av 1990-tallet....264
7.7.3 Færre minstepensjonister - høyere pensjoner....264
7.7.4 Har pensjonene holdt tritt med lønningene?....265
7.7.5 De fleste har inntekter i tillegg til pensjonen....265
7.7.6 Tjenestepensjon viktig for alderspensjonistene....266
7.7.7 Flertallet enslige minstepensjonister har lav inntekt, ...267
7.7.8 ... men mange med oppsparte midler....267
7.7.9 Alderspensjonister bruker lite penger....267
7.7.10 Et mindretall har økonomiske problemer....267
7.8 Sosialhjelpsmottakere....268
7.8.1 150 000 voksne og 65 000 barn mottar sosialhjelp....268
7.8.2 Flere unge sosialhjelpsmottakere, ...268
7.8.3 ... og flere flyktninger....268
7.8.4 Færre kombinerer arbeid og sosialhjelp....269
7.8.5 Færre med lav inntekt etter 1994....269
7.8.6 Dårligere materielle levekår enn folk flest....269
7.8.7 Få sosialhjelpsmottakere med oppsparte midler, ...270
7.8.8 ... og de har lavt forbruk....270
7.9 Sammendrag....271
Ungdom og unge voksne....271
Enslige forsørgere....271
Småbarnsfamilier....272
Innvandrere....272
Langtidsarbeidsløse....272
Pensjonister....273
Sosialhjelpsmottakere....273
Litteratur....274

8. NORGE I DET GLOBALE VERDILANDSKAPET....279
8.1. Innledning....279
8.2. Norge sammenliknet med andre land....279

Andre velferdsindikatorer i Human Development Report 281
Levealder 282
Helse 284
Fruktbarhet 286
Utdanning 288
Fattigdom og inntektsfordeling 288
8.3. Norge som internasjonal aktør 289
Bistand 289
Holdninger til utviklingshjelp 289
Flyktninger og asylsøkere 290
Holdninger til innvandring 290
Litteratur 291

9. SAMMENDRAG OG KONKLUSJONER 293
Hva er det gode samfunnet? 293
Befolkningens syn på det gode liv og det gode samfunn 296
Utviklingen for ulike sider ved det gode liv 297
Ulikheten innenfor "vanskeligstilte" grupper 303
Internasjonale sammenligninger 303
Forsøk på en konklusjon 304
Litteratur 306

Vedlegg 6.A 307

Vedlegg 6.B 351
1. Datamateriale 351
2. Definisjon av inntekt og forbruk 352
3. Definisjon av grupper 352

1. DET GODE SAMFUNN - HVA ER DET?

Anders Barstad

1.1. Innledning

Hensikten med denne utredningen er å presentere og diskutere noen sentrale trekk ved norsk samfunnsutvikling. Presentasjonen er rammet inn av et grunnleggende spørsmål: Beveger det norske samfunnet seg i en ønskelig retning? Er vi på vei mot det gode samfunn? I dette innledningskapitlet skal vi forsøke å avgrense begrepet om det gode samfunn, som et utgangspunkt for den senere drøftingen.

Utredningen bygger på en rekke undersøkelser og statistiske data, framfor alt levekårsundersøkelser og annen offisiell velferdsstatistikk. Ingen statistiske undersøkelser avspeiler virkeligheten på en helt verdinøytral måte. Framfor alt vil verdioppfatninger legge premissene for hva det skal lages undersøkelser og statistikk om. Begrepene levestandard og levekår har tradisjonelt vært nært knyttet til politiske prosesser og målsettinger. Ideelt sett skal statistiske data om velferd og levekår i seg selv bidra til å skape et bedre samfunn, som en viktig del av grunnlaget for den offentlige samtalen om samfunnsutviklingen. En allmenn tilgang til relevant og pålitlig samfunnsinformasjon er en forutsetning for å realisere demokratiske idealer (Johansson 1979).

Det finnes ingen entydig oppskrift på det gode samfunn; spørsmålet om hva det gode liv og det gode samfunn innebærer tilhører "de evige spørsmål" som stadig må stilles på nytt. Det er likevel mulig å peke på noen grunnleggende verdier som står sentralt i det norske samfunnet, slik de kommer til uttrykk i offisielle dokumenter, i lovgivningen, i den offentlige debatten og blant folk flest. De fleste trekkene ved et godt samfunn som vi skal redegjøre for: demokrati, frihet, solidaritet osv. , vil det på overflaten være stor grad av enighet om. Uenigheten kommer til syne når det blir spørsmål om å konkretisere hva verdiene innebærer, hvordan de skal begrunnes, hvordan de skal avveies i forhold til hverandre og ikke minst hvordan de skal realiseres. Alle disse punktene skal vi komme nærmere tilbake til.

Innledningsvis kan det være grunn til å peke på sammenhengen mellom synet på det gode samfunn og forskjellige gruppers interesser og innflytelse. Våre meninger om det gode samfunn vil i noen grad være preget av hva vi tror er godt for oss selv. Det er blant annet vist at holdningene til økonomisk likhet er avhengig av ens egen økonomi. Menn med høy inntekt og utdanning er minst likhetsorientert (Hellevik 1996:143). Dette sier ikke i seg selv noe om hvor bra det er med likhet, men illustrerer at verdisyn delvis er bestemt av gruppeinteresser som ikke nødvendigvis er i samsvar med det som er best for samfunnet som helhet (Langeland mfl. 1999). Fordelingen av økonomiske og politiske ressurser kan bidra til at noen syn på det gode samfunn lettere får gjennomslag enn andre. Hensynet til generasjonene etter oss tilsier at naturmiljøet tillegges stor vekt, og at innholdet i det gode liv må tilpasses dette (se nedenfor). Men av åpenbare grunner har ikke generasjonene som kommer etter oss noen mulighet til å sette makt bak dette hensynet, for eksempel gjennom stemmegivning.

En fundamental premiss for det som følger nedenfor, er prinsippet om "moralsk likhet", om alle menneskers likeverd. Ideen er uttrykt slik i FNs *Verdenserklæring om menneskerettighetene* fra 1948: “Alle mennesker er født frie og like i verdighet og rettigheter.

De er utstyrt med fornuft og samvittighet og bør handle mot hverandre i brorskapets ånd" (artikkel 1). Artikkelen ser likeverd og medmenneskelighet i sammenheng. Opplevelsen av likhet er fundamentet for fellesskap mellom mennesker, for identifikasjon: "det kunne ha vært meg". Jo mer vi opplever andre mennesker som lik oss selv, jo større er sjansen for at vi behandler dem som oss selv; jo lettere er det å ha innlevelse og utvise solidaritet. Betydningen av innlevelse og identifikasjon understrekes av sosialpsykologisk forskning på fenomenet *empati*: Evnen til å sette seg i et annet menneskes sted, "føle den andres smerte". Empati øker sjansen for altruisme, dvs. at en gir hjelp uten hensyn til balansen mellom kostnader og belønninger. Empatien reduserer også sjansen for aggresjon og utøvelse av vold (Aronson mfl. 1999).

Prinsippet om likeverd har røtter i religiøs tenkning, men har også vært en hjørnestein i liberal tenkning og praksis (Selznick 1998a). En innflytelsesrik forløper for Verdenserklæringen er den tyske filosofen Immanuel Kant, som formulerte prinsippet om at en aldri skal bruke et annet menneske bare som et middel, men også som et formål. Ideen om moralsk likhet er en kjerne i mange av forestillingene om sosial rettferdighet; verdier som solidaritet, demokrati, toleranse og mangfold bygger også på dette prinsippet. I dag kan det virke som en selvfølge, men det 20. århundrets historie viser at det langt fra alltid har vært slik. Et av hovedpoengene i den nazistiske ideologien var nettopp "naturens aristokratiske grunntanke" som innebar "..ikke bare rasenes, men også individenes ulike verdi" (sitat fra Hitlers "Mein Kampf", referert i Jor 1997). Som vi vet var det en kort vei fra denne tanken til et samfunn som begikk de verste grusomheter mot grupper som ble oppfattet som mindreverdige.

Likeverdsprinsippet er svært generelt og abstrakt, hva betyr det i praksis? I Verdenserklæringen om menneskerettighetene er prinsippet om likeverd fulgt opp med en framstilling av hvilke rettigheter som tilkommer alle mennesker. I tillegg til de medborgerlige friheter og rettigheter som stemmerett, ytrings- og trosfrihet, heter det blant annet at enhver har rett til liv, frihet og personlig sikkerhet, til sosial trygghet, til arbeid, til hvile og fritid, til en levestandard som er tilstrekkelig for helse og velvære, til utdanning og til fritt å delta i samfunnets kulturelle liv. Menneskerettighetstenkningen er en del av norsk rett. Ifølge Grunnlovens paragraf 110c påligger det statens myndigheter å sikre menneskerettighetene. Gjennom Menneskerettsloven som ble vedtatt i 1999, ble de tre viktigste internasjonale konvensjonene om menneskerettigheter (blant annet. FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter fra 1966) en del av norsk lovgivning . Disse konvensjonene er en videreføring i rettslig bindende form av Verdenserklæringen. Det er også gjort gjeldende en rangregel, som sier at bestemmelsene i konvensjonene skal, i tilfelle av motstrid med annen lovgivning, gå foran bestemmelsene i denne lovgivningen (Smith 1999).

1.2. Forslag til kjennetegn ved det gode samfunn

A. Det gode liv

Det fremste kjennetegnet på et godt samfunn er at det gir menneskene som samfunnet består av muligheten til å ha et godt liv. Men hva er et godt liv? Det er umulig å komme utenom det vanskelige begrepet om frihet når en skal beskrive det gode liv. Frihetsbegrepet er blant annet en nøkkel i den indiske nobelprisvinneren Amartya Sens teori om velferd og ulikhet (Sen 1992). I følge Sen er det menneskers frihet til å kunne forfølge sine respektive oppfatninger om det gode liv som er det sentrale velferdsgodet. Frihet innebærer muligheten til å velge; jo flere valgmuligheter, jo større frihet. Sens frihetsbegrep er et eksempel på en positiv frihetsoppfatning, *frihet til*. En litt annen frihetsoppfatning finner vi i "Kardemommeloven" og politimester Bastian: "Du skal ikke plage andre, du skal være grei og snill, og for øvrig kan du gjøre som du vil". Her er friheten definert negativt, som *frihet fra* kontroll, når en bare er "grei og snill".

I politikken har frihetsbegrepet en nær sammenheng med begrepet om rettigheter. Hvor omfattende rettighetene skal være, avhenger av hvilket frihetsbegrep en legger til grunn. Når friheten er definert negativt, som fravær av tvang, er det gjerne de borgerlige og politiske rettighetene som framheves, rettigheter som skal sikre borgerne mot tvangsmessige inngrep fra statens side eller mot innblanding fra andre borgere (Langeland mfl. 1999). Tar en i steden utgangspunkt i det positive frihetsbegrepet (idealet om det autonome menneske) utvides rettighetstenkningen, frihet til å forfølge ens oppfatninger om det gode liv forutsetter blant annet tilgang til økonomiske og sosiale ressurser, og dermed tilsvarende rettigheter.

Inntekt er en viktig ressurs. Intet er så ødeleggende for individets frihet som mangel på penger, ifølge den amerikanske økonomen John Kenneth Galbraith (1996: 12). Med det stadig økende varetilbudet (og ikke minst varekvaliteten) i det moderne vestlige konsumsamfunnet, er penger neppe blitt mindre viktig enn tidligere. En rekke andre ressurser bidrar til å sikre valgfriheten, enten de er personlige som kunnskaper og god helse eller samfunnsmessige som gode sosiale nettverk og et velfungerende arbeidsmarked.

Langt fra alle ressurser kan eller bør la seg instituere som statlig garanterte rettigheter. Filosofen John Rawls inkluderer i sin teori om *primærgoder* (forutsetninger for frihet som alle rasjonelle aktører vil ønske seg) et sosialt grunnlag for selvrespekt. Selvfølelse eller selvrespekt er åpenbart et viktig gode, men kan ikke tildeles gjennom politiske vedtak. Det er likevel mulig å føre en politikk som tar vare på det sosiale grunnlaget for en slik selvrespekt, blant annet gjennom å fordele samfunnsgodene på en måte som blir oppfattet som rettferdig (se nærmere omtale under avsnittet om ulikhet og rettferdighet).

En presisering av hva friheten innebærer kan gjøres gjennom begrepet om selvrealisering. For Karl Marx var det gode liv nettopp et liv i aktiv selvrealisering, "...den frie og selvstendige utfoldelse av enkeltmenneskets evner og krefter" (Elster 1988: 56). Det kommunistiske samfunnet skulle muliggjøre arbeiderklassens selvrealisering. For Marx var det en viktig svakhet ved det kapitalistiske samfunnet at det bare gav muligheten for selvrealisering til et lite mindretall, mens flertallet led under fremmedgjøring. I våre dager er

selvrealiseringsbegrepet kanskje framfor alt knyttet til forestillingen om at hvert menneske har et unikt, enestående selv, og til ønsket om å finne fram til, og uttrykke, dette selv. Selvet er blitt en viktig kilde til mening. Hensynet til personlig utvikling og vekst kan begrunne handlingsvalg i mange sammenhenger.

Tilfredsstillelse av grunnleggende behov er et annet svar på hva som representerer det gode liv. Erik Allardt skiller mellom tre grupper av behov (Allardt 1975, 1998): Å ha (behovet for materielle ressurser, herunder arbeid og helse), å elske (behovet for kjærlighet og fellesskap) og å være (behovet for selvrealisering, definert som å etablere og leve ut sine sosiale identiteter). Den siste kategorien behov ble i Allardts undersøkelse blant annet forsøkt målt gjennom personers opplevelse av å være uerstattelige, deres opplevelse av å bety noe for noen eller noe, "gjøre en forskjell". Også personenes politiske aktiviteter og mulighet for fritidsaktiviteter ble trukket inn.

Det er viktig å skille mellom ønsker og behov. Ønsker kan være et uttrykk for behov, men disse størrelsene er langt fra sammenfallende. Behov er "..krav som har større moralsk vekt enn de krav som bare bygger på subjektive ønsker og preferanser" (Eriksen 1996: 10). Behovsbegrepet retter oppmerksomheten mot at det er en forskjell mellom det som hadde vært "kjekt å ha" og det som er essensielt og en kollektiv forpliktelse å tilveiebringe.

Problemet med behovsbegrepet er at det er vanskelig å definere og måle. Det er vanskelig å etablere noen generell enighet om hva det vil si å ha et behov, enda mindre hvordan det best kan måles. I noen tilfeller vil imidlertid de fleste være enig i at det er rimelig å snakke om behov, slik som behovet for mat og drikke. Tilfredsstillelsen av behovet er en eksistensbetingelse. På en lignende måte kan det begrunnes at mennesker har et behov for tilhørighet og fellesskap (Baumeister og Leary 1995), trygghet og mening (Schieflo 1985: 93-94). Uten et minstemål av fellesskap, trygghet og mening er det vanskelig å overleve eller bevare sin fysiske og mentale helse, selv om det åpenbart er store variasjoner fra menneske til menneske i hvor mye man tåler av isolasjon, utrygghet og meningsløshet.

I praksis vil ikke forskjellene mellom en frihetstilnærming og en behovstilnærming nødvendigvis være så store. Diskusjonen av grunnleggende behov kan forstås som en presisering av hvilke ressurser som må til for å realisere det gode liv. Personlige og samfunnsmessige ressurser som muliggjør valgfrihet gir også mulighet til å tilfredsstille behov. Fordelen med behovsbegrepet er også at det gir et inntak til å forstå sammenhengen mellom ufrihet/mangel på ressurser og den subjektive opplevelsen av velferd, mellom det gode liv forstått som frihet og det gode liv forstått som subjektiv livskvalitet. For eksempel vil et dårlig utbygd helsevesen kunne bety liten tilgang til tjenester som kan tilfredsstille behovet for å ta vare på egen helse; dette kan igjen føre til opplevelser av utrygghet og håpløshet i befolkningen.

En tilnærming som minner om behovstilnærmingen, er utformet av Sten Johansson (1979). Tanken er at hvert individ, etter hvert som det beveger seg gjennom livssyklusen, blir stilt overfor bestemte oppgaver eller "livsprosjekter" det må forholde seg til. Disse livsprosjektene er blant annet å skaffe seg inntekter, skaffe kunnskaper og ferdigheter for voksenlivets roller og å stifte familie. I dette perspektivet er det gode samfunnet et samfunn som gir den enkelte nødvendig hjelp og støtte i mestringen av universelle livsprosjekter. Mestring er nøkkelordet her, en mestring som både har et individuelt og et kollektivt grunnlag.

I følge den klassiske utilitarismen skulle det gode samfunnet skape "størst mulig lykke for flest mulig mennesker". I sin essens er velferd et psykisk begrep, knyttet til opplevelsen av velvære (Giddens 1998: 117). Å gjøre subjektiv livskvalitet i form av størst mulig lykke til mål for politisk virksomhet, er likevel tvilsomt. Det er en nær sammenheng mellom forventninger og lykkenivå. Et individs forventninger formes av livssituasjonen; ved å legge stor vekt på de subjektive vurderingene er det en fare for at en måler de fattiges nøysomhet og de rikes skyhøye forventninger. Lykke og tilfredshet er spesielt problematiske som mål på endringer i velferdens nivå over tid, siden de fleste fort venner seg til et bestemt velstandsnivå og tar det som en selvfølge.

Men om vi avviser lykken som mål for politisk intervensjon, er det en annen side ved dette, nemlig den subjektive opplevelsen av ulykke, av smerte og lidelse. Politikken skal ikke ha som mål å skape størst mulig lykke, men kan likevel ta sikte på å redusere forekomsten av "konkret ulykke". Den britiske vitenskapsfilosofen Karl Popper er blant dem som har framhevet denne forskjellen: "Nye tiltak for lykke er teoretiske, uvirkelige ting, som vi vanskelig kan forme en mening om. Men ulykke er med oss, her og nå, og den vil være med oss langt inn i framtida". En kan planlegge for å unngå konkret, påvisbar ulykke her og nå, men ikke for et utopisk "lykkeland" (Brox 1995: 32).

Dette kan begrunnes på flere måter: Det er for det første langt enklere å bli enig om hva som utgjør konkrete onder her og nå som må bekjempes, enn om langsiktige ideelle mål. Sjansen er større for at en lykkes. De beste målene for samfunnsplanlegging er negative, ikke positive (Brox 1995). Dette tilsier at det gode liv i politisk sammenheng bør defineres negativt, det er det konkrete *fraværet av det gode liv* på forskjellige områder som bør være utgangspunktet for politikken. Det andre poenget er at lidelse, f.eks. i form av fysiske smerter, utrygghet og ensomhet, antakelig i mindre grad er påvirket av forventninger og referanserammer enn generelle utsagn om lykke og tilfredshet.

Behovsbegrepet knytter forbindelsen mellom fraværet av det gode liv som ufrihet og som subjektiv lidelse. Når en person mangler personlige og samfunnsmessige ressurser som kan brukes til å tilfredsstille fundamentale behov (eller mestring av livsprosjekter), kan resultatet i siste instans bli lidelse i form av blant annet utrygghet og håpløshet.

Figur 1 oppsummerer drøftingen av de tre sidene ved det gode liv. Frihet innebærer mulighet for å realisere behov/ønsker eller mestre livsprosjekter, som igjen gir opphav til negative eller positive opplevelser av livet.

Figur 1. Tre sider ved det gode liv

Frihet	**Behov og ønsker**	**Opplevelse**
Frihet fra: kontroll/ innblanding	*Å ha* (materielle behov)	*Lykke og glede*
Frihet til:	*Å elske* (behov for fellesskap)	*Tilfredshet*
Personlige ressurser	*Å være* (behov for identitet)	*Lidelse, negative*
Rettigheter	*Selvrealisering*	*følelser:*
Tjenester	*Trygghet*	Utrygghet og
Markedstilbud	*Mening*	angst
	Mestring av	Meningsløshet
	livsprosjekter	Maktesløshet
		Smerte

I denne utredningen vil vi se på ulike aspekter ved det gode liv i de fleste kapitlene. Hovedvekten vil bli lagt på beskrivelsen av ressurser og rettigheter (venstresiden i figuren), det er her levekårsundersøkelsene og den offentlige statistikken har sin styrke. Sentrale ressurser for å realisere et godt liv er tilstrekkelig fritid, god helse, god inntekt og deltaking i sosiale fellesskap. Disse vil bli beskrevet i egne kapitler i det følgende (kapittel 3 om tidsbruk, kapittel 4 om helse, kapittel 5 om sosiale fellesskap og kapittel 6 om inntekt og materielle goder). I en undersøkelse av hva befolkningen så på som de viktigste betingelsene for å få det bedre, var det mer fritid og bedre helse og økonomi som ble framhevet som det viktigste (Barstad 1999). Noe mer spesifikt vil også bli sagt om de subjektive dimensjonene, blant annet om opplevelsen av lykke i kapittel 2, psykisk helse i kapittel 4 og utrygghet i forhold til vold i kapittel 5. Behov lar seg ikke beskrive på samme direkte måte, i motsetning til eksplisitte ønsker. Kapittel 2 gir en beskrivelse av befolkningens ønsker om det gode liv basert på Norsk Monitor-materialet fra MMI, mens kapittel 3 beskriver ønsker i forhold til tidsbruk.

B. Fellesskap og solidaritet

Fellesskap og solidaritet er forutsetninger for å sikre samfunnsmedlemmene et godt liv, men utgjør også verdier i sin egen rett. Fellesskap er et konkret samfunnsfenomen: det finnes ulike typer fellesskap som familie og frivillige organisasjoner, men også en verdi. Brorskap var et av idealene fra den franske revolusjon, i den første artikkelen i Verdenserklæringen blir det som nevnt framhevet at menneskene bør handle mot hverandre i "brorskapets ånd". Solidaritet kan forstås som en presisering av hva idealet om brorskap og fellesskap innebærer, nemlig at mennesker som inngår i fellesskapet bør være villige til å ofre noe for hverandre, gi avkall på egne fordeler til beste for andre medlemmer av fellesskapet. Til solidaritetstanken er det ofte knyttet forestillinger om at de solidariske personene er gjensidig avhengige, og at mennesket er et sosialt vesen som ikke kan realisere seg selv uavhengig av et fellesskap.

Ordet solidaritet har sin bakgrunn i det latinske "solidus" som betyr fast eller udelt (Liedman 1999). Opprinnelig er det et juridisk uttrykk: når flere borger for et lån og låntakeren ikke kan

betale, er det en av garantistene som betaler hele lånet. Etterpå får han erstatning fra de andre. Dette kalles solidarisk ansvar: "en for alle, alle for en". Den første som brukte uttrykket i en politisk sammenheng var den franske sosialisten Charles Fourier, i 1800-tallets første tiår. Begrepet er da også blitt mest anvendt i den sosialistiske leir, men i våre dager vektlegges solidariteten som verdi også av mer liberalt orienterte samfunnsfilosofer. I Norge inngår solidaritet både i mellompartienes og i de sosialistiske partienes retorikk (se nedenfor). Begrepet kan imidlertid tillegges ulike betydninger (Liedman 1999).

Gode fellesskap innebærer hjelp og støtte; solidaritet og fellesskap er ikke forenlig med vold, mishandling, mobbing og kriminalitet. I tillegg bør gode fellesskap gi rom for medbestemmelse og selvutfoldelse. I dette ligger det at fellesskapet ikke bør undertrykke individuelle behov i for stor grad, men gi individet mulighet til å påvirke beslutninger og "være seg selv" (se nedenfor om demokrati og toleranse). Det er også viktig at deltakelsen har en viss stabilitet og trygghet. Det er for eksempel vist at arbeidstakere som har en utrygg jobb ikke har bedre psykisk helse enn dem som er arbeidsledige (Halvorsen 1999).

Sett fra individets synspunkt er de viktigste formene for fellesskap i det moderne samfunnet de nære relasjonene (venner og kjernefamilie) samt fellesskapet på arbeidsplassen. Det er framfor alt gjennom våre liv i disse samfunnsinstitusjonene at vi "finner oss selv" og skaper et fundament for økonomisk og sosial trygghet. Men også de "store" fellesskapene har betydning, noen ganger kanskje vel så stor betydning som de små, intime fellesskapene. De store fellesskapene er enheter som nasjoner, religiøse og etniske grupper. Både de små og store fellesskapene gir en følelse av å inngå i et større "vi", og er byggesteiner for selvrespekt og identitet.

Et viktig og komplisert spørsmål angår forholdet mellom ulike former for fellesskap. Tilhørighet til en bestemt type fellesskap kan gi grobunn for intoleranse overfor dem som tilhører andre fellesskap. Fellesskapet innad kan styrkes gjennom å markere avstand til dem som står utenfor. Spørsmålet om fellesskapets grenser er derfor svært viktig. I det gode samfunnet må idealet være at det er solidaritet og medfølelse også mellom forskjellige fellesskap, ikke bare innenfor fellesskapene: et "fellesskap av fellesskapene". Spørsmålet er hva fellesskapet skal innbefatte, inngår for eksempel også seinere generasjoner i det nasjonale fellesskapet? I hvilken grad skal fellesskapet også trekkes ut i rom, i hvilken grad har man et globalt fellesskap å ta hensyn til? Vi skal komme tilbake til dette under andre verdier.

Individualisering er et mangetydig begrep, av noen oppfattet som en samfunnstrend som står i motsetning til fellesskap og solidaritet. Dels kan begrepet sies å beskrive den faktiske økningen i enkeltmenneskers valgfrihet, muligheten for å velge hvordan en ønsker å leve sitt liv, uavhengig av klasse, familie og andre former for tradisjonell gruppetilhørighet. Dels beskriver begrepet også dyptgripende kulturelle endringer. Det legges større vekt enn tidligere på individets uavhengighet, rettigheter og mulighet for å realisere og "finne" ("være") seg selv (jf. det som ble sagt om selvrealisering i forrige avsnitt). Dette har vært en langsiktig historisk trend i de vestlige samfunnene. I det følgende vil vi se flere eksempler på trekk som kan oppfattes som uttrykk for individualisering, blant annet i kapitlet om sosiale fellesskap (kapittel 5). Individualiseringen er etter alt å dømme en viktig drivkraft bak veksten i skilsmissene og i andelen som bor alene. Individualiseringen står imidlertid ikke nødvendigvis i motsetning til sosialt fellesskap; som vist i kapittel 5 er utviklingstrekkene innen det sosiale fellesskapet, blant annet med hensyn på uformell omsorg, langt fra entydig negative. På den offentlige arena kommer individualiseringen til uttrykk som mer selvbevisste og kravstore brukere med større kunnskaper om sine rettigheter.

C. Demokrati

Demokratiet er en styringsform som skal sikre alle samfunnsborgere den samme mulighet til innflytelse over politiske beslutninger. Forutsetningene for dette er blant annet de demokratiske rettighetene, slik som ytringsfrihet og organisasjonsfrihet. Idealet forutsetter videre at beslutningene tas etter en offentlig debatt hvor alle syn er blitt hørt, og at alle borgerne skal kunne ha den samme tilgangen på midler for å påvirke beslutningsprosessen.

Demokratiet er en tenkemåte og et organisasjonsprinsipp som kan fremmes på alle samfunnsområder hvor det utøves autoritet, også arbeidsliv og familieliv. Det har skjedd en demokratisering av familielivet, framfor alt ved at kvinnenes økonomiske og sosiale maktstilling er blitt vesentlig sterkere, som igjen har ført til større innflytelse over hverdagslivets beslutninger. Den demokratiske modellen innebærer like rettigheter og at avgjørelser tas gjennom frie diskusjoner og forhandlinger, med respekt for andres oppfatninger. Demokratiet blir dermed en modell for hvordan familielivet kan kombinere individualitet og solidaritet, ifølge Anthony Giddens (1998).

Betydelige verdiendringer, i det norske samfunnet som i andre vestlige samfunn, har bidratt til å legge grunnlaget for en mer demokratisk utvikling. Demokrati forutsetter åpenhet, diskusjoner og forhandlinger. Plikt, lydighet og underordning under autoriteter representerer normer og verdier som er vanskelige å forene med demokratiske idealer (med unntak av at demokratiet også forutsetter at visse "borgerplikter", slik som å avgi stemme ved valgene og underordne seg demokratisk fattede vedtak, holdes i hevd).

I denne utredningen vil de demokratiske idealene i liten grad bli belyst, men kapittel 2 har opplysninger om befolkningens holdninger til politisk aktivitet og forskjellige politiske spørsmål, mens kapittel 5 inneholder et avsnitt om utviklingstrekk innen organisasjonsvesen og politisk deltaking .

D. Likhet, likestilling og rettferdighet

Det viktigste argumentet for sosial og økonomisk likhet er prinsippet om alle menneskers likeverd. En kan også argumentere for likhet med mer utførlige empiriske og filosofiske resonnementer (Ringen 1981). Likhet kan bidra til færre konflikter og sterkere samhold, mer effektivitet og produktivitet i arbeidslivet. Virkningen på effektivitet og produktivitet har sammenheng med at opplevelsen av likhet antas å styrke samfunnsmedlemmenes identifikasjon med samfunnet. Et annet argument er knyttet til samfunnets totale velferd. Et klassisk forsvar for inntektsutjevning er for eksempel antakelsen om at en krone ekstra betyr mer for den fattiges velferd enn for den rikes velferd. Et tredje argument er det psykologiske. Stor ulikhet kan føre til problemer med å opprettholde selvrespekten, både hos rike og fattige.

En berømt begrunnelse for likhet i fordelingen av samfunnsgodene, er gitt av den amerikanske filosofen John Rawls (1971). Rawls antar at det finnes visse goder som enhver rasjonell aktør vil ønske å ha, såkalte primærgoder. Primærgodene er de nødvendige

forutsetningene for at man selv kan forme sitt liv (slik som inntekt, medborgerlige rettigheter og et sosialt grunnlag for selvrespekt). Rawls argumenterer for at disse godene bør fordeles likt, med mindre ulikhet er til fordel for alle grupper i samfunnet. Urettferdighet er kort sagt ulikhet som ikke er til fordel for de dårligst stilte. Rawls begrunner disse prinsippene med et tankeeksperiment. Han tenker seg en "opprinnelig situasjon» hvor en gruppe personer skal komme fram til enighet om rettferdighetsprinsipper for et samfunn som de selv og deres etterkommere skal leve i. Et viktig poeng er at rettferdighetsprinsippene må velges bak et «slør av uvitenhet», partene er uvitende om den sosiale og økonomiske plass de vil få i samfunnet de skal legge grunnlaget for. Siden ingen av partene kan se bort i fra at de selv vil tilhøre den svakeste gruppen i dette framtidige samfunnet, vil det være mest rasjonelt å velge et rettferdighetsprinsipp som tilgodeser de svakeste (jf. kap. 1.1 om sammenhengen mellom verdisyn og egeninteresse, og betydningen av identifikasjon og empati).

I den nordiske levekårsforskningen har teorier om rettferdighet hatt forholdsvis liten betydning. Framfor å definere det rettferdige samfunn, har en knyttet større oppmerksomhet til forskjellige former for likhet (NOU 1993: 17). En har blant annet skilt mellom ressurslikhet, sjanselikhet og resultatlikhet. Ressurslikhet innebærer at alle behandles likt i den forstand at alle får de samme ressurser, uten at det tas hensyn til at individene kan ha forskjellige ressursbehov. Sjanselikhet innebærer at alle skal ha de samme mulighetene, den samme sjansen til å erverve seg godene i samfunnet. Resultatlikhet innebærer at personer som i utgangspunktet er dårligere stilt enn andre skal få tilført mer ressurser, slik at resultatet blir likt for alle. Begrepet om resultatlikhet er det mest vidtgående og radikale likhetsbegrepet (Ringen 1981).

Hvor går grensene for anvendelsen av begrepet om resultatlikhet? Er for eksempel enhver økning av inntektsulikheten å anse som uønsket eller urettferdig? Her vil meningene være delte. Som nevnt framhever Rawls at ulikheten er akseptabel når den er til fordel for de dårligst stilte. Likhet må blant annet avveies i forhold til effektivitetshensyn. For eksempel kan rene likhetshensyn tilsi at arbeidsledighetstrygden bør gi 100 prosent kompensasjon for tapt arbeidsinntekt. Effektivitetshensyn kan derimot tilsi at kompensasjonsgraden bør være lav, fordi lav trygd antas å gi en sterkere motivasjon for å søke etter nytt arbeid. Dermed utnyttes arbeidskraften mer effektivt. Ut i fra rene effektivitetsbetraktninger kan det også være hensiktsmessig å fravike prinsippet om ressurslikhet ved å gi mest ressurser til dem som kan utnytte ressursene best (NOU 1993: 17, men jf. også det som ble sagt ovenfor; likhet kan styrke effektiviteten gjennom å bidra til sterkere samhold og samfunnsidentifikasjon).

Ved siden av hensynet til effektivitet, bør det vurderes om ulikhetene skyldes forskjeller i preferanser og valg. Ulikheter som skyldes forskjeller i preferanser kan ikke anses som uønskede eller urettferdige. Hvis lav inntekt skyldes et bevisst valg av en enklere livsstil eller et ønske om å "leve mer, arbeide mindre", er det liten grunn til å anse den lave inntekten som et sosialpolitisk problem. Ulikhet blir først et problem når den skyldes andre forhold enn individuelle valg, slik som maktforhold eller ulikheter i tilgangen til ressurser. Imidlertid kan også valgbegrepet være problematisk å anvende. Det er de færreste livssituasjoner som ikke gir noe rom for valg, og alle valg er underlagt visse begrensninger. En persons preferanser er formet av livssituasjonen og det omkringliggende samfunn. Bruken av valg som kriterium på hva som er uønskede sosiale ulikheter vil i praksis innebære vanskelige grenseoppganger.

Noen har gått inn for at en bør unngå å bruke det positive målet "likhet" i politisk sammenheng, og at en heller bør definere målet negativt: bekjempe fattigdom og sosial ekskludering. Likhet og rettferdighet innebærer i dette perspektivet sosial inkludering.

Inkludering refererer til da til medborgerskap i dets videste betydning, blant annet at en sikres muligheter for arbeid og utdanning (Giddens 1998, Selznick 1988b). I dette perspektivet er det med andre ikke så farlig om de rike blir rikere, så lenge alle er sikret arbeid, utdanning og andre elementer i det politiske, økonomiske og sosiale medborgerskap.

Spørsmålet er om en med dette også sikrer det sosiale grunnlaget for selvrespekt. Sosial inkludering legger utvilsomt et viktig grunnlag for selvrespekten , men opplevelsen av egen verdi påvirkes også av andre samfunnsmedlemmers ressurstilgang (jf. begrepet "relativ deprivasjon").

Likestilling er idealet om likhet anvendt på forholdet mellom menn og kvinner. Likestilling innebærer blant annet at menn og kvinner skal ha de samme formelle rettigheter og plikter, og de samme muligheter til å delta i samfunnslivet. Likeverdig innsats skal belønnes likt (Kjeldstad 1998). I lovverket er likestillingsnormen blant annet forankret i Likestillingsloven fra 1979.

Konsekvenser av ulikhet: Hva forteller forskningen?
Hva vet vi om betydningen av økonomisk likhet? Her skal vi nøye oss med å se på enkelte sider ved forholdet mellom ulikhet og velferd. Både på nasjonsnivå og på lavere geografisk nivå, innen nasjonalstater, er det funnet en sammenheng mellom voldsutøvelse og økonomisk ulikhet, ulikhet øker sannsynligheten for at det begås vold og drap (Wilkinson m.fl. 1998). Sammenhengen ble nylig bekreftet i en analyse av drapsratene for 50 land, med data fra rundt 1990. Jo større andel av de økonomiske ressursene ("wealth") som tilhører de 20 prosent rikeste i et land, jo høyere drapsrate. Dette funnet gjelder selv om det kontrolleres for andre påvirkningsfaktorer som BNP pr. innbygger, urbaniseringsgrad og politisk struktur (Lee og Bankston 1999).

Det er likevel uklart hvordan sammenhengen skal forklares, og hvilken betydning en skal tillegge den økonomiske ulikheten som sådan, uavhengig av andre samfunnsforhold. En mulig forklaring er at det er vanskeligere å tilfredsstille behovet for selvrespekt i et samfunn med store ulikheter, og at det derfor blir mer sannsynlig at noen tyr til vold som en siste utvei for å oppnå respekt (Wilkinson m.fl. 1998).

I de senere årene er det også gjort en rekke studier som har funnet en sammenheng mellom befolkningens helsetilstand, framfor alt levealder, og graden av økonomisk ulikhet.
Blant vestlige nasjoner er det ikke de rikeste nasjonene som har den friskeste befolkningen, men de landene hvor det er minst forskjell mellom fattig og rik (Wilkinson 1996, Robert og House 2000). Hvordan denne sammenhengen skal fortolkes er omdiskutert, se nærmere omtale i kapittel 4. Det er blant annet uenighet om hvor stor betydning ulikheten har i seg selv, når det tas hensyn til sammenhengen mellom inntekt og helse på individnivå.

Inntektsulikhet er også blitt knyttet til begreper som sosial tillit og kapital. I amerikanske delstater med høy inntektsulikhet er det også en høy andel av befolkningen som mener at andre mennesker ikke er til å stole på, og at folk flest er mest opptatt av seg og sitt. Mindre tillit til andre kan igjen medføre lavere engasjement i foreningsaktiviteter og det sivile samfunn mer generelt (Kawachi mfl. 1997, med referanse til Brehm og Rahn 1997). En svekkelse av samfunnets sosiale kapital gjennom mindre tillit og fellesskap kan også ha helsemessige konsekvenser, og er en mulig delforklaring på sammenhengen mellom ulikhet og helse.

Hva med subjektiv livskvalitet? I en undersøkelse som kombinerte data om livslengde og opplevd livskvalitet fra 48 land på begynnelsen av 1990-tallet, ble det ikke funnet noen sammenheng mellom inntektsulikhet og dette målet på velferd (Veenhoven 1996). Derimot var "happy life-expectancy" lengre i nasjoner som var økonomisk velstående, frie, tolerante og med et høyt utdanningsnivå. En annen undersøkelse av subjektiv livskvalitet i 55 land fant imidlertid at nasjoner med større samfunnsmessig likhet (inkluderte blant annet Gini-indekser for ulikhet i inntekt og i levealder) hadde høyere subjektiv livskvalitet (Diener, Diener og Diener 1995). Men heller ikke i denne undersøkelsen hadde ulikheten noen selvstendig effekt, når det ble kontrollert for inntekt (BNP pr. innbygger m.m.).

Oppsummert finnes det en del forskning som viser en statistisk sammenheng mellom økonomisk ulikhet og noen indikatorer på velferdsproblemer. Det er likevel vanskelig å trekke klare og sikre konklusjoner. Funnene er omdiskuterte, forskningsresultatene har både metodemessige og teoretiske mangler. Det er framfor alt betydelig uklarhet knyttet til hvordan sammenhengene skal forklares. Denne forskningen reiser kompliserte spørsmål om forholdet mellom utviklingen på individ- og samfunnsnivå. Det er et stort behov for flernivåanalyser, analyser som kombinerer data på aggregert samfunnsnivå med data på individnivå.

I den foreliggende utredningen er ulikhet et sentral tema i nesten alle kapitlene, spesielt i kapittel 4 (ulikhet i helse), 6 og 7 (ulikhet i økonomiske ressurser og materielle goder). Kapittel 3 gir noen holdepunkter for å vurdere i hvilken grad likestillingen mellom kjønnene er realisert i hverdagslivet.

E. Mangfold, respekt og toleranse

Likhet som verdi innebærer ikke at alle skal være like i enhver henseende. Idealet om mangfold tilsier at forskjellighet er verdifullt. Idealet om mangfold beskytter friheten. Hvis mennesker skal være autonome og kunne forfølge sine individuelle ideer om det gode liv, må resultatet nødvendigvis innebære en stor grad av mangfoldighet. Og mangfoldigheten forutsetter igjen at det finnes en grunnleggende respekt og toleranse for annerledeshet i samfunnet. I et stadig mer mangfoldig samfunn: kulturelt, etnisk og religiøst, er slike "medborgerdyder" av økende betydning.

Tilhørighet til forskjellige former for fellesskap er som nevnt viktig for å etablere og vedlikeholde en sosial identitet. Vi definerer i stor grad hvem vi er som mennesker i relasjon til disse fellesskapene. Erik Allardt framhever hvor viktig det er at menneskers små og store fellesskap respekteres. Hvordan samfunnet og andre mennesker forholder seg til gruppene man er medlem av, har stor betydning for velferden. "Mennesker vil se sin kulturelle bakgrunn og sine relevante gruppemedlemskap anerkjent" (Allardt 1998: 127). For innvandrere er det for eksempel ikke nødvendigvis tilstrekkelig at de blir behandlet godt som enkeltpersoner, mange vil også være følsomme for hvordan deres kultur og livsstil blir behandlet og møtt i aviser og annen offentlig debatt. "Anerkjennelsens politikk" er en viktig del av det sosiale grunnlaget for selvrespekt, en av de antatt viktigste betingelsene for å realisere det gode liv.

Toleransen har grenser, og må veies mot de andre verdiene. Anerkjennelsen av andre menneskers gruppemedlemskap forutsetter blant annet at gruppetilhørigheten ikke innebærer mangel på medfølelse og onde handlinger mot andre grupper, eller mot personer innenfor gruppen.

Respekt og toleranse er i liten grad berørt i denne utredningen, men toleranseverdiene blir tatt opp i kapittel 2, og holdninger til innvandrere er belyst i kapittel 8.

F. Naturvern og økologisk balanse

Hensynet til naturmiljøet er et argument som ofte framheves i samfunnsdebatten. En viktig begrunnelse for at det er viktig å ta hensyn til naturens tåleevne, er framtidige generasjoners velferd. Brundtlandkommisjonens definisjon av "bærekraftig utvikling" var nettopp at den nåværende generasjonen skulle være i stand til å møte sine behov uten å ødelegge framtidige generasjoners muligheter for det samme. For så vidt kan dette betraktes som en utvidelse av solidaritetsbegrepet: I hvilken grad er vi villige til å avstå fra goder til fordel for seinere generasjoner?

Mange vil mene at naturen også har en egenverdi, utover hensynet til menneskers velferd, og at det er grenser for hvor mye en kan utnytte naturen til beste for menneskers livskvalitet. Noen miljøfilosofiske retninger hevder at alle levende vesener har en rett til selvutfoldelse. Innen miljøfilosofi legges det også vekt på at innholdet i det gode liv må tilpasses naturens tålegrense. Miljøhensyn tilsier blant annet at selvrealisering er bedre enn materiell levestandard som indikator på en optimal livssituasjon (Næss 1999).

Miljøproblemene er ikke omtalt i denne utredningen.

G. Internasjonal solidaritet

Et viktig trekk ved samfunnsutviklingen er den såkalte globaliseringen. Hendelser i andre land påvirker oss mer direkte og umiddelbart enn før, samtidig som beslutninger vi tar som enkeltindivider raskere får globale konsekvenser. Miljøproblemene er kanskje det fremste eksemplet på dette. Miljøproblemene har en global karakter og kan bare løses gjennom et internasjonalt samarbeid. Innholdet i det gode samfunn kan derfor ikke ses uavhengig av internasjonale relasjoner. Noen vil se det som etisk betenkelig hvis livskvalitet og fellesskap i Norge oppnås på bekostning av tilsvarende verdier i andre land, for eksempel hvis handelsbetingelsene er mer stimulerende for økonomien i Norge enn for våre fattige handelspartnere.

Betydningen av internasjonal solidaritet understrekes også av den utbredte fattigdommen i andre land. I følge FN lever en fjerdedel av verdens befolkning i " severe poverty", og beskriver dette som en skandale i et globalt samfunn med enorme rikdommer (Human Development Report 1997). I 1994 hadde de 20 prosent rikeste i verden nesten 80 ganger så høy inntekt som de 20 prosent fattigste.

Internasjonal solidaritet er et av temaene for kapittel 8 i denne utredningen.

1.3. Politiske ideologier og avveiningen mellom ulike verdier

Det er mange muligheter for konflikter mellom de ulike verdiene, og mye av samfunnsdebatten dreier seg nettopp om avveiningen mellom dem. Hvor stor vekt skal en for eksempel legge på reduksjon av ulikhet og velferdsforbedring for små grupper, sammenlignet med hensynet til den almene valgfrihet? Alkoholpolitikken kan illustrere dette. Salg av vin i dagligvarebutikkene ville øke handlefriheten for folk flest, alkoho1 ville bli lettere tilgjengelig. Fra alkoholforskningen vet vi imidlertid at økt tilgjengelighet av alkohol betyr økt konsum, og at økt konsum betyr større fare for skadevirkninger i form av alkoholisme, vold, ulykker og selvmord (Pedersen og Waal 1996, NOU 1995: 24). Selv om folk flest unngår slike skadevirkninger, har en i norsk alkoholpolitikk valgt å begrense flertallets handlefrihet av hensyn til mindretallets risiko for ufrihet og lidelse. Både narkotika- og alkoholpolitikken har tradisjonelt vært tuftet på en solidaritetstanke; solidariteten har veid tyngre enn hensynet til frihet fra kontroll og restriksjoner. Solidaritetstanken har ytterligere blitt understreket av forskningsresultater som viser at det først og fremst er samfunnets svakeste som har rusproblemer (Waal 1998).

De politiske ideologiene har forskjellige svar på hvilke verdier som bør veie tyngst, og ikke minst hvordan verdiene bør realiseres, hvilke midler som skal brukes. Synet på likhet er kjernen i høyre-venstredimensjonen i politikken (Giddens 1998). Venstresiden har tradisjonelt vært mest opptatt av likhet, og at staten må spille en viktig rolle for å sikre tilstrekkelig likhet. Innenfor den *sosialistiske* tenkningen er det gjerne resultatlikhet som har vært idealet, mens den konservative og liberale tradisjonen i større grad har definert likhet som formal- og sjanselikhet. I den sosialistiske tradisjonen er det også en nær sammenheng mellom likhet og solidaritet. Likhet er solidaritet i praksis, og likhet gir solidaritet (Langeland m.fl. 1999: 21).

Liberalisme er et mangetydig begrep som har mange varianter, slik som klassisk liberalisme, sosialliberalisme og nyliberalisme, men en fellesnevner er betoningen av individuell frihet som det høyeste gode. Innenfor klassisk liberalisme er frihetsbegrepet definert negativt, og er knyttet til privat eiendomsrett og rett til markedstransaksjoner. Et fritt marked ("laissez-faire") anses som nødvendig for å skape velstand og vekst. Innenfor den senere sosialliberalismen ble den økonomiske "laissez-faire"-ideen nedtonet, og statlige inngrep overfor markedet mer godtatt. På 1970-tallet kom den såkalte nyliberalismen, med sin fornyede vekt på betydningen av et fritt marked. Nyliberale går inn for en minimal statsmakt, og hevder at den eneste motiveringen for en statsmakt er at den er nødvendig for å opprettholde visse individuelle rettigheter, slik som retten til privat eiendom (Robert Nozick).

Også begrepet *konservatisme* er mangetydig, og omfatter forskjellige retninger, som klassisk konservatisme, sosialkonservatisme og verdikonservatisme. Vår tids konservatisme er framfor alt knyttet til tradisjonen etter Edmund Burke. Konservative ideologier er gjerne opptatt av å verne om nasjonens politiske og kulturelle tradisjoner, og legger betydelig mindre vekt på betydningen av økonomisk og sosial utjevning. Synet på statlig makt varierer mellom de forskjellige retningene. Verdikonservatismen hevder at staten skal stå for og opprettholde bestemte sosiale verdier og normer, for eksempel verdien av familien som grunnleggende enhet. Her vil verdikonservatismen ha en sterk og aktivt inngripende statsmakt (Larsson 1994: 37). Andre konservative retninger er mer påvirket av den statsskeptiske nyliberalismen.

De tre klassiske ideologiene: Sosialisme, liberalisme og konservatisme, har røtter tilbake til tiden for den franske revolusjon. I de siste par tiårene har det oppstått flere nye retninger som utfordrer de gamle ideologiene, og som til dels hevder at de trekker helt nye dimensjoner inn i den politiske tenkningen. En av dem er *økologismen* og "grønne" partier. Miljø og internasjonal solidaritet er sentrale verdier. Økologisk balanse er et nøkkelord. Markedsøkonomien og den internasjonale konkurransen kritiseres for å skape økologisk ubalanse og uttømming av begrensede naturressurser. Dette er også en retning som går inn for et bestemt syn på det gode liv, nemlig et liv som innebærer allsidig selvrealisering, ikke stadig høyere materiell levestandard (Næss 1999).

En annen retning som har fått stor oppmerksomhet det siste tiåret er *kommunitarismen*. Kommunitarismen begynte som en motpol til liberalpolitisk filosofi. Som et hovedkjennetegn vil kommunitarismen sterkt framheve verdien av solidaritet og fellesskap. På samme måte som i klassisk sosialistisk tenkning, blir det understreket at frihet uten fellesskap er en umulighet. Frihets- og rettighetstenkningen har blitt ført så langt at den undergraver frihetens grunnlag: den sosiale og moralske orden. Den største trusselen mot frihet og autonomi er at individets sosiale forankring blir ødelagt (Etzioni 1996: 27). Kommunitaristene går inn for en ny og bedre balanse mellom frihet og fellesskap, mellom individ og samfunn, mellom rettigheter og ansvar. Individuelle rettigheter og personlig og sosialt ansvar må gå hånd i hånd, de forutsetter hverandre; sterke statlige rettigheter forutsetter for eksempel et ansvar for å betale skatt.

Det gode samfunn krever en likevekt mellom orden/sosialt fellesskap på den ene siden og autonomi/frihet på den andre. For å sikre den sosiale orden trenger samfunnet et felles sett av verdier, et minstemål av normativ konsensus. Den normative konsensus skal imidlertid ikke etableres gjennom statlige tvangsmidler, men først og fremst gjennom dialog og utdanning (Etzioni 1996: 74). Kommunitaristene er kritiske både til markedet og til omfattende statlige tvangstiltak. De tillegger det sivile samfunnet en særlig betydning. Velferdsstaten kritiseres for å undergrave solidariteten og borgernes evne til å sørge for seg selv. Fritt spillerom for markedskreftene og stadig hardere økonomisk konkurranse kritiseres på sin side for å svekke den sosiale ordens moralske legitimitet.

Noen representanter for den kommunitaristiske bevegelsen framhever også betydningen av miljø og internasjonal solidaritet. Innholdet i det gode liv må tilpasses økologiske innsikter og hensynet til personer i andre land. Etzioni (1996) går inn for idealet om *frivillig enkelhet.* Det rike Vesten må gå foran i å finne kilder til det gode liv som ikke er ressursintensive, slik som familieliv, kultur og deltaking i lokale fellesskap. Fellesskap blir dermed ikke bare en forutsetning for reell autonomi, men også en kilde til det gode liv som lar seg forene med hensynet til økologisk balanse.

Både det økologiske perspektivet og kommunitarismen har påvirket forskjellige varianter av de klassiske ideologiene. Økologiske verdier er blitt en del av verdigrunnlaget for de fleste politiske partier (se neste avsnitt). I boka *The third way*, hvor Anthony Giddens forsøker å finne et grunnlag for en fornyelse av sosialdemokratiet, finner en både henvisning til "grønne verdier" og til betydningen av internasjonal solidaritet. Uten at det direkte henvises til kommunitarismen, er flere av forslagene i tråd med kommunitaristisk tenkning. Også Giddens mener at det er viktig å finne en motvekt mot individualiseringen. Et av slagordene for den tredje vei er "Ingen rettigheter uten ansvar". Giddens hevder også at det sivile samfunnet må styrkes og fornyes, og at det kan spille en større rolle i framtidens velferdssamfunn (Giddens 1998).

1.4. De politiske partienes syn

Hvilket syn har de politiske partiene i Norge på det gode samfunn? Nedenfor er det gjengitt noen hovedtrekk i de politiske partienes stortingsvalgprogrammer for 1997. Av plasshensyn har vi bare tatt med partiene som har vært representert på Stortinget i inneværende periode. Et forbehold som må tas er at det kan være forskjell på retorikk og praksis; det er de uttalte prinsippene som står i fokus her.

Demokratiske styringsordninger er en politisk fellesverdi. Hva partiene ønsker å gjøre for å styrke demokratiet varierer imidlertid mellom partiene. For eksempel går Fremskrittspartiet (FRP) inn for bedre muligheter til å avholde bindende folkeavstemninger. På venstresiden har man også vært opptatt av å utvide det økonomiske demokratiet, blant annet heter det i programmet til Sosialistisk Venstreparti (SV) at partiet vil arbeide for å endre aksjeloven slik at ansatte gis rett til å delta i aksjeselskapenes generalforsamlinger med inntil 40 prosent av samtlige stemmer.

Angående synet på hva velferd eller det gode liv innebærer, er det honnørord som frihet, innflytelse over egen hverdag og trygghet som går igjen. Alle partier, fra FRP til SV, framhever hvor viktig det er å ha frihet. Betoningen er likevel forskjellig. Høyrepartiene (Høyre og FRP) er de som mest ensidig understreker betydningen av enkeltmenneskets handlefrihet og ansvarlighet. Disse partiene betoner også sterkere enn andre partier at det offentlige representerer en mulig trussel mot denne friheten. "Fremskrittspartiet vil ha et samfunn med begrenset offentlig makt, slik at individets rettigheter og handlefrihet bevares". Tilsvarende i Høyres program: "Høyre vil sette grenser for politikkens og statens makt over menneskers liv, og legge til rette for at den enkelte kan ta et større personlig ansvar for seg selv og sine medmennesker".

I følge Arbeiderpartiets (AP) prinsipp- og arbeidsprogram vedtatt på landsmøtet i november 1996, er frihet, sammen med likhet og solidaritet, " ... hovedprinsipper i det sosialdemokratiske verdigrunnlaget". Det er en nær sammenheng mellom frihet og fellesskap, hevdes det. For å sikre alle like muligheter er det nødvendig med sterke fellesskap, samtidig som den enkeltes frihet er en forutsetning for fellesskapets styrke. For øvrig knytter AP det gode liv til selvrealisering og aktivitet: "Økt livskvalitet betyr større muligheter til å realisere seg selv, nyte godt av kulturgodene og til å være aktiv deltaker i nærmiljø og organisasjons- og kulturliv".

Staten spiller en viktig rolle for alle partier. Likevel: Sammenlignet med partiene på venstresiden, har partiene på høyresiden en sterkere betoning av staten som en mulig trussel mot individenes livsutfoldelse. På venstresiden (AP og SV) vektlegges i større grad staten som en forutsetning for slik utfoldelse. FRP oppfatter heller markedsøkonomien som en betingelse for valgfrihet, for muligheten til å velge mellom alternative varer og tjenester. Markedsøkonomien er også viktig fordi den innebærer maktspredning; markedsøkonomien forhindrer en alt for sterk maktkonsentrasjon i det offentliges hender. Også Høyre går inn for maktspredning, blant annet gjennom å privatisere statlige virksomheter.

Verdier som mangfold, toleranse og respekt nevnes av alle partier. Høyre framhever blant annet at prinsippet om maktspredning skaper mangfold. Høyre vil også oppmuntre til toleranse og motarbeide fremmedfrykt. For SV innebærer mangfold "friheten til å være annerledes". Venstre hevder i sitt program at mangfold skaper vekst, og at samfunnet blir fattigere når forskjellige gruppers livserfaringer ikke kommer til nytte. Dette brukes blant annet som et argument for likestilling; det er viktig at samfunnsinstitusjonene også drar nytte av kvinners erfaringer. For AP er toleranse og gjensidig respekt en forutsetning for likhet.

Også naturvern og internasjonal hjelp/solidaritet er blant de tverrpolitiske verdiene. Hvert av partiene trekker fram nødvendigheten av å bevare naturressursene av hensyn til kommende generasjoner. Men igjen er betoning og vektlegging forskjellig. Fremskrittspartiet ser ut til å ha de minst ambisiøse målene på disse feltene. FRP går blant annet inn for at "statlig tvungen u-hjelp må opphøre", de vil imidlertid "gi hjelp til land som uforskyldt er kommet i nød ved f.eks. naturkatastrofer". Andre partier, slik som Senterpartiet, går inn for å slette u-landsgjelden, mens Kristelig Folkeparti, i avsnittet om internasjonal økonomi, går inn for at Norge skal arbeide for en reduksjon av forbruksnivået i Norge og i andre deler av den rike verden. En slik reduksjon anses som nødvendig for at fattige land kan få et rimelig velstandsnivå, uten et for stort uttak av ikke-fornybare ressurser. Arbeiderpartiet mener at Norge bør være et foregangsland for internasjonal solidaritet, mens Venstre vil at Norge skal bli et miljøpolitisk foregangsland.

Retorikken om solidaritet og fellesskap er særlig framtredende i AP og SV, mens disse ordene sjelden nevnes i programmene til Høyre og FRP. For AP er solidaritet viljen til å fordele og til å ta ansvar for andre. Ressursene skal fordeles slik at de som har det dårligste utgangspunktet løftes. Som nevnt ser AP sterke fellesskap som en forutsetning for frihet. Solidaritet og fellesskap inngår også i mellompartienes politiske retorikk; for Kristelig Folkeparti innebærer "solidaritetsprinsippet" at institusjonene i samfunnet, enten det er enkeltpersoner eller grupper, har et ansvar for hverandre. I Venstres program heter det at partiets grunntanke er "respekten for det enkelte mennesket kombinert med ansvar for fellesskapet".

Også likhetsverdien nevnes sjelden i FRP og Høyres programmer, mens både mellompartiene og AP/SV legger stor vekt på betydningen av likhet. Blant annet går Senterpartiet inn for "...en mer rettferdig fordeling av samfunnets ressurser" og "...en solidarisk inntekts- og skattepolitikk....", mens Kristelig Folkeparti vil bruke den økonomiske politikken til å motvirke den økende forskjellen mellom fattig og rik. Høyre ønsker imidlertid å bekjempe diskriminering basert på kjønn eller etnisk opprinnelse, blant annet gjennom å "..motarbeide systematiske lønnsforskjeller eller annen ulikebehandling mellom menn og kvinner".

Synet på likhet har sammenheng med synet på politiske virkemidler. FRP vil blant annet fjerne progressiviteten i skattesystemet. Partiet ønsker ikke å bruke skattesystemet som et fordelingspolitisk virkemiddel, men heller legge vekt på å skape en størst mulig kake å fordele. Begrunnelsen er at den progressive inntektsskatten reduserer den enkeltes motivasjon for å gjøre en ekstra innsats (dynamisk skattepolitikk). Mellompartiene og AP/SV oppfatter i større grad velferdsstaten som et redskap for en rettferdig fordelingspolitikk.

1.5. Marked, stat eller sivilt samfunn: Om redskapene for å realisere det gode samfunn

Vi har vist at forskjellige politiske partier og ideologier prioriterer ulikt, og avveier verdiene mot hverandre på forskjellig vis. Avveiningene går sammen med et bestemt syn på hvilke organisasjonsformer som er best egnet til å skape et godt samfunn. Mens sosialistiske partier tradisjonelt har oppfattet statlig styring som forutsetning for solidaritet og likhet, har liberale og konservative retninger vært mer skeptiske til statlig styring, men som vist med store innbyrdes variasjoner. Kommunitarismen kritiserer både markedet og staten, og framhever isteden det sivile samfunnets betydning. Spørsmålet er med andre ord: Hvilke redskaper er best egnet til å sikre det gode samfunn, slik vi forsøkte å definere det innledningsvis? Hvilket blandingsforhold er best, når en ser de tre "hovedredskapene" i sammenheng: Staten, markedet og det sivile samfunnet?

Velferdsregimer

Gösta Esping-Andersen har utviklet en teori om velferdsregimer, som kan betraktes som et forsøk på å lage en typologi over hvilken vekt forskjellige samfunn tillegger de tre hovedelementene, samt hvilke konsekvenser dette har for velferden (Esping-Andersen 1992). Han skiller mellom tre hovedformer for velferdsstater: Den sosialdemokratiske (Norge og andre skandinaviske land), den konservative (land som Tyskland, Frankrike og Italia) og den liberale (eksempelvis USA og Canada). Svært forenklet bygger den sosialdemokratiske modellen på et solidaritetsprinsipp, den konservative på et subsidiaritetsprinsipp og den liberale på et markedsprinsipp. I den sosialdemokratiske modellen garanterer staten høye, universelle ytelser. Ytelsene er individrettet. Idealet er å maksimere individuell uavhengighet. I den konservative regimetypen er familien i større grad den foretrukne enhet, kvinner stimuleres til å være hjemme. Trygdesystemet er basert på ytelsene i arbeidsmarkedet. Arbeidstakere og arbeidsgivere betaler avgift av lønna til trygdekassene. Kvinner utenfor arbeidsmarkedet får opparbeidet sine rettigheter gjennom ektemannen (Stjernø 1994). Slektninger har større plikt til gjensidig forsørgelse før offentlige ytelser utløses. I den liberale modellen er de offentlige ytelsene begrensede og ofte behovstestet (ikke universelle). Staten garanterer bare en minimumshjelp, resten overlates til markedet. Hver av de tre velferdsstatstypene har et særegent forhold mellom stat, marked og sivilt samfunn. Den sosialdemokratiske modellen legger stor vekt på statens rolle, den liberale på markedet og den konservative på det sivile samfunnet (Rasborg 1998: 142). Det er den sosialdemokratiske modellen som i størst grad fremmer det Esping Andersen kaller "dekommodifisering" av arbeidskraften, dvs. i størst grad sikrer borgerens uavhengighet i forhold til markedskreftene. Den liberale modellen er den som i minst grad sikrer mot slik avhengighet.
Esping-Andersens typologi har hatt stor innflytelse, men er bare en av mange inndelinger. Det er blant annet blitt hevdet at de sør-europeiske landenes velferdssystemer bør skilles fra de mellom-europeiske. Trygdesystemene i land som Hellas og Spania er mindre utbygd og gir lavere ytelser enn i land som Frankrike og Tyskland (Stjernø 1994).

I tråd med dette skiller Vogel (1997a) mellom tre former for velferdsstater i Vest-Europa: De nordiske, institusjonelle velferdsstatene, de sørlige familievelferdsstatene, hvor den tradisjonelle familien spiller en vesentlig rolle (Portugal, Spania, Italia og Hellas), samt de

mellomliggende, sentraleuropeiske velferdsstatene. I de sør-europeiske landene, hvor den statlige velferdsinnsatsen er forholdsvis svak, har familien stor betydning som "velferdsprodusent". De offentlige velferdsutgiftene er høyest i Norden, lavere i de sentraleuropeiske landene og aller lavest i sør. I sør har til gjengjeld familien et større ansvarsområde. I de sørlige landene av Europa bor for eksempel flertallet av arbeidsløs ungdom hjemme hos foreldrene. I gjennomsnitt for EU-landene bodde i 1994 45 prosent av alle i alderen 16-30 år sammen med sine foreldre, i Norge var tallet 25 prosent (Vogel 1997b: 131). Familiene i sør inkluderer også i større grad eldre i husholdningen, det er flere som bor i storfamilier (Vogel 1997b: 132). Vogel viser, med data fra de nordiske levekårsundersøkelsene og de såkalte ECHP-undersøkelsene i regi av Eurostat, at de ulike velferdsmodellene har konsekvenser for levekår og ulikhet. Klasseforskjellene i materielle levekår og de generelle inntektsforskjellene er minst innenfor den nordiske modellen, og størst i den familieorienterte velferdsstaten, med de sentraleuropeiske i en mellomstilling. Jo sterkere velferdsstat, jo mindre ulikhet mellom klassene og jo mindre fattigdom. Ulikheten mellom kjønnene er også minst i Norden. Derimot er ulikheten mellom generasjonene større innenfor de nordiske landene enn i sør. Den tradisjonelle storfamilien kan ha sine fordeler ved at den tar bedre vare på de unge og gamle, de som ikke er yrkesaktive. De heltidsarbeidende middelaldrende tar et større ansvar for familiemedlemmer som ikke har så store ressurser (Vogel 1997a: 589).

Selv om familien har et mer begrenset ansvarsområde i de nordiske landene, er det andre sider ved det sivile samfunnet som er vel så utviklet i Norden. I Sverige og Norge er det en svært høy andel av befolkningen som er medlemmer i ulike organisasjoner, sammenlignet med de fleste andre land. 85 prosent av den voksne befolkningen i Norge og Sverige er organisasjonsmedlemmer, sammenlignet med vel halvparten av befolkningen i et land som Tyskland, og bare 10-20 prosent i landene lengst sør i Europa (Hellas, Italia, se Vogel 1997b: 134, jf. også kapittel 5 i denne utredningen).

Vogels arbeid og annen forskning er en indikasjon på at blandingsforholdet mellom de tre hovedformene for samfunnsorganisering, stat, marked og familie/sivilt samfunn, har betydelige konsekvenser for hvilke verdier som realiseres (jf kapittel 6 og 8 i denne utredningen, som også tar for seg fattigdom og ulikhet i Norge sammenlignet med andre land). I siste avsnitt skal vi se litt nærmere på de tre hovedformene.

Markedet

Et markedssystem er et desentralisert system som styres gjennom tilbud og etterspørsel fra individuelle og kollektive aktører. Endringer i varepriser avgjør om det skal produseres mer eller mindre av bestemte varer eller tjenester. For de fleste individers velferd er det framfor alt viktig å lykkes på arbeidsmarkedet. Om en lykkes er avhengig av at en kan tilby potensielle arbeidskjøpere de kvalifikasjoner, den vare, som de trenger, og til en pris som de er villig til å betale.

Markedssystemets styrke er blant annet at det stimulerer til innsats og nyskapning. Intet stimulerer mer til en samfunnsnyttig innsats enn utsikten til en materiell gevinst, ifølge Galbraith (1996). Hva som skal produseres bestemmes gjennom tilbud og etterspørsel, og krever ingen byråkratiske styringsorganer som i et sosialistisk plansystem. Gjennom konkurransen på markedet sikres ideelt sett både kvalitet på varer og tjenester samt valgfrihet. Tilhengere av nyliberalismen hevder at konkurranseprinsippet også kan anvendes på tradisjonelt statlige sektorer. Milton Friedman har for eksempel foreslått at staten sørger for at

hvert individ gis rett til et bestemt beløp til utdanningsformål, gjennom tildeling av "utdanningskuponger". Kupongen kan innløses i den skolen foreldrene og eleven velger. Dermed, hevdes det, vil kvalitet og valgfrihet øke, siden det blir en reell konkurranse også på dette området (Larsson 1994).

Et hovedproblem for markedsbaserte systemer i forhold til kriteriene på det gode samfunn vi stilte opp tidligere, er at et uregulert marked er en oppskrift på ulikhet. Markedet er styrt av Matteusprinsippet: Den som har, skal få. Store ressurser, for eksempel i form av etterspurte kvalifikasjoner på arbeidsmarkedet, sikrer belønning i form av høy lønn o.l., som igjen gir andre former for markedskapasitet. Et annet minus er den såkalte markedssvikt. Et fritt marked kan gjøre det vanskelig å realisere viktige kollektive goder, som krever samarbeid heller enn konkurranse.

Det finnes mange eksempler på slike kollektive goder, for eksempel tilgjengeligheten av en ren og uberørt natur. Kommunitaristene har vært opptatt av et annet kollektivt gode, nemlig fellesskap og tillit i det sivile samfunnet. Etzioni (1996: 81) har reist spørsmålet om man kan opprettholde den sosiale ordens moralske legitimitet, når politikken gir fritt spillerom for økonomiske interesser. Det er blitt hevdet at markedet som organisasjonsform fremmer en nytteorientert, kalkulerende innstilling til sosiale relasjoner. Når økonomien dominerer den institusjonelle maktbalansen i samfunnet, kan den kalkulerende innstillingen spre seg til andre områder av samfunnet, med blant annet større kriminalitet som resultat (se Messner og Rosenfeld 1997, som presenterer en analyse av internasjonale variasjoner i drapsrater som er i tråd med en slik hypotese). Hvis en uregulert markedsøkonomi skaper store økonomiske og sosiale ulikheter, kan også dette bidra til å undergrave fellesskap og tillit (jf. kapittel 1.2, avsnitt D).

Staten

Hva er statens unike rolle, hvorfor trenger vi offentlige styringsorganer? Giddens (1998: 46-47) framhever blant annet at de offentlige styringsorganene samordner motstridende interesser, og skaper og beskytter en åpen offentlig sfære, hvor debatt om politiske veivalg kan finne sted. Staten regulerer markeder, blant annet med sikte på å beskytte den frie konkurransen mot monopoler. Staten fremmer også et effektivt lovsystem. Mer kontroversielt er det om staten også skal ha et siviliserende mål og aktivt fremme verdier, i utdanningssystemet og ellers. Både Giddens og den kommunitaristiske bevegelse synes å stå for det sistnevnte standpunktet (se nedenfor). I liberalpolitisk filosofi framheves det gjerne staten skal være nøytral i forhold til ulike oppfatninger om det gode liv.

Velferdsstaten er uløselig knyttet til ideen om rettigheter: individets rett til økonomisk og sosial trygghet, uavhengig av marked og familie. Medborgerskapet er kjernen i velferdsstaten. Dette medborgerskapet skaper andre kilder til velferd enn markedet, individets markedsavhengighet reduseres (Esping-Andersen 1992, det er dette han omtaler som "dekommodifisering"). Den skandinaviske velferdsstaten legger særlig vekt på dette, og er da også blitt omtalt som menneskerettighetenes fulle realisering (Rasborg 1998). Dermed sikres frihet i en positiv forstand.

Det offentlige påvirker inntektsfordelingen i samfunnet på en rekke måter. Både skatter, overføringer (som barnetrygd og sosialhjelp) og subsidierte offentlige tjenester kan bidra til sosial og økonomisk utjevning. Gjennom et progressivt skattesystem omfordeles inntekter

mellom fattige og rike husholdninger. En stor del av de offentlig subsidierte tjenestene innebærer også en slik omfordeling, framfor alt fra dem som er i yrkesaktiv alder til barn og eldre. I Sverige er det nylig beregnet at verdien av subsidierte tjenester til en 85-åring utgjør 103 000 kroner per år i gjennomsnitt, mens en 55-årig mottar 13 000 (Välfärdsbulletinen 1/2000: 4).

Ett av det offentliges viktigste oppgaver er å sørge for tilstrekkelige ressurser til utdanningssystemet. Den amerikanske økonomen Galbraith hevder at det ikke er noen prøve på det gode samfunn som er så avgjørende som "..dets villighet til å beskatte - til å gi avkall på privat inntekt, utgifter og en dyrt utviklet overflod av forbruksvarer - for å bygge opp og vedlikeholde et sterkt utdanningssystem for alle samfunnets borgere" (1996: 78). Utdannelse har avgjørende betydning for økonomisk vekst, for utviklingen av demokratiet (sikrer politiske ressurser) og gir den enkelte mulighet for en bedre og rikere tilværelse.

Kritikken mot velferdsstaten, blant annet fra kommunitaristisk hold, har vært at den undergraver borgernes ansvar, og gjør den enkelte uselvstendig. Eksperter erstatter folks samvittighet. De statlig garanterte rettighetene gjør mellommenneskelige plikter overflødige. Ansvar og solidaritet i sivilsamfunnet undergraves (Fischer 1998: 271).

Kritikk mot velferdsstaten kommer også fra "reformert" sosialdemokratisk hold. I følge Anthony Giddens representerer generøse velferdsytelser "moralske farer". Eksempler er når arbeidsledighetstrygd brukes til å unngå arbeidsmarkedet og redusere søkeatferden. Jo høyere nivå på ytelsene, jo større er de moralske farene. Faren øker over tid fordi en etter hvert venner seg til et bestemt nivå, og interessegrupper dannes for å forsvare det høye nivået. Dette bidrar til at reformer av velferdstaten blir vanskelig å gjennomføre (Giddens 1998: 115). Istedenfor velferdsstaten går Giddens inn for den "sosiale investeringsstaten", hvor det grunnleggende prinsippet er å investere i humankapitalen. Det er viktigere å øke kompetanse og ferdigheter enn å gi penger. Det bør blant annet oppmuntres til en mer aktiv risikotakende holdning, om nødvendig gjennom lovfestede plikter. Men i hvilken grad kan vi akseptere at staten pålegger enkeltmennesker å ta risikoer?

Det sivile samfunn

Det sivile samfunn kan defineres på mange måter. Her brukes det i sin mest omfattende betydning. Begrepet omfatter både frivillige foreninger, den politiske offentlighet, lokalsamfunn, familie, vennskap og "solidariske arbeidsplassbånd" (Wolfe 1989: 20). Av disse er det familien som betyr mest som instrument til fordeling av goder. Familien fordeler emosjonelle goder som kjærlighet og omsorg, og økonomiske goder gjennom arv, gaver, forsørgelse og stordriftsfordeler (når familien har felles husholdning). Familien er viktig i forhold til alle grunnbehovene i Allardts velferdsmodell: "å ha", "å elske" og "å være" (jf. kapittel 1.2, avsnitt A).

Flere har som nevnt gått inn for at det sivile samfunn eller "den tredje sektor" bør spille en større rolle når det gjelder å gi velferdstjenester. Fordelene med dette er i og for seg åpenbare. Det skaper lite byråkrati; hjelpen som gis er som regel mer fleksibel, tilgjengelig og personlig enn den formelle hjelpen. Det sivile fellesskapet styrkes fordi mennesker tar ansvar for hverandre.

Problemet er igjen, som tilfellet var for markedsbaserte fordelingssystemer, at ulikheter oppstår. Hvis det sivile samfunn overlates til seg selv, kan det skape radikalt ulike maktforhold. Det er bare staten som kan utfordre disse maktforholdene (Fischer 1998: 265). Mange vil også oppleve at friheten blir mindre hvis de ikke gis mulighet til å velge, for eksempel mellom familiebasert og offentlig omsorg (se mer om dette i kapittel 5). For noen innebærer det sivile samfunnet et konfliktfylt avhengighetsforhold som de ønsker seg bort fra.

1.6. Utredningens videre gang

Vi tar som nevnt ikke sikte på å gi noen fullstendig vurdering av alle kriteriene på det gode liv og det gode samfunn som er blitt presentert og drøftet i dette kapitlet. Vi vil nøye oss med å se på noen utvalgte sider ved dette omfattende og svært kompliserte temaet. For eksempel vil som nevnt verken miljøproblemene eller utviklingen av demokratiet bli omtalt i nevneverdig grad.. Kapittel 2 gir en oversikt over utviklingen i befolkningens verdisyn. Hvilket syn har ulike deler av befolkningen på hva det gode liv og det gode samfunn innebærer? Kapittel 3 tar for seg endringer og variasjoner i tidsbruk og ønsker om tidsbruk. Kapittel 4 tar for seg utviklingen i helsetilstanden og helsetjenestene. Kapittel 5 ser på en annen forutsetning for et godt liv, nemlig gode sosiale fellesskap. I dette kapitlet drøftes blant annet indikatorer på utviklingen innenfor forskjellige deler av det sivile samfunn: familie, vennskap, naboskap og frivillige organisasjoner. Kapitlet ser også på utviklingen av "fellesskapsbekreftende" handlinger som hjelp og omsorg, samt handlinger som i større grad kan betraktes som anslag mot fellesskapet: kriminalitet og vold. I kapittel 6 er temaet fattigdom og ulikhet i materielle levekår. Kapittel 7 tar for seg inntekt og levekår for utvalgte grupper, grupper som har stått særlig sentralt i velferdsdebatten, blant annet ungdom, innvandrere og enslige forsørgere. Alle kapitlene inneholder opplysninger som plasserer Norge i en internasjonal sammenheng. Kapittel 8 gir et mer samlet bilde av Norges plass i det internasjonale samfunnet. Det siste kapitlet, kapittel 9, gjør et forsøk på å samle noen tråder og oppsummere.

Litteratur

Allardt, Erik (1975): *Att ha, att vara, att älska. Om välfärd i Norden*. Lund: Argos Förlag,
Allardt, Erik (1998): Det goda samhället: Välfärd, livsstil och medborgardygder, *Tidsskrift for Velferdsforskning*, 1,**3**, 123-133.
Aronson, Elliot, Timothy D. Wilson og Robin M. Akert (1999): *Social Psychology. Third Edition*, New York: Longman.
Baumeister, Roy F. og Mark R. Leary (1995): The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation, *Psychological Bulletin* 1995, 497-529.
Bellah, Robert N. (1998): "Community Properly Understood: A Defense of "Democratic Communitarianism"", i Amitai Etzioni (1998, ed.): *The Essential Communitarian Reader*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 15-19.
Brehm, J. og W. Rahn (1997): Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital, *American Journal of Political Science*, **41**, 999-1023.
Brox, Ottar (1995): *Dit vi ikke vil. Ikke-utopisk planlegging for neste århundre*, Exil.

Diener, Ed, Marissa Diener, and Carol Diener (1995): Factors Predicting the Subjective Well-Being of Nations, *Journal of Personality and Social Psychology*, **69**, 5, 851-864.
Elster, Jon (1988): *Hva er igjen av Marx?* Oslo: Universitetsforlaget.
Esping-Andersen, Gösta (1992): "The Three Political Economies of the Welfare State", i Jon Eivind Kolberg (red.): *The Study of Welfare State Regimes*, London; M.E. Sharpe, Inc., 92-123.
Eriksen, Erik O. (1996): "Velferdsstaten og spørsmålet om hvem som skal ha hva", i Håkon Lorentzen (red.): *Forståelser av fellesskap. Syv artikler om velferdsstatens normative utfordringer*, Norges forskningsråd, Kultur og samfunn, 3-17.
Etzioni, Amitai (1996): *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*, BasicBooks.
Etzioni, Amitai (1998): "Introduction", i Amitai Etzioni (1998, ed.): *The Essential Communitarian Reader*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, ix-xxiv.
Fischer, Jean (1998): "Fællesskab, civilssamfund og velfærdsstat - en kommunitaristisk kritik af velfærdsstaten", i Annie Greve (1998, red.): *Sociologien om velfærd - gensyn med Emile Durkheim*, Roskilde Universitetsforlag, 256-275.
Galbraith, John Kenneth (1996): *Det gode samfund. Medmenneskelighed på dagsordenen*, København: Fremad.
Giddens, Anthony (1998): *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Polity Press.
Halvorsen, Knut (1999): *Arbeidsløshet som sosialt problem*, Hio-rapport 1999, nr. 13, Oslo: Høgskolen i Oslo.
Hellevik, Ottar (1996): *Nordmenn og det gode liv. Norsk Monitor 1985-1995*, Oslo: Universitetsforlaget.
Johansson, Sten (1979): *Mot en teori för social rapportering*, Stockholm: Institutet för social forskning, Rapport nr. 2 från levnadsnivåprojektet.
Jor, Finn Eivind (1997): *Problemer i politisk idéhistorie*, Oslo: Gyldendal Undervisning.
Kawachi, Ichiro, Bruce P. Kennedy, Kimberly Lochner og Deborah Protrow-Stith (1997): Social Capital, Income Inequality, and Mortality, *American Journal of Public Health*, **87**, 9, 1491-1498.
Kjeldstad, Randi (1998): Kvinner og menn 1998: Hvor likestilte er vi? *Samfunnsspeilet* nr. 5, Statistisk sentralbyrå, 49-59.
Larsson, Reidar (1994*): Politiska ideologier i vår tid*, Lund: Studentlitteratur.
Lee, Matthew R. og William B. Bankston (1999): Political structure, economic inequality, and homicide: a cross-national analysis, *Deviant Behavior*, **19**, 27-55.
Liedman, Sven-Eric (1999): *Att se sig själv i andra. Om solidaritet*, Bonnier Essä, Falun: Bonnier.
Messner, Steven F. og Richard Rosenfeld (1997): Political Restraint of the Market and Levels of Criminal Homicide: A Cross-National Application of Institutional-Anomie Theory, *Social Forces*, **75**, 4, 1393-1416.
NOU 1993: 17: *Levekår i Norge,* Oslo: Finans- og tolldepartementet.
NOU 1995: 24: *Alkoholpolitikken i endring?* Oslo: Sosial- og helsedepartementet.
Næss, Arne (1999): *Økologi, samfunn og livsstil. Utkast til en økosofi.* 5. omarbeidete utgave, Bokklubbens Kulturbibliotek, Oslo: Bokklubben Dagens bøker.
Pedersen, Willy og Helge Waal (red., 1996): *Rusmidler og veivalg*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag as.
Rasborg, Klaus (1998): "Velfærdsstaten og det revitaliserede civilsamfund", i Annie Greve (1998, red.): *Sociologien om velfærd - gensyn med Emile Durkheim*, Roskilde Universitetsforlag, 134-154.
Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ringen, Stein (1981): *Hvor går velferdsstaten? Fordelingspolitikkens opprinnelse og fremtid*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
Schieflo, Per Morten (1985): *Nærmiljø i bysamfunn. Om nærmiljø i byer*, Oslo: Byforskningsprogrammet, Universitetsforlaget
Selznick, Philip (1998a): "Foundations of Communitarian Liberalism", i Amitai Etzioni (1998, ed.): *The Essential Communitarian Reader*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 3-13.
Selznick, Philip (1998b): "Social Justice: A Communitarian Perspective", i Amitai Etzioni (1998, ed.): *The Essential Communitarian Reader*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 61-71.
Sen, Amartya (1992): *Inequality Reexamined*, Russel Sage Foundation, New York: Clarendon Press.
Smith, Carsten (1999): Fra konvensjon til lov, *Menneskerettigheter* **17**, 3, 1999, 266-274.
Stjernø, Steinar (1994): EU - et mylder av velferdsordninger, *Samfunnsspeilet* nr. 3, Statistisk sentralbyrå, 7-14.
Tåhlin, Michael (1989): The value and costs of work: a study of the consequences of wage labour for the individual, *European Sociological Review*, **5**, 2, 115-131.
Veenhoven, Ruut (1996): Happy Life-expectancy. A comprehensive measure of quality-of-life in nations, *Social Indicators Research* **39**: 1-58.
Vogel, Joachim (1997a): ”Sverige och EU: marknaden, välfärdsstaten och familjen”, i *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995*, Levnadsförhållanden, Rapport nr. 91, Statistiska centralbyrån, 575-589.
Vogel, Joachim (1997b): *Living Conditions and inequality in the European Union 1997*, Eurostat Working Papers E/1997-3.
Wilkinson, Richard (1996): *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*, London: Routledge
Wilkinson, Richrad G., Ichiro Kawachi og Bruce P. Kennedy (1998): Mortality, the social environment, crime and violence, *Sociology of Health and Illness*, **20**, 578-597.
Wolfe, Alan (1989): *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*, Berkeley: University of California Press.
Waal, Helge (1998): Vekkelser og veivalg. Om linjeskiftene i norsk narkotikapolitikk, *Tidsskrift for Velferdsforskning*, 1, **3**, 134-151.

2. BEFOLKNINGENS OPPFATNINGER OM DET GODE LIV OG DET GODE SAMFUNN

Ottar Hellevik

2.1 Innledning

I hvilken grad er det norske samfunnet et godt samfunn i den forstand at medlemmene får sine ønsker for tilværelsen tilfredsstilt? Bringer utviklingen oss nærmere et slikt samfunn? For å besvare slike spørsmål må faktiske tilstander eller utviklingstrekk ses i forhold til kriterier for hva som kjennetegner det gode liv og det gode samfunn. Det første kapitlet drøftet noen mulige slike kriterier, hentet fra ulike typer normative kilder – rettslige, religiøse, filosofiske eller politisk-ideologiske. I dette kapitlet blir befolkningens egne ønsker for hvordan tilværelsen skal arte seg, det vi kan kalle verdioppfatninger, belyst ved hjelp av data fra Norsk Monitor.

Dette er et omfattende intervju-prosjekt som MMI har gjennomført annethvert år siden 1985 (Hellevik 1996). Utvalgene med 3-4.000 personer er representative for den voksne norske befolkningen (15 år +). Deltakerne besvarer nærmere tre tusen spørsmål, de fleste ved hjelp av et selvutfyllingsskjema. Hovedtyngden av spørsmålene har vært med helt siden 1985, slik at datamaterialet inneholder en rekke tidsserier som gir et bilde av utviklingstendenser. Siden det er nye personer som intervjues hver gang, sier det ikke noe om omfanget av individuelle endringer.

Som innledning skal vi se på noen indikatorer for hvorvidt nordmenn er tilfredse med tilværelsen og samfunnet, og hva de forventer seg i framtida. Deretter følger en analyse av hva slags ønsker de har, slik dette fanges opp av Monitors verdimål, og hvordan disse varierer mellom grupper og endrer seg innenfor det tidsrommet prosjektet dekker. Spørsmålet om hva nordmenn legger i det gode liv og det gode samfunn blir også belyst gjennom spørsmål om hva slags aktiviteter de ønsker å bruke mer eller mindre tid på, og hvilke oppgaver eller områder de mener samfunnet burde satse mer eller mindre ressurser på.

2.2 Oppleves Norge som et godt samfunn?

Har vi et samfunn i Norge der forholdene ligger til rette for at medlemmene kan leve et godt liv? Som første kapitel viser, er det mange ulike kriterier som kan tenkes anvendt for å vurdere kvaliteten til et samfunn, og flere av dem er kontroversielle. Det vil derfor være sprikende oppfatninger om hvilke egenskaper det er relevant å trekke inn. Ved å spørre direkte om hvor fornøyde de er med egen tilværelse og samfunnsforholdene, overlater vi valget til de intervjuede selv. Hver enkelt respondent vil legge sin egen oppfatning av hva som er ønskelig –idealet – til grunn for vurderingen av dagens situasjon – realitetene.

Tabell 1 viser at ikke mer enn en femtedel sier seg ”meget fornøyd” med egen tilværelse, og nesten ingen er helt fornøyd med forholdene i samfunnet. På den annen side er det ytterst få som er misfornøyde. De fleste svarer ”ganske fornøyd” og en del ”verken fornøyd eller misfornøyd”. Hva dette forteller om det absolutte nivået for tilfredshet er imidlertid usikkert, siden vi ikke vet nøyaktig hva ulike individer legger i begrepene som er brukt. Kanskje svarer for eksempel noen ”ganske fornøyd” selv om de egentlig er godt tilfredse, fordi det ikke føles naturlig å ta i sterkere.

Sier vi at hovedskillet går mellom det å være fornøyd på den ene siden, og i tvil (verken – eller) eller misfornøyd på den andre, er altså åtte av ti tilfredse med egen tilværelse, og fem av ti med forholdene i dagens norske samfunn. Det er klar sammenheng mellom de to aspektene av tilfredshet, men ikke fullstendig. En kunne kanskje ventet at alle 52 prosent som er fornøyde med samfunnsforholdene også var fornøyd med egen tilværelse, men de fordeler seg med 46 fornøyd og 6 prosent misfornøyde/i tvil. De øvrige to kombinasjonene er 35 prosent som er fornøyd med egen tilværelse men ikke med samfunnet, og 13 prosent som ikke er fornøyd med noen av delene.

Tabell 2.1. Hvor fornøyd er du med egen tilværelse / forholdene i det norske samfunnet i dag? (Prosent. 1999)

		Egen tilværelse:	**Samfunnsforholdene:**
Meget fornøyd		19	2
Ganske fornøyd		62	50
Verken fornøyd eller misfornøyd		15	38
Ganske misfornøyd		3	9
Meget misfornøyd		1	1
SUM		100	100
% meget + ganske fornøyd		**Egen tilværelse:**	**Samfunnsforholdene:**
KJØNN:	Kvinner	83	52
	Menn	79	53
ALDER:	15-24 år	82	48
	25-39 år	83	56
	40-59 år	78	53
	60+ år	83	51
BOSTED:	By	82	52
	Tettbygd	82	52
	Land	79	54
LANDSDEL:	Østlandet	82	54
	Sør-/Vestlandet	81	52
	Midt-/Nord-Norge	80	50
UTDANNING:	Høy	84	60
	Middels	82	50
	Lav	77	46
HUSSTANDS-	400.000+	88	58
INNTEKT:	200. - 399.999	79	49
	- 199.999	72	47

Forskjellene mellom sosiale grupper er stort sett små. Det er liten variasjon avhengig av kjønn, alder, bostedstype eller landsdel. Utdanning og inntekt betyr noe mer, inntekt mest for tilfredsheten med egen tilværelse, og utdanning mest for tilfredshet med samfunnet (høyt utdannede er oftest fornøyde). En kan se det som et samfunnsmessig "sunnhetstegn" at det ikke er større sosiale variasjoner i tilfredshet, det tyder på at det ikke er store forskjeller mellom ulike grupper i hvordan de opplever egen situasjon og samfunnsforholdene.

Som nevnt kan det være vanskelig å bedømme det absolutte nivået for tilfredshet i befolkningen. Da er det lettere å tolke utviklingstendenser. Stigende eller fallende andeler fornøyde vil gi en indikasjon på om utviklingen bringer Norge nærmere det befolkningen anser som et godt samfunn eller ikke. Imidlertid kom ikke de to spørsmålene i tabell 1 med

før i siste undersøkelse fra 1999. Derimot foreligger det en tidsserie som går tilbake til 1985 for et annet spørsmål som også gjelder tilfredshet med tilværelsen, hvorvidt den intervjuede vil beskrive seg selv som meget lykkelig, ganske lykkelig, ikke særlig lykkelig eller slett ikke lykkelig. Svarfordelingene for de to spørsmålene er forholdsvis like, andelen "meget lykkelige" tilsvarer i 1999 andelen meget fornøyde med egen tilværelse (19 prosent), mens noen flere er "ikke særlig lykkelige" eller "slett ikke lykkelige" enn andelen misfornøyde (11 + 1 prosent, sammenliknet med sum 4 prosent for de to kategoriene av misfornøyde).[1]

En kunne kanskje tenkt seg at den sterke veksten i inntekt og materiell standard i Norge siden 1985 skulle ha bidratt til at andelen meget lykkelige hadde steget og andelen ikke lykkelige gått ned i løpet av dette tidsrommet. Men som figur 1 viser holder andelene seg stabile, variasjonene er ikke større enn det en må regne med som en følge av utvalgstilfeldigheter.

Figur 2.1. Andel som vil beskrive seg som meget lykkelige eller ikke lykkelige (Prosent. 1985-1999)

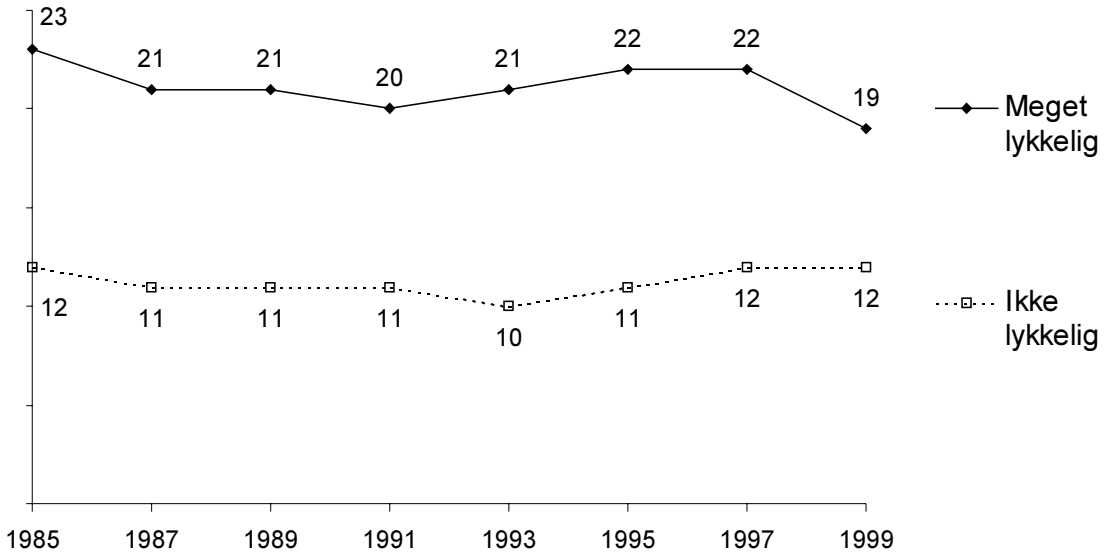

Figur 1 tyder altså ikke på at det har skjedd vesentlige endringer i hvor tilfredse nordmenn er med tilværelsen i løpet av de siste femten årene, det er ingen tegn til at velstandsveksten har ført til noen heving av lykkenivået. Hva så når blikket rettes framover, forestiller en seg at utviklingen vil gå i ønsket retning eller ikke?

[1] Selv der fordelingene er like, velger ikke de intervjuede alltid identiske svar. De 19 prosentene som er meget fornøyde med tilværelsen fordeler seg med 12 prosent på "meget" og 7 prosent på "ganske" lykkelige, mens det tilsvarende er 7 prosent som er meget lykkelige men bare ganske fornøyde med tilværelsen. Når andelen misfornøyde er lavere enn andelen ikke lykkelige, har dette sammenheng med at mange av de siste velger mellomalternativet "verken fornøyd eller misfornøyd", som ikke finnes for lykkespørsmålet. Korrelasjonen mellom de to spørsmålene er likevel meget høy (gamma = 0,85).

2.3 Framtidsforventninger

Spørsmålet om hvordan de intervjuede tror samfunnet vil utvikle seg, om det vil bli bedre eller verre å leve i, avdekker en betydelig pessimisme. I 1999 svarer 43 prosent at de tror samfunnet vil bli verre å leve i (opp fra 40 prosent i 1997), mot bare 9 prosent som forventer en utvikling til det bedre (samme som i 1997). Et spørsmål om egen framtid viser at 11 prosent ofte er bekymret for hva som kommer til å skje dem, mens 52 prosent bekymrer seg av og til (10 og 52 prosent i 1997). Tabell 2 gir resultatene når undersøkelsene fra 1997 og 1999 ses under ett.

Tabell 2.2. Forventninger til framtidig samfunnsutvikling og bekymring for egen framtid (Prosent. 1997-99)

		Hvordan tror du samfunnet vil utvikle seg i fremtiden?	Bekymrer du deg for hva som kommer til å skje deg i fremtiden?
Til det verre		42	Ofte 11
Ikke store forandringer		37	Av og til 52
Vet ikke		12	Vet ikke 1
Til det bedre		9	Sjelden 32
-		-	Aldri 5
SUM		100	101
		% til det verre	**% ofte + av og til**
KJØNN:	Kvinner	44	69
	Menn	39	55
ALDER:	15-24 år	34	66
	25-39 år	41	61
	40-59 år	44	61
	60+ år	45	64
BOSTED:	By	41	62
	Tettbygd	42	62
	Land	42	64
LANDSDEL:	Østlandet	42	63
	Sør-/Vestlandet	44	62
	Midt-/Nord-Norge	46	64
UTDANNING:	Høy	38	56
	Middels	43	65
	Lav	45	67
HUSSTANDS-	400.000+	39	58
INNTEKT:	200. - 399.999	44	63
	- 199.999	45	69

Kvinner er noe mer pessimistiske når det gjelder samfunnsutviklingen enn menn, og klart mer tilbøyelige til å bekymre seg for egen del. De eldste bekymrer seg mer enn andre for samfunnet, de yngste mer enn andre for egen framtid. Det spiller liten rolle for framtidsforventningene hvor en bor, men lav utdanning og inntekt går sammen med større pessimisme for samfunnet og spesielt med større bekymring for egen del.

Den allmenne pessimismen ser neppe ut til å ha sin rot i økonomiske bekymringer. I det minste på kort sikt er det gjennomgående flere som venter seg forbedringer enn forverringer, enten spørsmålet gjelder samfunnet generelt (tabell 3A) eller egen situasjon (tabell 3B). Unntaket er oppfatningen om den samfunnsmessige utviklingen i 1987 og 1991,

der det var en overvekt av negative forventninger. Tidsseriene viser at det er større svingninger i forventningene til samfunnets enn til egen økonomi (figur 2). Utviklingen avspeiler endringer i befolkningens reelle økonomiske situasjon (se kapitel 6).

Tabell 2.3A. Hvordan vil etter din mening den generelle økonomiske situasjon utvikle seg i løpet av de neste 12 måneder? (Prosent)

	Bli vesentlig forbedret	Bli noe forbedret	Bli omtrent som nå /Vet ikke	Bli noe forverret	Bli vesentlig forverret	Bedre-Verre
1985	2	24	65	8	1	17
1987	1	17	60	20	2	-4
1989	2	29	50	18	2	11
1991	1	16	55	25	2	-10
1993	2	35	53	9	1	27
1995	2	29	64	5	0	26
1997	3	22	67	8	1	16
1999	2	19	68	11	0	10

Tabell 2.3B. Hvordan vil etter din mening din egen økonomiske stilling utvikle seg i løpet av de neste 12 måneder? (Prosent)

	Vesentlig forbedret	Noe forbedret	Omtrent som nå /Vet ikke	Noe forverret	Vesentlig forverret	Bedre-Verre
1985	6	21	62	9	2	16
1987	5	21	60	11	2	13
1989	4	19	64	11	2	10
1991	4	19	65	10	2	11
1993	4	23	65	7	1	19
1995	4	20	70	5	1	18
1997	5	26	61	7	1	23
1999	5	22	63	9	2	16

Figur 2.2. Balanse forbedring minus forverring (Prosent)

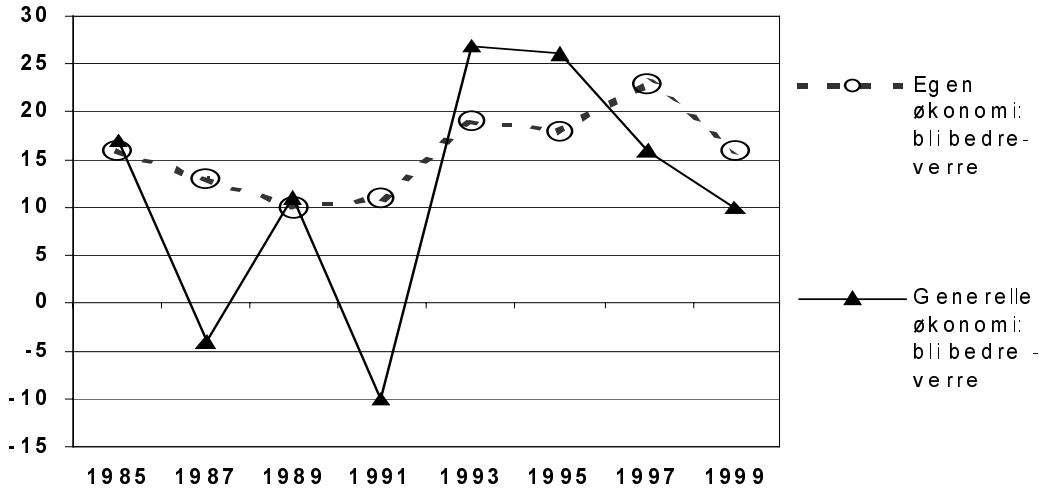

Disse resultatene gir et inntrykk av i hvilken grad den norske befolkningen føler at de får sine ønsker til tilværelsen tilfredsstilt. Hvilke ønskemål dreier dette seg om?

2.4 Verdioppfatninger

I Norsk Monitor defineres verdier som individenes egen oppfatning om hva som er grunnleggende mål for tilværelsen (*målverdier*), og om hvordan disse målene skal nås (*middelverdier*). Verdioppfatningen vil variere fra person til person, det noen synes er ønskelig og riktig, er andre likegyldige eller direkte negative til.

Registreringen av verdisyn i Monitor kjennetegnes for det første av at det er forskerne som har bestemt hvilke verdier som måles, i stedet for å overlate til den intervjuede selv å formulere hva de har som grunnleggende ønskemål. For det andre er målingen indirekte. I stedet for å liste opp verdier som de intervjuede skal ta stilling til, avledes verdioppfatningene fra svar på spørsmål om hva de foretrekker, mener eller gjør i ulike sammenhenger.

Figur 3 viser alternative framgangsmåter en kan velge mellom, med Monitor plassert i nedre høyre hjørne. Et eksempel på en annen tilnærming, som hører hjemme i nedre venstre rute, er Marianne Gullestads analyser av hva slags verdisyn som kan leses ut av livshistorier innsendt til prosjektet "Skriv ditt liv" (*Hverdagsfilosofer,* 1996). De ulike alternativene har alle sine sterke og svake sider, og det mest fruktbare ville utvilsomt være å anvende et variert utvalg av metoder og så sammenholde resultatene.

Figur 2.3. Ulike framgangsmåter for å registrere verdioppfatninger

Måle-metode:	**Hvem definerer verdiene:** *Den som undersøkes*	*Forskeren*
Direkte	Hva mener du er viktig for å leve et godt liv? (Åpent spørsmål, Dybdeintervju)	Hvor viktig mener du **X** er for å leve et godt liv? Av **X**, **Y** og **Z**, hva er viktigst for å leve ... ?
Indirekte	Analyse av hva som kommer fram om verdier i kvalitativt materiale (Leserbrev, dag-bøker, livshistorier, etc.)	Spørsmål der svarene antas å avspeile de underliggende verdiene. (Norsk Monitor)

Bakgrunnen for at det i Monitor-prosjektet er forskeren som på forhånd setter opp en liste over hvilke verdier som skal måles, og at det benyttes indirekte spørsmål, er en antakelse om at de færreste tenker bevisst på verdier og derfor ville få problemer med å sette ord på hvilke ønsker de forsøker å realisere. Heller ikke for forskere er det enkelt å avgjøre hvilke ønskemål som er så grunnleggende og viktige at de fortjener å bli kalt verdier. Derfor har en ikke kommet til enighet om hva en liste over menneskelig verdier skal inneholde, hvert prosjekt opererer med sin egen. Dette gjelder også Norsk Monitor. Målsettingen har vært å få til en rikholdig og variert samling av sentrale ønskemål nordmenn kan tenkes å ha for tilværelsen. Men det er klart at utvalget av verdier og hvordan de måles kan diskuteres.

Monitors liste inneholder 50 verdier, eller 25 par av verdimotpoler (tabell 4). Hvert par måles ved hjelp av en indeks basert på minst to spørsmål, de fleste i form av påstander som de intervjuede skal si seg enige eller uenige i. Fordelingen av svarene sier ikke nødvendigvis så mye om *det absolutte nivået* for oppslutning om en verdi, for eksempel hvor stor andel som er opptatt av miljøvern. Svarfordelingen vil nemlig avhenge sterkt av hvilke konkrete spørsmål som stilles. *Rangeringen* av individer derimot er mindre spørsmålsavhengig, slik at vi med større sikkerhet kan si hvem som er mest og hvem som er minst opptatt av en verdi. Den fjerdedelen av utvalget som har de mest ekstreme skårene på indeksen regnes i analysen som innehavere av verdien.[2]

Det er altså relativ snarere enn absolutt posisjon i forhold til verdimotsetninger som måles i Monitor. Dette kan gjøre det vanskelig å si hva som er flertallsoppfatningen i befolkningen. Vi skal likevel forsøke å finne indikasjoner på hva som er norske "fellesverdier", i betydningen oppfatninger som deles av et klart flertall av samfunnsmedlemmene.

Hvis vi antar at spørsmålene i en verdiindeks er balanserte i den forstand at de ikke favoriserer den ene av de to motpolene, ville vi få et inntrykk av hva befolkningsflertallet mener ved å undersøke på hvilken side av skalaens midtpunkt gjennomsnittet for respondentenes skårer ligger. Resultatet av en slik beregning vises i tabell 5, der indeksene er normert slik at de varierer mellom 0 og 100, med 50 som skalaens midtpunkt. De 25 verdiindeksene er ført opp med fallende gjennomsnittskåre fra 100 og ned mot 50, med verdipolen for den ekstremen som gjennomsnittet ligger nærmest ført opp til venstre i tabellen, og den motsatte polen som ligger lenger unna til høyre.

Tankegangen er altså at verdier som "likestilling", der befolkningssnittet nærmer seg ekstremskåren på 100, har oppslutning fra flertallet av befolkningen, mens motpolen "tradisjonelle kjønnsroller" bare støttes av et mindretall. For verdiindekser der gjennomsnittskåren ligger nær skalamidtpunktet 50, slik som "autoritet/anti-autoritet", er det ikke grunnlag for å utpeke noen majoritetspreferanse.

Vi kan alternativt dele skalaen i to like store deler, og se på hvor stor andel av befolkningen som befinner seg på hver side. For eksempel befinner 90 prosent av de intervjuede seg på skalahalvdelen til lovrespekt. Med denne beregningsmåten passerer lovrespekt så vidt likestilling som verdien med høyest oppslutning i den norske befolkningen. De to settene med resultater viser ellers naturlig nok stor overensstemmelse.

Tabell 5 antyder at i tillegg til likestilling mellom kjønnene og respekt for lover og regler, er verdioppfatninger som har stor oppslutning i Norge ikke-religiøsitet, stolthet over det norske, sans for landlivets gleder, vekt på sparsommelighet og varige goder framfor øyeblikksforbruk, liten interesse av iøyenfallende forbruk eller jag etter materielle goder, begeistring for moderne teknologi, prioritering av trygghet framfor spenning, fornuft framfor følelser og ønske om likhet mellom samfunnsmedlemmene.

Det må igjen understrekes at det er meget problematisk å trekke bastante slutninger, til det er forutsetningen om "balanserte" spørsmål for usikker. Men hvis vi ser nærmere på enkeltspørsmålene som inngår i indeksene, finner vi resultater som gir støtte til i det minste deler av denne beskrivelsen av norske "fellesverdier". Noen av disse er gjengitt i tabell 6.

---

[2] For å kunne oppnå at nøyaktig 25 prosent innehar verdien foretas det en rangering av enheter med den indeksskåren der skillet går, på basis av summen av deres skåre på de øvrige indeksene multiplisert med disse indeksenes korrelasjon med indeksen for den aktuelle verdien. Når enhetene er ordnet, tar en med den fraksjonen av disse enhetene som er nødvendig for å komme opp i 25 prosent.

Tabell 2.4. Verdiene i Norsk Monitor, med spørsmål som brukes i indeksene i stikkords form
(Alfabetisk rekkefølge, etter første verdi i hvert par).

Altruisme - Egoisme
Sette hensynet til andre foran egne ønsker.
Løse problemene i eget land før hjelp til andre.

Anti-autoritet - Autoritet
Barn må lære lydighet og respekt.
Bruk av påbud og ordrer.

Anti-helse - Helse
Smaken viktigere enn hvor sunn maten er.
Opptatt av å leve sunt og holde seg i god form.

Anti-materialisme - Materialisme
Savner materielle goder.
Ett ønske oppfylt: Anskaffe noe.
Bruke uventet fridag til å handle.

Anti-status - Status
Skaffe seg ting som gjør inntrykk på andre.
Mener at flott hus, dyr bil, etc. vekker beundring.
Ett ønske oppfylt: Bli mer respektert.

Anti-teknologi - Teknologi
Positiv til teknologiske nyheter.
Skremt av moderne teknologi.

Avstand - Nærhet
Foretrekker å holde en viss avstand til andre.
Ett ønske oppfylt: Oppleve mer vennskap.
Bruke uventet fridag med familie/venner.

Forbruk - Sparing
Varige goder heller enn øyeblikkets gleder.
Kjøper gjerne på avbetaling.

Fornuft - Følelser
Viktig å ikke la seg rive med av følelser.
På utkikk etter følelsesmessige opplevelser.

Frigjorthet - Puritanisme
Seksuelle erfaringer før ekteskapet positivt.
Holdning til pornografi.

Hedonisme - Nøysomhet
Ønsker å følge lyster og nyte livets gleder.
Mennesker ikke godt av å få alt de ønsker seg.

Ikke-patriotisme - Patriotisme
Foretrekker norske varer.
Stolt av å være norsk.
Vurdering av at nasjonale særtrekk forsvinner.

Ikke-religiøs - Religion
Betrakter seg som personlig kristen.
Vært på gudstjeneste / andre religiøse møter.

Ikke-selvrealisering - Selvrealisering
Prøver å oppnå et rikere indre liv.
Kjedelig jobb OK bare den er godt betalt.
Ett ønske oppfylt: Utvikle seg som menneske.
Muligheter til å være kreativ versus øk. trygghet.

Individualitet - Konformitet
Holdning til å følge skikk og bruk.
Viktig å være som folk flest.

Industrivekst - Miljøvern
Økonomisk vekst prioriteres foran naturvern.
Redusere forbruk for å bevare naturressurser.

Intoleranse - Toleranse
Sensur av meninger i radio og fjernsyn riktig.
Folk få leve som de vil, uansett hva andre mener.
Utlendinger i Norge må leve som nordmenn.

Likestilling - Tradisjonelle kjønnsroller
Dele ansvaret for hus og barn likt.
Valg mellom tre typer rolledeling i familien.

Likhet - Ulikhet
Øke versus fordele velstanden mer jevnt.
Anledning til kjøp av helse-/utdannings-tilbud.

Lovforakt - Lovrespekt
Kan det godtas å: Snike trikk; Ikke oppgi skattbar inntekt; Beholde penger funnet; Bilkjøring lav, men ulovlig promille; Brenne hjemme; Kjøre bil litt over fartsgrensen; Røyke hasj/marihuana.

Nyhet - Tradisjon
Ønsker å ta ibruk nye varer og tjenester raskt.
Foretrekker det gamle og velprøvde.

Offentlig - Privat
Oppgaver overføres fra det offentlige til private.
Høyt skattenivå av hensyn til off. virksomhet.
Myndighetene må føre kontroll med bedrifter.
For mye statlig innblanding og regulering.

Rigiditet - Spontanitet
Liker å planlegge i detalj i hverdagslivet.
En bør følge sine innfall, ikke regler og rutiner.

Risiko - Trygghet
Liker å gjøre ting som er farlig eller forbudt.
Foretrekker å leve et rolig liv.
Ett ønske oppfylt: Føle seg tryggere.

Rural - Urban
Livet på landet mer tilfredsstillende enn i byer.
Bylivets mange muligheter betyr mer enn natur.

Tabell 2.5. Fordeling på verdiindeksene: Gjennomsnittskåre (indeksene normert til å variere mellom 0 og 100) og prosentfordeling (når skalaen deles på midten. 1995-99)

Skåre 100	Snittskåre	Fordeling (%)	Skåre 0
Likestilling	79	89 - 11	Trad. kjønnsroller
Lovrespekt	76	90 - 10	Lovforakt
Ikke-religiøs	75	84 - 16	Religion
Rural	71	74 - 26	Urban
Patriotisme	71	78 - 22	Ikke-patriotisme
Anti-status	69	82 - 18	Status
Sparing	69	78 - 22	Forbruk
Anti-materialisme	68	77 - 23	Materialisme
Teknologi	65	77 - 23	Anti-teknologi
Trygghet	65	76 - 24	Risiko
Fornuft	64	70 - 30	Følelser
Likhet	62	69 - 31	Ulikhet
Miljøvern	59	62 - 38	Industrivekst
Konformitet	58	59 - 41	Individualitet
Toleranse	56	60 - 40	Intoleranse
Helse	55	57 - 43	Anti-helse
Selvrealisering	55	57 - 43	Ikke selvrealisering
Nøysomhet	55	59 - 41	Hedonisme
Frigjorthet	54	63 - 37	Puritanisme
Privat	53	59 - 41	Offentlig
Spontanitet	53	53 - 47	Rigiditet
Egoisme	52	52 - 48	Altruisme
Nærhet	52	55 - 45	Avstand
Nyhet	52	51 - 49	Tradisjon
Autoritet	51	47 - 53	Anti-autoritet

Plasshensyn har gjort det nødvendige å forkorte noen av spørsmålstekstene i tabell 6, dette gjelder for eksempel det første spørsmålet om likestilling. Her skisseres tre former for rolledeling mellom partnere i en familie, fra full likhet i yrkes- og familieliv, via en moderat differensiering der kvinnen har en mindre krevende jobb og hovedansvaret for hus og barn, til full differensiering med kvinnen i den tradisjonelle rollen som hjemmeværende husmor. Svarene gjør det rimelig å si at i Norge ser flertallet full likestilling mellom kjønnene som det ønskelige.

De to spørsmålene om hvorvidt det kan aksepteres å bryte konkrete lover og regler, som begge gjelder atferd i trafikken, utgjør ytterpunktene hva resultatet angår blant de sju som inngår i indeksen for lovrespekt-lovforakt. Nesten alle mener at promillekjøring ikke kan godtas, noen ytterst få at det kan godtas under tvil, og praktisk talt ingen at det kan aksepteres uten forbehold (ikke vist i tabellen). Fartsovertredelser derimot er det bare en drøy femtedel som mener er uakseptabelt. For de øvrige handlingene svarer flertallet ”kan ikke godtas”, og det er svært få som velger ”kan godtas” uten å uttrykke tvil. Selv om resultatet ville blitt endret dersom flere ”uskyldige” regelbrudd hadde blitt tatt med i indeksen, er det likevel rimelig å konkludere at den dominerende oppfatningen i befolkningen er at lover og regler må respekteres.

Tabell 2.6. Resultater for utvalgte svaralternativer for noen enkeltspørsmål (Prosent. 1995-99)

Verdimotsetning	Spørsmål	Svaralternativer	Prosent
Likestilling / Tradisjonelle kjønnsroller	Hvilken av disse tre beskrivelsene Svarer best til din oppfatning om Hvordan en familie skal være?	Like krevende jobb, dele likt hus/barn	53
		Kvinnen hovedansvar for hus/barn	26
		Bare mannen jobbe, kvinnen hjemme	12
Lovrespekt / Lovforakt	Kan det godtas å kjøre med lav, men ulovlig promille?	Kan ikke godtas	91
		Kan godtas under tvil	7
	Kan det godtas å kjøre bil litt over fartsgrensene?	Kan ikke godtas	22
		Kan godtas under tvil	50
* (Ikke med i indeksen) *Ikke-religiøs / Religiøs*	Tror du på Gud?*	Ja	49
	Er du personlig kristen?	Ja	20
	Vært tilstede på gudstjeneste	Minst fire ganger i løpet av siste år	14
Patriotisme / Ikke-patriotisme	Hvor stolt er du over å være norsk?	Svært stolt	54
		Noe stolt	29
Rural / Urban	Livet på landet er mer tilfredsstillende enn livet i byer	Helt enig	41
		Delvis enig	26
Sparing / Forbruk	Vil bruke penger på varige ting i stedet for på kortvarige gleder	Helt enig	26
		Delvis enig	34
Anti-status / Status	Jeg prøver å skaffe meg ting som gjør inntrykk på andre	Helt uenig	60
		Delvis uenig	25
Likhet / Ulikhet	Private skoler/sykehus er fint, så kan de som ønsker det betale for ekstra	Helt enig	32
		Delvis enig	22
	Hva foretrekkes: Øke velstanden i landet eller fordele den mer jevnt	Fordele mer jevnt- helt sikkert	62
		Fordele mer jevnt- under tvil	11
* (Ikke med i indeksen)	Er lønnsforskjellene i Norge for store, rimelige eller for små?*	For store	53
		For små	6
* (Ikke med i indeksen)	Mest enig: A) Vi er kommet så langt i å redusere øk. ulikhet som ønskelig / B) Fortsatt så store forskjeller at det er off. hovedoppgave å minske dem*		19
			66

Spørsmålet "Tror du på Gud?" er ikke med i indeksen for religiøsitet, ellers ville fordelingen blitt mindre skjev. Men når andelen som svarer ja ligger under 50 prosent, selv om det er bare så vidt, andelen personlig kristne er nede på 20 prosent og andelen regelmessige kirkegjengere ligger enda lavere, er det kanskje ikke så urimelig å konkludere at det religiøse ikke har en sentral plass i tilværelsen til flertallet av nordmenn i dag.[3]

Spørsmålet om stolthet over å være norsk, sammen med andre spørsmål om syn på at nasjonalt særpreg utviskes og tiltroen til kvaliteten av norske varer (ikke vist), har alle fordelinger som gir grunnlag for å påstå at nasjonalfølelsen blant nordmenn er sterk. Det samme gjelder den positive vurderingen av landsbygdas kvaliteter, selv om vi i eksemplet i tabellen har en spørsmålsform som er spesielt vanskelig å tolke når en skal bedømme det

[3] Disse svarfordelingene skiller seg fra andre resultater som er presentert om religiøsitet, for eksempel i Aftenposten 20/11/99, der 34 prosent hadde svart ja på spørsmålet om de regner seg som personlig kristne i en telefonundersøkelse. Forklaringen ligger i intervjumetoden. Når en intervjuer stiller spørsmålet vil flere svare ja på om de tror på Gud eller er personlig kristne, enn tilfellet er når respondentene selv leser spørsmålet og krysser av svaret. Den siste spørreteknikken, som utvilsomt gir det mest korrekte bildet av den faktiske religiøsiteten, er brukt i Monitor.

absolutte nivået for forekomsten av en bestemt oppfatning. Påstander som respondenten skal si seg enig eller uenig i er utsatt for det som kalles ja-siing, tendensen til at respondenter uten klare oppfatninger sier seg enig i stedet for å svare vet ikke.[4]

Det samme problemet knytter seg til tolkingen av resultatet for påstanden om at varige goder er å foretrekke framfor øyeblikkets gleder, slik som restaurantbesøk og ferier. Det alternativet en skal si seg enig i, i dette tilfelle å vektlegge det langsiktige, får ekstra oppslutning. Vi vet altså ikke hvor mange av de 60 prosentene som er enige i påstanden som er "ja-siere" uten en klar overbevisning. Da er en på tryggere grunn når det gjelder å slutte at det ikke er mange som er opptatt av å imponere andre gjennom sitt konsum, siden det er et overveldende flertall som sier seg *uenig* i påstanden.

Det siste eksemplet som er tatt med i tabellen, gjelder synet på likhet mellom samfunnsmedlemmene. Indeksen har to spørsmål som tar opp ulike former for likhet. Det ene kan vi kalle tilbudslikhet, hvorvidt det skal være mulig å betale for å få et bedre tilbud når det gjelder helsetjenester eller utdanning, som i Norge tradisjonelt har vært et offentlig tilbud som har vært likt for alle. Her er det en overvekt som sier seg enig i påstanden om at det er bra med slike muligheter, men tar vi muligheten for ja-siing i betraktning, er det usikkert hvor flertallet ligger. Det andre spørsmålet gjelder synet på ressursfordeling, og setter velstandsvekst opp mot utjevning. Både for dette og to andre spørsmål omkring økonomiske forskjeller viser resultatene et utbredt ønske om at det må arbeides for å utjevne økonomiske forskjeller og en klar oppfatning om at lønnsforskjellene er for store i dag.

2.5 Prioriteringer

I Monitor for 1999 ble det stilt spørsmål om prioriteringer når det gjelder egen og samfunnets ressursbruk. Det ble spurt om for hvilke av en liste med gjøremål/oppgaver det burde brukes mer, som nå, mindre eller ikke noe av tid, penger eller andre ressurser. Vi kan tenke oss at svaret vil avhenge av hvor viktig det aktuelle formålet blir ansett, som igjen vil avspeile verdisyn i absolutt forstand. Men prioriteringen vil også avhenge av hvordan personen føler at formålet i dag tilgodeses. Ønsket om å bruke mer ressurser på et gitt formål viser at situasjonen ikke oppleves som tilfredsstillende.

Prioriteringen av de ulike personlige gjøremålene og samfunnsmessige oppgavene gir et inntrykk av hvilke ønsker for tilværelsen og samfunnet som er viktige for individet. Svarene viser hvilke *endringer* i ressursbruk som ønskes, som ikke er det samme som ønsket *nivå* for ressursbruk. Det kan tenkes at ønsket nivå er høyere for et gjøremål der den intervjuede svarer "som nå" enn for et annet gjøremål der svaret er "mer", fordi nivået i utgangspunktet ligger langt høyere for det første enn for det andre formålet. Når det er valgt å spørre om endring snarere enn nivå, er det ut fra antakelsen om at det er lettere for den intervjuede å ta stilling hva det ønsker mer eller mindre av enn å vurdere absolutt nivå. Å ville øke ressursbruken kan en tenke seg avspeiler konkret misnøye med dagens tilstand på dette området.

Tabell 7 viser hvor mange som ønsker å bruke mer, som nå eller mindre tid på ulike personlige gjøremål og aktiviteter. Der en ønsket å bruke mer, ble det spurt om hva som var første og andre prioritet. I tabellen er aktivitetene rangert etter gjennomsnittsskåre (kolonnen

[4] Dette er mindre av et problem for plasseringen på verdiindeksen, etter som det er lagt vekt på at påstandene som inngår i samme indeks skal gå hver sin vei (ha motsatt tendens). For eksempel brukes påstanden "Jeg kjøper gjerne på avbetaling" sammen med påstanden i tabellen om å foretrekke varige goder i indeksen for sparing-forbruk. Ja-siere, som svarer enig til begge påstander, vil dermed havne midt på skalaen og ikke forveksles med de som har klare preferanser og varierer svarene mellom enig og uenig.

til venstre) for svaralternativene kodet 0 (ikke gjøre), 20 (mindre), 40 (som nå), 60 (mer), 80 (andreprioritet) og 100 (førsteprioritet). Skåre 100 for en aktivitet ville bety at dette var noe alle ønsket å gjøre mer og prioriterte høyest, mens noe ingen ønsket å gjøre ville få skåren 0. Den faktiske variasjonsbredden i tabellen er fra 61 til 15.

Resultatet bekrefter bildet av nordmenn som friluftselskere, det å være ute i naturen kommer først når det gjelder ønsker om økt tidsbruk. Sosialt liv, i form av samvær med familie eller venner, kommer også meget høyt. Det er grunn for å vente seg fortsatt økning i nordmenns reiseaktivitet, over 60 prosent ønsker å bruke mer tid på reiser i utlandet. Resultatene tyder på at aktiviteter som har med egenutvikling å gjøre, slik som utdanning og boklesing, prioriteres sterkere enn aktiviteter som har å gjøre med dekking av materielle behov, slik som å tjene penger eller handle. Mange har tydeligvis ønsker om å skjære ned på TV-seingen sin. (Tilsvarende resultater rapporteres i kapitel 3 om faktisk og ønsket tidsbruk.)

Tabell 2.7. Prioritering av ressursbruk på ulike personlige gjøremål (Prosent. 1999)

	Skåre 0-100*	*Ikke gjøre*	*Mindre*	*Som nå*	*Mer*	*2.ndre prioritet*	*1.ste prioritet*
Være ute i naturen	*61*	1	0	30	70	12	16
Være sammen med familien	*60*	0	1	48	50	9	23
Være sammen med venner	*56*	0	0	44	56	13	8
Reise i utlandet	*54*	8	2	27	63	9	11
Drive idrett, trimme eller mosjonere	*52*	6	1	37	57	8	8
Dyrke hobbyer	*50*	3	2	47	49	6	5
Lære nye ting, ta kurs/utdanning	*48*	6	5	38	51	6	4
Bli kjent med nye mennesker	*45*	2	5	64	29	3	2
Lese bøker	*45*	6	4	50	41	2	1
Høre på musikk	*44*	1	3	70	25	1	0
Lage god mat	*43*	4	4	64	28	1	0
Lese aviser	*41*	1	4	85	10	0	0
Hvile og slappe av	*41*	3	8	72	17	1	1
Sove	*41*	2	7	76	15	1	0
Tjene penger	*40*	4	18	60	18	2	2
Uteliv, gå på restaurant, kafé el.	*38*	11	7	59	23	1	0
Arbeide	*35*	4	32	55	10	2	1
Gå i butikker/kjøpesentre og handle	*33*	7	25	63	5	1	0
Se på TV	*33*	2	38	57	2	0	0
Følge med i politikken	*33*	19	7	66	8	0	0
Delta ideelle organisasjoner, hjelpe	*33*	28	4	47	21	1	1
Delta dugnader/foren. på hjemstedet	*31*	21	10	60	9	0	0
Delta i aksjoner for å påvirke saker	*22*	48	5	36	11	0	0
Delta i religiøst liv	*19*	61	3	28	8	2	1
Drive med partiarb. /kommunale verv	*15*	64	6	25	4	1	0

** Snitt for skala fra 0 (ikke gjøre) til 100 (gjøre mer og første prioritet), med øvrige verdier 20 (gjøre mindre), 40 (som nå), 60 (gjøre mer) og 80 (gjøre mer og andreprioritet).*

Deltakelse i det sivile samfunn, i form av dugnader og innsats i frivillige organisasjoner, har høye andeler sammenliknet med andre aktiviteter som svarer "gjør ikke/ønsker ikke å gjøre". De fleste svarer imidlertid bruke tid "omtrent som i dag", uten at vi vet hvor mye dette innebærer. De aktivitetene som særlig nedprioriteres er religiøst og politisk liv. Her svarer et klart flertall "ikke gjøre". For religiøst liv er det imidlertid litt flere som sier de vil øke enn som vil redusere tidsbruken (8 mot 3 prosent), mens det for å delta i partiarbeid eller

kommunale aktiviteter kan ligge an til en reduksjon (4 prosent vil bruke mer tid, 6 prosent mindre enn i dag). [5]

Tabell 8 viser resultatet for prioritering av ressursbruk på ulike samfunnsoppgaver. Også her kommer støtte til religiøs og politisk virksomhet nederst, rundt halvparten ønsker ingen eller redusert innsats på disse områdene. Skolen er den samfunnsoppgaven der flest ønsker å satse mer, og kommer også høyest som første prioritet. Tett etter følger helsevesen og sykehus, deretter eldreomsorg. Disse prioriteringene er kanskje ikke så overraskende ut fra de tre områdenes sentrale plass i den siste valgkampen. Det er også mange som føler at det må satses mer på bekjempelse av rusmisbruk og fritidstiltak for ungdom, dette prioriteres så vidt foran økte ressurser til politiet.

Tabell 2.8. Prioritering av ressursbruk på ulike samfunnsoppgaver (Prosent. 1999)

	Skåre 0-100*	*Ikke gjøre*	*Mindre*	*Som nå*	*Mer*	*2.ndre prioritet*	*1.ste prioritet*
Skole	*71*	0	0	13	87	14	30
Helsevesen og sykehus	*68*	0	0	16	83	17	22
Eldreomsorg	*62*	0	1	18	81	15	9
Fritidstiltak for ungdom	*55*	0	2	29	69	5	4
Bekjempe rusmisbruk	*55*	1	2	28	70	5	3
Politiet	*54*	0	2	35	63	4	2
Forskning	*52*	0	3	45	52	3	3
Universiteter og høyskoler	*50*	0	1	52	47	3	1
Støtte til kollektivtrafikk	*50*	1	5	39	54	1	0
Barnehager	*49*	1	4	51	43	2	2
Miljøvern	*47*	0	5	57	38	3	2
Bygging av boliger	*47*	1	6	57	36	1	1
Utjevne av inntektsforskjeller i Norge	*47*	4	9	39	47	1	1
Utbygging av veinettet	*46*	1	12	49	38	1	1
Støtte til småbarnsfamilier	*44*	1	8	59	32	1	2
Støtte til utkantdistriktene	*43*	2	13	54	30	1	0
Forsvaret	*38*	3	25	56	16	1	0
Støtte til kulturlivet	*37*	5	23	57	15	1	0
Støtte til idretten	*37*	3	20	64	13	0	0
Hjelp til flyktninger i Norge/andre land	*37*	6	22	57	16	1	1
Støtte til næringslivet	*35*	4	23	65	7	0	0
Støtte til landbruket	*34*	5	31	51	13	1	1
Utviklingshjelp	*34*	7	28	52	14	1	0
Kirken og annen religiøs virksomhet	*30*	14	32	48	6	1	0
Støtte partier oa politisk virksomhet	*27*	13	43	43	2	1	0

**** Snitt for skala fra 0 (ikke gjøre) til 100 (gjøre mer og første prioritet), med øvrige verdier 20 (gjøre mindre), 40 (som nå), 60 (gjøre mer) og 80 (gjøre mer og andreprioritet).***

[5] Det knytter seg en usikkerhet til om en som velger svaralternativet "Gjør ikke, ønsker ikke gjøre å" ønsker å slutte med aktiviteten, som betyr redusert ressursbruk, eller om svaret innebærer stabilitet, det vil si at det er tale om en aktivitet som vedkommende heller ikke nå bruker ressurser på.

Også for forskning er det et absolutt flertall som ønsker økt innsats, mens det neste området, universiteter og høyskoler, har et knapt flertall for status quo. Kollektivtrafikken er det siste formålet der et absolutt flertall i befolkningen vil at det skal satses mer ressurser, formålet kommer klart foran utbygging av veinettet. For de øvrige samfunnsoppgavene det spørres om ønsker flertallet samme satsing som i dag, med unntak av de to siste, religiøs og politisk virksomhet.

Tabell 8 bekrefter en velkjent tendens for denne typen spørsmål, nemlig at ønskene om økt ressursinnsats bare delvis balanseres av forslag om nedskjæringer. For de seksten første formålene på listen, det vil si til og med støtte til utkantdistriktene, er det flere som ønsker økt enn redusert satsing. For de ni siste er forholdet det motsatte, det er flere som ønsker å trappe ned enn opp. I snitt for alle de tjuefem formålene i tabellen er det 39 prosent som vil ha en økt ressursinnsats, sammenliknet med 13 prosent som vil ha reduksjon og 3 prosent som svarer ingen ressursbruk.

2.6 Sosiale variasjoner i verdioppfatning

Som understreket i et tidligere avsnitt knytter det seg usikkerhet til verdiindeksene som mål for preferanser i absolutt forstand. Dette er imidlertid ikke noe problem når en skal analysere forskjeller mellom sosiale grupper eller endringer over tid. Ved å velge et fast delingspunkt på indeksene, for eksempel det som gir 25 prosents verdiforekomst i siste undersøkelsesår for befolkningen totalt, kan vi undersøke hvilke grupper som har høy og hvilke lav oppslutning om en bestemt verdi, eller studere hvordan verdiforekomsten utvikler seg over tid.

En kan tenke seg at en persons verdioppfatninger påvirkes av oppvekstvilkår og livssituasjon. I den grad disse varierer mellom sosiale grupper eller over tid, skulle vi få forskjeller i oppslutningen om de ulike verdiene. Tabell 9 viser om dette forekommer for noen utvalgte sosiale kjennetegn. I tabellen er høyste forekomst markert der hvor forskjellen mellom gruppene er over en viss minstestørrelse (kravet er satt høyere jo flere grupper som sammenliknes, fra 8 prosentpoeng for kjønn til 12 for alder).

Alder er den egenskapen som får fram de største variasjonene i verdisyn. Avstanden mellom de eldste og de yngste er på hele 51 prosentpoeng når det gjelder lovrespekt, 49 for sparing, 48 for puritanisme og 44 for risiko. Bare for 9 av de 50 verdiene er avstanden mellom yttergruppene mindre enn 12 poeng. Dette gjelder særlig samfunnsmessige eller politiske verdier, der mønsteret er kurvilineært (likhet-ulikhet, offentlig-privat). Her kan vi ha å gjøre med en "sekstiåtter-effekt", som avspeiler radikaliseringen av generasjonen som hadde sin ungdomstid på slutten av 60-tallet eller begynnelsen av 70-tallet.

Mer generelt reiser de markerte aldersforskjellene spørsmålet om mønsteret skyldes livsfase- eller generasjonsforskjeller. Det første sikter til endringer knyttet til det å bli eldre, slik som fysisk og psykisk aldring, skifte av sosiale roller, osv. Er dette årsaken til forskjellene mellom eldre og yngre, vil ikke generasjonsutskiftingen få konsekvenser for samfunnets verdiklima, fordi de nye generasjonene etter hvert som de blir eldre overtar forgjengernes verdioppfatninger. Er årsaken til aldersvariasjonen derimot generasjonsforskjeller, skapt av endringer i oppvekstvilkår, innebærer aldersmønsteret et stort potensiale for endringer i verdiklimaet i Norge som en følge av generasjonsutskiftingen. Hva som ligger bak aldersforskjellene, og dermed hva en kan forvente av framtidige endringer i oppslutningen om ulike verdier, kan en forsøke å danne seg et bilde av gjennom kohortanalyser, som vi skal komme tilbake til nedenfor.

*Tabell 2.9. Sosiale variasjoner i verdipreferanser (Prosent som har verdien 1995-99. Indeksinndeling fra 1999, der 25% har verdien)**

	Kjønn		Alder				Bosted			Landsdel			Utdanning		
	Mann	Kvin.	15-24	25-39	40-59	60+	By	Tett	Land	Øst	S-V	M-N	Lav	Mid.	Høy
Altruisme	22	24	23	21	25	22	24	23	20	23	27	23	17	19	32
Anti-autoritet	20	24	28	29	24	10	26	21	17	26	22	20	9	20	40
Anti-helse	30	21	40	33	22	12	26	24	26	25	25	27	22	29	24
Anti-materialisme	21	29	12	21	29	33	26	24	24	25	26	23	22	22	32
Anti-status	21	29	12	24	32	26	24	25	26	25	26	24	23	24	28
Anti-teknologi	24	37	16	19	32	53	27	30	38	27	29	30	45	26	23
Autoritet	27	28	22	20	24	44	25	26	34	25	26	29	42	27	13
Avstand	28	23	16	19	28	35	24	24	27	26	24	25	30	24	22
Egoisme	28	24	27	31	26	20	25	26	27	25	24	24	26	30	21
Forbruk	24	25	42	33	22	7	27	23	21	26	23	23	18	27	28
Fornuft	30	28	8	18	34	48	26	29	34	24	25	29	40	26	20
Frigjorthet	30	12	38	30	16	6	23	20	18	26	22	22	14	25	23
Følelser	24	25	50	31	19	7	28	23	20	27	24	22	16	26	32
Hedonisme	26	22	33	26	22	18	25	23	24	25	22	23	24	26	22
Helse	21	30	12	18	31	37	26	26	26	26	25	28	27	23	28
Ikke patriotisme	24	19	26	23	23	15	25	20	16	25	21	19	14	20	31
Ikke selvrealisering	26	20	24	23	22	24	22	24	26	23	24	26	30	24	15
Ikke-religiøs	32	20	35	31	25	14	29	25	18	29	23	19	20	28	28
Individualitet	23	28	30	31	28	14	27	25	23	26	26	23	17	26	35
Industrivekst	30	19	22	21	25	28	23	26	26	24	25	24	29	25	18
Intoleranse	27	27	12	15	25	53	25	28	32	24	26	28	43	24	14
Konformitet	30	24	18	19	26	43	25	27	32	25	25	29	41	26	14
Likestilling	19	26	39	29	22	6	27	22	16	25	22	23	11	22	37
Likhet	21	29	22	25	29	22	25	24	27	23	24	28	23	23	30
Lovforakt	30	17	51	32	14	6	25	22	21	26	21	20	17	27	25
Lovrespekt	20	35	6	14	28	57	26	28	31	23	29	27	39	23	22
Materialisme	29	23	39	30	22	18	26	26	27	24	27	27	30	29	19
Miljøvern	21	30	29	28	27	19	27	24	23	27	27	26	18	24	35
Nyhet	29	23	43	35	22	10	30	24	21	27	23	22	18	29	32
Nærhet	23	27	32	26	23	21	24	26	25	23	27	26	25	26	23
Nøysomhet	22	28	9	17	27	42	24	25	26	23	30	26	28	21	26
Offentlig	24	28	24	24	29	26	27	25	25	26	26	28	25	22	32
Patriotisme	28	30	19	27	30	39	25	30	37	26	29	31	38	30	19
Privat	30	18	20	26	23	23	25	22	22	25	24	18	21	25	24
Puritanisme	20	43	12	17	33	60	31	31	35	25	30	26	43	25	27
Religion	20	30	21	17	23	40	24	26	27	22	29	25	31	22	24
Rigiditet	24	22	13	17	24	36	22	23	25	23	24	26	27	20	22
Risiko	31	23	54	34	20	10	29	26	23	27	25	23	19	29	32
Rural	29	28	14	25	32	37	16	33	50	25	29	33	39	29	17
Selvrealisering	24	31	29	28	29	23	31	26	23	26	24	23	19	25	39
Sparing	28	26	8	13	26	57	24	27	33	25	27	30	39	24	19
Spontanitet	26	25	39	31	23	14	27	26	22	26	25	23	21	27	29
Status	33	20	51	28	17	18	27	25	26	25	25	26	27	28	22
Teknologi	28	14	37	27	16	8	24	20	15	24	21	20	13	22	26
Toleranse	22	23	29	29	24	9	26	21	17	25	25	21	11	20	38
Trad. kjønnsroller	30	24	15	21	26	43	25	27	32	25	29	24	38	25	18
Tradisjon	24	25	12	16	26	41	23	25	28	23	27	30	31	22	21
Trygghet	19	27	7	14	24	45	22	23	26	23	24	24	34	22	14
Ulikhet	30	19	26	25	23	26	27	24	20	28	25	21	22	24	28
Urban	24	22	41	28	20	10	33	18	8	27	23	16	14	22	34

** Høyeste forekomst markert der hvor største forskjell er på minst henholdsvis 8 prosentpoeng (for kjønn), 10 (for bosted, landsdel, utdanning) eller 12 (for alder).*

Også for kjønn er det mange eksempler på ulikheter i verdisyn, mest markert når det gjelder seksualmoral (frigjorthet-puritanisme) og synet på moderne teknologi. Ser vi på kjønn og alder under ett (ikke vist i tabellen), er forskjellen mellom kvinner og menn gjennomgående større blant yngre enn blant eldre. I enkelte tilfeller skifter den retning, slik som når eldre kvinner oftere enn eldre menn har verdien autoritet, mens forholdet mellom kjønnene er det motsatte blant yngre. Dette betyr at yngre kvinner er den gruppen der færrest vektlegger autoritet, mens eldre kvinner den gruppen der flest gjør det.

Tidligere ble ulike landsdeler og bostedstyper gjerne oppfattet som kulturelt særpregete. Tabell 9 viser at dette i dag ikke holder stikk for verdiorientering slik den måles i Monitor. Det er få eksempler på forskjeller av betydning mellom by-land eller ulike regioner. Mellom utdanningsgruppene er det derimot ofte markerte forskjeller i verdioppfatning. I noen grad kan disse forklares av sammenhengen med alder, med et stigende utdanningsnivå innenfor de yngste aldersklassene, men utdanning i seg selv har også en klar effekt på verdipreferansene.

En hypotese for videre forskning er at generasjonstilhørighet har stor betydning for verdidannelsen, og at kjønn og utdanning spiller en viktig rolle når det gjelder å skape forskjeller i verdioppfatning innenfor generasjonene.

2.7 Sosiale variasjoner i prioriteringer

På samme måte som for verdioppfatning er det aldersgruppene som er mest ulike når det gjelder ønsker om å øke eller redusere tidsbruken på ulike personlige aktiviteter. Bosted har liten betydning for prioriteringen, mens kjønn og utdanning kommer i en mellomstilling (øverste halvdel av tabell 10). Allment er det yngre, kvinner og høyt utdannede som har den høyeste prioriterningsskåren, det vil si som oftest ønsker å øke tidsbruken på aktivitetene på listen.

Det eneste eksemplet på at de eldste ligger høyest når det gjelder ønsker om økt tidsbruk gjelder religiøse aktiviteter. Aldersgruppen 40-59 ligger høyest for å være ute i naturen. Mellom 25 og 39 år finner vi høyest prioritering av fysisk aktivitet, utdanning og hobbyer. De yngste, der mange er under utdanning, ønsker oftere enn andre å bruke mer tid på å arbeide og skaffe seg inntekter, som blant annet skal brukes til å øke aktiviteten når det gjelder utenlandsreiser, uteliv og handling.

Når det gjelder prioritering av ressursbruken på ulike samfunnsoppgaver, er det kjønnsforskjellene som er mest markerte. Nesten uten unntak er det blant kvinnene flest ønsker å øke innsatsen, det eneste eksemplet der forskjellen går motsatt vei er veibygging. Kvinnene ligger særlig langt over mennene når det gjelder å prioritere støtte til religiøs virksomhet, rusbekjempelse og kulturlivet.

Aldersforskjellene er fortsatt klare når det gjelder prioriteringen av samfunnsområder, men mindre markert enn for personlige gjøremål. Enkelte av forskjellene har sammenheng med livsfase, slik som når fritidstiltak for ungdom ligger høyest for de yngste, barnehager og støtte til småbarnsfamilier for gruppen 25-39 år og eldreomsorg blant de eldste. Men forskjellene er mindre enn det snevre egeninteresser kunne tilsi at de hadde vært, aldersmønsteret for støtte til barnehager er for eksempel ikke så svært forskjellig fra det vi finner for eldreomsorg.

Utdanning har en viss betydning for ønsker om endring av innsatsen på ulike samfunnsområder, mens bosted også på dette området betyr lite. Unntakene er ikke overraskende støtte til utkantdistrikter og landbruket.

*Tabell 2.10. Sosiale variasjoner i prioritering av ressursbruk (Skåre på 0-100 skala. 1999)**

	Kjønn		Alder				Bosted			Utdanning		
Personlige gjøremål	Mann	Kvin.	15-24	25-39	40-59	60+	By	Tett	Land	Lav	Mid.	Høy
Være ute i naturen	62	60	53	63	65	58	60	62	61	59	61	62
Være sammen med familien	59	61	51	64	61	59	60	60	61	58	62	60
Være sammen med venner	55	57	61	60	55	50	57	56	54	53	57	58
Reise i utlandet	53	55	59	58	55	44	56	53	50	46	54	59
Drive idrett, trimme eller mosjonere	52	52	59	59	52	40	52	53	51	46	52	56
Dyrke hobbyer	51	50	50	53	52	45	51	50	50	47	51	52
Lære nye ting, ta kurs/utdanning	47	49	48	54	51	37	49	47	47	42	49	51
Bli kjent med nye mennesker	45	45	52	46	44	41	46	45	44	43	45	46
Lese bøker	43	48	42	46	46	45	46	45	43	40	44	50
Høre på musikk	43	45	45	44	45	43	45	44	43	43	44	46
Lage god mat	41	44	44	46	43	38	43	42	42	42	42	44
Lese aviser	40	42	41	41	40	42	41	41	41	41	41	42
Hvile og slappe av	40	42	44	43	40	38	40	41	42	40	41	41
Sove	41	42	46	42	40	39	41	41	42	41	42	41
Tjene penger	42	37	52	40	39	32	39	39	41	41	41	37
Uteliv, gå på restaurant, kafé el.	38	39	46	45	38	26	39	38	37	33	39	41
Arbeide	35	35	43	33	34	33	34	35	36	37	35	33
Gå i butikker/kjøpesentre og handle	31	36	39	33	32	31	33	33	34	34	34	32
Se på TV	32	33	33	31	32	35	33	32	33	35	33	31
Følge med i politikken	34	32	31	32	34	35	33	33	32	30	32	36
Delta ideelle organisasjoner, hjelpe	31	34	34	30	33	34	32	34	34	32	31	34
Delta dugnader/foren. på hjemstedet	32	30	29	33	32	30	30	32	34	30	31	32
Delta i aksjoner for å påvirke saker	22	22	25	21	24	19	22	23	23	21	21	25
Delta i religiøst liv	17	20	18	14	19	24	17	20	21	21	18	18
Drive med partiarb. /kommunale verv	16	13	17	13	16	13	14	15	17	15	14	15
Samfunnsmessige oppgaver	Mann	Kvin.	15-24	25-39	40-59	60+	By	Tett	Land	Lav	Mid.	Høy
Skole	70	71	67	75	73	66	72	70	68	64	70	76
Helsevesen og sykehus	66	70	66	69	70	68	68	69	68	68	70	66
Eldreomsorg	61	64	59	62	63	64	63	62	62	63	64	61
Fritidstiltak for ungdom	53	57	60	58	54	49	55	55	54	54	56	54
Bekjempe rusmisbruk	53	58	55	55	56	54	55	55	56	56	56	54
Politiet	54	54	49	54	54	56	54	55	53	54	55	52
Forskning	53	51	50	51	53	52	52	52	50	50	51	54
Universiteter og høyskoler	50	50	50	49	51	51	52	49	48	48	49	53
Støtte til kollektivtrafikk	49	51	48	50	50	51	51	49	49	49	49	51
Barnehager	47	50	49	52	47	46	49	48	47	45	49	50
Miljøvern	46	48	48	49	48	44	48	47	45	45	47	50
Bygging av boliger	48	46	44	46	47	48	47	47	45	47	46	48
Utjevne av inntektsforskjeller i Norge	45	48	45	44	48	48	45	47	49	49	47	45
Utbygging av veinettet	48	43	41	45	47	49	45	46	48	48	47	43
Støtte til småbarnsfamilier	43	46	47	49	42	41	44	45	45	43	46	44
Støtte til utkantdistriktene	42	44	42	42	43	44	40	43	50	46	43	41
Forsvaret	38	37	39	36	37	41	37	38	39	39	38	36
Støtte til kulturlivet	34	39	37	36	38	36	37	37	35	35	35	39
Støtte til idretten	38	37	40	39	37	34	37	38	38	37	38	37
Hjelp til flyktninger i Norge/andre land	35	39	38	37	37	35	37	36	36	34	35	41
Støtte til næringslivet	35	35	37	35	35	35	34	36	37	35	36	35
Støtte til landbruket	32	36	38	34	33	33	32	34	39	36	34	33
Utviklingshjelp	33	36	40	35	34	32	35	35	34	32	33	38
Kirken og annen religiøs virksomhet	27	33	28	27	29	36	29	30	32	33	30	28
Støtte partier oa politisk virksomhet	26	27	29	27	26	25	26	27	27	26	26	27

* Snitt for skala fra 0 (ikke gjøre) til 100 (gjøre mer og første prioritet), med øvrige verdier 20 (gjøre mindre), 40 (som nå), 60 (gjøre mer) og 80 (gjøre mer og andreprioritet). Høyeste forekomst markert der hvor største forskjell er på minst henholdsvis 3 poeng (for kjønn), 5 (for bosted, landsdel, utdanning) eller 6 (for alder).

2.8 Endringer i verdioppslutning

Ved å benytte delingspunktene for indeksene fra siste undersøkelse i 1999 på de tidligere undersøkelsene, får vi et bilde av hvordan forekomsten av ulike verdier har endret seg over tid, en avspeiling av forskyvningene som har funnet sted i fordelingen på verdiindeksene. I tabell 11 viser 1999-kolonnen forekomst 25 prosent for samtlige verdier. Tallene for tidligere år gir eksempler på både økende og synkende oppslutning, med forekomst 13 og 44 prosent som ytterpunkter.

For å lette oversikten, er verdiene sortert etter forekomsten i 1985. Øverste del av tabellen viser verdier som har hatt vekst i oppslutningen, nedre del verdier med tilbakegang, mens de på midten ikke har hatt noen entydig utvikling eller vært stabile. Motpolene på samme verdiindeks danner naturlig nok ytterpunktene i tabellen, eksemplifisert ved synet på seksualmoral, der "frigjorthet" har hatt størst vekst og "puritanisme" størst tilbakegang av samtlige verdier.

For mange verdier er utviklingen ubrutt stigende eller fallende. Andre har hatt betydelige svingninger, slik som patriotisme, som hadde en topp i oppslutning i 1995, og i 1999 er tilbake omtrent på nivået fra 80-tallet. Miljøvern er eksempel på en flertoppet utvikling: Kraftig vekst fram til 1989 (med Tsjernobyl og algeinvasjon langs kysten som mulige forklaringer), nedgang fram til 1993, ny vekst fram til 1997, og igjen nedgang i 1999.

Ser en nærmere på de enkelte indikatorene som inngår i hver verdiindeks, kan inntrykket av utviklingen bli enda mer sammensatt. Endringene kan ha ulik tendens for ulike aspekter av en verdimotsetning. For eksempel viser det seg at den økende oppslutningen som tabell 11 viser for *ulikhet* og synkende for *likhet* har sammenheng med endringer i synet på det vi tidligere har kalt tilbudslikhet (det er blitt flere som er for at de som ønsker det har anledning til å kjøpe seg bedre skole- og helsetjenester), mens vektleggingen av ressurslikhet (lik tilgang på økonomiske midler) holder seg uendret høy.

Et annet eksempel på et komplekst utviklingsmønster finner vi for verdiparet lovrespekt-lovforakt. For de syv indikatorene sett under ett, er det slik dette oppsummeres av indeksen en tendens til at flere mener lovbrudd kan godtas, oppslutningen om verdien lovforakt stiger mens den synker for lovrespekt. Men utviklingen er variert når vi ser på de enkelte handligene. Det er en viss økning i andelen som mener at skattesnyting og hjemmebrenning ikke kan aksepteres, mens tendensen er den motsatte når det gjelder å beholde penger en finner, snike på trikken, kjøre over fartsgrensene eller røyke hasj. I synet på promillekjøring er det ingen endring.

Hva disse endringene i respekten for lover og regler betyr for forekomsten av brudd på lover og regler lar seg ikke påvise i dette materialet, som ikke inneholder spørsmål og egen atferd. Den store dansk studien *Borgerne og loven* viser imidlertid at det eksisterer en klar sammenheng mellom lovrespekt og selvrapporterte lovbrudd (Goul Andersen 1998). I kapitel 5 gjengis resultater for utviklingen i den faktiske kriminaliteten i Norge, der det er skjedd en økning i antall etterforskede forbrytelser. Antall anmeldelser av vold har steget de siste par tiårene, men det er ikke registrert noen økning for grove voldsforbrytelser.

Tabell 2.11. Endring over tid i verdiforekomst (Prosent. Indeksinndeling som gir nøyaktig 25% i 1999. Ordnet etter stigende forekomst i 1985. Høyeste/laveste forekomst markert.)

	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997	1999
Frigjorthet	14	14	13	17	18	18	22	25
Ikke selvrealisering	15	14	19	20	22	23	22	25
Teknologi	15	19	17	16	16	19	20	25
Anti-helse	17	17	19	21	23	25	26	25
Egoisme	18	23	24	25	26	27	24	25
Hedonisme	18	18	17	22	20	23	22	25
Lovforakt	19	17	19	21	23	22	22	25
Tradisjon	19	17	21	21	24	25	26	25
Anti-autoritet	20	25	22	24	23	20	23	25
Likestilling	20	23	23	23	22	21	22	25
Spontanitet	20	19	22	24	23	27	25	25
Miljøvern	20	29	34	26	21	26	29	25
Urban	21	22	19	19	20	22	23	25
Nærhet	22	24	23	24	22	25	24	25
Følelser	22	22	22	24	26	24	26	25
Ulikhet	22	23	25	25	26	24	27	25
Privat	23	24	28	23	23	23	23	25
Risiko	23	24	24	27	28	26	27	25
Forbruk	24	24	21	22	20	24	24	25
Materialisme	24	23	22	23	24	27	26	25
Patriotisme	24	23	24	26	30	32	31	25
Rigiditet	24	27	25	22	25	22	23	25
Anti-status	24	23	26	23	24	24	26	25
Intoleranse	25	25	27	27	29	30	26	25
Ikke-religiøs	25	27	28	27	27	26	26	25
Individualitet	27	28	29	28	27	26	26	25
Religion	27	25	25	27	26	26	25	25
Avstand	28	27	27	25	25	26	25	25
Toleranse	28	28	25	25	20	20	24	25
Ikke-patriotisme	28	30	28	23	18	19	21	25
Offentlig	29	31	28	27	28	27	27	25
Status	29	29	25	27	25	26	26	25
Nyhet	30	32	28	28	28	27	25	25
Trygghet	30	29	28	27	26	24	22	25
Helse	31	33	32	28	27	26	26	25
Anti-materialisme	31	29	31	29	26	24	25	25
Industrivekst	31	21	16	23	27	23	24	25
Nøysomhet	32	33	35	29	28	25	27	25
Konformitet	32	30	29	30	27	29	25	25
Autoritet	33	31	31	29	30	29	27	25
Sparing	33	33	34	32	32	29	28	25
Tradisjonelle kjønnsroller	33	28	29	27	28	28	28	25
Selvrealisering	34	37	34	33	30	30	25	25
Altruisme	35	27	27	22	23	20	24	25
Likhet	35	31	31	26	25	25	23	25
Lovrespekt	35	35	33	32	28	29	27	25
Rural	35	33	33	35	32	28	30	25
Fornuft	38	36	36	33	32	32	25	25
Anti-teknologi	43	36	39	37	37	32	31	25
Puritanisme	44	39	43	36	33	35	29	25

Med 25 indekser og 50 enkeltverdier kan diskusjonen lett bli uoversiktlig, enten den dreier seg om sosiale forskjeller i verdioppslutning (tabell 9) eller endringer over tid (tabell 11). Det er derfor behov for å finne en måte å sammenfatte den detaljerte informasjonen på. Dette kan vi gjøre ved å bestemme et mindre antall grunnleggende verdidimensjoner som kan tenkes å ligge bak og forklare individets plassering på de enkelte verdiindeksene.

2.9 Verdidimensjoner

Ser vi på respondentenes plassering på de ulike indeksene, viser det seg at noen kombinasjoner forekommer oftere enn andre. Vekt på miljøvern går for eksempel gjerne sammen med vekt på selvrealisering og likhet. Gjennom en dimensjonsanalyse[6] kommer mønsteret i koblingen mellom verdipreferanser fram, i form av variabler som viser de grunnleggende verdimotsetninger i dagens norske kultur. Disse gis navn ut fra hvilke verdier som bidrar sterkest til å prege dem.

Ifølge Monitor-analysen går det viktigste kulturelle skillet mellom det vi kan kalle en moderne og en tradisjonell verdi-orientering. Den *moderne* preges av åpenhet for endring og mangfold, og sans for det nye i tiden. I en *tradisjonell* orientering ligger et ønske om stabilitet og trygghet, om at ting skal forbli slik de alltid har vært. En bør ikke skille seg ut fra omgivelsene, og leve i pakt med etablerte moraloppfatninger.

Den nest viktigste skillelinjen går mellom en materialistisk og en idealistisk verdiorientering. På den *materialistiske* siden er en opptatt av det ytre, både i betydningen materielle vilkår og omgivelsenes oppfatninger. Eiendeler og økonomisk vekst prioriteres, og egne behov settes foran hensynet til andre. På den *idealistiske* siden vektlegges indre egenskaper, åndelige verdier og skapende virksomhet. Omsorg for andre, miljø og helse prioriteres.

På tredje plass kommer en dimensjon med politiske verdier som ytterpunkter. De som vil ha offentlige løsninger, likhet og miljøvern ligger langt ute på den *radikale* siden, og de som foretrekker private løsninger, ulikhet og økonomisk vekst på den *konservative*. Imidlertid inngår også andre typer verdier i dimensjonen, slik at den har en mer sammensatt karakter enn den vanlige høyre-venstre-dimensjonen.

Figur 4 viser de tre verdidimensjonene, som står loddrett på hverandre. Til sammen danner de et kulturelt rom, der samtlige individer kan plasseres inn ut fra sin skåre på verdiindeksene. Bakgrunnen for navnene som er satt på dimensjonene er hvilke verdier som er typiske for de individene som befinner seg langt ute på hver sin side. En måte å vise dette på, er å gjengi gjennomsnittsplasseringen for den fjerdedelen av respondentene som har verdien, slik dette er skjematisk framstilt for verdien ”hedonisme” på figur 5. Figuren gir også plasseringen på de to første dimensjonene for et utvalg av de andre femti verdiene, og antyder dermed hva som ligger bak ”døpingen” av disse dimensjonene. I figur 6 vises tilsvarende hvilke verdier som ligger langt ute på den tredje dimensjonen, som har et samfunnsmessig preg. I tillegg til den tradisjonelle politiske høyre-venstre-verdimotsetningen har vi også innslag av personlige eller mellommenneskelige verdier. Begrepene ”radikal” og ”konservativ” brukes derfor her i en noe annen betydning enn den vanlige.

Forskjeller mellom befolkningsgrupper eller endring i befolkningens verdipreferanser over tid kan fastslås ved å se på forskjeller i hvor gjennomsnittet for en gruppe eller befolkningen som helhet ligger på dimensjonene (fra faktoranalysen i 1999). Figur 7 gir et inntrykk av forskjellen mellom sosiale gruppers plassering på de to første verdidimensjonene.

[6] Opprinnelig ble dimensjonene bestemt ved hjelp av korrespondanseanalyse (med indeksene todelt). Nå brukes prinsipal komponent analyse av de fullstendige indeksene, med ortogonal rotasjon.

Figur 2.4. Hoveddimensjonene i faktoranalysen av verdiindeksene

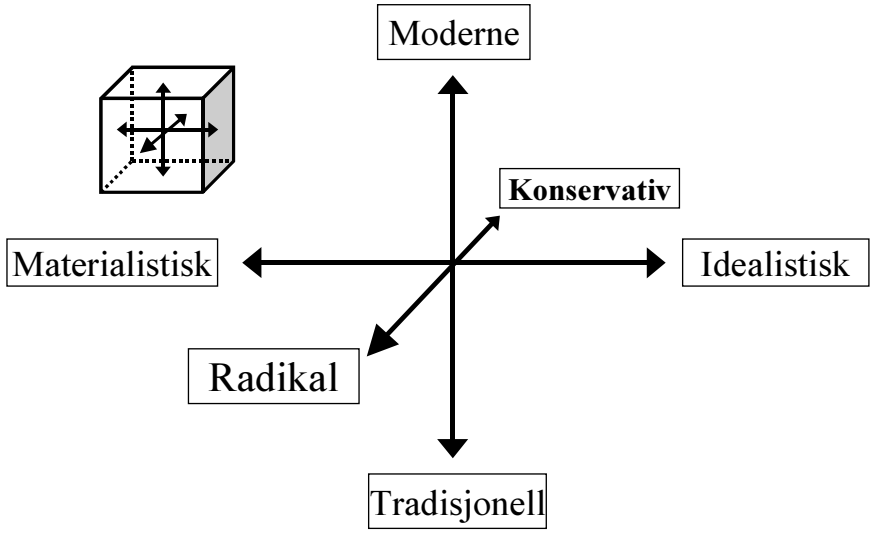

Figur 2.5. Utvalgte verdiers plassering på de to første dimensjonene (punktene antyder plasseringen til respondenter som har verdien "hedonisme")

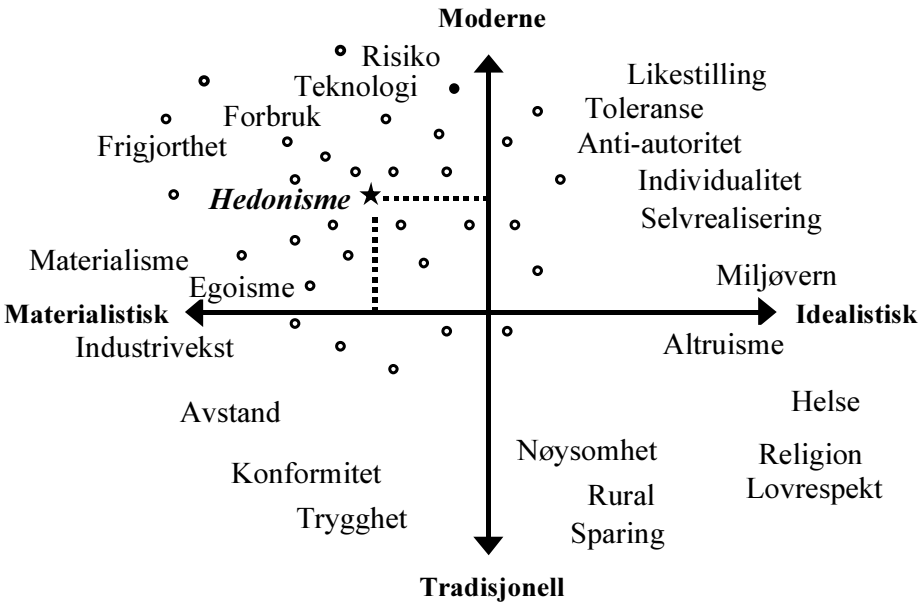

Figur 2.6. Ekstremverdiene på dimensjon 3: Radikal-konservativ

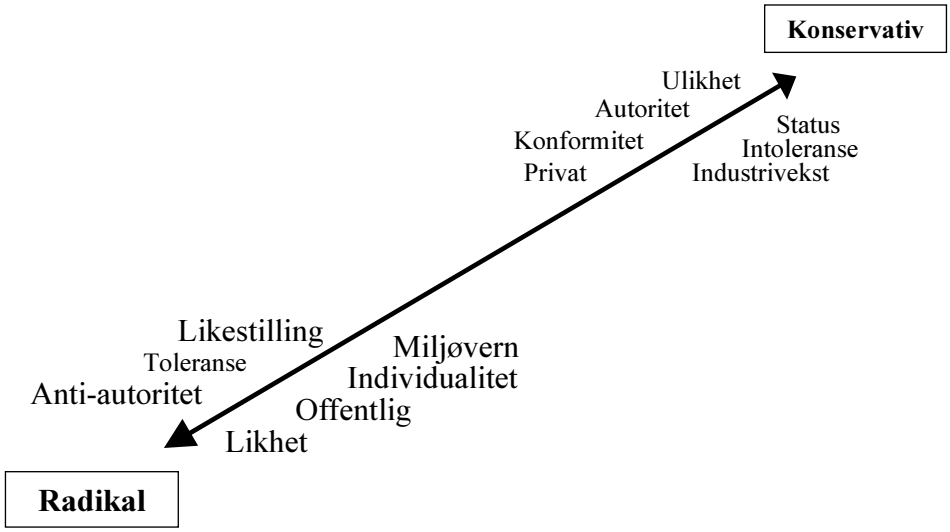

Figur 2.7. Sosiale variasjoner i verdiorientering (gjennomsnittsplasseringen på dimensjonene for medlemmer av gruppen)

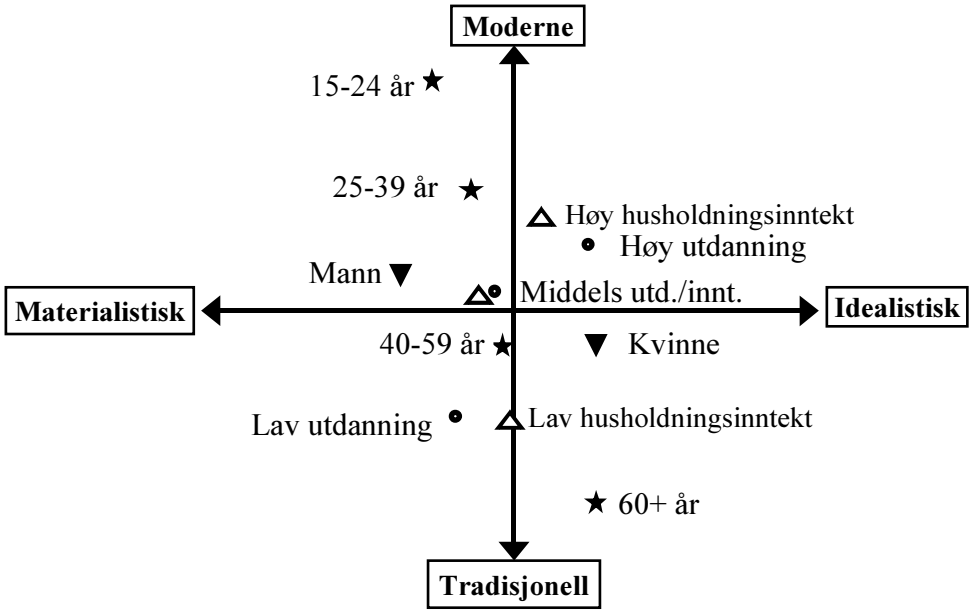

Et gjennomsnitt kan skjule betydelige variasjoner innenfor et gruppe. Ved å vise fordelingen på dimensjonen blir bildet mer nyansert. I tabell 12 er dette gjort for de samme sosiale kategoriene som i figur 7, men med bosted tilføyd. Hver av dimensjonene er delt i tre deler, med de grensene som i 1999 fordelte respondentene med nøyaktig en tredjedel i hver.

Tabell 2.12. Sosiale gruppers fordeling på verdidimensjonene (Prosent. Dimensjonene fra 1999 tredelt slik at det blir like befolkningsandeler i hver. 1995-99)

	Kjønn		Alder				Bosted			Utdanning			Husholdn.inntekt		
	Mann	Kvin.	15-24	25-39	40-59	60+	By	Tett	Land	Lav	Mid.	Høy	Lav	Mid.	Høy
Moderne	33	28	62	43	22	5	36	28	21	15	22	44	23	29	39
Mellom	33	32	31	38	39	20	35	32	32	27	36	35	25	35	39
Tradisjonell	34	40	7	19	39	75	32	38	47	58	32	21	52	36	22
Materialistisk	41	26	41	38	32	25	32	32	37	39	37	23	36	35	27
Mellom	31	33	31	32	31	33	31	33	32	32	32	31	33	31	31
Idealistisk	29	41	29	31	37	42	37	35	30	29	31	46	31	34	42
Konservativ	41	27	38	33	29	39	35	34	31	37	36	28	33	33	34
Mellom	31	34	35	33	32	31	32	32	34	34	34	29	34	32	32
Radikal	28	39	27	34	40	30	33	34	35	29	30	43	33	35	34

* Høyeste forekomst markert der hvor største forskjell er på minst henholdsvis 8 prosentpoeng (for kjønn), 10 (for bosted, utdanning, inntekt) eller 12 (for alder).

Som det framgår av både figur 7 og tabell 12 har skillet moderne-tradisjonell klar sammenheng med alder. Igjen melder spørsmålet seg om dette avspeiler livsfase-effekter eller generasjonsforskjeller. Er det slik at endringer i livssituasjon, sammen med fysisk og psykisk aldring, gjør oss mindre risikovillige og åpne for det nye og mer tilbøyelige til å vektlegge tradisjoner og stabilitet etter som vi blir eldre? Eller er det i stedet forskjeller i oppvekstvilkår for ulike generasjoner som har skapt varige forskjeller i verdisyn, slik at de unge kommer til å beholde sin mer moderne verdiorientering når de blir eldre? Som tidligere nevnt er svaret av stor betydning for hva slags framtidig utvikling vi kan vente oss. Vi skal nedenfor se hva en kohortanalyse kan fortelle om årsakene til aldersforskjellene i verdioppfatning.

Plasseringen i forhold til en materialistisk versus idealistisk verdiorientering kunne en tenkt seg hadde sammenheng med hvor godt en er stilt økonomisk. Sterk fokusering på anskaffelser og forbruk kunne skyldes at et individ mangler de godene som andre har skaffet seg. Gjennomsnittet for de tre inntektsgruppene er tilnærmet lik for plassering på materialisme-idealisme-dimensjonen (figur 8), mens det er en viss forskjell når vi ser på hele fordelingen på dimensjonen (tabell 12). Når vi også tar hensyn til andre resultater (Hellevik 1996), blir konklusjonen at økonomiske forhold bare i begrenset grad forklarer hvorfor noen har en materialistisk og andre en idealistisk verdiorientering. Kjønn og utdanning har større betydning, å være kvinne og å ha høy utdanning øker sjansen for å befinne seg på idealistisk side av verdidimensjonen.

Kvinner er ikke bare oftere idealistisk orientert enn menn, de har også en mer radikal profil slik dette måles av den tredje verdidimensjonen. Vi ser igjen antydningen av en sekstiåttereffekt i aldersmønsteret for denne dimensjonen. Også høy utdanning øker andelen radikale, mens lav inntekt ikke gjør det. Dette mønsteret understreker igjen at dimensjonen rommer noe mer enn den vanlige politiske høyre-venstre-motsetningen.

2.10 Verdiendringens retning

Når vi plasserer gjennomsnittet for befolkningen som helhet inn i dimensjonene for 1999, får vi et oversiktsbilde som summerer opp tendensene for de enkelte verdiene i tabell 11, og viser hovedretningen for den kulturelle utviklingen. Forskyvningene for befolkningen som helhet er som forventet små, slik at en må forestille seg at figur 8 utgjør et lite utsnitt av planet til de tidligere figurene 5 og 7. Målestokken er imidlertid ikke det vesentlige, men retningen på endringene.

Utviklingen kan deles i tre faser. I den første, fra 1985 til 1987, var det en bevegelse i moderne og idealistisk retning. Mellom 1987 og 1995 gikk utviklingen i materialistisk retning, med varierende tendens i forhold til moderne-tradisjonell-dimensjonen. Fra 1995 til 1999 er det en moderne tendens som dominerer, med en fortsatt, men svakere, materialistisk tendens. Når det gjelder den tredje, politiske dimensjonen, er det bare små endringer, og skiftende tendens.

Ser vi på befolkningsfordelingen på de ulike dimensjonene, når de er tredelt slik at vi i 1999 har like store befolkningsandeler i hver kategori, får vi et inntrykk av omfanget i forskyvningene langs dimensjonene (tabell 13). Den tradisjonelle kategoriens andel av befolkningen avtar fra 47 prosent i 1985 til 33 i 1999, mens den moderne øker fra 26 til 33 prosent. Den idealistiske kategorien er størst i 1987, med 46 prosent, og lavest i 1999, mens andelen materialister var nede i 22 prosent i 1987 og har ligget nokså stabil siden 1993. For den tredje dimensjonen er variasjonene langt mindre.

Figur 2.8. Befolkningens gjennomsnittsplassering på moderne-tradisjonell og materialistisk-idealistisk dimensjonene for ulike undersøkelsesår (vist i faktorløsningen for 1999).

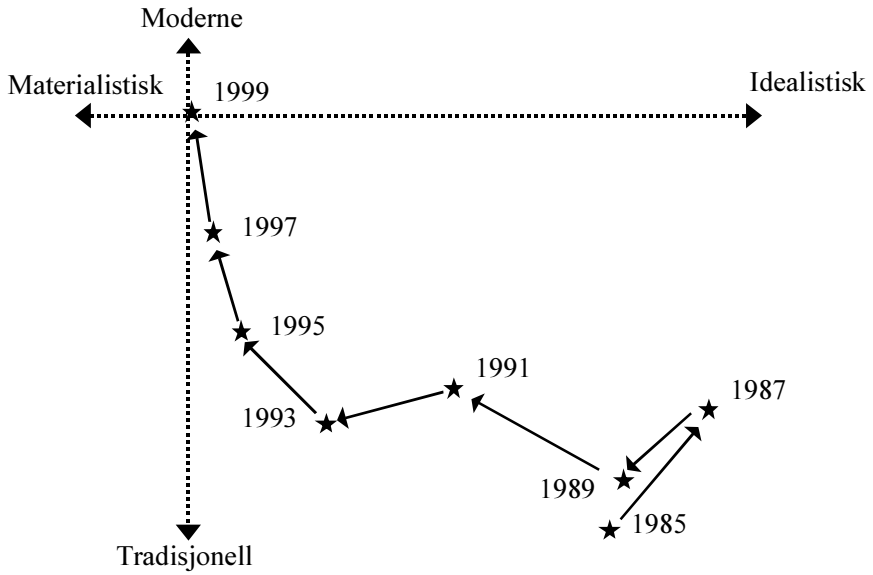

Tabell 2.13. Utviklingen i befolkningens fordeling på verdidimensjonene (Prosent. Dimensjonene fra 1999 tredelt slik at det blir like befolkningsandeler i hver)

	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997	1999
Moderne	26	29	27	28	28	28	30	33
Mellom	28	28	29	31	31	34	32	33
Tradisjonell	47	43	44	40	41	38	38	33
Materialistisk	25	22	26	28	32	34	33	33
Mellom	33	32	30	32	31	30	32	33
Idealistisk	42	46	44	40	37	37	35	33
Konservativ	32	34	33	35	34	36	33	33
Mellom	32	31	29	31	34	31	32	33
Radikal	36	35	39	33	33	33	35	33

Her er det viktig å understreke forskjellen mellom hva som er tendensen i utviklingen og hva som er det absolutte nivået for oppslutningen om ulike verdier, med andre ord forskjellen mellom hvorvidt verdier vokser og hvorvidt de har stor oppslutning. Materialet kan tyde på at dette forholdet er motsatt, de moderne-materialistiske verdiene der oppslutningen vokser er samtidig de som står svakest i befolkningen. De tradisjonelle idealistiske verdiene er i tilbakegang, men er fortsatt likevel de som står sterkest.

Dette kommer fram hvis vi som i tabell 5 tidligere i kapitlet bruker befolkningens plassering på en verdiindeks som en indikator på hvilken av de to motpolene som har størst oppslutning. Tabell 14 viser gjennomsnittsnivået for verdiene som er plassert innenfor hver av de fire kvadrantene i planet for de to første verdidimensjonene, med indeksen normert mellom 0 og 100. Sammenhengen mellom nivå og endring er klart negativ, de materialistiske verdiene, spesielt de moderne, som har den sterkeste økningen, står likevel fortsatt svakere enn de idealistiske verdiene, ifølge denne beregningsmåten. Igjen må det understrekes at det knytter seg usikkerhet til om forutsetningen om balanserte spørsmål i forhold til de to verdimotpolene på en indeks er oppfylt.

Tabell 2.14. Fordeling på verdiindeksene innenfor hver av de fire kvadrantene i planet for de to første verdidimensjonene: Nivå (1995-99) og endring (1995-99 – 1985-89) i gjennomsnittskåre (indeksene normert til å variere mellom 0 og 100)

	Materialistisk	Idealistisk
Moderne	43	54
Endring	*2,8*	*-0,7*
Tradisjonell	47	57
Endring	*0,2*	*-2,7*

Når vi sammenlikner befolkningen på ulike tidspunkter, og finner at verdipreferansene har endret seg, er det grunnleggende sett to typer av prosesser som kan ligge bak. For det første har det skjedd en utskifting av individer i befolkningen, eldre har falt fra og nye årskull kommet til. Dette fører med seg endring dersom det foreligger stabile generasjonsforskjeller i verdisyn, skapt av ulikheter i oppvekstvilkår. Denne *generasjonseffekten* avhenger av hvor

mange som er skiftet ut og hvor forskjellige de var. For det andre kan hendelser i det aktuelle tidsrommet ha fått de som er med på begge tidspunkter til å endre verdioppfatning, noe som kalles *periodeeffekt* (eller utslag av tidsånden).

Individene kan imidlertid også endre verdisyn som følge av prosesser knyttet til det å bli eldre, slik som fysisk og psykisk aldring, skifte av sosiale roller, osv. Dersom forskjellen mellom eldre og yngre skyldes slike *livsfaseeffekter*, skaper ikke generasjonsutskiftingen endringer i verdiklimaet i samfunnet. Riktignok kan de nye som kommer inn i befolkningen være forskjellige fra de eldre som går ut av den, men livsfaseendringene blant de øvrige individene som er med på begge tidspunkter opphever effekten av denne forskjellen.

Ved hjelp av kohortanalyse av tidsseriene i Monitor-materialet kan en få holdepunkter for å bedømme hvilke typer endringsprosesser vi står overfor når det gjelder verdiutviklingen i Norge.

2.11 Livsfase-, generasjons- eller periode-effekt

Hvorvidt vi har å gjøre med generasjonsforskjeller eller effekter av å bli eldre, kan vi danne oss et bilde av gjennom å følge ulike generasjoner (fødselskohorter) over tid. For å få et stort antall personer i hver gruppe, er flere Monitor-undersøkelser slått sammen.[7] Dette bidrar både til å dempe utslagene av tilfeldige utvalgsfeil, og til å nøytralisere kortsiktige svingninger som kan skyldes spesielle hendelser på et gitt tidspunkt.

Som illustrasjon på hvordan mønsteret i kohortmatrisen kan antyde ulike endringsprosesser skal vi bruke to spørsmål fra indeksen for lovrespekt. I en standard kohortmatrise tilsvarer avstanden mellom måletidspunktene bredden på aldersintervallene. Da kan vi følge en fødselskohort (personer født innenfor et gitt tidsrom) ved å lese tabellen på skrå nedover fra venstre mot høyre.

Tabell 15 viser andelen som mener at det ikke kan godtas å la være å oppgi skattbar inntekt. Lest vannrett viser den regelrespekten innenfor samme aldersgruppe på ulike tidspunkter. Eventuelle forskjeller kan enten skyldes generasjonseffekt (siden vi har å gjøre med ulike fødselskohorter), eller periodeeffekt (siden det er forskjellige tidspunkter). Lest kolonnevis ser vi aldersforskjellene i lovrespekt på samme tidspunkt, som kan være et resultat av livsfaseeffekt eller generasjonseffekt. Endelig kan vi følge en kohort ved å lese tabellen på skrå (slik det er antydet med ulike gråtoner). Endringer over tid innenfor samme kohort kan enten skyldes livsfaseeffekt eller periodeeffekt.

[7] De to undersøkelsene i 1985 og 1987 er slått sammen, og måletidspunktet regnet som 1986 (alderen for respondentene er forskjøvet slik at den svarer til dette tidspunktet). Tilsvarende er undersøkelsene i 1989, 1991 og 1993 kombinert til 1991, og 1995, 1996 og 1997 til 1996 (1999-undersøkelsen er ikke med i analysen). Ingen av de trettini rutene i matrisen har færre enn 100 respondenter, tre ligger i intervallet 100-199 og fire 200-399. Et flertall av rutene har minst 500 respondenter.

Tabell 2.15. Prosent som mener at det ikke kan godtas å snyte på skatten

Alder	Undersøkelsestidspunkt 1986	1991	1996	Kohort (fødselsår)	Endring 1996 - 1986 for: Aldersklas.	Kohort
15-19	67	66	68	1977-1981	1	
20-24	56	60	68	1972-1976	12	
25-29	62	58	67	1967-1971	5	0
30-34	67	63	69	1962-1966	2	13
35-39	64	69	70	1957-1961	6	8
40-44	71	69	72	1952-1956	1	5
45-49	73	67	78	1947-1951	5	14
50-54	74	74	76	1942-1946	2	5
55-59	80	78	74	1937-1941	-6	1
60-64	80	75	80	1932-1936	0	6
65-69	80	80	79	1927-1931	-1	-1
70-74	87	83	85	1922-1926	-2	5
75-79	84	85	85	1917-1921	-1	5
Alle	71	70	74		Snitt: 2	Snitt: 6
(70-79)-(15-24)	24	21	17	21 / 5,5 = 4		

Siden en forskjell mellom to ruter i matrisen alltid kan ha to ulike forklaringer, er det ikke mulig å trekke definitive konklusjoner om hva som forklarer mønsteret i kohortmatrisen.[8] Det kan imidlertid være så klare og entydige tendenser at noen forklaringer framstår som mer sannsynlige enn andre. I tabell 15 skjer det gjennomgående en heving av skattemoralen (i betydningen økt respekt for regelen om å oppgi skattbar inntekt) når vi følger utviklingen innenfor kohortene. Spesielt gjelder dette i første del av livsløpet, mellom 20 og 50 år. Den gjennomsnittlige økningen i regelrespekten for en kohort i løpet av tiårsperioden er på 6 prosentpoeng. Dette er mer enn det som er nødvendig for at livsfaseeffekt skulle kunne utligne aldersforskjellene i befolkningen, til dette er en økning på 4 prosentpoeng i løpet av tiårsperioden tilstrekkelig.[9]

At kohortendringen faktisk er større enn det livsfaseeffekten maksimalt skulle kunne bli, kan tyde på at det også foreligger en positiv periodeeffekt når det gjelder skattemoralen. Det er den som har skapt økningen i lovrespekt for befolkningen totalt sett fra 1991 til 1996 En eventuell generasjonseffekt ville ha virket i motsatt retning. En slik periodeeffekt kan være forårsaket av redusert skattetrykk, eventuelt kan også holdningskampanjer rettet mot skattemoralen ha hatt en effekt. Det er rimelig å anta at forskjellene mellom samme aldersklasser på ulike tidspunkter, som er særlig markert for de yngre, og i snitt 2 prosentpoeng, avspeiler den samme periodeeffekten. Også her skulle en eventuell generasjonseffekt hatt motsatt fortegn (synkende regelrespekt når vi går fra eldre til nyere kohorter).

For skattemoral ser det altså ikke ut til å foreligge generasjonseffekter som peker mot redusert regelrespekt i årene framover. Samtidig ser historiske begivenheter (for eksempel endret beskatning, holdningskampanjer) ut til å ha skapt et klima for hevet regelrespekt. Dette

[8] Egentlig burde det sies *minst* to ulike forklaringer, etter som tilfeldige utvalgs- eller målefeil også kan bidra til å skape forskjeller. Derfor må en legge vekten på hovedmønstret i matrisen og ikke enkeltstående sammenlikninger.

[9] Beregnet ved å ta gjennomsnittlig forskjell mellom to eldste og to yngste aldersgrupper på de tre tidspunktene, dele på aldersavstanden, som er 55 år, og multiplisere med 10, siden spørsmålet er hvor stor livsfaseeffekten måtte være i løpet av en tiårsperiode for at de unge skulle ha samme lovrespekt som de eldste når de oppnår samme alder.

er et helt annet mønster enn det som avdekkes når det gjelder aksept for å beholde penger en har funnet (tabell 16).

Tabell 2.16. Prosent som mener at det ikke kan godtas å beholde penger en finner

Alder	Undersøkelsestidspunkt 1986	1991	1996	Kohort (fødselsår)	Endring 1996 – 1986 for: Aldersklas.	Kohort
15-19	36	28	21	1977-1981	-15	
20-24	41	32	26	1972-1976	-15	
25-29	53	40	34	1967-1971	-19	-2
30-34	55	46	40	1962-1966	-15	-1
35-39	59	56	44	1957-1961	-15	-9
40-44	65	57	54	1952-1956	-11	-5
45-49	72	63	58	1947-1951	-14	-1
50-54	75	68	61	1942-1946	-14	-4
55-59	79	78	69	1937-1941	-10	-3
60-64	86	77	77	1932-1936	-9	2
65-69	80	77	77	1927-1931	-3	-2
70-74	83	78	80	1922-1926	-3	-6
75-79	84	84	78	1917-1921	-6	-2
Alle	64	57	52		Snitt: -11	Snitt: -3
(70-79)-(15-24)	45	51	56	51 / 5,5 = 9		

Her er aldersforskjellene langt større. Om en livsfaseeffekt skulle brakt de unge opp på de nåværende eldres nivå når de engang oppnår samme alder, måtte andelen som mener en slik handling ikke kan godtas i gjennomsnitt økt med 9 prosentpoeng i løpet av en tiårsperiode. I stedet ser vi at utviklingen innenfor kohortene går i motsatt retning, andelen som mener handlingen ikke kan godtas viser en synkende tendens over tid. Det ser altså ikke ut til å foreligge noen livsfaseeffekt, men i stedet en periodeeffekt som fører til redusert vilje til å levere tilbake penger en har funnet. Aldersforskjellene er dermed etter alt å dømme resultat av en betydelig generasjonseffekt, som bidrar til å redusere regelrespekten i takt med generasjonsutskiftingen. Kombinasjonen av generasjons- og periodeeffekt skaper en kraftig nedgang i andelen som mener handlingen ikke kan godtas når vi sammenlikner aldersklassene over tiårsperioden, mer for de yngre enn for de eldre.

For "finnermoralen" bli dermed konklusjonen at særlig generasjonseffekt, men også periodeeffekt, kan antas å ligge bak den markerte nedgangen som er registrert for befolkningen totalt sett. Hva slags utvikling vi kan vente oss videre er ikke lett å forutsi hva periodeeffekten angår, men den kraftige generasjonseffekten peker mot en fortsatt reduksjon i regelrespekten.

Vi skal nå bruke denne kohortanalyseteknikken til å danne oss et bilde av hva som kan ligge bak hovedtendensene i verdiutviklingen i Norge siden 1985. Tabell 17-19 viser kohortmatrisene for posisjon på hver av de tre verdidimensjonene (hver rute inneholder gjennomsnittsplasseringen for en gitt aldersgruppe på et bestemt tidspunkt).

Tabell 17 viser, i samsvar med resultater presentert ovenfor, at det for befolkningen som helhet har skjedd en bevegelse i moderne retning, særlig på nittitallet. Det er store forskjeller mellom aldersgruppene. Dersom dagens yngste skal ende opp med en like tradisjonell plassering som de eldste når de kommer i syttiårsalderen, må en fødselskohort i gjennomsnitt "synke" 22 punkter på moderne-tradisjonell dimensjonen i løpet av en

tiårsperiode. Den faktiske bevegelsen er litt over halvparten når vi ser på gjennomsnittet for alle kohortene, -13. Dette kan være en livsfaseeffekt, men det detaljerte mønsteret for endringer i toårsperiodene (figur 8), tyder på at det også har gjort seg gjeldende periodeeffekter i tradisjonell retning (fra 1987 til 1989 og 1991 til 1993). I så tilfelle er livsfaseeffekten mindre enn endringen innenfor kohortene. En tentativ konklusjon kan være at aldersforskjellen forklares av omtrent like sterke generasjons- og livsfaseeffekter.

Tabell 2.17. Posisjon på moderne-tradisjonell dimensjonen (Faktorløsningen fra 1997. Positive tall: moderne)

	Undersøkelsestidspunkt			Kohort	Endring 1996 – 1986 for:	
Alder	1986	1991	1996	(fødselsår)	Aldersklas.	Kohort
15-19	50	47	55	1977-1981	5	
20-24	42	44	47	1972-1976	5	
25-29	32	30	32	1967-1971	0	-18
30-34	15	17	21	1962-1966	6	-21
35-39	3	5	14	1957-1961	11	-18
40-44	-7	-8	3	1952-1956	10	-12
45-49	-19	-10	-6	1947-1951	13	-9
50-54	-32	-30	-17	1942-1946	15	-10
55-59	-42	-41	-33	1937-1941	9	-14
60-64	-55	-50	-47	1932-1936	8	-15
65-69	-66	-61	-52	1927-1931	14	-10
70-74	-76	-75	-63	1922-1926	13	-8
75-79	-77	-82	-72	1917-1921	5	-6
Alle	-11	-9	-3		Snitt 8	Snitt -13
(70-79)-(15-24)	-123	-124	-119	-122/ 5,5 = -22		

Mønsteret i tabell 17 tyder altså på at vi har et klart potensiale for endring i moderne retning som en følge av generasjonsutskiftingen i årene som kommer, om enn ikke like stort som aldersforskjellene i seg selv kunne antyde. Denne tendensen kan imidlertid bli brutt av slike kortsiktige svingninger i tradisjonell retning skapt av hendelser i samtiden, som utviklingen siden 1985 gir eksempler på.

Bildet er et annet når det gjelder materialisme-idealisme dimensjonen (tabell 18). Bevegelsen i materialistisk retning for befolkningen som helhet er enda noe større enn den moderne tendensen fra tabell 17, samtidig som aldersforskjellene er langt mindre. De eldre er litt mer idealistisk orientert, slik at en eventuell livsfaseeffekt som skulle utligne denne forskjellen, tilsvarer en bevegelse på 4 punkter i idealistisk retning innenfor hver kohort i løpet av tiårsperioden. I stedet går som vi ser endringen innenfor kohortene klart i materialistisk retning.

Materialismetendensen ser ut fra mønsteret i tabellen ut til i en hovedsak å være resultat av en periodeeffekt. Innenfor de fleste kohortene (unntaket er noen av de tidligste) har den materialistiske tidsånden vært særlig sterk på nittitallet. Endringen innenfor kohortene er imidlertid ikke stor nok til å forklare hele materialismetrenden, vi har i tillegg sannsynligvis en generasjonseffekt som har bidratt i samme retning. Forutsetter vi at det ikke foreligger noen livfaseeffekt i forhold til denne dimensjonen, kan vi slutte at generasjonseffekten forklarer en drøy femtedel av bevegelsen i materialistisk retning.

Tabell 2.18. Posisjon på materialisme-idealisme dimensjonen (Faktorløsningen fra 1997. Positive tall: idealisme)

Alder	Undersøkelsestidspunkt 1986	1991	1996	Kohort (fødselsår)	Endring 1996 – 1986 for: Aldersklas.	Kohort
15-19	13	7	-5	1977-1981	-18	
20-24	5	-1	-9	1972-1976	-14	
25-29	10	1	-12	1967-1971	-22	-25
30-34	13	6	-7	1962-1966	-20	-12
35-39	13	14	-4	1957-1961	-17	-14
40-44	18	11	2	1952-1956	-16	-11
45-49	22	7	4	1947-1951	-18	-9
50-54	25	16	3	1942-1946	-22	-15
55-59	22	24	3	1937-1941	-19	-19
60-64	21	14	9	1932-1936	-12	-16
65-69	26	9	10	1927-1931	-16	-12
70-74	37	16	15	1922-1926	-22	-6
75-79	37	31	24	1917-1921	-13	-2
Alle	19	11	1		Snitt -18	Snitt -13
(70-79)-(15-24)	28	20	13	20 / 5,5 = 4		

Når det gjelder framtidig utvikling, ligger det et visst potensiale for en fortsatt materialismetrend i aldersforskjellene. Når det gjelder periodeeffekten vil dette avhenge av ytre begivenheter som det er vanskeligere å spå om. En hypotese kan være at tendensen i periodeeffekter vil svinge, når pendelen slår langt ut i en retning vil dette skape motreaksjoner som kan bringe utviklingen over i motsatt retning. Men foreløpig er det ikke klare tegn til at nittitallets fokusering av anskaffelser og forbruk svekkes, slik at det kan være grunn til å forvente at materialismetrenden vil vedvare.

Når det gjelder den tredje dimensjonen, med politiske verdier som et dominerende innslag, er det lite endring mellom de tre måletidspunktene, bare en svak konservativ tendens. Aldersforskjellene er også beskjedne når en sammenlikner de eldste og de yngste, men her er det et klart kurvilineært mønster. Kohortene født mellom 1942 og 1961 skiller seg ut fra både sine generasjonsmessige forgjengere og etterfølgere med en mer radikal verdiorientering Mønsteret kan kalles en sekstiåttereffekt, hovedtyngden av disse kohortene var unge under det såkalte sekstiåtteropprøret (de er i 1968 fra 7 til 26 år). Begivenhetene i dette tidsrommet ser ut til å ha satt et varig preg på samfunnssynet til de aktuelle ungdomskullene.

Tabell 2.19. Posisjon på radikalisme-konservatisme dimensjonen (Faktorløsningen fra 1997. Positive tall: radikalisme)

Alder	Undersøkelsestidspunkt 1986	1991	1996	Kohort (fødselsår)	Endring 1996 – 1986 for: Aldersklas.	Kohort
15-19	-11	-6	-13	1977-1981	-2	
20-24	-3	-3	-8	1972-1976	-5	
25-29	15	3	-6	1967-1971	-21	5
30-34	23	11	2	1962-1966	-21	5
35-39	14	18	8	1957-1961	-6	-7
40-44	13	8	14	1952-1956	1	-9
45-49	-4	6	9	1947-1951	13	-5
50-54	-4	-4	5	1942-1946	9	-8
55-59	-7	-10	-8	1937-1941	-1	-4
60-64	-9	-12	-11	1932-1936	-2	-7
65-69	-17	-9	-12	1927-1931	5	-5
70-74	-20	-18	-14	1922-1926	6	-5
75-79	-23	-28	-26	1917-1921	-3	-9
Alle	-1	-2	-4		Snitt -2	Snitt -4
(70-79)-(15-24)	-15	-18	-9	-14 / 5,5 = -3		

Vi skal også se eksempler på noen karakteristiske kohortmatrisemønstre for enkeltverdier (tabell 20-23). Den første, for den politiske verdimotsetningen offentlig-privat (synet på oppgavefordeling mellom offentlig og privat virksomhet, skattlegging og offentlig kontroll), er en matrise nesten uten variasjon mellom rutene. Det er ikke tegn til verken livsfase-, generasjons- eller periodeeffekter av betydning. Mønsteret gir liten grunn til å forvente seg endringer i forhold til denne verdimotsetningen.

Det neste eksemplet, motsetningen individualitet-konformitet (om en ønsker å framheve sitt personlige særpreg eller mener at det er galt å stikke seg ut), har ingen endring over tid for befolkningen som helhet (tabell 21). Det er riktignok en klar tendens til at de yngre vektlegger individualitet mer enn de eldre.[10] Men siden dette ser ut til å være noe som avtar med økende alder, det vil si en livsfaseeffekt, fører ikke generasjonsutskiftingen til noen endring i verdioppfatningen for befolkningen totalt sett.

[10] En gjennomsnittlig forskjell på 16 poeng på en skala som varierer mellom 0 og 100 er forholdsvis stor (tallene er ikke sammenliknbare med tallene for posisjon på de tre dimensjonene, som har en skala med mange ganger så stor variasjonsbredde).

Tabell 2.20. Snitt på indeksen offentlig-privat (normert fra 0 til 100 (=offentlig))

Alder	Undersøkelsestidspunkt 1986	1991	1996	Kohort (fødselsår)	Endring 1996 – 1986 for: Aldersklas.	Kohort
15-19	49	48	49	1977-1981	0	
20-24	46	45	46	1972-1976	0	
25-29	48	46	45	1967-1971	-3	-4
30-34	50	46	46	1962-1966	-4	0
35-39	49	48	47	1957-1961	-2	-1
40-44	48	48	49	1952-1956	1	-1
45-49	47	48	49	1947-1951	2	0
50-54	46	46	48	1942-1946	2	0
55-59	48	48	46	1937-1941	-2	-1
60-64	51	47	47	1932-1936	-4	1
65-69	50	50	47	1927-1931	-3	-1
70-74	49	49	48	1922-1926	-1	-3
75-79	50	47	45	1917-1921	-5	-5
Alle	48	47	47		Snitt -1	Snitt -1
(70-79)-(15-24)	2	1	-1	1 / 5,5 = 0		

Tabell 2.21. Snitt på indeksen individualitet-konformitet (normert fra 0 til 100 (=individualitet))

Alder	Undersøkelsestidspunkt 1986	1991	1996	Kohort (fødselsår)	Endring 1996 – 1986 for: Aldersklas.	Kohort
15-19	46	46	46	1977-1981	0	
20-24	48	48	46	1972-1976	-2	
25-29	51	49	46	1967-1971	-5	0
30-34	49	48	45	1962-1966	-4	-3
35-39	47	48	46	1957-1961	-1	-5
40-44	45	44	47	1952-1956	2	-2
45-49	42	43	44	1947-1951	2	-3
50-54	39	41	41	1942-1946	2	-4
55-59	36	38	38	1937-1941	2	-4
60-64	33	37	37	1932-1936	4	-2
65-69	30	33	34	1927-1931	4	-2
70-74	31	28	33	1922-1926	2	0
75-79	30	29	33	1917-1921	3	3
Alle	42	42	42		Snitt 1	Snitt -2
(70-79)-(15-24)	-16	-18	-13	-16 / 5,5 = -3		

For motsetningen egoisme-altruisme har vi bare ubetydelige aldersforskjeller, men likevel en klar tendens til økende materialisme for befolkningen som helhet over tiårsperioden (tabell 22). Dette er et mønster som kan tjene som et rendyrket eksempel på en periodeeffekt.

Det siste eksemplet gjelder holdningen til ny teknologi, om dette er noe som vekker skepsis eller begeistring (tabell 23). Utviklingen viser en økende teknologibegeistring i befolkningen totalt sett, men innenfor kohortene går den i motsatt retning for de tidlige og de nye generasjonene. For de som er født 1917-1931 er det en klart økende skepsis, kohortene født i tidsrommet 1932-1951 har tilnærmet stillstand, mens tiltroen til den nye teknologien er

sterkt stigende for de som er født etter 1951. Resultatet er at aldersforskjellene blir større i løpet av tidsrommet. Mønsteret kan tenkes å avspeile en livsfaseeffekt som skifter fortegn fra første til andre halvdel av livet. Vanligvis pleier en å forutsette at periodeeffekter skal være ensartet for befolkningen, men muligens kan det også gi mening å tenke seg at de samme historiske begivenhetene og utviklingstendensene kan ha ulik effekt i ulike befolkningsgrupper. Den teknologiske utviklingen vil oppleves forskjellig for unge som forstår og kan utnytte det nye, og eldre som føler at dette er noe de ikke mestrer eller ønsker å ha noe med å gjøre.

Tabell 2.22. Snitt på indeksen egoisme-altruisme (normert fra 0 til 100 (=egoisme))

	Undersøkelsestidspunkt			Kohort	Endring 1996 – 1986 for:	
Alder	1986	1991	1996	(fødselsår)	Aldersklas.	Kohort
15-19	45	50	51	1977-1981	6	
20-24	51	53	54	1972-1976	3	
25-29	49	55	55	1967-1971	6	10
30-34	48	52	56	1962-1966	8	5
35-39	48	49	53	1957-1961	5	4
40-44	47	51	51	1952-1956	4	3
45-49	48	51	52	1947-1951	4	4
50-54	48	54	53	1942-1946	5	6
55-59	44	49	53	1937-1941	9	5
60-64	46	53	52	1932-1936	6	4
65-69	46	50	52	1927-1931	6	8
70-74	43	50	50	1922-1926	7	4
75-79	44	49	49	1917-1921	5	3
Alle	47	51	53		Snitt 6	Snitt 5
(70-79)-(15-24)	-4	-2	-3	-3 / 5,5 = -1		

Tabell 2.23. Snitt på indeksen teknologi-antiteknologi (normert fra 0 til 100 (=teknologi))

	Undersøkelsestidspunkt			Kohort	Endring 1996 – 1986 for:	
Alder	1986	1991	1996	(fødselsår)	Aldersklas.	Kohort
15-19	63	66	71	1977-1981	8	
20-24	62	63	70	1972-1976	8	
25-29	65	65	70	1967-1971	5	7
30-34	61	65	70	1962-1966	9	8
35-39	61	63	68	1957-1961	7	3
40-44	61	61	66	1952-1956	5	5
45-49	59	61	63	1947-1951	4	2
50-54	56	57	61	1942-1946	5	0
55-59	59	57	58	1937-1941	-1	-1
60-64	57	56	55	1932-1936	-2	-1
65-69	54	52	55	1927-1931	1	-4
70-74	52	50	51	1922-1926	-1	-6
75-79	50	50	49	1917-1921	-1	-5
Alle	59	60	63		Snitt 3	Snitt 1
(70-79)-(15-24)	-12	-15	-21	-16 / 5,5 = -3		

Diskusjonen av de fire verdiene kan oppsummeres i en firefeltstabell, der det skilles mellom stor og liten endring i befolkningsfordelingen totalt, og store og små forskjeller mellom aldersgruppene (tabell 24). De ulike kombinasjonene tilsier ulike framtidige utviklingsmønstre.

Tabell 2.24. Typologi for kohortmatrisemønstrene i tabell 20-23

Tidsforskjeller	**Aldersforskjeller**	
	Små	*Store*
Små	Ingen effekter = stabilitet Offentlig	Livsfase-effekt = stabilt samfunn Individualitet
Store	Periode-effekter = uforutsigbar endring Egoisme	Generasjons- effekt = forutsigbar endring Periode-effekt =uforutsigbar endring Teknologi

I tabell 25 er samtlige 25 verdiindekser plassert inn i den samme firefeltstabellen, på basis av en vurdering av omfanget av endringen over tid og aldersforskjellene.

Tabell 2.25. Klassifisering av verdiindeksene (Navnet angir polen med skåre 100)

Tids-forskjeller	**Aldersforskjeller**	
	Små	*Store* :u/:e unge/eldre høyest
Små	Offentlig Likhet Vekst Materialisme Status Nærhet	Individualitet :u Lovrespekt :e Forbruk :u Rural :e Autoritet :e Likestilling :u Religion :e
Store +: økning -: nedgang	Egoisme + Hedonisme + Selvrealisering - Patriotisme +	Teknologi + :u Puritanisme - :e Fornuft - :e Risiko + :u Nyhet - :u Helse - :e Intoleranse + :e Rigiditet - :e

Tabell 25 gir en antydning om hvor vi kan vente oss stabilitet og hvor det foreligger aldersforskjeller som kan skape endring som en følge av generasjonsutskiftingen i årene framover. Hvilket omfang slike endringer kan få, er det mulig å danne seg et mer presist bilde av ved å konstruere scenarier.

2.12 Framtidsutsikter: scenariekonstruksjon

Vi kan benytte opplysninger om dagens situasjon og anslag for den forventede befolkningsutviklingen som utgangspunkt for å beregne mulige framtidige utviklingstendenser ved hjelp av veiing av utvalget (Hellevik 1993). Veiing er en teknikk som vanligvis benyttes til å sikre at utvalget har en demografisk sammensetning som stemmer overens med offisiell befolkningsstatistikk. Medlemmer av grupper som er underrepresenterte gis større vekt ved beregningen av tabeller, mens overrepresenterte grupper tilsvarende veies ned.[11] Ved å bruke vektene får utvalget en sammensetning som tilsvarer befolkningens.

Hensikten med veiingen er altså vanligvis å redusere utslagene av tilfeldige og systematiske utvalgsfeil i resultatene. I scenariesammenheng kan samme teknikk brukes for et annet formål, nemlig å gi utvalget en demografisk sammensetning som svarer til den en antar at befolkningen vil ha på et framtidig tidspunkt. I stedet for dagens befolkningsstatistikk brukes prognoser for framtidige befolkningsfordelinger som "fasit" for utvalget.

Scenariekonstruksjonen består i å beregne konsekvensene som følger av et sett med antakelser en velger å gjøre om framtidig utvikling, når en tar utgangspunkt i undersøkelsen av dagens situasjon:

1) Antakelser om demografisk utvikling, som gir en veiematrise for alder/fødselskohort gange kjønn (basert på SSBs befolkningsprognoser, med varierende antakelser om fertilitet, mortalitet og migrasjon).
2) Antakelser om i hvilken grad aldersforskjeller for ulike egenskaper skyldes generasjonseffekter, livsfase-effekter eller en blanding. Dette avgjør om det er fødselskohortene eller aldersgruppene som tillegges samme egenskaper i framtida som de har i utgangspunktet. Rent teknisk gjøres dette gjennom befolkningsfasiten (om denne har alder eller fødselskohort som inndelingskriterium).
3) Antakelser om egenskapene til nye kohorter som kommer inn i den voksne befolkningen (som en mangler data om på utgangstidspunktet). Den enkleste løsningen er å anta at disse likner på den yngste gruppen i materialet.
4) Eventuelt også antakelser om hva slags periode-effekter som kan tenkes å inntreffe (gjøres ved å inkludere andre variabler i veiematrisen). Kan for eksempel brukes til å gi en heving av utdanningsnivået i befolkningen.

Ut fra de valgte forutsetningene beregnes vekter som forvandler datasettet for dagens befolkning til et datasett for en framtidig befolkning. Med dette scenarie-datasettet kan så alle slags analyser foretas. Vi skal se hva slags framtidig utvikling som følger for befolkningens posisjon på de tre verdidimensjonene når vi bruker Monitor-undersøkelsen i 1999 som

[11] Vekten tilsvarer forholdstallet mellom den korrekte befolkningsandelen og den andelen gruppen har i utvalget, og vil dermed være større enn 1 for medlemmer av underrepresenterte grupper, og mindre enn 1 for overrepresenterte. Den tilordnes hver enhet i utvalget som en ny variabel. Når en inkluderer vekten i beregningene, vil den sørge for at hver eldre kvinne bidrar med for eksempel 1,5 når vi teller opp en fordeling, mens middelaldrende menn kanskje bare teller 0,8. Bruk av demografiske vekter er standard prosedyre hos meningsmålingsinstituttene.

utgangspunkt og gjør ulike forutsetninger når det gjelder hva som ligger bak aldersforskjellene, bare generasjonseffekt, bare livsfaseeffekt, eller en blanding (i vårt eksempel 50 prosent av hver). Resultatet av beregningene er vist i figur 9. Til venstre vises den faktiske endringen fra 1985 til 1999 i Monitormaterialet. Til høyre vises så framskrivingen under de tre settene med alternative forutsetninger om aldersforskjellenes karakter.

Den faktiske utviklingen for dimensjonene ender opp i posisjon 0 (origo) i 1999, siden det er faktorløsningen for 1999 som legges til grunn når befolkningsgjennomsnittene beregnes. Fra dette utgangspunktet sprer resultatene beregnet for befolkningens framtidige plasseringer på moderne-tradisjonell dimensjonen seg ut som en vifte. Er aldersforskjellen i sin helhet en generasjonsforskjell, får vi en rask utvikling i moderne retning som en følge av effekten av generasjonsutskiftingen (sluttresultatet vil også påvirkes av periodeeffekter). Har vi å gjøre med livsfasebetingete aldersforskjeller, vil utviklingen utover i dette århundret i stedet gå i tradisjonell retning, ettersom de eldste aldersklassene får en økt andel av befolkningen. Ut fra resultatene av kohortanalysen presentert ovenfor, kan det blandete scenariet synes som det mest sannsynlige, noe som ville innebære en mer moderat utvikling i moderne retning.

For de to andre dimensjonene er aldersforskjellene mindre, og dermed den forventede endringen og avstanden mellom de ulike scenariene mindre. Materialismetrenden vi har hatt fra 1985 til 1999 er ifølge kohortanalysen i hovedsak en periodeeffekt, men den beskjedne aldersforskjellen kan se ut til å være generasjonsbetinget. Dermed blir kanskje generasjonsscenariet, med en gradvis fortsatt utvikling i materialistisk retning, det mest sannsynlige. Men her vil det trolig fortsatt være periodeeffektene som vil prege utviklingen.

For den tredje dimensjonen med politisk radikalisme-konservatisme som et hovedinnhold, har endringene vært små fram til i dag, og aldersmønsteret bærer ikke bud om store endringer i årene framover heller. Generasjonsscenariet antyder først en svak bevegelse i radikal retning, som en følge av at de eldste og mest konservative generasjonene faller fra. Men når turen kommer til at sekstiåttergenerasjonene forlater befolkningen, dreier tendensen i konservativ retning.

Scenarier er ikke ment som prognoser for hva som kommer til å skje. Ved å variere forutsetningene får vi et inntrykk av variasjonsbredden for sannsynlige mulige framtidssituasjoner, basert på systematiske beregninger på data for situasjonen i dag og rimelige antakelser om framtidig situasjoner. I noen tilfeller er kontrasten mellom de to "ekstremscenariene" stor, fra en svak tradisjonell tendens på grunn av et økende innslag av eldre i befolkningen (livsfasescenariet), til en sterk endring i moderne retning fordi de tradisjonelt orienterte eldre erstattes av nye generasjoner med en moderne verdiorientering (generasjonsscenariet). I andre tilfeller er forskjellene mellom ytterpunktene langt mindre, som for de to andre verdidimensjonene.

Scenariene kan også gi rom for forutsetninger om periodeeffekter. Dette bygges inn ved å øke eller redusere forekomsten på variabler som skal representere de antatte effektene innenfor rutene i alder-kjønn-matrisen som veiingen skjer i forhold til.

Figur 2.9. Faktisk og forventet utvikling under ulike scenarier for de kulturelle dimensjonene

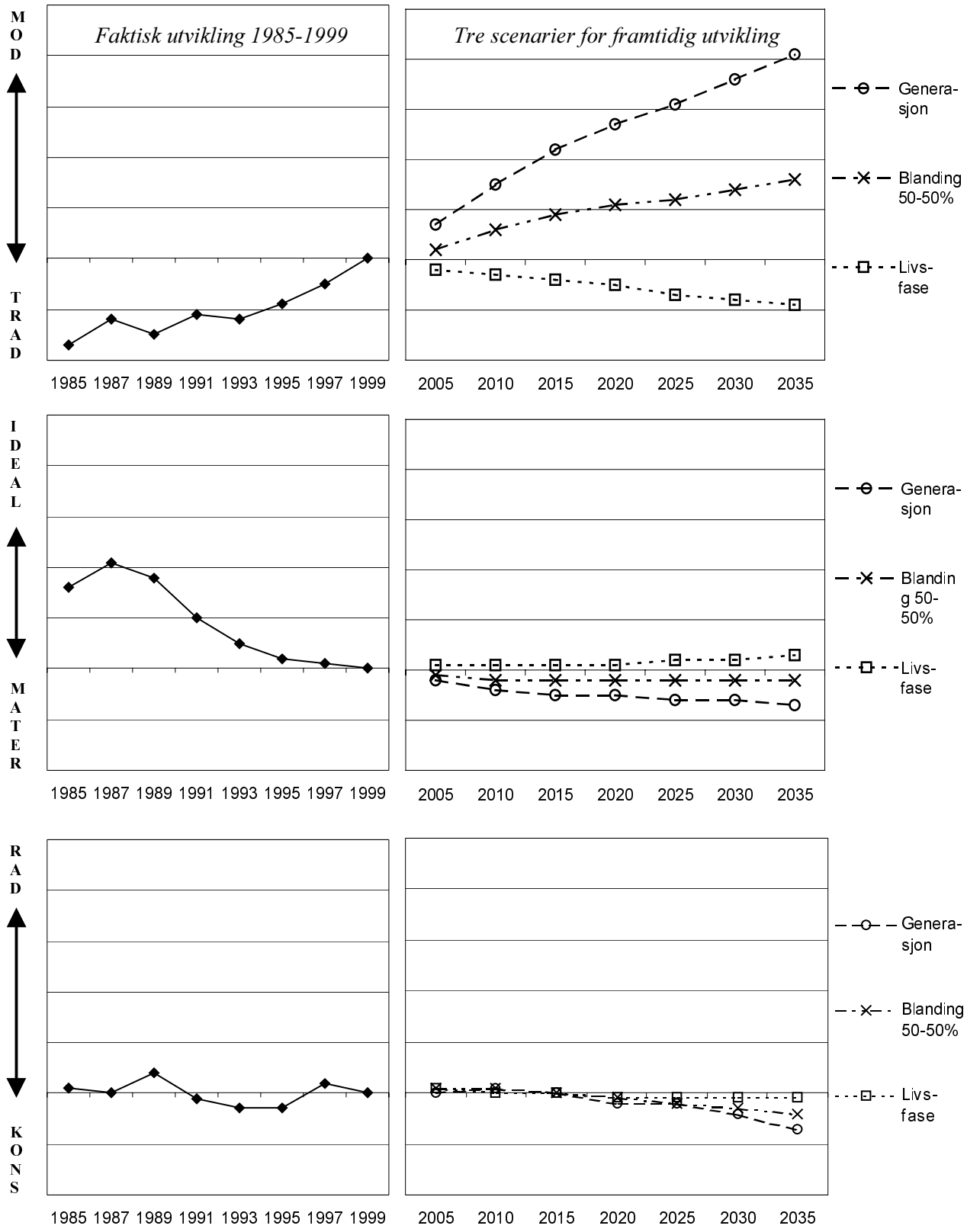

2.13 Årsaker til materialismetrenden

Utviklingen i retning av større oppslutning om materialistiske verdier er overraskende ut fra en toneangivende teori om den kulturelle utviklingen i vestlige industrisamfunn framsatt av den amerikanske statsviteren Ronald Inglehart (1979, 1990). De som vokste opp under trettitallets nedgangstider og arbeidsløshet eller siste verdenskrigs redsler, har vært preget av denne ungdomserfaringen hele sitt voksne liv, og blitt opptatt av å sikre seg materiell og fysisk trygghet. Etterkrigsgenerasjonene, med en ungdomstid preget av velstand og fred, tar tilfredsstillelsen av grunnleggende trygghetsbehov som noe selvfølgelig, og er i stedet opptatt av skapende virksomhet og personlig utvikling, menneskelig fellesskap, medbestemmelse, livskvalitet og miljøvern. Etter som generasjonsutskiftingen går sin gang, vil de "postmaterialistiske" verdiene gradvis få større og større oppslutning, en nesten umerkelig endringsprosess som Inglehart har kalt "den stille revolusjonen" (1977). Han viser til framveksten av freds-, antikjernekraft- og grønne organisasjoner eller partier som uttrykk for de postmaterielle strømningene.

Ingleharts tanker om den kulturelle utviklingen har fått stor oppmerksomhet, både internasjonalt og i Norge, der flere samfunnsforskere har diskutert hans ideer (som for eksempel Knutsen 1983, Valen og Ardal 1983, Lafferty og Knutsen 1985, Jenssen og Listhaug 1988, Hellevik 1993). Liknende tanker uttrykkes også av en sentral norsk politiker som Torbjørn Jagland i dette sitatet fra *Min europeiske drøm* (1990, s.149).

> "… når de materielle godene og den grunnleggende trygghet er sikret, vil folk begynne å lete etter andre mål med livet. De ikke-materielle verdiene kommer mer i forgrunnen."

Hva er så forholdet mellom materialister og postmaterialister i Ingleharts forstand og Monitors kulturelle segmenter? Sidene spørsmålet hans er tatt med i Monitor-undersøkelsene, er det mulig å plassere Ingleharts typer inn i det kulturelle planet. Mønsteret er klart, materialister og postmaterialister ligger langs en diagonal i forhold til de to hoveddimensjonene, de første i den tradisjonelle materialistiske kvadranten og de siste i den moderne idealistiske. En materialist i Ingleharts forstand er altså en person som både er trygghetsorientert og opptatt av det materielle, og en postmaterialist både endringsvillig og opptatt av det åndelige. Postmaterialismeteorien forutsier dermed en økende oppslutning om moderne idealistiske verdier.

Det er ingen tvil om at den norske befolkningen har opplevd en formidabel velstandsvekst. Utviklingen avspeiles i den økende beholdningen av materielle goder i norske hjem. For eksempel steg ifølge Monitor andelen som hadde videospiller fra 18 prosent i 1985 til 73 prosent i 1999. Velstandsveksten har resultert i at stadig flere opplever økonomien i oppveksthjemmet som god. Blant 15-19 åringer intervjuet i tidsrommet 1995-99 syntes 40 prosent at "familien hadde en romslig økonomi med mulighet for å skaffe seg det en trengte og hadde lyst på" passet som beskrivelse for tidsrommet da de var mellom 10 og 15 år. Bare 13 prosent mente at "familien hadde til tider dårlig råd, med bekymringer for hvordan en skulle få pengene til å strekke til" var mest dekkende. For personer over 50 år er forholdet motsatt, bare 7 prosent svarer romslig og hele 32 prosent dårlig økonomi.

Postmaterialismeteoriens premisser om velstandsvekst og følelse av økonomisk trygge oppvekstvilkår for de nye generasjonene er altså tilfredsstilt. Men det er bare mellom 1985 og 1987 at utviklingen er i overensstemmelse med postmaterialismeteoriens kart for de kulturelle endringsprosessene. Hva kan så grunnen være til at spådommen om en økende vektlegging av postmaterialistiske eller, med Monitors begreper, moderne idealistiske verdier, ikke har slått til for tiden etter 1987? Vi skal antyde noen mulige forklaringer.

En trygg oppvekst betyr ikke nødvendigvis at den økonomiske framtida oppleves som trygg. Flere yngre enn eldre føler frykt for ikke å klare seg økonomisk. Andelen faller fra 18 (føler ofte frykt) og 46 (av og til) til 12 og 37 prosent når vi sammenlikner personer under 30 år med de som er 60 år eller eldre. Bekymring for framtida innebærer en form for materiell usikkerhet som kan tenkes å påvirke verdidannelsen. Hva som skaper denne frykten er et annet spørsmål. Studielån og boligpriser kan gjøre privatøkonomien vanskeligere for de unge å mestre nå enn før (se kapitel 7), men også stigende krav til anskaffelser og forbruk kan bidra til å legge lista høyere.

Det kan være riktig at økonomisk trygghet i oppveksten skyver det materielle mer i bakgrunnen. Men kanskje har vi passert en terskel når det gjelder levestandard som har betydning for verdidannelsen. En hypotese kan være at når situasjonen endres til en oppvekst i overflod der de fleste ønsker oppfylles, blir resultatet det motsatte, en større opptatthet og avhengighet av materielle goder og forbruk.

Postmaterialismeteorien vektlegger ikke sosialiseringens betydning for verdidannelsen. To generasjoner som vokser opp under likeartede materielle vilkår vil kunne utvikle forskjellig verdisyn dersom det skjer endringer i hvilke verdier ulike sosialiseringsagenter – hjem, skole, jevnaldrende, medier – formidler. Dagens besteforeldre la trolig større vekt på måtehold og nøysomhet i sin oppdragelse av dagens foreldre enn de i sin tur har gjort overfor sine barn, dagens unge. At sosialiseringen har betydning kan underbygges ved å vise til de markerte verdiforskjellene mellom kjønnene. Gutter og jenter har som grupper nødvendigvis vært tilnærmet likt stilt når det gjelder oppvekstfamiliens materielle situasjon, så det er ikke her en kan finne grunnen til at flere kvinner enn menn har en idealistisk verdiorientering.

Enda et problematisk punkt i Ingleharts resonnement gjelder forestillingen om at materielle behov har et metningspunkt, på liknende måte som sult eller tørst. Snarere synes utviklingen å vise at det raskt økende tilbudet av nye produkter og tjenester gir en stadig voksende appetitt. Ting som vi i går ikke hadde hørt om og klarte oss utmerket uten oppleves i dag som livsnødvendigheter. Moderne markedsføring bidrar til dette ved å stimulere følelsen av utilfredsstilte behov som de nye produktene kan dekke.

2.14 Negative aspekter ved materialismetrenden

En materialistisk verdiorientering kan ha negative konsekvenser, både for individet selv, dets nærmeste sosiale omgivelser og samfunnet. Denne påstanden kan belegges gjennom å vise sammenhengen som eksisterer mellom plassering på materialisme-idealisme-dimensjonen og andre trekk ved et individs holdninger og atferd. I tabell 26 er dimensjonen femdelt slik at vi får like mange personer i hver gruppe.[12] Hver linje viser hvordan forekomsten av et kjennetegn varierer avhengig av hvor langt en person ligger i materialistisk eller idealistisk retning.[13]

Personer med en materialistisk verdiorientering føler oftere enn andre at de mangler penger for å kunne leve et tilfredsstillende liv (A), og at de er dårligere stilt økonomisk enn gjennomsnittet av nordmenn (B). Dette forklares *ikke* av at de oftere har dårlig råd (C) eller

[12] Med fire undersøkelser kombinert gir dette en basis på ca. 3000 i hver gruppe.

[13] Det kan diskuteres om disse trekkene skal ses på som aspekter ved en materialistisk verdiorientering, eller som en konsekvens av en slik orientering. Oppfattes dimensjonen fra faktoranalysen som en underliggende egenskap som påvirker individets forhold til enkeltverdier, kan alle forholdene den viser sammenheng med den kalles konsekvenser. Betegnelsen aspekter kan begrunnes med at noen av variablene i tabell 25 inngår i eller henger nær sammen med verdiindeksene.

mangler materielle goder (D), når vi sammenlikner med personer med en idealistisk verdiorientering. Det er altså ikke den faktiske materielle situasjonen, men vekten på anskaffelser og forbruk som ser ut til å ligge bak det vi kan kalle materialistenes økonomiske frustrasjoner. Slik misnøye kan i sin tur være noe av forklaringen på at personer med en materialistisk verdiorientering sjeldnere enn idealister opplever seg selv som meget lykkelige og oftere som ikke lykkelige (E-F). På den materialistiske ekstremen er det en negativ balanse på –3 prosentpoeng når vi tar differansen mellom *meget* og *ikke* lykkelige, mens det ytterst på idealistisk side er en positiv balanse på 23. At det faktisk eksisterer en slik sammenheng mellom verdiorientering og tilfredshet med tilværelsen understøttes av en rekke undersøkelser fra USA og andre land av variasjoner i livskvalitet (se oversikt i Kasser 2000).

Tendensen til at det utover på nittitallet ble stadig flere som vektla materialistiske verdier kan derfor være en av årsakene til at lykkenivået i Norge ikke har steget i denne perioden (figur 1), til tross for følelsen av økonomisk framgang, som i seg selv har en positiv effekt på sjansen for å bli lykkelig (Hellevik 1999).

Tabell 2.26. Prosent med ulike holdninger/handlinger innenfor fem grupper delt inn etter plassering på materialisme-idealisme-dimensjone (lik befolkningsandel i hver gruppe. 1995-99)

		Materialistisk				**Idealistisk**
		1	**2**	**3**	**4**	**5**
A	Trenger mer penger for å kunne leve et tilfredsstillende liv	48	37	29	21	13
B	Er verre stilt økonomisk enn andre nordmenn	41	33	27	24	19
C	Har lav husholdningsinntekt (<200.000)	26	25	24	23	22
D	Har få materielle goder (0-2 av 6 mulige)	24	24	27	26	28
E	Vil beskrive seg selv som "meget lykkelig"	14	18	20	23	29
F	Er "ikke spesielt lykkelig" eller "slett ikke lykkelig"	17	13	11	8	6
G	Jeg ønsker å delta aktivt og gjøre noe for samfunnet:					
	Stemmer meget godt eller ganske godt	28	36	42	57	64
H	Delta i dugnader eller foreningsliv på hjemstedet:					
	Gjør ikke eller ønsker ikke å gjøre	32	25	20	20	16
I	Ville gi tusen eller mer til godt formål av gevinst på 10.000	13	20	31	39	63
J	Den norske uhjelpen bør økes	5	7	10	13	19
	Uhjelpen bør opprettholdes på dagens nivå	31	41	44	49	55
K	Forsøker ofte å leve seg inn i hva andre tenker og føler	28	34	38	45	50
L	Ønsker å skjære ned på eget forbruk av hensyn til miljøet	27	35	38	46	52
	Villig til å skjære ned eget forbruk hvis også andre gjør det	32	32	33	30	28
	Kan ikke skjære ned eget forbruk, men de som kan bør	31	27	24	19	16
	Ikke nødvendig å skjære ned forbruket av hensyn til miljøet	10	6	5	5	4
M	Opptatt av hva jeg selv kan gjøre for miljøet:					
	Stemmer meget godt eller ganske godt	33	43	50	58	67
N	Ofte brukt innsamlingsordninger for papir, batterier el.	53	64	68	73	79
O	Ofte valgt miljøvennlige varer	34	44	50	55	60
P	Ofte reist kollektivt når det var mulig å bruke bil	13	17	20	22	23
	Kan ikke godtas:					
Q	Oppgi litt for stort tap til forsikringsselskapet	59	72	76	81	95
R	Beholde pengene hvis en får igjen for mye i butikk	50	61	68	73	85
S	Vente med å betale en regning til du blir purret	23	30	34	38	45

En kan stille spørsmålet om den økende materialismen også har bidratt til svekket samfunnsengasjement og villighet til å påta seg oppgaver for fellesskapet, som den synkende valgdeltakelsen kan være et tegn på (vist i kapitel 5). Materialister er sjeldnere opptatt av å yte noe for samfunnet (G), eller å delta i lokale dugnader og foreningsliv (H). De er mindre villige til å gi av en gevinst til et godt formål (I), og mener sjeldnere at den norske uhjelpen bør økes eller opprettholdes på dagens nivå (J). Noe av forklaringen kan ligge i en lavere evne eller vilje til empati (K). Konsekvensen av en sterkere materialistisk verdiorientering kan derfor bli redusert støtte til tiltak for å oppnå en mer rettferdig fordeling av jordens ressurser.

Det er også grunn til å vente at en verdiorientering som vektlegger forbruk og anskaffelser svekker viljen til å støtte tiltak for å verne miljøet og selv ta miljøhensyn. Mens et flertall av de ekstreme idealistene sier at de ønsker å skjære ned på eget forbruk av hensyn til miljøet, er en på materialistisk side mer tilbøyelige til å si seg villige bare dersom andre gjør det samme eller å mene at det ikke er mulig å redusere eget forbruk (L). Materialister er mindre opptatt av hva de kan gjøre for miljøet (M), og viser sjeldnere ulike former for miljøvennlig atferd ((N-P).

Økende materialisme kan komme til å svekke det som er blitt kalt et norsk konkurransefortrinn, en høy respekt for lover og regler som har gitt grunnlag for å kunne stole på at andre en samhandler med vil opptre hensynsfullt og hederlig og overholde sine forpliktelser.[14] Det er færre på materialistisk enn på idealistisk side som mener at det ikke kan aksepteres å snyte forsikringsselskapet, beholde vekslepengene hvis en får igjen for mye eller oversitte betalingsfrister (Q-S). Resultatet av en fortsatt materialismetrend med svekket regelrespekt kan derfor bli et økende behov for kostnadskrevende og ubehagelige kontroll og straffemekanismer.

[14] I en tverrnasjonal verdiundersøkelse med intervjudata fra 65 land i tidsrommet 1995-98, kommer Norge aller høyest når det gjelder andelen som mener at en i alminnelighet kan stole på andre mennesker (Inglehart og Baker 2000: 36).

Litteratur

Goul Andersen, Jørgen (1998), *Borgerne og lov*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Gullestad, Marianne (1996), *Hverdagsfilosofer*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hellevik, Ottar (1993), "Constructing Scenarios from Survey Data". Paper presentert på WAPOR-seminaret i Tallinn, Estland, juni 1993.

Hellevik, Ottar (1996), *Nordmenn og det gode liv. Norsk Monitor 1985-1995*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hellevik, Ottar (1993), "Kulturelle skillelinjer i dagens samfunn. Et innlegg i postmaterialismedebatten", *Sosisologisk tidsskrift* Vol. 1, Nr.1: 25-50.

Hellevik, Ottar (1999), "Hvorfor blir vi ikke lykkeligere?" *Samfunnsspeilet* Vol. 13, Nr.4: 19-27.

Inglehart, Ronald (1977*,.The Silent Revolution – Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, Ronald (1990*), Culture shift in advanced industrial society*, Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, Ronald (2000), "Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values", *American Sociological Review,* Vol. 65: 19-51.

Jagland, Torbjørn (1990), *Min europeiske drøm*. Oslo: Tiden.

Jenssen, Anders Todal og Ola Listhaug (1988), "Postmaterialisme og valg i Norge", *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift* Vol.4: 153-71.

Kasser, Tim (2000), "Two versions of the American dream: Which goals and values make for a high quality of life", i Diener, Ed og Don R. Rahtz, *Advances in Quality of Life Theory and Research,* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Knutsen, Oddbjørn (1983), "Post-materialisme, middelklassen og elitegrupper i Norge", *Tidsskrift for samfunnsforskning* Vol. 24: 123-154.

Lafferty, William og Oddbjørn Knutsen (1985), "Postmaterialism in a social democratic state: An analysis of the distinctiveness and congruity of the Inglehart value syndrome in Norway", *Comparative Political Studies* Vol. 17: 411-30.

Valen, Henry og Bernt Olav Aardal (1983), *Et valg i perspektiv: En studie av stortingsvalget i 1981*, Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

3. TIDSBRUK OG TIDSBRUKSØNSKER - ENDRING OG VARIASJON

Ragni Hege Kitterød

3. 1. Innledning

Befolkningens tidsmønster er blitt vesentlig endret de siste tiåra. Det har foregått omfattende forskyvninger mellom ulike aktivitetsområder både for befolkningen som helhet og for ulike grupper. Videre har det vært en markert omfordeling av yrkesarbeid og ulønnet arbeid mellom menn og kvinner, og det har vært klare forskyvninger mellom familiefasegrupper og aldersgrupper i tiden til arbeid og fritidsaktiviteter. Forholdet mellom arbeid og fritid berører viktige sider ved folks velferd og livsstil. Fordelingen av ulønnet og lønnet arbeid mellom menn og kvinner har lenge vært et viktig tema i likestillingspolitikken, og fordelingen av arbeid og fritid mellom generasjoner og livsfaser har vært et sentralt spørsmål i arbeidstids- og velferdspolitikken. Mens eldre forlater yrkeslivet stadig tidligere, er mange bekymret for tidspress og travelhet i barnefamiliene. Den økte oppmerksomheten om den såkalte "livsfaseklemma" bunner i en utvikling mot at etableringsfasen i yrkeslivet for stadig flere faller sammen med den hektiske småbarnsfasen. Med forlenget utdanningsperiode, forskyving av tidspunktet for første barnefødsel, høyere yrkesdeltakelse blant mødre og større krav til fedres deltakelse hjemme, møter både menn og kvinner oftere enn før store og ofte motstridende krav fra yrkesliv og familie på samme tid. I tillegg til opplysninger om hvordan folk faktisk fordeler tiden mellom ulike gjøremål, har det de siste åra vært stor oppmerksomhet om mer subjektive aspekter ved tidsmønsteret. Opplevelser av tidspress og travelhet, samt spørsmål om hvordan folk ønsker å bruke tiden, har vært mye framme. Et mye omtalt funn er f.eks. at stadig flere yrkesaktive uttrykker ønsker om å bruke mer tid familie, venner og fritidsaktiviteter, mens færre enn før ønsker å bruke mer tid til yrkesarbeid, en tendens som er tolket som en verdiforskyvning mot større vekt på aktiviteter utenom yrkeslivet, og mindre på yrkesarbeidet.

Fordelingen av tiden mellom ulike gjøremål er resultat av individuelle valg og ønsker, men valgene skjer innenfor bestemte rammer. Både politiske, økonomiske og kulturelle faktorer legger føringer på folks tilpasninger i forhold til arbeidsmarked, familie og fritid. I dette kapitlet drøftes endringer og variasjon i befolkningens faktiske tidsbruk fra begynnelsen på 1970-tallet og fram til slutten av 1990-tallet. I tillegg presenteres noen analyser av subjektive forhold slik som opplevelser av tidspress og travelhet. Når det gjelder faktisk tidsbruk, er framstillingen for 1970- og 1980-tallet i hovedsak basert på SSBs tidsnyttingsundersøkelser. Ettersom det foreløpig ikke foreligger slike data for år 2000, er diskusjonen av endringer på 1990-tallet basert på andre datakilder, først og fremst SSBs levekårs- og arbeidskraftsundersøkelser, men også på undersøkelser av kultur- og mediebruk og en undersøkelse av barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte, gjennomført i 1999. Diskusjonen av opplevd travelhet og tidspress er basert på noen spørsmål i en av SSBs omnibusundersøkelser på midten av 1990-tallet.

I den perioden som diskuteres her er det gjennomført en rekke reformer som har betydning for folks tidsmønster. Reformene kan både ha betydning for hvordan den enkelte fordeler tiden mellom arbeid og fritid, og for hvordan arbeid og fritid fordeles mellom aldersgrupper og livsfaser. På 1970-tallet kom flere lovendringer med konsekvenser for omfang og fordeling av det inntektsgivende arbeidet. I 1973 ble pensjonsalderen satt ned fra 70 til 67 år, i 1976 ble den lovbestemte ukentlige arbeidstiden redusert, og samme år fikk arbeidstakere over 60 år en femte ferieuke. Arbeidsmiljøloven av 1977 satte begrensninger for overtidsarbeid, og fra 1982 fikk arbeidstakere rett til redusert arbeidstid ved nedsatt helse eller andre spesielle velferdsgrunner. I 1987 fikk man en generell arbeidstidsforkortelse fra 40 til 37 ½ time pr. uke. Denne gjaldt i første rekke arbeidere som hadde avtale om lengre

arbeidstid enn funksjonærer. I 1989 ble avtalefestet pensjon innført for 66-åringer. Pensjonsalderen innenfor ordningen er senere gradvis senket til 62 år.

Fra annen halvdel av 1980-tallet ble den lønnede svangerskapspermisjonen betydelig utvidet fra 18 uker og til ett år, noe som har gjort det lettere for kvinner å beholde tilknytningen til yrkeslivet etter fødsler. I tillegg er det innført omfattende mulighet for ulønnet omsorgspermisjon i forlengelse av den betalte permisjonstiden. På 1990-tallet fikk vi dessuten fedrekvote, tidskonto og kontantstøtte. Alt dette er ordninger som kan tenkes å påvirke småbarnsforeldres tilpasninger mellom jobb og hjem, samt arbeidsdelingen mellom mødre og fedre.

Det er også skjedd en rekke andre samfunnsendinger i perioden som kan ha betydning for folks tilpasninger mellom jobb, hjem og fritid. Utdanningsnivået i befolkningen har økt betydelig, holdninger og standarder med hensyn til husarbeid og barneomsorg er vesentlig endret, og de fleste grupper har fått bedre privat økonomi (se kapittel 6). Videre er gjennomsnittlig boligstørrelse økt betraktelig, folk flest har fått flere tekniske hjelpemidler hjemme, flere fjernsynskanaler, bedre tilgang til PC og internett og bedre tilgang til både privat og offentlig transport. En omfattende utbygging av offentlige og private barnehager innebærer at langt flere barn har tilsyn utenfor hjemmet deler av dagen. Videre medfører den økte produksjonen av ferdigvarer langt større fleksibilitet og valgfrihet i hvor mye tid man vil bruke til matlaging og annet husarbeid hjemme.

I framstillingen i det følgende knyttes ikke endringer i tidsbruk og forskyvning mellom grupper direkte til de reformer og utviklingstrekk som er nevnt ovenfor, men det kan likevel være nyttig å ha disse som et bakteppe for å forstå de forandringer som har funnet sted. Kapitlet er organisert som følger: Først beskrives hovedtrekk i utviklingen på 1970- og 1980-tallet på grunnlag av SSBs tidsbruksundersøkelser. Dernest diskuteres endringer på 1990-tallet med utgangspunkt i andre datakilder. Videre fokuseres nærmere på småbarnsforeldres tidsbruk og arbeidsdeling på slutten av 1990-tallet. Ettersom fordeling av arbeid og fritid mellom menn og kvinner og mellom ulike aldersgrupper har vært et viktig politiske tema, står drøftingen av kjønnsforskjeller og forskjeller mellom alders- og livsfasegrupper sentralt i framstillingen. Barnefamiliers tidsbruk og tidsprioriteringer har vært mye framme i den politiske diskusjon på 1990-tallet. Derfor drøftes tilpasninger i denne livsfasen mer detaljert. Vi ser særlig på delingen av det ulønnede arbeidet, og viser hvordan dette varierer mellom grupper av foreldre. I de siste delene av kapitlet diskuterer vi opplevelser av tidspress og travelhet i befolkningen generelt og i ulike grupper. Her har vi ikke sammenlignbare opplysninger om utviklingen over tid, og ser hovedsakelig på situasjonen på midten av 1990-tallet. Framstillingen i de første delene av kapitlet er i all hovedsak rent deskriptiv. I de siste delene går vi i tillegg noe mer analytisk til veks. Alle tabellene er samlet bakerst i kapitlet.

3. 2. Endringer i befolkningens tidsbruk på 1970- og 1980-tallet

Såkalte tidsbruks- eller tidsnyttingsundersøkelser regnes gjerne som de beste datakilder for å gi en samlet oversikt over befolkningens tidsmønster (Juster og Stafford 1991). Her kartlegges tid til alle typer aktiviteter, også hus- og omsorgsarbeid som det ellers kan være vanskelig å få noe godt bilde av. Samlet tidsbruk skal her summere til 24 timer i døgnet, noe som reduserer tendensen til over- eller underrapportering av bestemt aktiviteter. Resultater fra slike studier er mye brukt i forsknings- og utredningsarbeid om tidspolitikken i samfunnet generelt, og om barnefamiliers levekår spesielt, og har dessuten spilt en viktig rolle for å synliggjøre omfanget og fordelingen av det ulønnede arbeidet i samfunnet. I Norge er det hittil gjennomført tre slike undersøkelser, den første i 1971-72, den andre i 1980-81, og den tredje i 1990-91. I det følgende skriver vi for enkelhets skyld 1970, 1980 og 1990 når vi henviser til disse undersøkelsene. Datainnsamlingen til den fjerde undersøkelsen ble påbegynt i februar år 2000, og de første resultatene vil trolig foreligge sommeren 2001.

For å kunne tolke resultatene fra slike undersøkelser er det nødvendig å vite litt om hvordan datainnsamlingen foregår og hvordan tall for tidsbruk beregnes. Et representativt utvalg av befolkningen fører dagbok over sine gjøremål og sitt samværsmønster i en periode på to døgn. Deltakerne noterer sine aktiviteter med egne ord, og disse tilordnes i ettertid koder ut fra en liste med vel 100 kategorier. Det er bestemt på forhånd hva som skal regnes som husarbeid, yrkesarbeid, fritidsaktiviteter osv. Tidvis kan nok klassifiseringen gå noe på tvers av folks egne oppfatninger (Shaw, 1986), men metoden ansees som nødvendig for å kunne sammenligne ulike gruppers tidsbruk, over tid og mellom land (Harvey, 1984). Generelt er det slik at tall fra denne type dagbokstudier egner seg godt til å belyse tid til aktiviteter som utføres ofte og av forholdsvis mange, mens aktiviteter som utføres sjelden og av forholdsvis få, f.eks. skiturer og operabesøk, heller bør kartlegges ved hjelp av andre metoder. Det kan beregnes mange mål for tidsbruk på grunnlag av slike undersøkelser, men det vanligste er å angi gjennomsnittlig samlet tid til ulike aktiviteter pr. dag, for befolkningen som helhet, og for ulike grupper. Det er også hovedsakelig slike tall som vises i det følgende. I enkelte tabeller gis i tillegg tall for tid til yrkesarbeid kun for de yrkesaktive. Gjennomsnittene omfatter både dem som har utført en aktivitet i løpet av en dag, og dem som ikke har utført aktiviteten, og gir altså et ganske aggregert bilde av tidsmønsteret. Endrede gjennomsnitt kan bunne i at flere eller færre utfører aktiviteten, og/eller endret tidsbruk blant deltakerne. Tallene kan være vanskelige å tolke enkeltvis, men egner seg godt til å sammenligne tid til ulike aktiviteter, tidsbruk i ulike grupper og endringer over tid.[15]

Det er vanlig å dele aktivitetene i følgende fem hovedkategorier: *Inntektsgivende arbeid, husholdsarbeid, utdanningsaktiviteter, personlige behov* (hovedsakelig søvn, måltider og personlig pleie), og *fritidsaktiviteter*. Det er også denne inndelingen som benyttes i det følgende. Hver av disse hovedgruppene omfatter flere underkategorier. Husholdsarbeid omfatter vanlig husarbeid (matlaging, oppvask, klesvask, rengjøring o.l.), omsorgsarbeid (pass, stell og hjelp, følging, henting, samtaler, og lek), vedlikeholdsarbeid (stell av hage, oppussing og reparasjon av bolig og annet utstyr), kjøp av varer og tjenester, og reiser i forbindelse med husholdsarbeid. Som fritidsaktiviteter regnes idretts- og friluftsaktiviteter, underholdning, mediebruk, lesing, sosialt samvær og reiser i forbindelse med fritidsaktiviteter. Tiden til yrkesarbeid omfatter både arbeidsreiser og pauser i tillegg til selve arbeidstiden. Det er viktig å være klar over at tid til yrkesarbeid, slik det registreres i tidsbruksundersøkelser, ikke uten videre kan sammenlignes direkte med mål for arbeidstid fra andre undersøkelser, f.eks. arbeidskrafts- og levekårsundersøkelser. I tidsbruksundersøkelser registreres den tiden deltakerne faktisk bruker til jobb og arbeidsreiser. Både overtid og biarbeidsforhold inngår. Fravær p.g.a. sykdom, barneomsorg eller andre forhold inngår ikke i tallene. Også private ærend i arbeidstiden er holdt utenfor. Besøk i bank, butikker o.l. i arbeidstiden kodes som husholdsarbeid, mens f.eks. det å følge barn til lege i arbeidstiden kodes som omsorg for barn.

Det er viktig å være klar over at tidsbruksundersøkelsenes skille mellom arbeid og fritid, eller mellom økonomisk og ikke-økonomisk aktivitet, er basert på det såkalte tredjepersonskriteriet. Dette innebærer at enhver aktivitet som man kan kjøpe aller få andre til å utføre, og som frambringer en tjeneste eller et produkt, er å betrakte som arbeid (ulønnet eller lønnet), mens andre gjøremål klassifiseres som fritid eller personlige behov. Tanken er da at vi kan få andre til å lage mat, ta oppvasken, male huset eller stelle barna for oss, mens det ikke gir mening å få andre til å spise, ta en løpetur eller gå på kino for oss. [16]

---

[15] Opplegg og gjennomføring av de norske tidsnyttingsundersøkelsen er nærmere omtalt i NOS C 10, Statistisk sentralbyrå 1992.

[16] Ås (1978) har foreslått en annen aktivitetsinndeling som også er mye brukt. Denne bygger på en antakelse om at folks gjøremål ikke konkurrerer om tiden på like vilkår og tar utgangspunkt i antatt forpliktelse og grad av nødvendighet ved de ulike aktiviteter. Hus- og omsorgsarbeidet skilles her ikke fra fritidsaktiviteter og personlige behov etter hvorvidt oppgavene i prinsippet kan utføres av andre eller ikke, men etter grad av forpliktelse og valgfrihet. Ifølge Ås har den såkalte nødvendige tiden høyest prioritet. Dette er tid som går med til å tilfredsstille fundamentale fysiologiske behov som søvn, måltider og personlig hygiene. Nest høyest prioritet har den såkalte kontraktsfestede tiden som omfatter yrkesarbeid og arbeidsreiser. Dernest kommer den såkalte forpliktede tiden som stort sett omfatter hus-, omsorgs-, og

Undersøkelsene gir altså et svært aggregert bilde av befolkningens tidsmønster. Enheten i analysene er døgn, og ikke personer. Deltakerne bidrar med sine to døgn til å gi et gjennomsnittsbilde av tidsmønsteret i befolkningen som helhet, eller i en bestemt gruppe. Tallene kan derfor ikke sammenlignes direkte med opplysninger fra utvalgsundersøkelser der man får opplysninger om den enkelte persons tid til ulike gjøremål pr. døgn, pr. uke eller over året. Eksempelvis kan det nok virke litt underlig når vi i tabell 1 viser at menn i alderen 16-74 år i 1990 i gjennomsnitt brukte 4 ½ time pr. dag til yrkesarbeid. Det er viktig å huske på at dette gjennomsnittet er basert på opplysninger fra alle dager over hele året, også lørdager, søndager og ferieperioder, og at det omfatter både yrkesaktive og ikke yrkesaktive personer. I parentes har vi angitt tidsbruken blant dem som er yrkesaktive, dvs. at de vanligvis bruker minst en time pr. uke til yrkesarbeid. Dette tallet er noe høyere, om lag 5 timer og tre kvarter pr. dag. Gjennomsnittet pr. uke (gjennomsnittet pr. dag multiplisert med sju) blir da vel 40 timer.

Mindre kjønnsforskjeller og større aldersforskjeller i tidsmønsteret

Tabell 1 viser hvordan menn og kvinner fordelte tiden mellom ulike aktivitetsområder i 1990, og hvilke endringer som fant sted i forhold til 1970.[17] Tabellen gjelder for alle voksne 16-74 år, dekker alle dager i året og omfatter både yrkesaktive og ikke yrkesaktive personer. Både blant menn og kvinner var det store endringer i tidsmønsteret i denne perioden. Menn brukte langt mindre tid til yrkesarbeid i 1990 enn i 1970. Forskjellen utgjør omtrent 1 time i gjennomsnitt pr. dag, eller om lag 7 timer pr. uke, og reduksjonen var mer markert på 1970- enn på 1980-tallet. Endringen skyldtes både en nedgang i andelen yrkesaktive, (lavere pensjonsalder og flere under utdanning), og kortere arbeidstid blant de yrkesaktive. Yrkesaktive i 1990 brukte om lag 5 timer og tre kvarter pr. dag til yrkesarbeid, mens yrkesaktive i 1970 brukte om lag 6 timer og 20 minutter pr. dag. Denne nedgangen må sees i lys av arbeidstidsreformene i perioden. Det var også en reduksjon i tiden til såkalte personlige behov i perioden. Menn i 1990 brukte i gjennomsnitt vel 20 minutter mindre pr. dag til søvn, måltider og personlig pleie enn hva menn gjorde ved inngangen til 1970-tallet. Tiden til husholdsarbeid økte noe i perioden, men mindre enn vi kanskje kunne vente på bakgrunn av de omfattende diskusjoner som fant sted om likestilling og nye mannsroller. Derimot var det en betydelig økning i tiden til fritidsaktiviteter. I 1990 brukte menn i gjennomsnitt om lag 1 time mer pr. dag til fritidsaktiviteter enn menn gjorde 20 år tidligere. Økningen var større på 1970- enn på 1980-tallet.

Blant kvinner finner vi enda større endringer i tidsmønsteret enn hva som var tilfellet for menn. Kvinner økte tiden til yrkesarbeid betraktelig og brukte i 1990 nærmere 1 time mer i gjennomsnitt pr. dag enn hva som var tilfellet i 1970. Økningen skyldtes i første rekke at flere tok lønnet arbeid, ofte i form av deltid. Mens menn økte tiden til husholdsarbeid noe, fant det sted en omfattende reduksjon blant kvinner. Kvinner i 1990 brukte om lag 1 ½ time mindre pr. dag til husholdsarbeid enn kvinner gjorde i 1970. Nedgangen blant kvinner var atskillig mer omfattende enn økningen blant menn, noe som innebærer at det i samfunnet generelt brukes mindre tid til husholdsarbeid enn tidligere. Hva yrkesarbeidet angår, kan vi i større grad snakke om en omfordeling mellom menn og kvinner ettersom økningen blant kvinner stort sett tilsvarer reduksjonen blant menn. Som for menn, fant det sted en viss reduksjon i tiden til personlige behov blant kvinner, og en betydelig økning i tiden til fritidsaktiviteter.

Det foregikk altså en klar tilnærming mellom menns og kvinners tidsmønster på 1970- og 1980-tallet. Kvinner trappet opp tiden til yrkesarbeid og skar ned på det ulønnede arbeidet, mens menn foretok forskyvninger i motsatt retning. Blant begge kjønn var det en markert økning i tiden til fritidsaktiviteter og en viss reduksjon i tiden til personlige behov. Men selv om kjønnsforskjellene i tidsbruk ble redusert, var det i 1990 fremdeles slik at menn og kvinner disponerte sin arbeidsinnsats

---

vedlikeholdsarbeid, altså aktiviteter som følger av beslutninger om å få barn og skaffe seg bolig og annet utstyr. Til slutt gjenstår den såkalte frie tiden som altså ansees som en restkategori med lavere prioritet og mindre preg av nødvendighet enn øvrige gjøremål. I praksis innebærer dette systemet i all hovedsak samme inndeling av aktiviteter som man finner ved andre betraktningsmåter.

[17] Tidsbruk og tidsbruksendringer i befolkningen er nærmere beskrevet i bl.a. Haraldsen og Kitterød (1992) og Langsether og Lømo (1997).

svært forskjellig. Kvinner brukte atskillig mindre tid enn menn til yrkesarbeid, og mer til husholdsarbeid. Hva fritidsaktiviteter og personlige behov angår, er kjønnsforskjellene forholdsvis beskjedne. Kvinner bruker noe mindre tid til fritidsaktiviteter enn menn gjør, og noe mer tid til personlige behov.

Samtidig som kjønnsforskjellene i tidsbruk ble redusert, ble det mer markerte forskjeller mellom aldersgruppene i perioden. Det foregikk klare forskyvninger mellom aldersgrupper slik at tidsmønsteret blant unge og eldre på mange måter skilte seg mer fra tidsmønsteret i andre aldersgrupper i 1990 enn i 1970. Utviklingen hadde blant annet sammenheng med lengre utdanningsperiode, senere familieetablering og tidligere utgang av yrkeslivet. For menns vedkommende ble tiden til yrkesarbeid redusert i alle aldersgrupper, men reduksjonen var mest markert blant unge og eldre (tabell 2). Blant kvinner var det først og fremst i aldersgruppen 25-66 år at tiden til yrkesarbeid økte. Blant kvinner 67 år og over var det en liten nedgang i yrkesarbeidet, mens økningen blant de yngste var svært beskjeden. Når det gjelder husholdsarbeidet, var nedgangen i tidsbruk større blant kvinner 25-66 år, enn blant dem som var yngre og eldre (tabell 3). Blant menn var det en viss økning i tidsinnsatsen både blant unge og middelaldrende, mens økningen blant dem 67 år og over var svært markert. For kvinners vedkommende var nedgangen i tid til personlige behov større blant de eldre enn blant unge og middelaldrende (tabell 4). Blant menn var nedgangen beskjeden blant de yngste, mens den hadde omtrent samme omfang i øvrige aldersgrupper. Både for menn og kvinner var økningen i tid til fritidsaktiviteter mest omfattende blant de eldste (tabell 5). Alt i alt ser det altså ut til at den mest arbeidsintensive perioden i livsløpet er blitt noe mer konsentrert om noen tiår midt i livet enn tidligere.

Endringene i tidsbruk i den norske befolkning ligner på dem man finner i andre vestlige land (Nimei og Päkkönen, 1990; Robinson og Godbey, 1997). Selv om graden av kjønns- og aldersforskjeller i tidsmønsteret varierer mellom land, er det flere steder en klar tendens til at kvinner og menn får et likere tidsmønster, mens forskjellene mellom aldersgrupper blir mer markerte. Reduksjonen i kjønnsforskjeller i tid til yrkesarbeid bunner gjerne i en viss omfordeling fra menn til kvinner. Utjevningen av kjønnsforskjeller i tiden til husholdsarbeid er derimot oftest et resultat av omfattende nedskjæringer blant kvinner og en beskjeden økning blant menn.

Mindre husarbeid og mer omsorgsarbeid

Den kraftige nedgangen i husholdsarbeidet skyldes først og fremst at tiden til vanlig husarbeid som matlaging, oppvask, rengjøring o.l. er redusert. Kvinner brukte i gjennomsnitt nesten to timer mindre pr. dag, eller nærmere 14 timer mindre pr. uke til slike gjøremål i 1990 enn i 1970 (tabell 6). Dette innebærer omfattende endringer i kvinners aktivitetsmønster og er blitt kalt en revolusjon i dagliglivet (Langsether og Lømo,1997). Mens husarbeidet ble skåret kraftig ned, økte tiden til omsorgsarbeid både blant kvinner og menn. Sammensetningen av husholdsarbeidet ble alstå endret i perioden, med mindre vekt på vanlig husarbeid og mer på omsorgsarbeid. Utviklingen gjelder for alle kvinner og alle menn sett under ett, men var mest markert for personer med barn i husholdningen (Kitterød og Lømo, 1996). Her så vi en klar omprioritering av den ulønnede innsatsen hjemme i retning av atskillig mindre husarbeid og langt mer tid til aktiv omsorg for barna.[18] Dette peker i retning av endrede foreldreroller. Til tross for høyere yrkesaktivitet blant mødre og langt mer bruk av tilsynsordninger utenfor hjemmet, bruker foreldre altså mer tid til konsentrert oppmerksomhet om barna enn tidligere. Gifte/samboende småbarnsfedre økte i løpet av 1970- og 1980-tallet sin tid til husholdsarbeid mer enn menn i de fleste andre livsfaser, men økningen var i første rekke knyttet til omsorgsarbeid for barn. Økningen i tiden til vanlig husarbeid var forholdsvis beskjeden.

[18] Med aktiv omsorg menes her den tiden folk noterer i dagboka at de hovedsakelig utfører omsorgsarbeid. Foreldre tilbringer selvsagt mye tid med barna sine i tillegg til dette og parallelt med utførelsen av andre gjøremål. Den totale samværstiden med barn ser ikke ut til å ha økt. For mødres vedkommende var det snarere en viss nedgang på 1980-tallet (Kitterød og Lømo, 1996). Ettersom tid sammen med barn ikke ble registeret i tidsnyttingsundersøkelsen 1971-72, kan vi ikke si noe om endringer på 1970-tallet. På 1980-tallet så man en tendens til at både fedre og mødre tilbragte mer tid med barna uten at den andre forelderen var til stede, noe som er omtalt som økt grad av foreldreskift (Kitterød, 1992). Endringen gjelder for foreldre i par og kan alstå ikke tilskrives en økning i antall samlivsbrudd.

Nedgangen i tiden til husarbeid gjenspeiles i at stadig færre anser seg selv som husmødre. Ifølge SSBs arbeidskraftsundersøkelser oppgav i 1980 27 prosent av kvinner i alderen 16-66 år at hjemmearbeid var deres hovedsakelige virksomhet (Bø og Molden, 2000). Fram til 1990 ble denne andelen mer enn halvert og har fortsatte å synke på 1990-tallet. I 1998 var andelen heltids hjemmearbeidende husmødre i alderen 16-66 år på 7 prosent, eller 98 000 personer. Den samme utviklingen finner vi blant kvinner med deltidsjobb. Disse ser i økende grad på seg selv som yrkesaktive og ikke primært som hjemmearbeidende.

Reduksjonen i tiden til husarbeid har trolig sammenheng både med holdningsendringer og senkete krav til standarden hjemme, mer bruk av ferdigvarer, mer bruk av tekniske hjelpemidler og mer effektiv organisering av husarbeidet. Det er imidlertid ikke blitt mer vanlig å kjøpe seg hjelp til rengjøringsarbeidet. Bare om lag 5 prosent av alle gifte/samboende kvinner i yrkesaktiv alder oppgir at husholdningen har privat rengjøringshjelp. Andelen har vært omtrent uendret siden begynnelsen av 1970-tallet (Kitterød, 1998).

Det er store forskjeller mellom kvinner i ulike aldersgrupper i tiden til husholdsarbeid (tabell 7). Eldre kvinner bruker atskillig mer tid enn unge og middelaldrende, og forskjellen er i første rekke knyttet til tiden til vanlig husarbeid. Eksempelvis brukte kvinner 30-39 år i 1990 om lag tre kvarter i gjennomsnitt pr. dag til husarbeid. Dette er en aldersgruppe hvor mange har ansvar for små barn, noe som innebærer at en del oppgaver hjemme med nødvendighet må utføres. Kvinner 70-79 år brukte til sammenligning nærmere 1 ½ time pr. dag til husarbeid i gjennomsnitt. Også multivariate analyser hvor det kontrolleres for en rekke andre faktorer, viser at alderen har stor betydning for mengden tid kvinner bruker til husarbeid (Langsether og Lømo, 1997). Aldersforskjellene kan nok i en viss grad være livsfasebetinget og skyldes lavere tempo og mer tilgjengelig tid blant de eldste, men trolig har vi her i første rekke å gjøre med forskjeller mellom generasjoner. Eldre i 1990 tilhørte en genrasjon av kvinner som hadde vært vant til å bruke mye tid til husarbeid og fortsatte med dette da de ble eldre. Dersom dagens unge og middelaldrende beholder sitt tidsmønster med lite tid til husarbeid etter hvert som de blir eldre, vil vi se en fortsettelse av reduksjonen i tid til husarbeid blant kvinner generelt.

Mer tid til fjernsyn og sosialt samvær

Når det gjelder økningen i tid til fritidsaktiviteter, var det mindre klare forskyvninger mellom aktivitetstyper enn hva som var tilfellet for husholdsarbeidet. Økningen var spredt på flere aktiviteter, men var mest markert for fjernsynsseing og sosialt samvær (tabell 8). Dette er også de to aktivitetstypene som utgjør størst del av fritiden. Kjønnsforskjellene i fritidsmønsteret er forholdsvis små, men det er en viss tendens til at menn bruker mer tid til å se fjernsyn enn kvinner, mens kvinner bruker mer tid enn menn til sosialt samvær.

Lengst samlet arbeidstid og skjevest arbeidsdeling i barnefamilier

Et gjennomgående funn i dagbokstudier av tidsbruk, både internasjonalt og over tid, har vært at menn og kvinner har omtrent like lang samlet arbeidstid. Robinson og Godbey (1997) snakker om en "usynlig hånd" som bevirker at den samlede tiden til forpliktelser blir omtrent den samme for menn og kvinner. Ser vi alle voksne under ett, stemmer dette også for Norges vedkommende. Legger vi sammen tiden til yrkesarbeid, husholdsarbeid og utdanning, finner vi at både menn og kvinner i 1990 i gjennomsnitt hadde en samlet arbeidstid på om lag 7 timer og tre kvarter pr. dag (tabell 1). Kjønnsforskjellene varierer imidlertid mellom grupper. Særlig ser partenes yrkestilpasning ut til å ha stor betydning (Kitterød, 2000).

Nå kan det selvsagt diskuteres om dette målet er noe godt uttrykk for folks samlede arbeidsbyrde. Særlig foreldre vil ha langt mer forpliktet tid enn det som inkluderes i "arbeidskodene" i tidsnyttingsundersøkelser ettersom de jo har ansvar for barna også mye av den tiden de bruker til fritidsaktiviteter og personlige gjøremål. Dessuten er det ikke uproblematisk å sidestille lønnet og ulønnet arbeid i denne sammenheng. Lønnet arbeid må utføres på faste tidspunkter i henhold til inngåtte avtaler, mens man har større frihet til å velge mengde og tidspunkt for deler av det ulønnede

arbeidet. Rydenstam og Wadskog (1995) hevder dessuten at man lett får en viss underrapportering av ulønnet i forhold til lønnet arbeid i slike dagbokundersøkelser ettersom pauser og avbrudd ikke registreres med samme nøyaktighet for yrkesarbeidet som for husholdsarbeidet. Dermed får vi et slags nettomål for husholdsarbeid hvor alle kortvarige avbrudd er holdt utenfor og regnes som fritid eller personlige gjøremål. Målet for samlet arbeidstid kan selvsagt utvikles og presiseres på flere måter, men for enkelthets skyld bruker vi her *samlet arbeidstid* som definert overfor for å illustrere hvordan den forpliktede tiden varierer mellom ulike familiefaser. Tabell 9 viser at den samlede arbeidstiden, både for menn og kvinner, ikke overraskende er lengst blant dem som har barn i husholdningen. Samtidig bruker de som har barn i husholdningen mindre tid til fritidsaktiviteter enn personer i andre livsfaser. Regner vi med all den andre tiden foreldre tilbringer sammen med barna sine, blir forskjellen i arbeidsbyrde i forhold til andre livsfaser enda mer markert. Mens personer i de aller fleste livsfaser brukte atskillig mer tid til fritidsaktiviteter i 1990 enn i 1970, var det ingen økning i fritiden for småbarnsforeldre. Både småbarnsfedre og småbarnsmødre hadde omtrent like lang samlet arbeidstid i 1990 som ved inngangen til 1970-åra (Kitterød og Opdahl, 1992).

Samtidig som småbarnsforeldre er blant dem som har lengst samlet arbeidstid, er det også i denne fasen at den kjønnsmessige arbeidsdelingen er mest spesialisert. I 1990 brukte småbarnsmødre i gjennomsnitt mindre tid til yrkesarbeid enn kvinner i de fleste andre livsfaser og mer tid til husholdsarbeid enn kvinner i noen annen livsfase. Mertiden til husholdsarbeid blant småbarnsmødrene skyldtes i all hovedsak at de brukte mer tid til omsorgsarbeid for barn enn kvinner i andre livsfaser (Statistisk sentralbyrå, 1992). Tiden til vanlig husarbeid varierte mindre mellom livsfaser. Småbarnsfedre skilte seg lite ut fra menn i andre livsfaser når det gjaldt tiden til yrkesarbeid, men brukte noe mer tid til husholdsarbeid enn menn i de fleste andre faser. Unntaket er her menn i pensjonsalder som brukte omtrent like mye tid til husholdsarbeid som fedre med små barn. Innholdet i husarbeidet er imidlertid ulikt i disse gruppene. Småbarnsfedre brukte det meste av tiden til omsorgsarbeid for barn, mens husholdsarbeidet for eldre menn for det meste bestod av vanlig husarbeid (Statistisk sentralbyrå, 1992).

3. 3. Endringer i tidsbruk på 1990-tallet

For å kunne si noe om utviklingen av tidsmønsteret på 1990-tallet, må vi altså basere oss på andre datakilder enn dagbokundersøkelser av tidsbruk. Vi kan derfor ikke gi noe fullstendig bilde av hvordan forholdet mellom ulike aktivitetsområder er endret, og heller ikke av forskyvninger i tidsmønsteret mellom kvinner og menn, eller mellom aldersgrupper og familiefaser. Ved å basere oss på en del intervjuspørsmål om tidsbruk fra vanlige utvalgsundersøkelser, kan vi imidlertid få et visst bilde av endringer på utvalgte områder, og av forskyvninger mellom grupper av personer. Arbeidskraftsundersøkelser er den viktigste datakilden for informasjon om utviklingen i tid til yrkesarbeid. Det er ikke foretatt egne analyser av arbeidskraftsundersøkelsene til dette kapitlet, men vi refererer til analyser som er beskrevet andre steder. I tillegg er det noen analyser på grunnlag av levekårsundersøkelser. Grunnen til at vi supplerer bildet fra arbeidskraftsundersøkelsene med annen informasjon, er at man hittil ikke har publisert opplysninger brutt ned på livsfasegrupper for menn på grunnlag av arbeidskraftsundersøkelsene. Endringer i tid til husarbeid er basert på opplysninger fra levekårsundersøkelser, mens endringer i fritidsmønsteret er basert på opplysninger fra medie- og kulturundersøkelser og levekårsundersøkelser. For tid til husarbeid har vi foretatt egne analyser til dette kapitlet, mens hovedmønsteret i fritiden beskrives på bakgrunn av analyser gjort til *Sosialt utsyn*.

Framstillingen i det følgende er altså basert på andre typer mål enn dem som er vist tidligere i kapitlet. Tall fra tidsnyttingsundersøkelser og fra vanlige intervjuundersøkelser kan ikke sammenlignes direkte. I tidsbruksundersøkelsene er det døgn som er analyseenhet, mens analyseenheten i de fleste vanlige intervjuundersøkelser er person eller husholdning. I hovedsak viser vi i det følgende

prosentfordelinger og gjennomsnittstall basert på individdata. Når det gjelder tid til yrkesarbeid, er det også viktig å være klar over at de ulike undersøkelser gir noe ulike mål. Som vi har redegjort for tidligere, viser dagbokundersøkelser av tidsbruk den tiden folk *faktisk* utfører yrkesarbeid, inkludert spisepauser og arbeidsreiser. Både hoved- og biarbeidsforhold og eventuelt overtidsarbeid er inkludert, mens private gjøremål i arbeidstiden og fravær pga. egen sykdom eller omsorg for barn holdes utenfor. I arbeidskraftsundersøkelsene kartlegges både *faktisk arbeidstid* i referanseuka, og *avtalt eller vanlig arbeidstid.* I det følgende refereres hovedsakelig tall for det siste. Avtalt arbeidstid er det antall timer pr. uke som den ansatte ifølge arbeidskontrakten skal være på jobb. Eventuelt fravær pga. sykdom, ferie o.l. skal ikke trekkes fra, og overtid skal ikke regnes med. For ansatte som ikke har noe arbeidstidsavtale, samt for selvstendige og dem som arbeider i familiebedrift, får man oppgitt deres vanlige (gjennomsnittlige) arbeidstid pr. uke. Slik resultatene vanligvis gis i norske publikasjoner, regnes arbeidstiden ut på grunnlag av summen av timer i hoved- og biyrke.[19] Definisjoner i arbeidskraftsundersøkelsene er nærmere omtalt i Statistisk sentralbyrå (1998). Tidsbruksundersøkelser og arbeidskraftsundersøkelser kan altså gi noe ulike bilder av tiden til yrkesarbeid. Dette vil særlig gjelde for småbarnsforeldre hvor mange av de yrkesaktive har permisjon på intervjutidspunktet og dermed ikke bruker tid til yrkesarbeid selv om de formelt sett er yrkesaktive. I levekårsundersøkelser registreres *vanlig arbeidstid.* Man spør da, både for hoved- og biyrke, hvor mange timer pr. uke folk vanligvis arbeider. Det blir presisert at både betalt overtid og ekstraarbeid hjemme skal regnes med. I tallene som gis i de følgende er både tid i hoved- og biyrke regnet med, på samme måte som for arbeidskraftsundersøkelsen. Definisjonene av arbeidstid i levekårsundersøkelser er nærmere omtalt i Statistisk sentralbyrå (1996). Arbeidstidsbegrepene i de ulike undersøkelsene skiller seg altså noe fra hverandre. Tall fra ulike undersøkelser er derfor ikke direkte sammenlignbare.

Mer førtidspensjonering blant menn og høyere yrkesaktivitet blant mødre

Arbeidskraftsundersøkelsene viser at ungdom blir stadig eldre før de melder seg på arbeidsmarkedet for fullt. Mange har imidlertid deltidsjobb ved siden av studiene, men omfanget av dette varierer med situasjonen på arbeidsmarkedet. For aldersgruppen 20-24 år så man en klar reduksjon i yrkesfrekvensen fra 1987 til 1993. Fra 1995 så man imidlertid en økning i yrkesdeltakelsen blant ungdom, men både for 16-19-åringer og 20-24 åringer var yrkesfrekvensen lavere i 1998 enn ved høykonjunkturen i 1987 (Sosialt utsyn, 2000).

Samtidig som ungdom kommer senere inn på arbeidsmarkedet, ser man en klar tendens til at stadig flere går ut av yrkeslivet før oppnådd pensjonsalder (Birkeland, 1999). Dels har dette sammenheng med økt uføretrygding, men på 1990-tallet har også ordningen med avtalefestet førtidspensjon spilt en viktig rolle. Særlig for menn ser man en klar utvikling mot at den yrkesaktive delen av livsløpet blir stadig kortere. For kvinner har det på 1990-tallet vært en nedgang i andelen yrkesaktive i aldersgruppen 67 år og over. Blant "yngre eldre" kvinner har det vært en klar tendens til førtidspensjonering, men dette veies opp av den generelle tendensen til økt yrkesaktivitet blant kvinner.

Gifte/samboende kvinner med barn er blant dem som økte sin yrkesdeltakelse mest i 1990-åra. Utviklingen var en fortsettelse av økningen fra 1980-tallet. Økningen har vært mest markert blant dem med små barn (0-6 år). Det er fremdeles slik at kvinner med noe større barn har høyere yrkesdeltakelse enn småbarnsmødrene, men forskjellene er mindre enn tidligere. Det er imidlertid viktig å huske på at høye yrkesfrekvenser i arbeidskraftsundersøkelsene ikke nødvendigvis innebærer at mødre med små barn faktisk bruker mye tid i yrkeslivet. Ettersom også midlertidig fraværende regnes som yrkesaktive i arbeidsmarkedsstatistikken, vil mange av de registrerte yrkesaktive til enhver tid være ute i permisjon. Dette tallet økte markert på 1980- og 1990-tallet. I 1998 var 40 000 kvinner, eller nær 4 prosent av alle sysselsatte kvinner, i permisjon.

[19] I publikasjoner fra Eurostat (EUs statistiske kontor) legges bare hovedyrke til grunn når man angir arbeidstid. Norge foretar da egne datakjøringer av tall som skal publiseres gjennom Eurostat for å tilpasse seg denne praksisen.

I tillegg til økte yrkesfrekvenser blant kvinner, har det på 1990-tallet vært en økning i arbeidstiden for de sysselsatte kvinnene. Stadig flere arbeider heltid (minst 37 timer pr. uke) eller lang deltid (20-36 timer pr. uke). Gifte/samboende kvinner med barn under 16 år arbeider fremdeles oftere deltid enn andre kvinner, men forskjellen ble noe redusert på 1990-tallet. I 1998 arbeidet 48 prosent av alle yrkesaktive gifte/samboende mødre heltid. I 1990 var andelen 42 prosent.

Deltidsarbeid er lite utbredt blant menn, og finnes hovedsakelig blant dem som er under utdanning. Blant menn i alderen 30-60 år er 95 prosent heltidsarbeidende.

Det ser imidlertid ut til å ha vært en viss nedgang i andelen som arbeider overtid, fra 28 prosent av alle heltidsansatte i 1996, da man startet å måle dette i arbeidskraftsundersøkelsene, og til 25 prosent av alle heltidsansatte i 1999. Andelen med biarbeid eller ekstrajobber ser derimot ut til å ha vært ganske stabil de siste åra, om lag 8 prosent av de sysselsatte. Mens overtidsarbeid er vanligere blant menn enn blant kvinner, har kvinner noe oftere enn menn mer enn en jobb.

Alt i alt tyder alstå arbeidskraftsundersøkelsene på at det på 1990-tallet var en fortsettelse av utviklingen fra tiåra før i retning av mindre kjønnsforskjeller og mer markerte aldersforskjeller i tiden til yrkesarbeid. Ulikt hva som var tilfelle på 1970-tallet, ser det imidlertid ut til at reduksjonen i kjønnsforskjeller blant dem midt i livet på 1990-tallet i all hovedsak skyldes at kvinner økte sin arbeidstid og bare i liten grad en reduksjon blant menn.

I tabellene 10-12 gis en del tall for yrkestilknytning og arbeidstid blant menn og kvinner basert på SSBs levekårsundersøkelser 1991, 1995 og 1998.[20] Tallene gjelder personer 16-79 år og er gruppert etter familiefase. Tabell 10 viser andelen yrkesaktive samt gjennomsnittlig arbeidstid. Som yrkesaktive regnes her de som oppgir at de utførte inntektsgivende arbeid av minst en times varighet uka før intervjuet ble foretatt, eller hadde slik arbeid som de var midlertidig borte fra. Tabellene 11 og 12 viser ukentlig arbeidstid blant de yrkesaktive, både gruppert etter timer, og ved gjennomsnittstall. Tabell 10 bekrefter inntrykket fra arbeidskraftsundersøkelsene av at det var en tilnærming både i andelen yrkesaktive og i gjennomsnittlig arbeidstid mellom menn og kvinner på 1990-tallet. Andelen yrkesaktive kvinner økte fra 60 prosent i 1991 til 68 prosent i 1998, mens andelen blant menn var forholdsvis stabil. I beregningene av gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid i tabell 10 er også de som ikke er yrkesaktive inkludert.[21] Ikke yrkesaktive personer er da gitt veriden 0 timer pr. uke. Blant kvinner var det en økning i den gjennomsnittlige arbeidstiden pr. uke fra 18,3 timer i 1991 til 21,3 timer i 1998. Denne økningen gjenspeiler først og fremst økningen i andelen yrkesaktive, men det ser også ut til å ha vært en viss økning i gjennomsnittlig arbeidstid blant de yrkesaktive kvinnene (tabell 12).

For menns vedkommende illustrerer tabell 10 videre de forskyvninger som fant sted mellom aldersgrupper og livsfaser på 1990-tallet. Det var en reduksjon i andelen yrkesaktive og i gjennomsnittlig arbeidstid blant gifte og enslige menn 67 år og over, mens det særlig blant enslige 25-44 år var en klar økning i andelen yrkesaktive og følgelig også i den gjennomsnittlige arbeidstiden. Blant gifte/samboende menn med barn var andelen yrkesaktive derimot ganske stabil på 1990-tallet. Den gjennomsnittlige arbeidstiden ser derimot ut til å ha gått noe ned blant menn i disse gruppene, noe som skyldes en nedgang i arbeidstiden blant de yrkesaktive (tabell 11). Både blant småbarnsfedre og blant dem med større barn ble andelen med lang arbeidstid (minst 45 timer pr. uke) betydelig redusert

[20] I undersøkelsen av fra 1998 er det lagt inn en frafallsvekt. Prosentandelene og gjennomsnittstallene som presenteres i tabellene 10-14, er basert på det vektede materialet, mens antall observasjoner er basert på det uvektede materialet.

[21] Dette er altså samme prinsipp som ligger bak beregninger av gjennomsnittlig arbeidstid i tidsbruksundersøkelser, hvor også ikke yrkesaktive personer inngår i gjennomsnittene. Tallene er likevel ikke helt sammenlignbare. Levekårsundersøkelsen viste alstå at kvinner 16-79 år i 1991 i gjennomsnitt hadde en vanlig ukentlig arbeidstid på 18,3 timer (tabell 10). Som vist i tabell 1, viser tidsbruksundersøkelsen 1990 at kvinner 16-74 år da brukte i gjennomsnitt 2 timer og 49 minutter pr. dag til yrkesarbeid. Pr. uke blir dette 19 timer og tre kvarter. Forskjellen i forhold til tallene fra levekårsundersøkelsen kan bl.a. skyldes at man i tidsbruksundersøkelsen også har inkludert tid til arbeidsreiser, samt at tallene herfra bare omfatter personer til og med 74 år.

på 1990-tallet, noe som trolig gjenspeiles i arbeidskraftsundersøkelsenes funn om en nedgang i overtidsarbeidet. Reduksjonen i andelen med lang arbeidstid gjelder også når vi ser alle voksne menn under ett, men utviklingsmønsteret varierer mellom livsfaser. På 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet var det mye oppmerksomhet om fedrenes lange arbeidsdager (Kvande, 1994; Ellingsæter, 1991). Ved inngangen til 1990-tallet hadde gifte/samboende fedre med barn i husholdningen langt oftere enn menn i andre livsfaser lang ukentlig arbeidstid. I løpet av 1990-tallet ble forskjellene mellom livsfasegrupper mindre. I 1991 hadde hele 41 prosent av alle gifte/samboende fedre med barn under skolealder en ukentlig arbeidstid på minst 45 timer. I 1998 gjaldt dette bare 28 prosent. Tilsvarende tall for fedre med barn i skolealder er henholdsvis 46 og 34 prosent. Muligens har reduksjonen i arbeidstid blant fedre sammenheng med økningen i mødres arbeidstid. Ettersom mødre etter hvert bidrar med større inntekter, kan det ha blitt mindre behov for fedres ekstrajobbing. Dessuten innebærer nok mødres økte yrkesarbeid at fedre må stille opp mer hjemme og dermed har mindre anledning til å jobbe lange dager. Muligens kan nedgangen i arbeidstid blant fedre også sees i lys av at barnefamiliene generelt fikk bede økonomiske kår i perioden (se kapittel 6 og 7).

Tabell 12 viser at det, for alle yrkesaktive kvinner sett under ett, var forholdsvis små endringer i den gjennomsnittlige arbeidstiden på 1990-tallet. Endringene varierte imidlertid mye mellom livsfasegrupper. Gifte/samboende småbarnsmødre og enslige forsørgere er blant de grupper hvor vi finner en klar økning i den gjennomsnittlige arbeidstiden. Gifte/samboende mødre med barn under skolealder hadde i 1991 en gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid på 27,8 timer pr. uke, mot 29,8 timer blant tilsvarende gruppe i 1998. Vi minner igjen om at økningen i den tiden kvinner faktisk tilbringer på jobb trolig er noe mindre enn disse tallene gir inntrykk av, ettersom noen av dem som registreres som yrkesaktive i undersøkelsene, faktisk har permisjon på intervjutidspunktet. Forholdsvis få kvinner har lang ukentlig arbeidstid, noe som har vært stabilt på 1990-tallet. I 1998 hadde 7 prosent av alle yrkesaktive kvinner en ukentlig arbeidstid på minst 45 timer. Blant småbarnsmødre er andelen med lang arbeidstid noe lavere enn blant kvinner i de fleste andre livsfaser, bare 3 prosent i 1998. Flere mødre enn før arbeider imidlertid mellom 35 og 44 timer pr. uke. Den eneste livsfasegruppen hvor det å ha lang arbeidstid er forholdsvis vanlig, er blant enslige 25-44 år. Både andelen yrkesaktive og arbeidstiden blant de yrkesaktive økte altså, på 1990-tallet, mest markert blant kvinner som har ansvar for barn. Dermed tyder mye på at det også for kvinners vedkommende var en tendens til at de arbeidsintensive åra ble ytterligere konsentrert midt i livet på 1990-tallet.

Selv om kvinner økte sin arbeidstid på 1990-tallet, er det fremdeles markerte kjønnsforskjeller i tiden til yrkesarbeid. Andelen yrkesaktive er noe høyere blant menn enn blant kvinner, og yrkesaktive menn har jevnt over atskillig lengre arbeidstid enn yrkesaktive kvinner. Eksempelvis arbeidet 1 av 4 yrkesaktive menn minst 45 timer pr. uke i 1998, mot bare 7 prosent av kvinnene. Likeledes hadde 20 prosent av de yrkesaktive kvinnene kort deltidsarbeid (under 20 timer pr. uke), mens dette gjaldt bare 6 prosent av yrkesaktive menn. Yrkesaktive kvinner hadde i 1998 en gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid på 31,5 timer, mens tilsvarende tall for menn var 40,7 timer.

Fortsatt nedskjæring av husarbeidet blant kvinner

Vi har dessverre ikke datakilder som kan gi noe godt bilde av utviklingen i tid brukt til husholdsarbeid på 1990-tallet. Spørsmål om tid til vanlig husarbeid stilles imidlertid jevnlig i en del utvalgsundersøkelser. Folk blir da bedt om å oppgi hvor mye tid de vanligvis bruker pr. uke. Det presiseres i spørsmålet at man med husarbeid tenker på matlaging, rengjøring, vask og stell av tøy mv., men ikke på pass og stell av barn, syke o.l. Svarene er prekodet i grupperinger av timer (under 5 timer, 5-9 timer, 10-19 timer, 20-29 timer, 30-39 timer, 40 timer +). Det er derfor ikke mulig å beregne gjennomsnittstall, men ved å se på forskyvninger mellom svarkategorier kan vi få et visst inntrykk av hvilke endringer som har funnet sted.[22] Når det gjelder andre former for husholdsarbeid, som f.eks. omsorgs- og vedlikeholdsarbeid, har vi ikke opplysninger om eventuelle endringer på 1990-tallet.

[22] Metodestudier tyder på at det er en viss tendens til overrapportering av tid til husarbeid ved bruk av vanlige intervjuspørsmål (Robinson og Godbey, 1997; Marini og Shelton, 1993; Niemi, 1993). Slike spørsmål gir derfor ikke gi noe eksakt bilde av mengden tid som faktisk brukes til husarbeid. Forskjellene mellom ulike grupper ser imidlertid ut til å

Tabellene 13 og 14 viser tid til husarbeid blant menn og kvinner i ulike familiefaser for årene 1991, 1995 og 1998. Tallene er basert på Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser. Ettersom det er så store kjønnsforskjeller i tidsbruken på dette området, benyttes noe ulik gruppering av antall timer for menn og kvinner. For menns vedkommende finner vi ikke noe klart endringsmønster på 1990-tallet. Både i 1991 og 1998 brukte vel halvparten av alle menn 16-79 år mindre enn 5 timer pr. uke til husarbeid, mens i underkant av 20 prosent brukte 10 timer eller mer pr. uke. Blant enslige og gifte/samboende under 45 år uten barn kan det ha vært en viss nedgang i tiden til husarbeid ettersom det er en viss tendens til at andelen som bruker lite tid (under 5 timer pr. uke) har økt, mens andelen som bruker minst 10 timer pr. uke er gått ned. Endringene er imidlertid usikre. I den offentlige debatten har det vært knyttet særlig interesse til endringer i fedres deltakelse i hus- og omsorgsarbeid. For småbarnsfedres vedkommende så det, for første halvdel av 1990-tallet, ut til å være en viss forskyvning i retning av mer husarbeid, men tallene for 1998 tyder på at dette ikke var noe stabilt utviklingstrekk. Både i 1998 og i 1991 brukte om lag halvparten av gifte/samboende fedre med barn under skolealder under 5 timer pr. uke til husarbeid, mens om lag 12 prosent brukte minst 10 timer pr. uke. Også blant fedre med barn i skolealder var endringene små. Dersom fedre økte sin innsats hjemme i 1990-åra, var det trolig i første rekke tiden til omsorg for, og samvær med, barn som ble prioritert. Som tidligere nevnt, var det først og fremst slike gjøremål fedre engasjerte seg mer i hjemme på 1970- og 1980-tallet. Det er også omsorgsarbeid for barn som utgjør den største delen av fedres ulønnede arbeid. I 1990 gikk eksempelvis 43 prosent av fedres samlede tid til husholdsarbeid med til aktiv omsorg for barn, mens bare 20 prosent gikk til vanlig husarbeid (Statistisk sentralbyrå, 1992). Ulikt hva som var tilfellet på 1970- og 1980-tallet ser det heller ikke ut til at eldre menn økte sin tid til husarbeid på 1990-tallet. Sett i lys av at stadig flere går tidlig ut av yrkeslivet, er dette overraskende. Alt i alt ser det altså ut til å ha vært små endringer i menns tid til husarbeid på 1990-tallet

Blant kvinner ser det derimot ut til å ha vært en viss nedgang i tiden til husarbeid i løpet av 1990-åra. Andelen som brukte mindre enn ti timer pr. uke økte fra 32 prosent i 1991 til 43 prosent i 1998, mens andelen som brukte minst 20 timer pr. uke ble redusert (tabell 14). Reduksjonen i tiden til husarbeid ser ut til å gjelde for kvinner i de fleste livsfasegrupper, også dem som har barn i husholdningen. Blant småbarnsmødre steg eksempelvis andelen som brukte under 10 timer pr. uke til husarbeid fra åtte prosent i 1991 til 24 prosent i 1998, mens andelen som brukte minst 30 timer pr. uke ble redusert fra 15 til to prosent i samme periode. Ettersom vi ikke har opplysninger om tid til andre typer husholdsarbeid, vet ikke om den omprioriteringen vi så blant foreldre på 1970- og 1980-tallet mot større vekt på aktivt omsorgsarbeid og mer konsentrert oppmerksomhet om barna, fortsatte på 1990-tallet. Vi vet derfor heller ikke om den samlede tid til ulønnet arbeid ble redusert blant mødre i perioden.

Endringen på 1990-tallet i retning av mindre tid til husarbeid blant kvinner var altså en fortsettelse av utviklingen fra de foregående tiår. Det kan se ut til at nedgangen i husarbeidstiden på 1990-tallet var noe mer markert blant kvinner med barn i husholdningen og blant andre under 45 år, enn blant dem som var eldre. Også dette er i tilfelle en fortsettelse av utviklingen fra tidligere med en større nedskjæring blant kvinner midt i livet enn blant eldre og yngre. Det lave antallet observasjoner i enkelte av livsfasegruppene i tabell 14 innebærer imidlertid at forskjeller i endringsmønster mellom grupper må tolkes med forsiktighet.

I og med at kvinner skar ned på tiden til husarbeid på 1990-tallet, mens tidsbruken blant menn ser ut til å ha vært ganske stabil, kan det synes som om kjønnsforskjellene i tid til husarbeid ble redusert i perioden. Reduksjonen skyldes altså i all hovedsak en nedgang blant kvinner, og ikke en økning blant menn. Også dette er en fortsettelse av utviklingstrekk fra foregående tiår. Selv om det var en viss utjevning av kjønnsforskjeller i tid til husarbeid på 1990-tallet, var det imidlertid fremdeles markerte

---

være omtrent de samme som dem man finner i tidsbruksundersøkelser basert på dagbøker. Spørsmålene kan derfor brukes til å belyse forskjeller i tidsbruk mellom grupper og endringer over tid

kjønnsforskjeller i tidsinnsatsen i 1998. Eksempelvis brukte bare tre prosent av alle voksne menn minst 20 timer pr. uke til husarbeid, mot 23 prosent av alle voksne kvinner. Blant gifte/samboende småbarnsfedre og småbarnsmødre var de tilsvarende andelene henholdsvis fire og 40 prosent.

Fritid: Stabil mediebruk og økt kulturell aktivitet

I levekårsundersøkelser og kultur- og mediebruksundersøkelser stilles jevnlig spørsmål om deltakelse i en rekke fritidsaktiviteter. Slike undersøkelser kan gi et godt bilde av utviklingstrekk i tidsbruk og deltakelse på flere områder, men de kan vanskelig gi noen oversikt over samlet tid brukt til fritidsaktiviteter. Vi kan derfor ikke si noe om hvorvidt tiden til fritidsaktiviteter økte eller gikk ned på 1990-tallet, eller hvorvidt det ble økte forskjeller mellom aldersgrupper og livsfaser i mengde tid til fritidsaktiviteter. I det følgende peker vi på utviklingstrekk i deltakelse på enkelte områder. Framstillingen er i hovedsak basert på kapitlet om Fritid og kultur i Sosialt utsyn (Vaage 2000).

Som nevnt tidligere, viser tidsbruksundersøkelser at en vesentlig del av fritidsøkningen på 1970- og 1980-tallet gikk med til å se mer fjernsyn. Til tross for en kraftig økningen i tilgangen til elektroniske medier på 1990-tallet, så man ikke noen økning i tiden brukt til slike medier i dette tiåret. Den samlede tiden brukt til elektroniske medier gikk faktisk noe ned (tabell 15). [23] På tross av økt sendetid og flere kanaler holdt tiden til fjernsynsseing seg omtrent på samme nivå på 1990-tallet. Det ser altså ut til at seertiden er blitt splittet opp og fordelt på flere kanaler. Tiden til radiolytting gikk klart ned i 1990-åra, og også bruken av plater, kassetter og CD avtok noe. Selv om langt flere fikk tilgang til videospiller, holdt også tiden til å se video seg forholdsvis stabil på 1990-tallet. For befolkningen sett under ett ser det heller ikke ut til at den økte tilgangen til PC hjemme har ført til økt tidsbruk på dette området. Spørsmålene om bruk av hjemme-PC gjelder i prinsippet all bruk hjemme, også den som er relatert til jobb og studier. I 1997 brukte aldersgruppen 25-66 år i gjennomsnitt om lag 12 minutter pr. dag foran PCen hjemme, og dette var omtrent samme andel som noen år tidligere. Også målinger fra årene i mellom viser samme mønster med en forholdsvis stabil tidsbruk til PC hjemme (Vaage 1999). For unge 16-24 år så det imidlertid ut til å være en viss økning, fra 11 minutter i gjennomsnitt pr. dag i 1994 til 21 minutter i 1998. Hjemme-PC brukes mest til underholdning og spill, men også i forbindelse med arbeid og utdanning og som hjelpemiddel i hjem og fritid.

Den samlede tiden til lesing av aviser, ukeblader, bøker og tidsskrifter ble noe redusert på 1990-tallet. Ulikt hva vi kanskje kunne vente, ser det imidlertid ikke ut til at dette skyldes at de elektroniske mediene får større oppmerksomhet enn før.

Jevnt over bruker vi atskillig mindre tid til kulturelle aktiviteter enn til medier. Likevel ser det ut til å ha vært en viss økning i den kulturelle aktiviteten på 1990-tallet. På flere områder så man en økning i bruken av kulturtilbud. Særlig var oppgangen markert når det gjaldt deltakelse i klassiske konserter. Det ble også noe vanligere å besøke museer, biblioteker, kino, kunstutstillinger og konserter med populærmusikk. Deltakelse i idrettsarrangementer så derimot ut til å bli noe mindre vanlig, mens andelen som besøkte teater holdt seg ganske stabil. I gjennomsnitt besøkte den voksne befolkning 21 kulturtilbud i 1997.

Også for andre fritidstilbud utenfor hjemmet så det ut til å være en viss økning på 1990-tallet. Det ble stadig vanligere å gå på restauranter og kafeer. Andelen som gikk på dans eller diskotek økte markert på 1980-tallet, men var ganske stabil på 1990-tallet. Alt i alt ser det ut til at befolkningen har fått et noe mer uteorientert fritidsmønster. Utviklingen var klar på 1980-tallet og så ut til å fortsette på 1990-tallet, noe som er i tråd med utviklingen i sosialt fellesskap som beskrives i kapittel 5.

[23] Det er viktig å være klar over at dagbokundersøkelser av tidsbruk og vanlige spørreskjemaundersøkelser vil gi ulike bilder av mengden tid til fjernsynsseing og en del andre elektroniske medier. De tall fra tidsbruksundersøkelser som er vist i dette kapittelet, gjelder viktigste gjøremål i hvert enkelt tidsintervall. Tidsbruken pr. døgn vil da summere til 24 timer. Mye TV-seing foregår parallelt med andre gjøremål og kommer ikke fram i slike tall for hovedaktiviteter. I mediebruksundersøkelser, hvor folk blir bedt om å angi hvor mye tid de brukte til fjernsyn og andre medier dagen i forveien, vil nok de fleste også regne med tid som ble brukt parallelt med andre gjøremål.

Også når det gjelder idrett og mosjonsaktivitet, ser det ut til å ha vært en viss økning i aktivitetsnivået på 1990-tallet. Andelen som gikk fottur eller skitur økte klart fra 1987 og fram til 1995. Det samme gjaldt andelen som deltok i andre idretts- og mosjonsaktiviteter. Man så også en tendens til at de som var aktive innen idrett og mosjon, økte sitt aktivitetsnivå på 1990-tallet.

Selv om vi ikke kan si noe om utviklingen i den samlede tiden til fritidsaktiviteter, kan vi konkludere med at befolkningen ser ut til å ha fått et mer aktivt og uteorientert fritidsmønster i løpet av 1990-åra. Trolig har det vært en viss fritidsøkning blant enkelte grupper. Tidligere utgang av yrkeslivet og et stabilt nivå på husarbeidet gir grunn til å anta at særlig eldre menn bruker mer tid til fritidsaktiviteter enn tidligere. Lengre utdanningsperiode og senere familieetablering kan innebære at det også har vært en viss økning i tiden til fritidsaktiviteter blant de yngre. Det er imidlertid lite som tyder på at småbarnsforeldre hadde noen fritidsøkning på 1990-tallet. Økt yrkesarbeid blant mødre innebærer trolig at mange i denne livsfasen fikk noe strammere tidsbudsjetter i perioden.

Tidsbruksendringer på 1990-tallet: En oppsummering
Selv om vi ikke kan gi noe samlet bilde av endringer i befolkningens tidsbruk på 1990-tallet, kan vi, ved å sammenholde statistikk fra ulike kilder, peke på noen viktige utviklingstrekk. Når det gjelder tiden til yrkesarbeid, ser det ut til at utviklingen fra de foregående tiår med en viss utjevning av kjønnsforskjeller i tidsbruk fortsatte på 1990-tallet. Dette gjaldt særlig for gifte/samboende foreldre, der mødre økte sin arbeidstid, mens den gjennomsnittlige arbeidstiden blant fedre gikk noe ned. For menns vedkommende ser det også ut til at 1990-tallet var en fortsettelse av endringene i tiåra forut når det gjaldt forskyvninger mellom aldersgrupper. Tidligere utgang av yrkeslivet blant eldre menn innebar at forskjellen i forhold til dem midt i livet ble større.

På 1970- og 1980-tallet fant det sted en betydelig reduksjon i kvinners tid til vanlig husarbeid, særlig blant dem midt i livet. Denne nedgangen ser ut til å ha fortsatt på 1990-tallet. Det var særlig kvinner med barn i husholdningen, og kvinner under 45 år, som skar ned på husarbeidet i dette tiåret. Mens menn økte tiden til husarbeid noe på 1970-og 1980-tallet, ser det ikke ut til å ha vært noen økning på 1990-tallet. Også blant menn i pensjonsalder så tiden til husarbeid ut til å være ganske stabil på 1990-tallet. Sett i lys av at flere enn før går tidlig ut av yrkeslivet er dette overraskende. Ut fra 1990-åras sterke fokus på fedres rolle hjemme kunne vi kanskje vente at det hadde vært en økning i fedres tid til husarbeid i perioden. Dette ser imidlertid ikke ut til å ha vært tilfelle. Dersom fedre engasjerte seg mer hjemme, gjelder dette trolig først og fremst i arbeidet med barna. Til tross for at fedre ikke ser ut til å ha økt sin innsats i husarbeidet på 1990-tallet, har antakelig reduksjonen blant mødre bidratt til at kjønnsforskjellene på området er noe blitt noe mindre.

Hva fritiden angår, ser det ut til at befolkningen generelt fikk et mer aktivt og uteorientert fritidsmønster på 1990-tallet, noe som i tilfelle er i tråd med folks ønsker slik de kommer fram i spørsmål om hva man gjerne skulle bruke mer tid til (se kapittel 2). Det er imidlertid vanskelig å si om det var noen generell økning i tiden til fritidsaktiviteter i perioden. Muligens var det en viss fritidsøkning blant eldre og yngre, men det er lite som tyder på at menn og kvinner med barn i husholdningen fikk mer tid til fritidsaktiviteter i perioden. Trolig var det på 1990-tallet en fortsettelse av trenden fra tiåra forut i retning av større forskjeller mellom aldersgruppene slik at forpliktelser i lønnet og ulønnet arbeid i økende grad ble konsentrert om tiåra midt i livet, mens forskjellene mellom aldersgrupper i tid til fritidsaktiviteter ble ytterligere forsterket.

3.4. Tidsbruk og arbeidsdeling blant småbarnsforeldre på slutten av 1990-tallet

Som vist ovenfor, er småbarnsforeldre blant de grupper som bruker mest tid til arbeid hjemme og ute og minst tid til fritidsaktiviteter. Samtidig er det her arbeidsdelingen er skjevest i den forstand at menn

bruker langt mer tid enn kvinner til yrkesarbeid, mens kvinners ulønnede arbeidsinnsats langt overskrider menns. På 1990-tallet er det gjennomført flere reformer som berører foreldres tidsbruk. Tidskontoordningen har til hensikt å gi foreldre større valgfrihet og fleksibilitet med hensyn til tilpasninger mellom yrke, familie og fritid og til fordelingen av ulike arbeidsoppgaver internt i husholdningen. Gjennom ordningen med en egen fedrekvote i svangerskapspermisjonen har man håpet å øke menns innsats i forhold til hjem og barn og dermed oppnå en jevnere arbeidsdeling hjemme. Formålet med kontantstøttereformen var tredelt: familier skulle sikres mer tid til omsorg for egne barn, foreldre skulle sikres reell valgfrihet med hensyn til tilsynsform for barna, og det skulle bli større likhet i de statlige overføringene til barneomsorg (St. prp. nr. 53, 1997-1998).

Foreldres tidsbruk og arbeidsdeling var altså et viktig politisk tema på 1990-tallet som i de foregående tiår. Det har vært en klar politisk målsetting å øke foreldres valgfrihet og handlingsrom når det gjelder tidsmessige prioriteringen mellom yrkes- og familiearbeid, samtidig som det har vært en likestillingspolitisk målsetting å oppnå en jevnere deling av lønnet og ulønnet arbeid mellom mødre og fedre. Hva likedeling av oppgaver angår, er det imidlertid hevdet at fedrekvoten og kontantstøttereformen må antas å virke i hver sin retning. Mens fedrekvoten vil bidra til større mannlig innsats i hus- og omsorgsarbeidet, tyder mye på at kontantstøttereformen vil trekke i retning av en mer tradisjonell arbeidsdeling hjemme og ute (Leira, 1998). Foreløpige evalueringer av reformen viser da også at det i all hovedsak er mødre som skjærer ned på yrkesarbeidet og tilbringer mer tid hjemme som følge av reformen (Hellevik, 2000; Langset m. fl. , 2000; Reppen og Rønning, 1999). Endringene i fedres arbeidstid har vært minimale. Diskusjonen i det følgende av tidsbruk og arbeidsdeling hjemme gjelder for foreldre med barn 0-6 år. Mange av disse vil ikke være berørt av kontantstøttereformen.

Som omtalt i avsnitt 3.3, ser det ut til å ha vært en klar utvikling mot en jevnere fordeling av tiden til yrkesarbeid blant småbarnsforeldre på 1990-tallet. Med en økning i andelen yrkesaktive småbarnsmødre og et stabilt nivå blant fedre, så vi en tilnærming i andelen yrkesaktive (tabell 10). Samtidig innebar økt arbeidstid blant de yrkesaktive småbarnsmødrene og nedgangen i andelen med lang ukentlig arbeidstid blant småbarnsfedrene at det også ble en tilnærming i arbeidstiden mellom yrkesaktive mødre og fedre (tabellene 11 og 12). Ettersom også arbeidstakere med permisjon på intervjutidspunktet regnes som yrkesaktive i arbeidskraftsundersøkelsene, er nok økningen i mødres faktiske tid brukt til yrkesarbeid noe mer beskjeden enn hva vi får inntrykk av i tabellene 10-12. Ifølge Hellevik (2000) kan det dessuten, blant mødre med barn i "kontantstøttealder", ha vært en viss forskyvning fra heltid til deltid etter at reformen ble innført. Det er likevel rimelig å anta at det foregikk en betydelig omfordeling av tid til yrkesarbeid mellom småbarnsfedre og småbarnsmødre på 1990-tallet. I dette avsnittet diskuteres delingen av det ulønnede arbeidet blant småbarnsforeldre mer inngående. Vi belyser forskjeller mellom ulike typer ulønnet arbeid, som hus-, omsorgs- og vedlikeholdsarbeid, og viser variasjon mellom grupper av foreldre. Videre diskuteres graden av tilfredshet med husholdningens arbeidsdeling.

Framstillingen er basert på en undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte, gjennomført av SSB våren 1999 på oppdrag av Barne- og familiedepartementet. Undersøkelsen består i hovedsak av mødre med barn under skolealder. Det ble også gjennomført et kort intervju med et utvalg av fedre med barn 1-3 år. Her benytter vi imidlertid bare opplysninger fra mødre. Grunnen til dette er at ikke alle de spørsmål vi er interessert i ble stilt til fedre, og at utvalget av fedre bare omfattet dem som hadde ganske små barn. Ulempen med å inkludere bare mødre i analysene, er selvsagt at vi kun får informasjon om mødres, og ikke om fedres, synspunkter på og oppfatninger av arbeidsdelingen i husholdningen. Mødres opplysninger om fedres absolutte og relative innsats i husarbeidet vil nok være beheftet med større unøyaktighet enn hva som hadde vært tilfelle dersom vi hadde informasjon fra fedrene selv. Videre kan det være en tendens til at mødre overvurderer egen innsats og undervurderer fedres.

Opplysningene ble samlet inn gjennom telefonintervjuer. I alt 3 334 mødre med barn født 1993 eller senere deltok i undersøkelsen. Mødre med barn som berettiger til kontantstøtte (1-3 år) ble overrepresentert i utvalget. Ved beregning av resultater fra hele utvalget må det derfor benyttes en

vekt.[24] Tallene i det følgende gjelder for gifte/samboende mødre med minst ett barn født i 1993 eller senere, og hvor verken mor selv eller ektefelle/samboer hadde lønnet eller ulønnet permisjon på intervjutidspunktet. Avgrensningen i forhold til foreldre med permisjon er gjort ut fra en antakelse om at disse bruker tiden og fordeler arbeidet seg imellom annerledes i permisjonstiden enn hva de vanligvis gjør. I resultatene som vises i det følgende er prosenttallene basert på det vektede materialet, mens prosentueringsbasis er gitt ut fra det uvektede materialet.

Stor variasjon i tiden til husarbeid

Tabellene 16 og 17 gir en oversikt over tid brukt til husarbeid blant ulike grupper av mødre og fedre. Opplysningene om fedres tid til husarbeid er altså gitt av mødre, noe som muligens innebærer en viss underrapportering. Selv om nivået kan være litt upresist, gir opplysningene god informasjon om forskjeller mellom grupper. Nesten halvparten av mødrene bruker 10-19 timer pr. uke til husarbeid, mens ytterst få bruker mindre enn 5 timer og sju prosent bruker 30 timer eller mer. Det er imidlertid store forskjeller mellom grupper. Det ser ut til at eldre mødre jevnt over bruker noe mer tid enn yngre mødre. Forskjellen kan bunne i at de eldre har flere barn, men kan også ha sammenheng med at de eldste mødrene i praksis tilhører en generasjon som er vant til å bruke mer tid på husarbeid enn yngre mødre. Ikke overraskende ser vi at mødre med flere barn bruker mer tid til husarbeid enn dem med bare ett barn. Videre ser vi at det er markerte forskjeller etter utdanningsnivå slik at mødre med høyere utdanning bruker mindre tid til husarbeid enn dem med lavere utdanning. Dels bunner nok denne forskjellen i ulik arbeidstid, men trolig er det også ulike tidsmessige prioriteringer i forhold til husarbeidet etter utdanningsnivå. Som ventet, ser vi videre at mødres yrkestilknytning har betydning for tiden til husarbeid slik at ikke yrkesaktive og de med kort deltidsarbeid bruker mer tid til husarbeid enn mødre med lengre arbeidstid.

Størrelsen på husholdningsinntekten kan tenkes å påvirke tiden til husarbeid i ulike retninger. Høy husholdningsinntekt er ofte en følge av lang arbeidstid og skulle slik sett innebære mindre husarbeid i høyinntekts- enn i lavinntektsgrupper. Det at høy inntekt muliggjør mer kjøp av ferdigvarer, tekniske hjelpemidler og annen hjelp hjemme kunne også tilsi at husarbeidstiden er lavest i grupper med høy inntekt. På den annen side kan visse typer husarbeid tenkes å være ledd i produksjon og av sosial status, noe som i tilfelle skulle tilsi mye husarbeid i grupper med høy inntekt. Den bivariate framstillingen i tabell 16 viser ingen klare sammenhenger mellom tid til husarbeid og størrelsen på husholdningsinntekt, bortsett fra en viss tendens i retning av at mødre i laveste inntektsgruppe (under 300 000 kroner) bruker noe mer tid enn mødre ellers.[25] Det er heller ikke noen klar bivariat sammenheng mellom mødres andel av husholdningsinntekten og tiden til husarbeid.

Variabler som måler mors andel av husholdningsinntekten (eventuelt ser mors inntekt i forhold til fars) har stått sentralt i en del sosiologisk forskning om arbeidsdeling blant par. En viktig antakelse har vært at partenes relative ressurser har innflytelse på maktbalansen i parforholdet og at større relative ressurser blant kvinner innebærer større mannlig deltakelse hjemme (Ahrne og Roman, 1997; Ross, 1987).[26] Det er først og fremst i forhold til delingen av husarbeidet at partenes relative ressurser antas å ha betydning, men også i forhold til delingen av det ulønnede omsorgsarbeidet. Coltrane (1996) understreker imidlertid at det er viktig å skille mellom husarbeid og omsorgsarbeid når man diskuterer arbeidsdeling blant par. Dette er vidt forskjellige oppgaver slik at forhandlinger og beslutninger om partenes absolutte og relative innsats vil påvirkes av ulike forhold. Teorien om ekteskapelig makt har

[24] Opplegg og gjennomføring av undersøkelsen, samt beregningen av den vekten som benyttes, er nærmere omtalt i Reppen og Rønning (1999).

[25] Opplysningene her gjelder bruttoinntekt i foregående år og er basert på mødres informasjon om egen og ektefelles/samboers inntekt samt om overgangsstønad og trygdeytelser.

[26] Også i økonomiske analysemodeller antas ofte at forholdet mellom partenes inntekter har betydning for delingen av husarbeidet. Her er man imidlertid opptatt av alternativkostnader, og ettersom kvinnen oftest har lavere inntekt enn sin partner, antas at husholdningen taper minst ved at hun reduserer sitt yrkesarbeid og tar hovedansvaret hjemme. Mens man i økonomiske modeller gjerne forutsetter at ektefeller har sammenfallende interesser med hensyn til deling av lønnet og ulønnet arbeid, har en del sosiologiske teorier fokusert på mulige interessekonflikter mellom partene.

etter hvert møtt mye kritikk,[27] og de empiriske resultatene med hensyn til betydningen av slike forhold er varierende. Når vi likevel har valgt å vise tid til husarbeid og grad av arbeidsdeling etter mødres andel av husholdningsinntekten i denne framstillingen, er det fordi antakelsen om at dette har betydning fremdeles står sentralt i mange analyser av arbeidsdeling blant par. I tillegg til den relative inntekten, sees mødres utdanningsnivå ofte som en viktig ressurs i forhandlinger om deling av arbeidsoppgaver. Utdanningsnivå står også sentralt i de siste tiårets diskusjoner om økt sosial ulikhet blant kvinner. Eksempelvis er det hevdet at mødre med høy utdanning i større grad enn andre mødre slutter opp om og nyter godt av den offentlige likestillingspolitikken (Ellingsæter m. fl., 1997). Også utdanningsnivå inngår derfor som en viktig variabel i analysene i det følgende.

Også blant fedre er det stor variasjon i tiden til husarbeid. Jevnt over oppgir mødrene at fedres innsats er forholdsvis beskjeden. Nærmere halvparten bruker mindre enn 5 timer pr. uke. En av tre bruker 5-9 timer pr. uke, mens om lag 20 prosent bruker minst 10 timer i uka. Bildet stemmer rimelig godt med hva småbarnsfedre selv oppgav i levekårsundersøkelsen 1998 (se tabell 14). Eldre mødre oppgir jevnt over at fedre bruker noe mer tid til husarbeid enn yngre mødre, og høyt utdannede oppgir større innsats fra partneren enn hva de med lavere utdanning gjør. Videre ser det ut til at fedres innsats øker med mødrenes arbeidstid, mens det ikke er systematiske forskjeller etter husholdningsinntekt. Mors andel av inntekten ser derimot ut til å ha en viss betydning slik at fedres innsats er noe høyere i grupper hvor mor står for en forholdsvis stor andel av inntekten i husholdningen.

Ser vi tabellene 16 og 17 i sammenheng, kan det se ut til at husarbeidet deles jevnere i par hvor mor har høy utdanning og i par hvor mor har full jobb eller lang deltid, enn i andre par. Videre ser det ut til at det å ha flere barn trekker i retning av en tradisjonell deling av husarbeidet hvor far deltar forholdsvis lite sammenlignet med mor.

Omsorgsarbeidet jevnere fordelt enn husarbeidet

Det finnes i hovedsak to framgangsmåter for å studere arbeidsdelingen blant par. På den ene side kan man benytte opplysninger om faktisk tid brukt til ulike oppgaver blant kvinner og menn, og sammenligne deres tidsbruk til ulike aktiviteter. Det er dette som er gjort i det foregående. På den annen side kan man spørre direkte om andelen av ulike oppgaver som utføres av kvinnen og mannen (evt andre personer) i husholdningen. Dette gir ikke opplysninger om den faktiske tidsinnsatsen, men viser den relative fordelingen på ulike områder. I sosiologisk forskning om arbeidsdeling i familien er denne framgangsmåten mye brukt. Slike spørsmål ble også stilt i SSBs undersøkelse i 1999 om barnefamiliers tilsynsordninger mm. Man skilte da mellom flere husarbeidsoppgaver, en del oppgaver knyttet til omsorg for barn og en del former for vedlikeholdsarbeid. For hver av oppgavene ble mødrene bedt om å oppgi om denne vanligvis ble utført av kvinnen, oftere av kvinnen enn av mannen, om lag like ofte av begge parter, oftere av mannen enn av kvinnen, vanligvis av mannen, eller om den ble utført av en tredjeperson.

Tabell 18 gir en oversikt over svarfordelingen for de ulike oppgavene. Jevnt over ser det ut til at fedre deltar relativt mindre i husarbeidet enn i barneomsorgen. Dette ser vi også klart i tidsnyttingsundersøkelsene (Kitterød og Lømo, 1996). Det er videre stor variasjon i arbeidsdelingen mellom ulike typer husarbeid. Mens vask og stell av tøy er en svært kvinnedominert oppgave, deltar fedre mer når det gjelder oppvask og innkjøp. Vedlikeholdsarbeid utføres derimot oftere av fedre enn av mødre. Særlig gjelder dette vedlikehold av bil og båt.

Rønning (1998) viser i en oversiktsrapport, basert på tilsvarende spørsmål stilt i en undersøkelse i 1998, hvordan arbeidsdelingen for hvert enkelt gjøremål varierer med mors alder, utdanningsnivå og

[27] Blant annet er teorien blitt kritisert fordi man ser husarbeid entydig som et onde som det er om å gjøre å bruke minst mulig tid på. Mange hevder at hus- og omsorgsarbeid er langt mer enn bare arbeid, og at det er viktig å få tak i disse andre aspektene for å forstå foreldres tidsbruk og arbeidsdeling. Eksempelvis understreker Berk (1985) at arbeid hjemme kan ha symbolske og kulturelle aspekter og kan oppleves positivt. Deltaking/ikke deltaking i husarbeidet kan også ha med utøvernes konstruksjon av egen kjønnsidentitet å gjøre. West og Zimmermann (1987) har kalt dette for "doing gender".

arbeidstid, og etter husholdningsinntekt. En slik framstilling gir mye detaljert informasjon, men gjør det vanskelig å få øye på klare mønstre. For å få et mer oversiktlig bilde av hvordan arbeidsdelingen hjemme varierer mellom grupper av foreldre, har jeg derfor konstruert tre indekser, en for husarbeid (gjøremålene 1-5 i tabell 18), en for barneomsorg (gjøremålene 6-8 i tabell 18) og en for vedlikeholdsarbeid (gjøremålene 9-10 i tabell 18). For hver indeks har jeg summert verdiene på de enkeltvariablene som inngår. Jeg har valgt å ta hensyn til hele spredningen i svarmønsteret slik at hver variabel har fem mulige verdier, 0-4. Svaralternativene "vet ikke" og "gjort av tredjeperson" ble definert som verdi 2 (om lag like mye). Etter at verdiene på enkeltvariablene var summert, ble indeksene dividert med det antall variabler som inngikk i hver av dem slik at verdien, eller skåren, kan sammenlignes på tvers av indeksene.[28] Hver indeks har altså mulige verdier fra 0 til 4. Høye skårer er uttrykk for høy mannlig deltakelse. En skår på 2 innebærer noenlunde lik arbeidsdeling mellom partene.

Tabell 19 viser gjennomsnittlige skårer for deling av husarbeid, omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid for en del grupper av mødre. Her ser vi klart at fedre deltar relativt mindre i husarbeidet enn i barneomsorgen. Derimot utfører de det alt vesentlige av vedlikeholdsarbeidet. I tolkningen av disse resultatene er det viktig å huske på at absolutt tidsbruk varierer sterkt mellom disse tre typene oppgaver. Ifølge SSBs tidsnyttingsundersøkelse i 1990 brukte småbarnsforeldre eksempelvis i gjennomsnitt 5 timer og 12 minutter pr. dag til husholdsarbeid totalt (Statistisk sentralbyrå, 1992). Av dette gikk 34 prosent med til vanlig husarbeid, 44 prosent til direkte omsorgsarbeid for barn, og 7 prosent til vedlikeholdsarbeid. De resterende 15 prosent gikk blant annet til innkjøp og andre ærend.

Det ser ut til å være en bivariat sammenheng mellom mors alder og delingen av husarbeidet slik at mødre over 40 år har partnere som deltar relativt mindre enn yngre mødre (tabell 19). Det er ikke noe klart aldersmønster når det gjelder delingen av omsorgsarbeidet, mens fedres andel av vedlikeholdsarbeidet er høyest blant de yngste mødrene. Flere små barn i husholdningen ser ut til å innebære en mer tradisjonell deling av både hus- og omsorgsarbeidet. Vi ser også klare forskjeller etter utdanningsnivå slik at høyt utdannede mødre har partnere som utfører relativt mer av hus- og omsorgsarbeidet enn mødre med lavere utdanning. Fedres andel av vedlikeholdsarbeidet er derimot lavest blant mødre med høy utdanning. Ikke uventet ser vi også en klar sammenheng mellom mødres arbeidstid og arbeidsdelingen hjemme slik at fedres andel av hus- og omsorgsarbeidet øker med mødres tid i arbeidsmarkedet, mens andelen av vedlikeholdsarbeidet minker. Videre er det en viss tendens til at fedres andel av hus- og omsorgsarbeidet øker med husholdningsinntekten, men variasjonen er forholdsvis liten. Det er derimot en klar bivariat sammenheng mellom mødres andel av husholdningsinntekten og arbeidsdelingen hjemme slik at fedre deltar relativt mer i hus- og omsorgsarbeidet når mødres andel av inntekten stiger.

For å få et bedre bilde av ulike faktorers betydning for arbeidsdelingen blant småbarnsforeldre, har vi også gjennomført multivariate analyser. Det er da trukket inn en del andre mulige forklaringsvariabler i tillegg til dem som inngår i tabell 19. De avhengige variablene i analysene er altså graden av mannlig deltakelse i husarbeid, omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid slik dette er målt ved de indekser som er konstruert. Alle variablene kan anta en rekke mulige verdier mellom 0 og 4 og betraktes her som kontinuerlige. Derfor er lineær regresjon valgt som analyseteknikk. Denne gjør det mulig å måle betydningen av en egenskap (uavhengig variabel) for et gitt forhold mens, verdien på andre uavhengige variabler holdes konstant. Ettersom sammenhengene mellom de uavhengige og de avhengige variablene ikke alltid er helt lineære (se tabell 19), har vi valgt å behandle de uavhengige variablene som kategoriske og har definert en del dummyvariabler som inngår i analysene. Kategoriseringen av variablene samt valg av og referansegrupper framgår av tabell 20. Følgende uavhengige variabler inngår i modellene: Husholdningsinntekt, mors andel av husholdningsinntekten,

[28] Her har jeg altså ikke tatt hensyn til at tidsbruken til de ulike oppgavene innen hver av indeksene varierer. En mulig videreutvikling av indeksen kunne bestå i å vekte oppgavetypene i forhold til hvor stor del de faktisk utgjør av foreldres tid til henholdsvis husarbeid, omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid.

mors utdanningsnivå, fars utdanningsnivå, mors alder, fars alder, mors arbeidstid, fars arbeidstid, yngste barns alder og antall barn under skolealder.[29]

Som det framgår av tabell 20, har flere av de uavhengige variablene stor betydning for arbeidsdelingen hjemme. Modellene har imidlertid forholdsvis liten forklaringskraft, særlig hva deling av vedlikeholdsoppgaver angår. Når det gjelder delingen av husarbeidet, ser det ikke ut til at størrelsen på husholdningsinntekten har noen klar betydning. Derimot har mors andel av husholdningsinntekten en viss betydning slik at fedre deltar relativt mer når mor tjener en stor andel av inntekten enn når andelen er forholdsvis beskjeden. Foreldrenes utdanningsnivå ser også ut til å være viktig for fedres relative deltakelse hjemme. Høyt utdannede mødre får relativt sett mer hjelp av partneren enn mødre med lavere utdanning, og høyt utdannede fedre deltar relativt mer i husarbeidet enn de som har mindre utdanning gjør. Videre varierer fedres relative innsats i husarbeidet med mors alder slik at eldre mødre får relativt mindre hjelp enn yngre mødre. Fars alder har derimot ingen selvstendig betydning. Som ventet, finner vi også stor variasjon i fedres relative innsats etter mødres arbeidstid. Jo mer tid mor bruker til yrkesarbeid, jo større er fars relative innsats i husarbeidet. Fars arbeidstid har også betydning slik at fedre med full jobb (som jo er de aller fleste) deltar relativt mindre hjemme enn ikke yrkesaktive og deltidsarbeidende fedre. Verken antall barn eller yngste barns alder har klar betydning for fedres relative innsats i husarbeidet.

Foreldrenes deling av omsorgsoppgaver for barn ser i all hovedsak ut til å henge sammen med de samme faktorer som delingen av husarbeidet, men styrken på sammenhengen er i en del tilfelle noe annerledes. Dessuten er det viktig å huske på at fedres deltakelse i omsorgsarbeidet jevnt over er høyere enn i husarbeidet slik at koeffisientene må sees i forhold til et annet "utgangspunkt" enn hva som er tilfellet for husarbeidet. Som for husarbeidet, ser vi at fedres relative innsats i barneomsorgen er høyere blant mødre som står for en stor andel av husholdningsinntekten enn for dem som står for en mindre andel, er høyere blant mødre med høy enn blant mødre med lav utdanning, er høyere blant fedre med høy enn blant fedre med lavere utdanning, er høyere blant yngre enn blant eldre mødre, er høyere blant mødre med lang enn blant mødre med kort arbeidstid og er lavere blant heltidsarbeidene fedre enn blant deltidsarbeidende og ikke yrkesaktive fedre. Verken antall barn eller yngste barns alder har noen klar betydning for fedres relative innsats i omsorgsarbeidet.

Når det gjelder grad av arbeidsdeling til reparasjon- og vedlikeholdsoppgaver, finner vi få klare sammenhenger i materialet. Det er en viss tendens til at høyt utdannede mødre relativt sett deltar noe mer enn mødre med lavere utdanning, og at mødre med høyt utdannede partnere deltar noe mer enn de som har partnere med lavere utdanning. Alt i alt ser det imidlertid ut til at fedre i de alle fleste tilfelle står for det aller meste av reparasjons- og vedlikeholdsarbeidet i småbarnfamilier med to foreldre.

De fleste mødre er tilfreds med arbeidsdelingen hjemme

I norsk likestillingspolitikk har det de siste tiåra vært en sentral målsetting å oppnå en jevnere fordeling mellom kvinner og menn av alt arbeid i samfunnet, både det betalte og det ubetalte. I tillegg til å legge til rette for mødres yrkesarbeid, har man ønsket å få fedre til å engasjere seg mer hjemme, både i husarbeid og barneomsorg. Selv om det på 1980- og 1990-tallet har foregått en betydelig omfordeling av så vel yrkesarbeid som ulønnet arbeid mellom mødre og fedre, er det, som illustrert ovenfor, fremdeles slik at mødre i småbarnsfasen står for hovedtyngden av husarbeidet og barneomsorgen, mens fedre bruker mer tid enn mødre i yrkeslivet. I analyser av tidsbruk og arbeidsdeling blant foreldre antas det ofte at foreldre flest støtter opp om den offisielle likestillingspolitiske målsettingen om større likedeling av arbeid, uten at dette diskuteres eksplisitt. Både i Norge og Sverige finner man da også en utbredt oppslutning om idealene om likedeling av arbeid ute og hjemme (Ahrne og Roman, 1997; Ellingsæter m. fl., 1994; Björnberg, 1992 samt Hellevik, kap 2 i foreliggende rapport) selv om det er variasjon mellom ulike grupper av foreldre. Særlig ser det ut til at mors utdanningsnivå har betydning for oppslutningen om slike målsettinger.

[29] Det er ikke brukt vekter i regresjonsanalysene. I stedet er vektvariabelen (hvorvidt man har barn i kontantstøttealder eller ikke) inkludert som en uavhengig variabel i analysen.

Mødre med høy utdanning er mer positive til likedeling av arbeid enn dem men lavere utdanning (Ellingsæter m. fl., 1994).

Mens det finnes en rekke både kvalitative og kvantitative undersøkelser av foreldres tidsmønster og arbeidsdeling hjemme og ute, vet vi mindre om hvordan foreldre vurderer arbeidsdelingen i husholdningen. I SSBs undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte stilte man et spørsmål for å fange opp foreldres tilfredshet på dette området. Deltakerne ble bedt om å angi, på en skala fra 1 til 5, hvor fornøyd eller misfornøyd de var med den arbeidsdelingen de hadde i hjemmet (se Reppen og Rønning, 1999). Det ble ikke spesifisert hvilke arbeidsoppgaver man siktet til, men ettersom spørsmålet ble stilt umiddelbart etter spørsmålene om egen og partners tid til husarbeid og parets deling av hus-, omsorgs- og vedlikeholdsarbeid, er det rimelig å anta at spørsmålet ble oppfattet til å gjelde delingen av slike gjøremål.

Tabell 21 viser svarfordelingen blant mødre, fordelt etter noen utvalgte bakgrunnsfaktorer. Det store flertallet av mødre sier seg rimelig fornøyd med arbeidsdelingen i hjemmet. Bare 11 prosent valgte en av de to øverste verdiene på skalaen, noe som altså indikerer direkte misnøye. Svarene må selvsagt tolkes med en viss forsiktighet ettersom folk flest gjerne tilpasser seg den situasjonen de befinner seg i og vurderer arbeidsdelingen ut fra hvilke alternative tilpasninger de mener det er realistisk å få til. Det å uttrykke misnøye med arbeidsdelingen kan dessuten virke truende for enkelte, ettersom de kanskje føler at ting burde vært annerledes, men ikke evner å få til andre ordninger. Likevel er det trolig grunnlag for å anta at svarene kan tolkes dithen at mødre flest er rimelig fornøyde med hvordan arbeidsoppgavene fordeles i husholdningen. Lignende mønstre finner man også i undersøkelser fra Sverige, Storbritannia og USA (Ahrne og Roman, 1997; Sanchez og Kane, 1996; Sthos, 1994). Sett i lys av at mødre i de aller fleste husholdninger står for hovedtyngden av hus- og omsorgsarbeidet, samtidig som det er en utbredt oppslutning om idealer om en lik kjønnsmessig arbeidsdeling, kan dette virke overraskende. Trolig er det slik at mange i prinsippet ser lik kjønnsmessig arbeidsdeling som et ideal i samfunnet generelt, men i praksis finner de fleste ut at en viss spesialisering i forhold til arbeid ute og hjemme er det som passer best i ens egen situasjon. Vi skal heller ikke se bort fra at den store graden av tilfredshet kan være resultat av en viss seleksjonsprosess ettersom noen av de mest misfornøyde kanskje ikke lenger er gifte/samboende.

Som vi ser i tabell 21, varierer graden av tilfredshet med arbeidsdelingen hjemme lite med mors alder og utdanningsnivå, antall barn under skolealder, mors arbeidstid og størrelsen på husholdningsinntekten. Det ser ut til å være visse forskjeller etter mødres andel av husholdningsinntekten slik at mødre som står for en høy andel av inntekten i mindre grad er fornøyde og oftere forholdsvis misfornøyde enn dem som står for en mindre andel inntekten. Muligens bunner dette i at mødre med en stor andel av inntekten har store forventninger og krav til fedrenes innsats hjemme og lett blir skuffet når innsatsen ikke svarer til det de ser som rimelig. For å få et bedre bilde av hvilke faktorer som har betydning for graden av tilfredshet/misnøye med arbeidsdelingen hjemme blant mødre, har vi også her gjennomført en multivariat analyse. Den avhengige variabelen har her mulige verdier 1-5 hvor 5 representerer den sterkeste graden av misnøye. Variabelen behandles som kontinuerlig, og vi har også her benyttet lineær regresjonsanalyse. I tillegg til de forklaringsvariablene som inngår i analysen av grad av arbeidsdeling (tabell 20), har vi her inkludert faktisk tid til husarbeid blant mødre og fedre, samt graden av deling av husarbeid, omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid, som mulige forklaringsvariabler. Alle de fem sistnevnte variablene inngår som kontinuerlige variabler i modellen. Når det gjelder mors og fars tid til husarbeid, er høye verdier uttrykk for at det brukes mye tid. Hva grad av arbeidsdeling angår, uttrykker høye verdier høy deltakelse fra fars side.

Resultatene av regresjonsanalysen vises i tabell 22. Mors andel av inntekten viser seg å ha betydning for graden av tilfredshet også ved kontroll for andre faktorer. Uansett faktisk arbeidsdeling er det alstå slik at mødre som står for en stor del av inntekten oftere uttrykker misnøye med arbeidsdelingen enn mødre som relativt sett har lavere inntekter. Dette tyder på at mødre som bidrar mye til husholdningens økonomi, forventer høy deltakelse fra fedrene på hjemmebane. Vi finner imidlertid ingen klare effekter verken av mors eller fars alder eller av fars utdanningsnivå. Hva mors

utdanningsnivå angår, er slik at høyt utdannede mødre er mindre fornøyde med arbeidsdelingen enn dem med lavere utdanning. Dette tyder på de velutdannede mødrene stiller større krav til partnerens deltakelse hjemme enn dem med lavere utdanning, og lettere blir skuffet hvis innsatsen ikke svarer til forventningene.

Det er en klar sammenheng mellom mors arbeidstid og grad av misnøye med arbeidsdelingen hjemme, slik at tilfredsheten avtar i takt med lengden på egen arbeidstid. Dette skyldes trolig at mødre som bruker mye tid i yrkeslivet forventer stor innsats fra fedre på hjemmebane. Også fars arbeidstid har betydning slik at heltidsarbeid blant fedre innebærer størst tilfredshet blant mødre. Både mors og fars faktiske tid til husarbeid ser også ut til å ha betydning for graden av mødres tilfredshet med arbeidsdelingen hjemme. Jo mer tid mødre selv bruker til husarbeid, jo oftere uttrykker de misnøye med arbeidsdelingen hjemme, mens graden av misnøye avtar i takt med fedres tid til husarbeid. Det er også klar sammenheng mellom mødres tilfredshet med arbeidsdelingen hjemme og hvordan denne arbeidsdelingen faktisk ser ut. Både når det gjelder hus-, omsorgs- og vedlikeholdsarbeid, er det slik at relativt større mannlig innsats innebærer større tilfredshet blant mødre. Særlig stor betydning har delingen av husarbeidet. Dette er i tråd med resultater fra svenske, engelske og amerikanske analyser. Også her framgår det klart at andelen som uttrykker misnøye med arbeidsdelingen er høyest blant mødre i husholdninger hvor fedrene, både absolutt og relativt, deltar lite i arbeidet hjemme (Ahrne og Roman, 1997; Sanchez og Kane, 1996; Stohs, 1994). Særlig ser det ut til at menns deltakelse i typisk kvinnelige gjøremål har mye å si for graden av tilfredshet blant mødre. Videre er det et vanlig funn at graden av misnøye med arbeidsdelingen hjemme er større i småbarnsfasen enn i andre livsfaser, og også har sammenheng med kvinners faktiske arbeidsbyrde hjemme (Stohs, 1994).

Hovedinntrykket er altså at mødre flest er rimelig tilfredse med delingen av arbeidsoppgaver i husholdningen. Men det er en viss variasjon mellom grupper, og særlig tydelig er det at misnøyen øker i takt med kvinnens ansvar for husarbeidet. Det er også et tydelig mønster at høyt utdannede mødre, mødre som bruker mye tid i yrkeslivet, og mødre som bidrar forholdsvis mye til husholdningens økonomi, er mindre fornøyde enn dem med lavere utdanning, dem med kortere arbeidstid, og dem som bidrar mindre økonomisk. Dette bunner etter all sannsynlighet i høye forventningene til menns deltakelse hjemme blant velutdannede kvinner, kvinner med lang arbeidstid og kvinner med forholdsvis høy inntekt.

Fordelingen av arbeidsoppgaver hjemme er resultat av diskusjoner og forhandlinger i det enkelte par, men må også sees i lys av de rammebetingelser foreldre handler innenfor. Både familiepolitiske bestemmelser og forhold i arbeidslivet generelt og på den enkelte arbeidsplass spesielt, legger føringer på hvilke tilpasninger det er ønskelig og mulig å komme fram til. Vi har sett at både den faktiske arbeidsinnsatsen hjemme, arbeidsdelingen mellom foreldre, og tilfredsheten med hvordan oppgavene fordeles, varierer mellom ulike grupper av foreldre. En rekke analyser har etter hvert vist at særlig utdanningsnivået har mye å si for mødres tilpasninger, prioriteringer og holdninger på flere områder både i forhold til yrkes- og familieliv (Ellingsæter m. fl.,1997). Utdanning sees også som en viktig ressurs i forhandlinger om arbeidsdeling på hjemmebane. Tabellene 17-22 i dette kapitlet viser at mødres utdanningsnivå er en sentral faktor når det gjelder variasjon i tidsbruk og arbeidsdeling hjemme. Høyt utdannede mødre bruker jevnt over mindre tid til husarbeid enn dem med lavere utdanning, samtidig som de relativt sett får mer hjelp av fedrene både til husarbeid og barneomsorg enn hva mødre med lavere utdanning får. Videre uttrykker de i større grad enn mødre med lavere utdanning misnøye med den faktiske arbeidsdelingen. Samlet viser dette at høyt utdannede mødre er de som i størst grad virkeliggjør og etterstreber idealet om lik arbeidsdeling hjemme. Når de, til tross for relativt stor mannlig innsats, ikke er tilfredse med den arbeidsdelingen som eksisterer, tyder dette på at forventningene og kravene om lik arbeidsdeling er høye blant denne gruppen av mødre.

Det at det store flertallet av mødre sier seg rimelig tilfredse med den arbeidsdelingen som eksisterer i husholdningen, til tross for at denne i de fleste tilfelle er svært skjev, kan indikere at mange ser den likestillingspolitiske målsettingen om lik kjønnsmessig arbeidsdeling som temmelig urealistisk og uoppnåelig, i hvert fall i småbarnsfasen. Trolig besvarer de fleste spørsmålet om grad av tilfredshet

med arbeidsdelingen hjemme i lys av de begrensninger og muligheter de opplever både i egen husholdning og på samfunnsnivå. Selv om en del nok i prinsippet kunne tenke seg noe større deltakelse fra fedre på hjemmebane, er dette ofte lite realistisk i en situasjon hvor fedre flest har full jobb og husholdningens økonomi gir begrensede muligheter for nedsatt arbeidstid blant fedre. Dessuten er det rimelig å anta at tilfredshet med arbeidsdelingen også vurderes i lys av de endringer som faktisk har funnet sted i fedres deltakelse hjemme de siste tiåra. De fleste av dagens mødre får langt mer støtte og hjelp fra partneren til hus- og omsorgsarbeid enn hva deres egne mødre fikk da de selv var små. Videre er det viktig å være klar over at ikke alle oppfatter likedeling av arbeid som en nødvendig forutsetning for et likestilt foreldreskap. Eksempelvis finner Bjørnberg og Kollind (1997) at også par med svært ulik fordeling både av arbeidsoppgaver og penger kan se seg selv som likestilte. Så lenge man opplever at familien er et felles prosjekt, og at begge parter bidrar med det de kan av arbeid og penger for å utvikle dette, kan man godt oppleve å være likestilt til tross for svært ulik fordeling av arbeidsoppgaver hjemme og ute. På grunnlag av dette spør forskerne om kanskje fellesskapet er en mer grunnleggende forutsetningen for likestilling, enn hva likedeling av arbeidsoppgaver er.

3.5. Travelhet, tidspress og arbeidstidsønsker

Det er en vanlig oppfatning at folk flest har det travlere enn før, og at dagliglivet for stadig flere preges av tidsknapphet og tidspress. Dette antas særlig å gjelde for barnefamilier med to yrkesaktive foreldre, men sees også som et trekk ved samfunnet generelt. Eksempelvis hevder Almås (1997) i en aviskronikk om tidsklemmefolket at tidsklemma er et moderne fenomen som preger både arbeidsplassen, hjemmet og det frivillige arbeidet. På alle områder, sier han, blir tempoet høyere og pustehullene færre. Sett i lys av at tiden til fritidsaktiviteter har økt betydelig siden 1970-tallet, er dette kanskje overraskende. Tidsbruksønsker og opplevelsen av travelhet og tidspress avhenger imidlertid ikke bare av folks faktiske tidsmønster, men har også sammenheng med folks forventninger og med de tilbud og muligheter som presenteres. I en omfattende analyse av endringer i amerikaneres tidsmønster peker Robinson og Godbey (1997) på det paradoks at folk flest opplever større travelhet enn før, samtidig som tidsbruksstudier viser at tiden til fritidsaktiviteter faktisk har økt. Fritidsøkningen gikk i all hovedsak med til å se fjernsyn. Parallelt var det altså en økning i andelen som opplevde tidspress og travelhet. Forfatterne mener dette paradokset kan ha sammenheng med at større mulighet til å velge, samt et økt tilbud av mulige aktiviteter, har gitt folk et annet forhold til tid enn tidligere. Mange prøver å rekke over mest mulig, enten ved å gjøre flere ting på en gang, eller ved å utføre hver enkelt aktivitet hurtigere.[30] De peker også på at mye av det som defineres som fritid i tidsbruksundersøkelser, kanskje ikke oppleves slik av deltakerne selv. Eksempelvis kan korte intervaller med fjernsynsseing oppleves som en form for venting eller fyllmasse mellom andre nødvendige gjøremål. Selv om det ikke er samsvar mellom utviklingen av opplevd og faktisk tidsbruk, finner de imidlertid noenlunde samme mønster i hvilke faktorer som har betydning for grad av tidspress og travelhet. De grupper som, ifølge tidsbruksundersøkelser, har lengst samlet arbeidstid, er også de som oftest synes de har det travelt.

Subjektive dimensjoner ved tidsmønsteret er vanskeligere å måle enn faktisk tidsbruk. Ulike spørsmålsformuleringer og ulike svaralternativer gir til dels ulike bilder, og det finnes, for Norges vedkommende, få sammenlignbare data over tid. Svarene som gis kan dessuten være vanskelige å tolke. I Norge er spørsmål om tidsopplevelse og tidspress stilt i ulike sammenhenger, men det er vanskelig å få noe enhetlig bilde av feltet. Spørsmålene er utformet ulikt fra undersøkelse til undersøkelse og stilles også i forskjellige kontekster. Noen spørsmål går direkte på hvorvidt folk

[30] Forfatterne bygger i sin argumentasjon mye på en bok av Linder (1971) med tittel *Det rastløse velferdsmennesket* hvor det påpekes at materiell fremgang vil følges av større opplevd tidsknapphet, både fordi det tar tid å forbruke og vedlikeholde den stadig økende mengde materielle goder man skaffer seg, og fordi høyere lønninger, ut fra en økonomisk betraktningsmåte, innebærer dyrere tid og dermed ønsker om større utbytte av tidsbruken.

opplever tidsknapphet og tidspress eller ikke, mens andre prøver å fange opp hvilke aktiviteter man gjerne skulle bruke mer eller mindre tid til. Svarmønsteret vil selvsagt avhenge noe av hvilke forutsetninger som legges inn i spørsmålet og hvilke mulige svaralternativer som presenteres. Vanlige funn er imidlertid at mange ønsker å bruke mer tid på fritidsaktiviteter og samvær med familie og venner, mens få ønsker å bruke mer tid til utdanning og jobb (Kitterød, 1999) (se også kapittel 2). Undersøkelser hvor likelydende spørsmål ble gjentatt over tid (i 1989 og 1997) tyder også på at det har foregått en verdiforskyvning i samfunnet mot større vektlegging av fritid og andre aktiviteter utenfor yrkeslivet og mindre vekt på inntektsgivende arbeid (Skjåk, 1989).[31] Her ble yrkesaktive bedt om å tenke seg at de kunne forandre måten de brukte tiden på, og deretter, for gitte aktiviteter, angi om de gjerne ville bruke mer tid, mindre tid, eller like mye tid som nå. Man ble ikke bedt om å prioritere mellom aktiviteter. Både blant menn og kvinner var det en klar tendens til at relativt flere ville bruke mer tid til familie, venner og fritidsaktiviteter på slutten av 1990-tallet enn på slutten av 1980-tallet. Dette er tolket som en forskyvning i folks prioriteringer, men bildet er litt tvetydig. De samme undersøkelsene viser nemlig at selv om yrkesarbeidet relativt sett ser ut til å bety mindre for folk, er andelen som hevder at de ville like å ha en jobb selv om de ikke trengte pengene, omtrent uendret. Også Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser tyder på at stadig flere kunne tenke seg å redusere arbeidstiden til fordel for andre aktiviteter. Med jevne mellomrom er det stilt spørsmål til yrkesaktive om den arbeidstiden de har er den som passer best, eller om man kunne tenke seg kortere eller lengre arbeidstid forutsatt at lønnen minker eller øker tilsvarende. Det ser ut til å være en klar utvikling i retning av at flere ønsker å arbeide mindre selv om lønnen minker tilsvarende (Kitterød og Roalsø, 1998). Dette betyr imidlertid ikke nødvendigvis at folk faktisk vil redusere arbeidstiden hvis de får velge fritt. Mange av dem som uttrykker ønsker om redusert arbeidstid har nemlig en romslig økonomi og en arbeidsgiver som er positiv til deltidsordninger (Kitterød, 1998b). For en del er nok ønsker om kortere arbeidstid mer et uttrykk for at hverdagen oppleves vel slitsom, enn for at man faktisk vil arbeide mindre.

Selv om flere undersøkelser tyder på at mange, og flere enn før, gjerne skulle bruke mindre tid på yrkesarbeid og mer på fritidsaktiviteter og sosialt samvær, kan vi altså ikke uten videre slutte at yrkesarbeidet betyr mindre for folk og at de ville endre sin tidsbruk i angitt retning dersom de fikk mulighet til dette. I tillegg til at utbredte ønsker om mer fritid kan gjenspeile samfunnsmessige verdiendringer, kan de være uttrykk for at mange har større forventninger enn før om uttelling på de fleste livsområder. De kan også bunne i et stadig økende tilbud av fritidsaktiviteter, i at mange opplever tidsbudsjettet i hverdagen som vel stramt og i at folk flest har fått bedre økonomi og dermed større muligheter for utfoldelse i fritiden. I det følgende diskuteres grad av opplevd tidspress og travelhet på grunnlag av en undersøkelse gjennomført av SSB våren 1995.

3.6. Opplevd travelhet og tidsknapphet

I 1995 stilte Statistisk sentralbyrå i en av sine omnibusundersøkelser noen spørsmål om opplevd tidspress og ønsket tidsbruk. Noen hovedresultater er tidligere vist i Kitterød (1998b). I det følgende diskuteres svarmønsteret mer detaljert, med særlig vekt på å identifiserer forskjeller mellom grupper. Vi ser først på alle voksne under ett, og deretter nærmere på dem som har barn i husholdningen. I undersøkelsen ble det stilt to spørsmål om opplevd tidsmangel, og ett om ønsket tidsbruk. Spørsmålene hadde følgende ordlyd:

- Pleier du å ha så mye å gjøre på hverdagene at du har vanskelig for å rekke alt som trengs å gjøres? Vil du si at dette skjer ofte, noen ganger, sjelden eller aldri?

[31] Undersøkelsene ble gjennomført av Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste, i regi av International Survey Programme.

- Er det noe du gjerne skulle gjøre på vanlige hverdager, og som du ikke har mulighet for å gjøre på grunn av tidsmangel? Vil du si ofte, noen ganger, sjelden eller aldri?

De som svarte ofte eller noen ganger på forrige spørsmål, ble så spurt:

- Hvis du hadde bedre tid på hverdagene, hva ville du da først og fremst bruke mer tid til? Angi bare ett gjøremål.

Dette spørsmålet ble stilt åpent, og intervjueren plasserte svaret i en av de svarkategorier som vises i tabell 26. Dette spørsmålet om ønsket bruk av tid er mer forpliktende enn hva som ofte er tilfellet i slike spørsmål, ettersom det bare ble stilt til dem som mente at det var noe de gjerne skulle gjøre på hverdager, men som de ikke hadde tid til, og fordi folk ble bedt om å angi bare en aktivitet.

Ettersom undersøkelsen hadde et nettoutvalg på bare 1474 personer, er det begrenset hvor mye materialet kan brytes ned på undergrupper. Dessverre var det dessuten forholdsvis mange som ikke hadde besvart spørsmålet om husholdningens inntekt, slik at gruppering etter inntekt kan være noe unøyaktig. Vi viser først svarfordelingen på de ulike spørsmålene om opplevd tidspress, brutt ned etter en del sentrale bakgrunnsvariabler (tabellene 23-25). Deretter vises resultater fra noen enkle multivariate analyser hvor vi forsøker å skille mellom effekter av ulike faktorer.

Opplevd travelhet i den voksne befolkning generelt
Om lag 1av 3 voksne i alderen 16-79 år synes at de ofte har så mye å gjøre på hverdager at det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres, mens en like stor andel mener dette skjer noen ganger. Den resterende tredjedelen hevder at dette sjelden eller aldri er tilfellet (tabell 23). Det ser ut til å være små kjønnsforskjeller på dette området. Dette stemmer med det bildet vi får gjenom tidsbruksundersøkelser av at menn og kvinner i gjennomsnitt har omtrent like lang samlet arbeidstid. Det strider imidlertid mot utbredte antakelser i mye kvinneforskning hvor det hevdes at kvinner har et mer presset tidsmønster enn menn ettersom de gjerne har det overordnede ansvaret hjemme selv om de er i jobb, og fordi kontinuerlig ansvar hjemme innebærer at man sjelden har fri i egentlig forstand (Tornes, 1983; Davies, 1989). Ikke uventet er det imidlertid betydelige forskjeller mellom aldersgrupper i grad av opplevd travelhet. Særlig de eldste skiller seg ut ved at forholdsvis få opplever et betydelig tidspress på hverdager. Videre er det klare forskjeller etter familiefase slik at de med barn i husholdningen, og særlig de med barn under skolealder, oftere enn andre opplever at tiden ikke strekker til for nødvendige gjøremål. Blant gifte/samboende småbarnsforeldre gjelder dette så mye som halvparten. Det er også klar variasjon etter utdanningsnivå slik at andelen som opplever stor grad av tidspress øker i takt med utdanningsnivået. Videre er det, som ventet, klar samvariasjon mellom arbeidstid og opplevd tidspress. Det er særlig de som jobber betydelig mer enn normal arbeidstid, minst 45 timer pr. uke, som oftere enn andre føler stor grad av tidsknapphet. Det er også større grad av tidspress blant dem med høy husholdningsinntekt enn blant dem med lav, og det ser videre ut til å være en viss variasjon etter landsdel. Oslo/Akershus-området skiller seg fra øvrige deler av landet ved at noe flere opplever stor tidsknapphet i hverdagen. Her hadde det vært ønskelig med en variabel som skiller direkte mellom tett- og spredtbygde områder, men dette finnes ikke i datamaterialet.

Målt ved spørsmålet om det er noe man gjerne skulle gjøre på hverdager, men som man ikke får tid til pga. tidsmangel, ser andelen med stor grad av tidspress ut til å være noe lavere enn hva vi fikk inntrykk av gjennom det første spørsmålet. 25 prosent av alle voksne sier at det ofte er noe de gjerne skulle gjøre på hverdager, men som de ikke får tid til. 32 prosent mener dette skjer noen ganger, mens 46 prosent sjelden eller aldri opplever dette (tabell 24). Den noe lavere andelen med tidspress målt ved dette spørsmålet er logisk ettersom man her ikke bare spør om hverdagen oppleves travel, men om det er andre gjøremål man gjerne skulle ha plass til. Variasjonen mellom grupper ser imidlertid ut til å være omtrent den samme for dette målet, som for det som ble presentert i tabell 23. Kjønnsforskjellene er små, mens aldersforskjellene er markerte. De med barn i husholdningen opplever oftere tidspress enn andre, og andelen øker dessuten med utdanningsnivå, arbeidstid og husholdningsinntekt. Videre

skiller folk i Oslo/Akershus-området seg ut med noe høyere andel som ofte opplever at det er ting de ikke får gjort på grunn av tidsmangel, enn folk i andre deler av landet.

Et enda "strengere" mål for opplevd tidspress og tidsknapphet får vi ved å skille ut dem som velger svaralternativet "ofte" på begge de to spørsmålene som er presentert, og slik definere en gruppe som opplever høy grad av travelhet. Dette gjelder omtrent en av fem voksne (tabell 25), og er omtrent samme andel som ifølge Almås sin studie "sitter fast i tidsklemma" (Almås, 1997). Heller ikke på dette området finner vi noen klar kjønnsforskjell. Variasjonen mellom grupper er ellers i hovedsak den samme som vi fant i tabellene 23 og 24, noe som er logisk ettersom målet "høy grad av travelhet" jo er konstruert på basis av de to spørsmålene som ble presentert i disse tabellene. Variasjonen mellom grupper er også langt på vei den samme for menn og kvinner.

For å få et bedre bilde av de ulike variablenes betydning for opplevelsen av tidspress, har vi gjennomført multivariate analyser både for andelen som svarer "ofte" på det første spørsmålet, andelen som svarer "ofte" på det andre spørsmålet, og andelen som svarer "ofte" på begge. Jeg har altså valgt å definere de avhengige variablene slik at de bare har to mulige utfall, og har derfor benyttet logistisk regresjonsanalyse. Ettersom det er få lineære sammenhenger mellom uavhengige og avhengige variabler, har jeg valgt å definere de uavhengige variablene som kategoriske (se tabell 26). I all hovedsak inngår de samme uavhengige variablene i de multivariate som i de bivariate analysene, men noen av variablene er definert litt annerledes. For kjønn er menn definert som referansegruppe. Aldersvariabelen er delt i fire, og de eldste er definert som referansekategori. Videre har jeg laget en variabel som skiller mellom hvorvidt man har barn i husholdningen eller ikke, og hjemmeboende barns alder. Her er de uten hjemmeboende barn valgt som referanse. Det er også en variabel som skiller mellom gifte/samboende og enslige, hvor enslige er definert som referansekategori. Når det gjelder utdanningsnivå, er de med utdanning på ungdomsskolenivå valgt som referansegruppe. For variabelen arbeidstid er de ikke yrkesaktive valgt som referanse, for husholdningsinntekt er de med brutto inntekt under 300000 kroner definert som referanse, og for variabelen landsdel er Trøndelag/Nord-Norge valgt som referanse. Som det framgår av tabell 26, er noen av verdiene på denne variabelen slått sammen i den multivariate analysen.

Sett i lys av at det ikke er noen bivariat forskjell mellom menn og kvinner i andelen som ofte opplever tidspress, og at tidsbruksundersøkelser viser at menn og kvinner i gjennomsnitt har omtrent like lang samlet arbeidstid, er det rimelig å anta at vi heller ikke finner noen kjønnsforskjell i de multivariate analysene. Vi vil imidlertid anta at det er klare aldersforskjeller også når vi kontrollerer for andre forhold, slik at eldre, som altså bruker mindre tid i yrkeslivet og har færre forpliktelser hjemme, sjeldnere opplever tidspress enn de som er yngre. Videre vil vi anta at det å ha barn i husholdningen innebærer større grad av travelhet enn det å ikke ha barn, og at graden av tidspress er størst for dem med de yngste barna. Hva samlivsstatus angår, er det usikkert hvilken sammenheng det er rimelig å anta. Det er heller ikke gitt at vi vil finne en selvstendig effekt av utdanningsnivå i en multivariat analyse. De bivariate sammenhengene som er vist i tabellene 23-25, kan bunne i forskjeller i arbeidstid slik at den høye andelen med stort tidspress blant de høyt utdannede egentlig skyldes at disse har særlig lang arbeidstid. Men det kan også tenkes at utdanning har en selvstendig effekt slik at høyt utdannede har andre preferanser og høyere ambisjoner når det gjelder ting de ønsker å rekke over i dagliglivet, enn dem med lav utdanning. Når det gjelder arbeidstid, forventer vi å finne en selvstendig effekt av dette også ved kontroll for andre faktorer. Det ville vært en fordel om vi også hadde opplysninger om ektefelle/samboers arbeidstid, men slik informasjon finnes ikke i datamaterialet. Hva husholdningsinntekt angår, er det vanskelig å vite hvilken sammenheng vi kan forvente. På den ene side kan det være rimelig å anta at den bivariate sammenhengen som ble vist i tabellene 23-25 vil forsvinne ved kontroll for andre faktorer ettersom den egentlig bunner i ulik arbeidstid. På den annen side kunne vi tenke oss en selvstendig effekt slik at de med høy inntekt oftere opplever tidspress enn de med lav, ettersom de har høyere ambisjoner om å rekke over mange aktiviteter. Vi kan imidlertid også tenke oss at sammenhengen går motsatt vei slik at de med lav inntekt oftere enn andre opplever tidspress, noe som i tilfelle kunne bunne i at lav inntekt gir mindre rom for å kjøpe tjenester og ferdigvarer for å lette dagliglivet, og mindre rom for å skjære ned på arbeidstiden. Det er også

vanskelig å vite hvorvidt det er rimelig å forvente noen selvstendig effekt av landsdel for bosted. På den ene side kan det tenkes at den høyere andelen med stort tidspress i Oslo/Akershus egentlig bunner i at folk her jevnt over har lengre arbeidstid enn folk ellers i landet. Men det kan også tenkes å være en selvstendig effekt av bosted, noe som i tilfelle kunne bunne i høyere tempo og større aktivitetstilbud i hovedstadsområdet enn i landet for øvrig.

Resultatene av regresjonsanalysene, for alle personer 16-79 år, vises i tabell 26. De estimerte koeffisientene viser effekten av de uavhengige variablene på sannsynligheten for ofte å oppleve ulike former for tidspress. De uttrykker endringer i logaritmen til oddsforholdet når verdiene på variablene endres fra 0 (som er referansekategorien) til 1. Positive fortegn innebærer at oddsforholdet øker, dvs. at personer i den aktuelle kategorien oftere opplever høy grad av tidspress enn referansegruppen. Negative fortegn innebærer at personer i de aktuelle gruppene sjeldnere opplever høyt grad av tidspress enn referansekategorien. Ettersom analysene er basert på et ganske lite utvalg, vil bare forholdsvis sterke sammenhenger være statistisk signifikante på 0,05 nivå. Også sammenhenger som ikke er signifikante på dette nivået, kan tenkes å ha betydning. Man bør derfor legge merke til sammenhengenes retning og styrke, også der det ikke er statistisk signifikans.

Ulikt hva vi så i de bivariate analysene, viser det seg at kjønn har selvstendig betydning for opplevelsen av tidspress når vi kontrollerer for andre faktorer, slik at kvinner oftere enn menn rapporterer om høy grad av tidspress. Dette gjelder uansett hvilket mål for tidspress vi ser på. Videre ser vi at alder, som ventet, har en klar effekt på opplevelsen av tidspress også når vi kontrollerer for andre forhold. Personer under pensjonsalder opplever oftere tidspress enn dem som er 67 år og over. Som ventet, er det også slik at graden av tidspress varierer med hvorvidt man har barn i husholdningen eller ikke, og det ser også ut til at tidspress er noe vanligere blant dem som har barn under 13 år, enn blant dem som har eldre barn. Samlivsstatus har imidlertid ingen klar effekt. Utdanningsnivået ser ut til å ha en klar effekt også ved kontroll for arbeidstid og andre relevante variabler, slik at de med høy utdanning oftere opplever høy grad av tidspress enn dem med lavere utdanning. Det er vanskelig å vite sikkert hva denne forskjellen bunner i, men det kan, som nevnt, være rimelig å anta at høyt utdannede generelt har større ambisjoner om å få uttelling på mange livsområder enn dem med lavere utdanning, slik at de lettere opplever et gap mellom ønsker og muligheter. Som ventet, har arbeidstiden også en selvstendig effekt på opplevelsen av tidsknapphet slik at de med lang arbeidstid oftere enn andre opplever at tiden ikke strekker til. Det er særlig de med lang ukentlig arbeidstid (minst 45 timer pr. uke) som skiller seg ut, men også for dem med noe kortere arbeidstid finner vi klare sammenhenger. Det er ikke noe klart og entydig mønster når det gjelder husholdningsinntektens betydning for opplevelsen av tidspress. Det er imidlertid en viss tendens til at de med middels inntekt noe sjeldnere opplever tidspress en de med lavere inntekter, men de med høyest inntekter (minst 500 000 kroner brutto) skiller seg ikke fra dem i laveste gruppe. Så lenge vi ikke har opplysninger om husholdningens utgifter, er det imidlertid vanskelig å tolke sammenhengene på dette området. Det kan også skape en viss uklarhet at det er såpass mange som ikke besvarte spørsmålet om inntekt. Det er imidlertid verdt å merke seg at det ser ut til at de med de høyeste inntektene like ofte som andre rapporterer om ulike former for tidspress enda dette er en gruppe hvor økonomien bør gi et visst handlingsrom for omprioritering mellom aktivitetsområder. Når det gjelder bostedsstrøk, finner vi en viss effekt på andelen som ofte synes det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres, slik at bosatte i Oslo/Akershus oftere opplever tidspress enn andre. Det er ikke er noe klart mønster for de andre målene for tidspress.

Oppsummeringsvis kan vi si at mønsteret når det gjelder hvilke forhold som har betydning for folks opplevelse av tidspress, i all hovedsak er som ventet, slik at faktorer som innebærer mye bundet tid hjemme og ute trekker i retning av at man oftere enn andre opplever å ha en travel hverdag. Men også faktorer som ikke direkte har med grad av forpliktelser å gjøre, virker inn. Mønsteret er særlig tydelig når det gjelder utdanningsnivå. Dette tyder på at ikke bare faktiske forpliktelser, men også preferanser og ambisjonsnivå, har betydning for opplevelsen av travelhet og tidspress.

Opplevd travelhet blant foreldre
Ettersom de som har barn i husholdningen oftere enn andre rapporterer om høy grad av tidspress, ser vi noe nærmere på variasjon innen gruppen av gifte/samboende foreldre med hjemmeboende barn under 20 år. Da undersøkelsen omfatter forholdsvis få foreldre, må forskjellene mellom grupper her tolkes med forsiktighet. Tabell 27 viser andelen som ofte synes det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres på hverdager, andelen som ofte har noe de gjerne skulle gjøre, men ikke får tid til, og andelen som svarer "ofte" på begge disse spørsmålene, for ulike grupper av gifte/samboende foreldre. Omtrent halvparten synes ofte at de har så mye å gjøre på hverdager at det er vanskelig å rekke alt, 36 prosent mener det ofte er noe de gjerne skulle gjøre, men som de ikke rekker på grunn av tidsmangel, og 31 prosent opplever ofte begge disse problemene. Stort sett er det liten forskjell mellom mødre og fedre på disse områdene. Det er en viss tendens til at de med eldre barn sjeldnere opplever denne type tidsknapphet enn de med barn under 12 år, men forskjellene er ikke statistisk signifikante. Videre er det en tendens til at foreldre med høy utdanning oftere enn andre rapporterer om travelhet og tidspress, at andelen er høyere blant dem med lang enn blant dem med kortere arbeidstid, at den er høyere blant dem med høy enn blant dem med lavere husholdningsinntekt, og at den er høyere blant bosatte i Oslo/Akershus-området enn blant foreldre ellers.

Multivariate analyser av opplevd travelhet blant gifte/samboende foreldre viser få signifikante effekter (tabell 28). Med såpass få observasjoner i analysen (461 personer) skal det sterke sammenhenger til for å få signifikante utslag på 0,05-nivå. Her er bør vi derfor legge merke til sammenhengenes retning og styrke også der hvor effekten ikke er signifikante på dette nivået. Det er ingen signifikant forskjell mellom mødre og fedre, men tendensen går i retning av at mødre, når andre faktorer holdes konstante, i noe større grad enn fedre rapporterer om høyt tidspress. Koeffisienten på 0,49 er signifikant på 0,10-nivå. Dette stemmer i tilfelle godt med utbredte antakelser i mye av kvinne- og kjønnsforskningen om at kvinner, uansett arbeidstid, har mer ansvar hjemme enn menn, og møter større krav om å være kontinuerlig tilgjengelig for henvendelser fra andre husholdningsmedlemmer. Det er ellers en klar tendens til at foreldre med barn under 13 år oftere enn dem med eldre barn opplever stort tidspress. Det er ikke noen klar effekt av utdanningsnivå, men arbeidstidens lengde har selvstendig betydning slik at foreldre med lang ukentlig arbeidstid oftere enn andre rapporterer om tidsknapphet og travelhet. Ut fra dette må nedgangen i andelen fedre med lang ukentlige arbeidstid sies å være en positiv utvikling (se tabell 11).Det ser ikke ut til at husholdningsinntektens størrelse har noen klar effekt. De med høy inntekt opplever like ofte stort tidspress som de med lavere inntekt, også når arbeidstiden er lik. Videre er det, når andre forhold holdes konstante, heller ingen klar tendens til at bosatte i Oslo/Akershus-området opplever større tidspress enn foreldre ellers i landet.

Hva vil folk bruke mer tid til?
Hva er det så folk ønsker å bruke mer tid til? Som nevnt, ble de som oppgav at det ofte eller noen ganger var noe de gjerne skulle gjøre, men ikke fikk gjort på grunn av tidsmangel, bedt om angi hva de gjerne skulle bruke mer tid til. Bare ett alternativ ble registrert. Tabell 29 gir en oversikt over svarene, gruppert etter kjønn og familiefase. Tabellen er prosentuert med utgangspunkt i alle personer i hver gruppe, slik at også de som oppgav at de sjelden eller aldri hadde noe de ville gjøre, men som de ikke rakk på grunn av tidsmangel, er inkludert. Som det framgår av tabell 29, er det først og fremst fritidsaktiviteter og samvær med familie og venner folk gjerne skulle bruke mer tid til. Hellevik viser i kapittel 2 lignende resultater basert på et annet datamateriale. Mønsteret gjelder både for kvinner og menn og for folk i de fleste familiefaser. Sett i lys av at tidsbruksundersøkelsene viste at det var en klar økning i tiden til begge disse aktivitetstyper på 1970- og 1980-tallet, kan dette virke overraskende. Det er imidlertid viktig å huske på at tall fra tidsbruksundersøkelser er gjennomsnittsbetraktninger og at endringsmønsteret kan variere mellom grupper. Det at mange ønsker å bruke mer tid til fritidsaktiviteter må også sees i lys av at tilbudet og mulighetene på mange områder er større enn før. Dermed er det mer å gå glipp av når hverdagen er fylt med yrkes- og familiemessige forpliktelser. For en del vil det dessuten være slik at enkelte fritidsaktiviteter oppleves stressende og gir en viss travelhet ettersom mange organiserte aktiviteter innebærer forpliktelser og må utføres til faste tider. Ytterst få sier de gjerne skulle bruke mer tid til å se fjernsyn. Også dette stemmer godt med resultater som Hellevik omtaler i kapittel 2, og kan tyde på at selv om folk fleste tilbringer atskillige timer pr. uke

foran fjernsynsapparatet, er dette ofte mer en fyllmasse mellom andre nødvendige gjøremål, enn nøye planlagte og høyt prioriterte aktiviteter. Dette er i tilfelle i tråd med Robinson og Godbeys (1997) funn om at når folk blir spurt hvilken aktivitet de først ville kutte ned på dersom det skulle oppstå ting de absolutt må gjøre, svarer de fleste fjernsynsseing.

Som vist tidligere, sier folk med barn i husholdningen oftere enn folk i andre familiefaser at det er ting de gjerne skulle ha gjort, men ikke har mulighet for på grunn av tidsmangel. Forskjellen i forhold til andre familiefaser består først og fremst i at foreldre oftere enn andre gjerne skulle bruke mer tid sammen med barna. Blant gift/samboende småbarnsforeldre gjelder dette hele 28 prosent.

Oppsummeringsvis kan vi slå fast at opplevelser av tidspress og tidsknapphet er forholdsvis utbredt i Norge, som i mange andre land. For Norges vedkommende har vi få sammenlignbare opplysninger over tid på dette området og kan derfor ikke si med sikkerhet hvorvidt opplevelser av tidspress og travelhet er blitt mer utbredt. Arbeidslivsundersøkelser viser imidlertid at arbeidsdagen for stadig flere styres av tidsfrister, fastlagte rutiner og krav fra kunder (Andresen, 1998). På dette området er det altså grunnlag for påstander om økt opplevd travelhet. Undersøkelser av prioriteringer mellom aktivitetsområder tyder ellers på at det har vært forskyvninger i retning av større vektlegging av fritidsaktiviteter og samvær med familie og venner og mindre vekt på yrkesarbeidet. Dette gir seg ikke nødvendigvis utslag i endret atferd selv om en del i prinsippet har mulighet for dette. For en del er nok travelheten mer uttrykk for at hverdagen oppleves vel hektisk, og at det er mange ting man gjerne skulle delta mer i, enn at man faktisk vil endre sin tidsbruk hvis man får muligheter for dette. Subjektive dimensjoner ved tidsmønsteret har stor betydning for folks trivsel og velferd. Tolkningen av svar på spørsmål om tidsknapphet og ønsket tidsbruk kan imidlertid med fordel være mer nyansert enn den ofte er. Oftest framstilles tidsmangel og travelhet som entydig negativt. Men opplevelser av tidsknapphet kan også bunne i at folk har mange interesser og stor livsappetitt og at muligheter og tilbud på en del områder overstiger det man har mulighet til å gape over. I tråd med dette er det viktig å diskutere forskjeller mellom grupper når det gjelder grad av kontroll over egen tidsbruk. Inntekts- og utdanningsnivå vil ha stor betydning for muligheten til å utforme og endre eget tidsmønster, og tidsknappheten har trolig ulik karakter avhengig av livsfase og sosial status. Vi har ikke opplysninger om hvilken handlefrihet folk opplever å ha på kort og lang sikt når det gjelder omdisponeringer av et uønsket tidsmønster. Det er imidlertid rimelig å anta at tidsknapphet i høyinntektsgrupper mer kan karakteriseres som et luksusproblem enn tidsknapphet i lavinntektsgrupper, ettersom god økonomi gir større muligheter for å omprioritere mellom aktivitetsområder.

3.7. Oppsummering

Her følger en oppsummering i form av noen hovedpunkter fra enkelte deler i kapittel 3.

Endringer i befolkningens tidsbruk på 1970- og 1980-tallet
- Endringsmønsteret i disse tiåra er beskrevet på grunnlag av dagbokundersøkelser av tidsbruk, ofte kalt tidsnyttingsundersøkelser.

- Blant menn var det en betydelig nedskjæring av tiden til yrkesarbeid i denne perioden. Endringen skyldes dels at andelen yrkesaktive gikk ned, og dels at arbeidstiden blant de yrkesaktive gikk ned.

- Blant kvinner var det en økning i tiden til yrkesarbeid i perioden. Dette skyldes i første rekke at flere tok lønnet arbeid, ofte på deltid.

- Det var en betydelig reduksjon i den tiden kvinnene brukte til ulønnet arbeid i perioden. Blant menn var det en viss økning, men denne oppveide ikke den store nedgangen blant kvinner. I befolkningen som helhet ble det altså brukt langt mindre tid til ulønnet arbeid i 1990 enn i 1970.

- Ulønnet arbeid består av flere ulike gjøremål. Det var særlig tiden til vanlig husarbeid som ble skåret ned i perioden. Tiden til aktivt omsorgsarbeid for barn viste derimot en økning. Det foregikk altså en omprioritering mellom husarbeid og omsorgsarbeid, og denne endringen var mest utpreget blant foreldre.

- Både menn og kvinner brukte atskillig mer tid til fritidsaktiviteter i 1990 enn i 1970. Det var særlig tiden til fjernsynsseing og sosialt samvær som økte. Fritidsøkningen gjaldt for alle aldersgrupper, men var mest markert for de eldste og de yngste.

- Det foregikk en klar tilnærming mellom kvinners og menns tidsmønster i perioden. Mens kvinner trappet opp tiden til yrkesarbeid og skar ned på husarbeidet, foretok menn tidsmessige forskyvninger i motsatt retning. Det var imidlertid fremdeles markerte kjønnsforskjeller i tidsbruken til yrkes- og husholdsarbeid i 1990.

- Samtidig som kjønnsforskjellene i tidsbruk ble redusert, ble det mer markerte forskjeller mellom aldersgrupper i perioden. Tidsbruken blant unge og eldre skilte seg på mange måter mer fra tidsbruken blant andre aldersgrupper i 1990 enn i 1970. Dette hadde bl.a. sammenheng med forlenget utdanningsperiode, senere familieetablering og tidligere utgang fra yrkeslivet. Den arbeidsintensive perioden i livsløpet var dermed mer konsentrert om noen tiår midt i livet i 1990 enn i 1970.

- Endringene i befolkningens tidsmønster var mer markerte på 1970- enn på 1980-tallet. På 1980-tallet så man på mange måter en fortsettelse av endringene på 1970-tallet, men i noe svakere form.

Endringer i tidsbruk på 1990-tallet

- Det foreligger foreløpig ikke tall for tidsbruk basert på dagbokundersøkelser etter 1990. Endringer for 1990-tallet er derfor beskrevet på grunnlag av andre datakilder. Disse gir ikke noe helhetlig bilde av folks tidsmønster på samme måte som tidsbruksundersøkelser gjør, og gir dessuten andre typer mål enn dem man får gjennom tidsbruksundersøkelser.

- Økt utdanningslengde innebærer at ungdom blir stadig eldre før de melder seg på arbeidsmarkedet for fullt. Svært mange har imidlertid deltidsjobb under skolegang og studier.

- Tendensen til stadig tidligere utgang av yrkeslivet fortsatte på 1990-tallet, særlig for menn. Både ordninger med uføretrygd og avtalefestet pensjon spiller en viktig rolle her.

- Gifte/samboende kvinner med barn under skolealder var blant dem som økte sin yrkesdeltakelse mest på 1990-tallet, både ved at andelen yrkesaktive økte, og ved at de yrkesaktive fikk lenger arbeidstid. Dette var en fortsettelse av utviklingen på 1980-tallet.

- Det var en viss nedgang i andelen som arbeidet overtid på 1990-tallet. For menns vedkommende ble det også mindre vanlig med lang ukentlig arbeidstid, dvs. minst 45 timer pr. uke.

- På 1990-tallet så man alstå en fortsettelse av utviklingen fra 1980- og 1970-tallet mot mindre kjønnsforskjeller og mer markerte forskjeller mellom aldersgrupper i tiden brukt til yrkesarbeid. Men kjønnsforskjellene i arbeidstid er fremdels markerte.

- Det ser ut til at kvinner skar ned på tiden til husarbeid på 1990-tallet, mens tidsbruken blant menn var ganske stabil. Kjønnsforskjellene på området ble dermed noe redusert, men er fremdeles betydelige.

- Befolkningen har fått et mer uteorientert fritidsmønster på 1980- og 1990-tallet med større deltakelse i ulike kulturtilbud, og mer besøk på restauranter og kafeer.

- Vi vet ikke om den samlede tiden til fritidsaktiviteter økte på 1990-tallet. Mye tyder på at det, som i de foregående tiår, var en forskyvning mellom aldersgrupper slik at eldre og yngre, på grunn av tidligere utgang i yrkeslivet og lengre ungdomsfase, brukte mer tid til fritidsaktiviteter, mens nivået var stabilt i øvrige aldersgrupper.

Tidsbruk og arbeidsdeling blant småbarnsforeldre på slutten av 1990-tallet

- Den kjønnsmessige arbeidsdelingen med hensyn til yrkesarbeid og ulønnet arbeide er mer markert i småbarnsfasen enn blant par i andre livsfaser.

- Fedre deltar relativt mer i omsorgsarbeidet for barn, enn i det vanlige husarbeidet. Reparasjons- og vedlikeholdsarbeid utføres i det alt vesentlige av fedre. Tidsmessig har vedlikeholdsarbeidet langt mindre omfang enn hus- og omsorgsarbeidet.

- Mødre med høy utdanning får relativt sett mer hjelp til husarbeidet av sine partnere enn dem med lavere utdanning. Høyt utdannede fedre deltar også relativt mer i husarbeidet enn dem med lavere utdanning gjør. Fedres relative innsats varierer videre med mors alder, slik at yngre mødre får relativt mer hjelp enn de som er eldre. Ikke uventet er det også slik at fedres relative innsats i husarbeidet øker med mors tid i yrkeslivet. Videre er det en viss tendens til at fedre deltar relativt mer i husarbeidet når mor står for en forholdsvis stor andel av husholdningens inntekt, enn når mødre bidra med lite av inntekten.

- Delingen av omsorgsarbeidet for barn henger i all hovedsak sammen med de samme faktorer som delingen av husarbeidet, men styrken på sammenhengene varierer.

- Når det gjelder grad av arbeidsdeling av reparasjons- og vedlikeholdsoppgaver, er det få klare sammenhenger i materialet.

- Selv om mødre i de fleste tilfelle står for det meste av hus- og omsorgsarbeidet, sier det store flertallet av mødre seg rimelig fornøyde med arbeidsdelingen hjemme. Kun en liten andel uttrykker direkte misnøye.

- Mødre som står for en stor del av husholdningens inntekt, er mindre fornøyde med arbeidsdelingen i husholdningen, enn mødre som står for en mindre del av inntekten. Videre er mødre med høy utdanning mindre fornøyde enn dem med lavere utdanning, og mødre som bruker mye tid i yrkeslivet mindre fornøyde enn dem som bruker lite tid i yrkeslivet. Dette bunner trolig i høye forventninger til menns deltakelse hjemme blant velutdannede kvinner, kvinner med lang arbeidstid, og kvinner med forholdsvis høy inntekt.

- Både fars og mors faktiske tid til husarbeid har også betydning for mødres tilfredshet med delingen av arbeidet hjemme, slik at mødre som bruker mye tid til husarbeid, oftere enn andre uttrykker misnøye, mens graden av tilfredshet øker i takt med fars tid til husarbeid. Det er også klar sammenheng mellom mødres tilfredshet med arbeidsdelingen hjemme, og hvordan denne delingen faktisk ser ut. Både når det gjelder hus-, omsorgs- og vedlikeholdsarbeid, er det slik at relativt større mannlig innsats innebærer større tilfredshet blant mødre. Særlig stor betydning har delingen av husarbeidet.

Travelhet, tidspress og arbeidstidsønsker
- Subjektive dimensjoner ved tidsmønsteret er vanskeligere å kartlegge enn faktisk tidsbruk. Ulike spørsmålsformuleringer gir ofte ulike bilder, og for Norges vedkommende finnes få sammenlignbare data over tid.

- Flere undersøkelser tyder på at flere enn før ønsker å bruke mer tid til familie, venner og fritidsaktiviteter, samtidig som de gjerne vil bruke mindre tid til yrkesarbeid. Dette er tolket som en verdiforskyvning mellom arbeid og fritid, men bildet er litt tvetydig. Like mange som før sier nemlig at de gjerne vil ha en jobb selv om de ikke trenger pengene.

Opplevd travelhet og tidspress
- Om lag 1 av 3 voksne (16-79 år) synes de ofte har så mye å gjøre på hverdager, at det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres. En like stor andel mener dette skjer noen ganger.

- Målt ved spørsmål om det er noe man gjerne skulle gjøre på hverdager, men som man ikke får tid til på grunn av tidsmangel, ser andelen med høy grad av tidspress ut til å være noe lavere enn hva man får inntrykk av gjennom spørsmålet referert over. 25 prosent sier det ofte er noe de gjerne skulle gjøre på hverdager, men som de ikke får tid til pga. tidsmangel, mens 32 prosent mened dette skjer noen ganger.

- Multivariate analyser viser at kvinner oftere enn menn rapporterer om høy grad av tidspress. Eldre opplever sjeldnere tidspress enn yngre, og folk med små barn i husholdningen opplever oftere tidspress enn andre.

- De med høy utdanning opplever oftere tidspress enn de med lavere utdanning, og personer med lang arbeidstid opplever oftere tidspress enn dem med kortere arbeidstid.

- Personer med høy husholdningsinntekt rapporterer like ofte om stort tidspress som andre gjør, enda dette er en gruppe hvor økonomien burde gi et visst spillerom for omprioritering mellom aktivitetsområder.

- Faktorer som innebærer mye bundet tid hjemme og ute trekker altså i retning av at man oftere enn andre mener å ha en travel hverdag. Men også faktorer som ikke direkte har med grad av forpliktelser å gjøre, virker inn. Dette gjelder særlig for utdanningsnivå og kan tyde på at ikke bare faktiske forpliktelser, men også preferanser og ambisjonsnivå, har betydning for opplevelsen av travelhet og tidspress.

- På spørsmål om hvilken aktivitet man gjerne skulle bruke mer tid til, er fritidsaktiviteter og samvær med familie og venner de vanligste svarene. Få sier de gjerne skulle bruke mer tid til fjernsyn eller til hus- eller yrkesarbeid.

Litteratur

Almås, Reidar (1997): Tidsklemmefolket og barna, Kronikk i *Dagblade*t onsdag 19. november

Ahrne, Göran og Christine Roman (1997): *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. Rapport til Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. SOU 1997:139

Andresen, Øyvind (1998): Flere tidsfrister, rutiner og krav. *Samfunnsspeilet*, årg. 12, nr. 2:10-15

Berk, Sara F. (1985): *The Gender Factory: The Apportionment of Work in American Households*. New York: Plenum

Birkeland, Eva (1999): Stadig færre 60-åringer jobber. *Samfunnsspeilet*, årg. 13, nr. 5:2-6

Björnberg, Ulla (1992): "Parents' Ideals and Their Strategies in Daily Swedish Life". I Ulla Bjørnberg (red): *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. New Brunswick and London: Transaction Publishers

Björnberg, Ulla og Anna-Karin Kollind (1997): "Lojalitet, tid och pengar. Hur kvinnor och män argumenterar om jämställdhet i familjer". I Göran Ahrne og Inga Persson (red): *Familj, makt och jämställdhet.* SOU 1997:138

Bø, Tor Petter og Thomas Hugaas Molden (2000): "Arbeid". I *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske Analyser nr. 35, SSB

Coltrane, Scott (1996): *Family Man. Fatherhood, Housework and Gender Equity*. New York - Oxford: Oxford University Press

Davies, Karen (1989): *Women and Time. Weaving the strands of everyday life*. Lund: Grahns Boktryckeri

Ellingsæter, Anne Lise (1991): "Hvorfor jobber pappa overtid? Om årsaker til og konsekvenser av fedres lange arbeidstid." I Runa Haukaa (red): *Nye kvinner, nye menn*. Oslo: Ad Notam

Ellingsæter, Anne Lise, Turid Noack og Marit Rønsen (1994): Likestilling - et ideal for velutdannede kvinner? *Samfunnsspeilet*, årg. 8, nr. 4:7-10

Ellingsæter, Anne Lise, Turid Noack og Marit Rønsen (1997): Sosial ulikhet blant kvinner: Polarisering, utjevning eller status quo? *Tidsskrift for samfunnsforskning*, årg. 38, nr. 1:33-69

Haraldsen, Gustav og Hege Kitterød (1992): *Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90*. SØS nr. 76, Statistisk sentralbyrå

Harvey, Andrew (1984): *Time Budget Research*. An ISSC Workbook in Comparative Analysis. Frankfurt/New York

Hellevik, Tale (2000): *Småbarnsforeldres yrkesdeltakelse og valg av barnetilsyn før og etter kontantstøttens innføring*. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. Rapport 2/00

Juster, F. Thomas og Frank P. Stafford (1991): "The Allocation of Time: Empirical Findings, Behavioral Models, and Problems of Measurement. *Journal of Economic Literature*, Vol XXIX:471-522

Kitterød, Ragni Hege (1992): Småbarnsforeldre: Mye sammen med barna, men mer foreldreskift enn før. *Samfunnsspeilet*, årg. 6, nr. 3:5-11

Kitterød, Ragni Hege (1998): Kjøp av rengjøringstjenester - større sosial ulikhet blant kvinner? *Sosiologisk tidsskrift*, årg. 6, nr. 3:185-208

Kitterød, Ragni Hege (1998): Småbarnsmødre vil jobbe mindre, men får det ikke til. *Samfunnsspeilet*, årg. 12, nr. 5: 24-33

Kitterød, Ragni Hege (2000): *Innebærer full jobb et fritidsunderskudd for kvinner? En diskusjon av ulike mål for å analysere "the leisure gap" blant foreldre.* Paper presentert på Nordisk seminar om husholdningenes interne fordeling av tid, penger og konsumpsjon. Umeå, 12-13 februar

Kitterød, Ragni Hege og Aase Lømo (1996): «Småbarnsforeldres tidsbruk 1970-90». I Berit Brandth og Kari Moxnes (red): *Familien i tiden*. Oslo: Tano

Kitterød, Ragni Hege og Stein Opdahl (1992): Småbarnsforeldre: Lange dager, men tid til barna. *Samfunnsspeilet*, årg. 6, nr. 2: 2-9

Kitterød, Ragni Hege og Kari-Mette Roalsø (1996): Arbeidstid og arbeidstidsønsker blant foreldre. *Samfunnsspeilet* , årg10, nr. 1:12-23

Kvande, Elin (1994): "6-timers kvinnen og 60-timers mannen". I Brit Fougner og Mona Asp Larsen (red): *Norden - kvinners paradis?* Nordisk Ministerråd, Nord: 1994:14

Langset, Bjørg, Bård Lian og Tor Olav Thoresen (2000): Kontantstøtten - hva har skjedd med yrkesdeltakelsen? *Økonomiske analyser*, årg. 19, nr. 3:3-6

Langsether, Åsmund og Aase Lømo (1997): *Bedre tid? Gifte kvinners tidsbruk. Endringer 1970-1990*. Norsk institutt for oppvekst, velferd og aldring. Rapport 10/97

Leira, Arnlaug (1998): Caring as Social Right: Cash for Child Care and Daddy Leave. *Social Politics*, Vol.5, Nr. 3, s. 362-378

Linder, Staffan Burenstam (1971): *Det rastløse velferdsmennesket*, Oslo: Gyldendal

Marini, Margaret Mooney og Beth Anne Shelton (1993): Measuring Household Work: Recent Experience in the United States. *Social Science Research* vol. 22:361-382

Niemi, Iris (1993): Systematic Error in Behavioral Measurement: Comparing Results from Interview and Time Budget Studies". *Social Indicators Research*, vol 30, nr . 2-3:229-244

Niemi, Iris og Hannu Pääkkönen (1990): *Time use changes in Finland in the 1980s*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland

Reppen, Heidi og Elisabeth Rønning (1999): *Barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte våren 1999. Kommentert tabellrapport*. Statistisk sentralbyrå, Rapporter 1999/27

Robinson, John P. and Geoffrey Godbey (1997): *Time for Life. The Surprising Ways Americans Use Their Time*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, Uiversity Park

Ross, Catherine E. (1987): The Division of Labor at Home. *Social Forces*, Vol 65, nr. 3: 816-833

Rydenstam, Klas og Anders Wadeskog (1997): "Vardagens organisation". I Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995. Levnadsförhållanden, rapport 91, SCB

Rønning, Elisabeth (1998): *Barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og økonomi før innføring av kontantstøtte. Hovedresultater og dokumentasjon*. Notater 98/61, Statistisk sentralbyrå.

Sanchez, Laura og Emily W. Kane (1996): Women's and Men's Constructions of Perceptions of Housework Fairness. *Journal of Famliy Issues,* Vol 17 No 3:358-387

Shaw, Susan M. (1986): "Leisure, Recreation or Free Time? Mesuring Time Usage". *Journal of leisure research*, vol 18, nr. 3:177-189

Skjåk, Knut Kalgraff (1998): *Intervjuundersøking om arbeidsforhold og arbeidserfaringar*, NSD brukermelding

Statistisk sentralbyrå (1992): *Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90*. NOS C 10

Statistisk sentralbyrå (1996): *Levekårsundersøkelsen 1995*. NOS C301

Statistisk sentralbyrå (1998): *Arbeidsmarkedsstatistikk 1996-1997.* NOS C 467

Stohs, Joanne Hoven (1994): Alternative Ethics in Employed Women's Household Labor. *Journal of Family Issues*. Vol 15, Nr. 4:550-561

St.prp. nr. 53 (1997/98): Innføring av kontantstøtte til småbarnsforeldre, Barne og familiedepartementet

Tornes, Kristin (1983): "Kvinner og tid." I Kari Skrede og Kristin Tornes (red): *Studier i kvinners livsløp*. Oslo: Universitetsforlaget

Vaage, Odd (1999): *Norsk mediebarometer 1998*. Statistiske analyser 31, Statistisk sentralbyrå

Vaage, Odd (2000): "Fritid og kultur". I *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske Analyser nr 35, Statistisk sentralbyrå

West, Candace og Don. H. Zimmerman (1987): Doing gender. *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, s. 125-151

Ås, Dagfinn (1978): Studies of Time-Use: Problems and Prospects". *Acta Sociologica*, vol. 21, nr. 2:125-141

Tabeller

Tabell 1.Tid brukt til hovedgrupper av aktiviteter blant menn og kvinner 16-74 år, 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter. (For tid til yrkesarbeid er det i parentes angitt også tall kun for yrkesaktive.)

	Yrkes-arbeid	Hus-holds-arbeid	Utdan-ning	Person-lige behov	Fritid	Annet/ uopp-gitt	I alt	Antall observa-sjoner
Menn								
1970	5.29 (6.22)	2.13	0.23	10.20	5.20	0.15	24.00	3346 (2814)
1980	4.40 (5.42)	2.26	0.30	10.11	6.08	0.05	24.00	3169 (2561)
1990	4.30 (5.44)	2.36	0.29	9.58	6.21	0.06	24.00	2874 (2129)
Kvinner								
1970	1.56 (4.03)	5.55	0.17	10.35	5.01	0.15	24.00	3636 (1582)
1980	2.23 (3.52)	4.46	0.31	10.19	5.56	0.04	24.00	3431 (2069)
1990	2.49 (3.58)	4.22	0.33	10.10	6.01	0.06	24.00	3147 (2206)

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 2
Tid brukt til yrkesarbeid blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter (I parentes er angitt tall kun for yrkesaktive.)

	16-24 år	25-44 år	45-66 år	67-74 år
Menn				
1970	4.35 (6.33)	6.03 (6.15)	5.51 (6.27)	3.03 (5.42)
1980	2.52 (4.39)	5.39 (5.54)	5.17 (5.55)	1.44 (4.57)
1990	3.22 (4.48)	5.19 (5.45)	5.01 (6.14)	1.03 (4.21)
Endring 1970-1990	-1.13 (-1.45)	-0.44 (-0.30)	-0.50 (-0.13)	-2.00 (-1.21)
Kvinner				
1970	2.30 (5.20)	1.53 (3.59)	2.02 (3.44)	0.43 (2.55)
1980	2.10 (4.06)	2.39 (3.45)	2.37 (3.58)	0.26 (2.41)
1990	2.38 (3.48)	3.11 (3.58)	2.58 (4.09)	0.29 (2.51)
Endring 1970-1990	+0.08 (-1.32)	+1.18 (-0.01)	+0.56 (+0.25)	-0.14 (-0.04)

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 3
Tid brukt til husholdsarbeid blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

	16-24 år	25-44 år	45-66 år	67-74 år
Menn				
1970	1.29	2.22	2.20	2.33
1980	1.35	2.37	2.33	3.18
1990	1.40	2.44	2.42	3.37
Endring 1970-1990	+0.11	+0.22	+0.22	+1.04
Kvinner				
1970	3.31	6.48	6.03	5.34
1980	2.41	5.30	5.03	5.12
1990	2.37	5.00	4.22	4.54
Endring 1970-1990	-0.54	- 1.48	- 1.41	- 0.40

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 4
Tid brukt til personlige behov blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

	16-24 år	25-44 år	45-66 år	67-74 år
Menn				
1970	10.07	9.59	10.28	11.41
1980	10.17	9.51	10.12	11.31
1990	10.03	9.39	9.59	11.14
Endring 1970-1990	- 0.04	- 0.20	- 0.29	- 0.27
Kvinner				
1970	10.33	10.21	10.36	11.38
1980	10.21	10.06	10.20	11.13
1990	10.13	9.49	10.16	10.41
Endring 1970-1990	- 0.20	- 0.32	- 0.20	- 0.57

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 5
Tid brukt til fritidsaktiviteter blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

	16-24 år	25-44 år	45-66 år	67-74 år
Menn				
1970	6.01	5.11	4.59	6.13
1980	7.07	5.37	5.51	7.21
1990	7.07	5.54	6.04	7.55
Endring 1970-1990	+1.06	+0.43	+1.05	+1.42
Kvinner				
1970	5.38	4.42	4.57	5.37
1980	6.34	5.29	5.51	7.07
1990	6.30	5.26	6.12	7.39
Endring 1970-1990	+0.52	+ 0.44	+1.15	+2.02

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 6
Tid brukt til ulike typer husholdsarbeid blant menn og kvinner 16-74 år. 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt alle dager. Timer og minutter

	Hus-arbeid	Omsorgs-arbeid	Vedlike-holds-arbeid	Kjøp av varer og tjenester	Annet	Husholds-arbeid i alt
Menn						
1970	0.38	0.17	0.41	0.15	0.21	2.13
1980	0.47	0.25	0.37	0.18	0.19	2.26
1990	0.46	0.30	0.36	0.19	0.26	2.36
Endring 1970-1990	+0.08	+0.13	-0.05	+0.04	+0.05	+0.23
Kvinner						
1970	4.14	0.42	0.13	0.23	0.23	5.55
1980	3.01	0.46	0.15	0.23	0.18	4.46
1990	2.18	0.59	0.16	0.26	0.23	4.22
Endring 1970-1990	- 1.56	+0.17	+0.03	+0.03	0.00	- 1.33

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 7
Tid brukt til ulike typer husholdsarbeid blant kvinner i ulike aldersgrupper. 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

	Hus-arbeid	Omsorgs-arbeid	Vedlike-holds-arbeid	Kjøp av varer og tjenester	Annet	Husholds-arbeid i alt	Antall observa-sjoner
16-19 år	0.23	0.06	0.19	0.15	0.20	1.23	208
20-29 år	0.30	0.29	0.26	0.17	0.22	2.04	670
30-39 år	0.43	1.04	0.32	0.16	0.25	2.59	562
40-49 år	0.51	0.27	0.36	0.20	0.27	2.40	580
50-59 år	0.49	0.18	0.47	0.18	0.24	2.36	350
60-69 år	1.10	0.15	0.51	0.27	0.36	3.19	370
70-79 år	1.24	0.16	0.44	0.27	0.33	3.25	203

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsen 1990, SSB

Tabell 8
Tid brukt til ulike fritidsaktiviteter blant menn og kvinner 16-74 år. 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

	Idrett og friluftsliv	Under-holdning	Fjernsyn	Sosialt samvær	Lesing	Annet	Fritids-aktiviteter i alt
Menn							
1970	0.32	0.09	1.10	1.36	0.46	1.07	5.20
1980	0.35	0.12	1.24	1.52	0.48	1.16	6.08
1990	0.37	0.15	1.36	1.52	0.40	1.22	6.21
Endring 1970-1990	+0.05	+0.06	+0.26	+0.16	- 0.06	+0.15	+1.01
Kvinner							
1970	0.25	0.05	0.53	1.58	0.38	1.02	5.01
1980	0.26	0.07	1.09	2.11	0.43	1.21	5.56
1990	0.25	0.11	1.14	2.12	0.38	1.21	6.01
Endring 1970-1990	0.00	+0.06	+0.21	+0.14	0.00	+0.19	+1.00

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene, SSB

Tabell 9
Tid brukt til hovedgrupper av aktiviteter blant menn og kvinner i ulike familiefaser. 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter (For tid til yrkesarbeid er det i parentes angitt også tall kun for yrkesaktive.)

	Yrkes-arbeid	Hus-holds-arbeid	Utdan-ning	Person-lige behov	Fritid	Samlet arbeids-tid	Antall observa-sjoner
Menn							
Enslige 16-24 år i foreldrehushold	2.42 (4.14)	1.28	2.02	10.18	7.25	6.12	378 (216)
Enslige ellers, 16-44 år	4.16 (5.08)	1.55	0.56	9.48	7.01	7.07	348 (272)
Gifte/samboende 16-44 år, uten barn	5.44 (6.18)	2.13	0.22	9.43	5.56	8.19	294 (260)
Enslige forsørgere	: (:)	:	:	:	:	:	18 (14)
Gifte/samboende, barn 0-6 år	5.38 (5.52)	3.30	0.06	9.25	5.15	9.14	492 (466)
Gifte/samboende, yngste barn 7-17 år	5.53 (6.12)	2.35	0.07	9.35	5.42	8.35	432 (404)
Gifte/samboende 45-67 år, uten barn	4.50 (6.10)	2.42	0.03	10.08	6.11	7.35	532 (414)
Gifte/samboende 66-79 år, uten barn	0.53 (3.45)	3.38	0.00	11.15	8.02	4.32	243 (52)
Enslige 45-66 år	4.05 (5.28)	2.40	0.12	10.11	6.45	6.57	126 (94)
Enslige 67-79 år	0.44 (:)	3.37	0.00	11.20	8.12	4.22	70 (6)
Kvinner							
Enslige 16-24 år i foreldrehushold	2.08 (3.07)	1.37	2.45	10.23	7.02	6.30	310 (208)
Enslige ellers, 16-44 år	4.13 (4.53)	2.14	1.09	9.57	6.15	7.36	238 (293)
Gifte/samboende 16-44 år, uten barn	4.30 (5.01)	3.04	0.28	10.11	5.45	8.02	340 (304)
Enslige forsørgere	2.23 (4.17)	5.21	0.40	9.31	5.50	8.24	162 (90)
Gifte/samboende, barn 0-6 år	1.53 (2.43)	6.37	0.14	10.03	5.10	8.44	594 (412)
Gifte/samboende, yngste barn 7-17 år	3.29 (4.02)	4.53	0.12	10.00	5.20	8.34	548 (466)
Gifte/samboende 45-67 år, uten barn	3.02 (4.21)	4.23	0.03	10.20	6.08	7.28	549 (383)
Gifte/samboende 66-79 år, uten barn	0.10 (:)	5.21	0.00	10.56	7.14	5.31	180 (24)
Enslige 45-66 år	2.45 (4.12)	3.43	0.10	10.17	6.56	6.38	162 (102)
Enslige 67-79 år	0.41 (:)	3.55	0.00	11.12	8.05	4.37	142 (17)

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsen 1990, SSB

Tabell 10
Andel yrkesaktive, og gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid for alle. Tall for menn og kvinner i ulike familiefaser. 1991, 1995, 1998. Prosent/timer

	MENN			**KVINNER**		
	Andel yrkes-aktive	Gjennom-snittlig ukentlig arbeidstid	Antall personer som svarte	Andel yrkes-aktive	Gjennom-snittlig ukentlig arbeidstid	Antall personer som svarte
Alle						
1991	73	30,0	1826	60	18,3	1818
1995	72	29,4	1783	62	18,6	1806
1998	75	30,4	1620	68	21,3	1697
Enslige, 16-24 år						
1991	48	14,5	292	46	11,5	202
1995	47	13,5	258	55	9,9	193
1998	53	15,5	204	55	12,8	174
Enslige, 25-44 år						
1991	78	32,5	174	88	33,5	89
1995	84	33,7	172	81	31,0	90
1998	88	35,5	170	88	34,1	85
Gifte/samboende, uten barn						
1991	87	37,4	127	79	28,1	144
1995	89	35,0	176	83	28,7	155
1998	93	38,2	154	83	28,2	134
Enslige forsørgere, barn 0-19 år						
1991	:	:	19	55	16,3	94
1995	:	:	18	65	20,9	108
1998	:	:	19	77	25,7	107
Gifte/samb., barn 0-6 år						
1991	95	41,9	311	74	20,5	317
1995	94	40.9	321	75	21,7	336
1998	96	40,7	282	82	24,4	299
Gifte/samb., yngste barn 7-19 år						
1991	95	42,0	334	83	26,4	332
1995	94	41,7	270	85	25,3	251
1998	93	40,8	248	90	27,9	268
Gifte/samb., 45-66 år, uten barn						
1991	82	33,9	274	61	18,2	304
1995	74	31,6	294	68	20,2	302
1998	83	34,8	289	73	24,0	319
Gifte/samb., 67-79 år, uten barn						
1991	16	4,2	173	3	1,0	104
1995	10	2,0	148	4	0,2	128
1998	12	2,3	136	7	1,0	89
Enslige 45-66 år						
1991	68	27,6	77	50	17,0	90
1995	67	29,4	79	58	19,2	120
1998	64	27,4	81	72	23,8	104
Enslige 67-79 år						
1991	16	5,6	45	4	0,5	144
1995	11	3,7	47	4	0,2	123
1998	9	3,2	37	9	2,6	118

Kilde: Levekårsundersøkelsene, SSB

Tabell 11
Vanlig ukentlig arbeidstid blant yrkesaktive menn, etter familiefase. Prosent.

	-19 timer	20-34 timer	35-44 timer	45 timer +	Gjen-nom-snitt	Antall personer som svarte
Alle						
1991	6	5	56	33	42,0	1279
1995	7	5	55	33	41,5	1264
1998	6	5	63	26	40,7	1227
Enslige, 16-24 år						
1991	33	5	50	13	30,8	135
1995	34	10	36	20	30,5	114
1998	40	6	55	9	29,5	103
Enslige, 25-44 år						
1991	3	6	60	31	42,5	132
1995	6	5	53	35	41,1	141
1998	4	6	67	23	40,3	150
Gifte/samboende, uten barn						
1991	2	4	64	31	43,2	108
1995	8	6	59	27	40,0	154
1998	2	4	71	22	41,0	143
Gifte/samb., barn 0-6 år						
1991	1	3	54	41	44,8	285
1995	2	4	60	34	43,5	302
1998	2	5	65	28	42,4	271
Gifte/samb., yngste barn 7-19 år						
1991	1	4	50	46	45,5	303
1995	3	4	53	40	44,5	252
1998	1	4	61	34	43,9	231
Gifte/samb., 45-66 år, uten barn						
1991	2	6	67	26	41,7	218
1995	2	4	63	31	43,2	215
1998	3	4	63	30	42,1	240
Gifte/samb., 67-79 år, uten barn						
1991	37	26	26	11	27,3	27
1995	:	:	:	:	:	15
1998	:	:	:	:	:	16
Enslige 45-66 år						
1991	8	2	64	26	41,6	50
1995	-	2	62	37	44,6	52
1998	3	3	63	31	42,5	55
Enslige 67-79 år						
1991	:	:	:	:	:	7
1995	:	:	:	:	:	4
1998	:	:	:	:	:	3

Kilde: Levekårsundersøkelsene, SSB

Tabell 12
Vanlig ukentlig arbeidstid blant yrkesaktive kvinner, etter familiefase. Prosent.

	-19 timer	20-34 timer	35-44 timer	45 timer +	Gjen-nom-snitt	Antall personer som svarte
Alle						
1991	21	25	46	8	30,6	1075
1995	21	24	48	8	30,7	1091
1998	20	23	49	7	31,5	1178
Enslige, 16-24 år						
1991	44	6	43	6	24,2	94
1995	60	11	23	6	19,2	99
1998	47	14	29	11	23,7	93
Enslige, 25-44 år						
1991	1	8	70	20	38,7	74
1995	6	7	68	19	38,7	72
1998	6	2	69	22	38,9	73
Gifte/samboende, uten barn						
1991	12	12	66	10	35,1	113
1995	9	12	69	10	35,6	125
1998	14	13	65	9	33,9	112
Enslige forsørgere						
1991	20	25	55	-	29,4	51
1995	15	19	60	6	33,2	68
1998	14	16	62	7	33,3	84
Gifte/samb., barn 0-6 år						
1991	26	34	35	4	27,8	233
1995	22	31	41	5	29,8	245
1998	23	25	48	3	29,8	246
Gifte/samb., yngste barn 7-19 år						
1991	16	33	42	10	31,8	273
1995	16	36	42	6	30,4	209
1998	15	38	40	7	30,9	243
Gifte/samb., 45-66 år, uten barn						
1991	22	31	40	7	30,0	183
1995	17	31	48	5	30,9	198
1998	16	25	49	10	32,9	234
Gifte/samb., 67-79 år, uten barn						
1991	:	:	:	:	:	3
1995	:	:	:	:	:	4
1998	:	:	:	:	:	6
Enslige 45-66 år						
1991	18	13	65	4	33,2	45
1995	15	13	60	12	34,3	67
1998	15	16	60	8	32,9	77
Enslige 67-79 år						
1991	:	:	:	:	:	6
1995	:	:	:	:	:	4
1998	:	:	:	:	:	10

Kilde: Levekårsundersøkelsene, SSB

Tabell 13
Tid brukt til husarbeid pr. uke blant menn, 16-79 år, etter familiefase. 1991, 1995 og 1998. Prosent

	- 4 timer	5-9 timer	10-19 timer	20 timer +	Antall personer som svarte
Alle					
1991	56	27	14	4	1813
1995	52	29	16	3	1777
1998	55	29	14	3	1620
Enslige, 16-24 år					
1991	76	19	5	1	290
1995	72	22	5	1	258
1998	74	21	5	1	204
Enslige, 25-44 år					
1991	46	34	17	2	173
1995	50	31	17	2	171
1998	53	31	16	1	170
Gifte/samboende, 16-44 år, uten barn					
1991	46	36	15	3	126
1995	49	39	11	1	175
1998	53	35	10	1	154
Gifte/samboende, barn 0-6 år					
1991	52	27	16	5	309
1995	41	33	21	5	319
1998	49	32	14	4	282
Gifte/samboende, yngste barn 7-19 år					
1991	61	25	12	2	331
1995	54	27	16	3	270
1998	57	28	14	2	248
Gifte/samboende 45-66 år, uten barn					
1991	63	25	9	4	273
1995	55	28	14	2	294
1998	63	27	9	1	289
Gifte/samboende 67-79 år, uten barn					
1991	59	25	13	4	170
1995	58	21	17	4	147
1998	59	27	11	3	136
Enslige 45-66 år					
1991	17	40	31	12	77
1995	22	40	33	5	78
1998	19	35	36	9	81
Enslige 67-79 år					
1991	13	31	31	24	45
1995	30	21	36	13	47
1998	28	19	40	13	37

Kilde: Levekårsundersøkelsene, SSB

Tabell 14
Tid brukt til husarbeid pr. uke blant kvinner, 16-79 år, etter familiefase. 1991, 1995 og 1998. Prosent

	- 9 timer	10-19 timer	20-29 timer	30 timer +	Antall personer som svarte
Alle					
1991	32	34	23	11	1802
1995	36	37	21	7	1803
1998	43	34	18	5	1697
Enslige, 16-24 år					
1991	93	7	0	0	200
1995	90	10	0	0	193
1998	94	4	2	0	174
Enslige, 25-44 år					
1991	73	19	7	1	89
1995	68	31	0	1	90
1998	87	11	2	-	85
Gifte/samboende, uten barn					
1991	38	45	14	4	143
1995	57	35	6	1	155
1998	67	27	5	2	134
Enslige forsørgere, barn 0-19 år					
1991	22	41	24	14	93
1995	22	52	24	2	108
1998	34	43	18	5	197
Gifte/samboende, barn 0-6 år					
1991	8	39	30	22	315
1995	13	41	33	13	335
1998	24	36	28	12	299
Gifte/samboende, yngste barn 7-19 år					
1991	15	38	32	15	328
1995	19	42	27	12	249
1998	23	46	26	5	268
Gifte/samboende 45-66 år, uten barn					
1991	20	41	24	16	303
1995	23	44	26	7	302
1998	27	43	24	5	319
Gifte/samboende 67-79 år, uten barn					
1991	25	26	40	9	104
1995	16	30	33	21	128
1998	25	36	27	12	89
Enslige 45-66 år					
1991	48	31	17	5	88
1995	53	34	13	0	120
1998	54	37	7	1	104
Enslige 67-79 år					
1991	37	33	25	5	139
1995	40	28	19	3	123
1998	43	38	15	3	118

Kilde: Levekårsundersøkelsene, SSB

Tabell 15.
Tid brukt til ulike medier en gjennomsnittsdag i ulike aldersgrupper. 1991, 1994, 1998. Minutter

	16-24 år			25-66 år			67-79 år		
	1991	1994	1998	1991	1994	1998	1991	1994	1998
Aviser	30	26	21	44	44	37	58	65	54
Ukeblad	8	8	7	8	6	4	11	15	10
Tegneserieblad	5	4	3	1	1	1	0	0	0
Tidsskrift/fagblad	4	5	4	7	6	4	8	7	6
Bøker	18	12	7	12	11	11	22	7	12
Fjernsyn	99	94	118	117	115	114	152	136	143
Radio	109	92	74	117	109	94	109	98	94
Video	17	16	14	5	6	4	1	0	1
Plater/kassetter	89	84	81	29	30	27	5	7	4
Hjemme-PC [1]	.	11	21	.	11	12	.	0	2
Trykte medier i alt	65	45	42	72	68	57	99	94	82
Elektroniske medier i al	314	286	287	268	260	239	267	241	242
Mediebruk totalt	379	341	329	340	328	296	366	335	324

[1] Tall for hjemme-PC ble ikke samlet inn i 1991. De inngår derfor heller ikke i summeringen av tid til elektroniske medier, og til medier totalt.

Kilde: Kultur- og mediebruksundersøkelsene, SSB

Tabell 16
Antall timer til husarbeid pr. uke blant mødre, etter mors alder, antall barn under skolealder, mors utdanningsnivå, mors ukentlige arbeidstid, husholdningsinntekt og mors andel av husholdningsinntekten. 1999. Prosent

	- 4	5-9	10-19	20-29	30 +	Vet ikke	Antall personer som svarte
Alle	2	20	47	25	7	0	2307
Mors alder							
- 29 år	3	25	46	20	6	0	565
30 - 34 år	2	21	46	24	6	0	857
35 - 39 år	1	15	47	29	6	1	555
40 år +	1	13	48	28	10	0	239
Antall barn under skolealder							
1	2	21	48	23	5	0	1507
2	1	17	41	31	10	0	719
3 +	1	2	44	27	27	-	81
Mors utdanningsnivå							
Ungdomsskolenivå	2	13	42	32	9	2	137
Videregående skolenivå	2	18	47	26	7	0	1326
Universitet/høgskole inntil 4 år	3	22	49	22	4	-	659
Universitet/høgskole over 4 år	2	31	52	12	4	-	100
Mors ukentlige arbeidstid							
Ikke yrkesaktiv	1	14	38	30	17	0	590
- 19 timer	1	14	48	29	6	1	351
20 - 39 timer	2	23	50	22	3	0	1149
40 timer +	4	24	49	21	3	-	213
Husholdningsinntekt							
- 299000 kr	1	20	43	21	14	1	324
300000 - 399000 kr	1	19	44	28	8	0	457
400000 - 499000 kr	2	20	45	28	4	1	510
500000 - 599000 kr	2	19	47	26	6	0	340
600000 kr +	3	22	54	19	4	-	476
Mors andel av husholdningsinntekten							
0 - 19,9 prosent	1	17	41	27	14	1	505
20 - 39,9 prosent	2	20	47	26	6	-	715
40 - 49,9 prosent	2	26	48	20	3	1	380
50 prosent +	3	19	50	24	3	0	501

Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 17
Mødres opplysninger om antall timer til husarbeid pr. uke blant fedre, etter mors alder, antall barn under skolealder, mors utdanningsnivå, mors ukentlige arbeidstid, husholdningsinntekt og mors andel av husholdningsinntekten. 1999. Prosent

	- 4	5-9	10-19	20-29	30 +	Vet ikke	Antall personer som svarte
Alle	46	34	17	2	0	0	2307
Mors alder							
- 29 år	52	33	13	1	0	0	656
30 - 34 år	45	35	18	2	0	0	857
35 - 39 år	45	32	19	3	1	1	555
40 år +	41	38	19	3	-	-	239
Antall barn under skolealder							
1	47	34	16	2	0	0	1507
2	43	34	19	3	0	0	719
3 +	53	28	17	1	1	-	81
Mors utdanningsnivå							
Ungdomsskolenivå	50	33	12	5	0	0	137
Videregående skolenivå	50	34	14	1	0	0	1326
Universitet/høgskole inntil 4 år	38	37	21	3	1	0	659
Universitet/høgskole over 4 år	32	35	29	3	1	-	100
Mors ukentlige arbeidstid							
Ikke yrkesaktiv	57	29	12	1	1	1	590
- 19 timer	51	33	14	1	-	1	351
20 - 39 timer	42	37	18	2	0	0	1149
40 timer +	35	33	27	5	1	-	213
Husholdningsinntekt							
- 299000 kr	48	35	15	2	1	-	324
300000 - 399000 kr	44	36	18	2	0	0	457
400000 - 499000 kr	43	35	19	2	0	0	510
500000 - 599000 kr	43	36	18	2	0	0	340
600000 kr +	46	34	17	2	0	0	476
Mors andel av husholdningsinntekten							
0 - 19,9 prosent	50	35	14	1	0	0	505
20 - 39,9 prosent	47	32	19	2	1	-	715
40 - 49,9 prosent	39	38	19	3	-	1	380
50 prosent +	42	37	17	3	0	0	501

Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 18
Oversikt over om det er kvinnen, mannen, eller en tredje person som vanligvis utfører ulike oppgaver i husholdningen. Prosent

	Vanlig-vis kvinnen	Oftere kvinnen enn mannen	Om lag like mye/ sammen	Oftere mannen enn kvinnen	Vanlig-vis mannen	Gjort av tredje-person	Vet ikke	Antall personer som svarte
Matlaging	51	19	23	4	4	0	-	2307
Oppvask	33	18	40	4	4	1	0	2307
Rengjøring, rydding av bolig	46	27	23	1	1	2	0	2307
Vask og stell av tøy	71	16	11	2	1	0	-	2307
Innkjøp av dagligvarer	32	19	37	8	5	-	-	2307
Stell av barn	19	29	50	2	0	0	-	2307
Bringing og henting av barn	26	14	42	7	6	1	5	2307
Lek, samvær, pass av barn	7	24	66	3	0	0	-	2307
Vedlikehold, reparasjon, oppussing av bolig og hytte	1	2	20	25	49	2	0	2307
Vedlikehold, reparasjon av bil og båt	1	1	4	11	76	7	1	2307

Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 19
Gjennomsnittlig skåre på indekser for arbeidsdelingen i husholdningen når det gjelder husarbeid, omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid. 1999.

	Skår for deling av husarbeid	Skår for deling av omsorgs-arbeid	Skår for deling av vedlikeholds-arbeid	Antall personer som svarte
Alle	0,97	1,51	3,39	2307
Mors alder				
-29 år	0,98	1,51	3,46	656
30-34 år	0,98	1,50	3,37	857
35-39 år	0,97	1,51	3,40	555
40 år +	0,91	1,52	3,32	239
Antall barn under skolealder				
1	0,99	1,52	3,38	1507
2	0,93	1,50	3,43	719
3 +	0,79	1,28	3,55	81
Mors utdanningsnivå				
Ungdomsskolenivå	0,84	1,36	3,36	137
Videregående skolenivå	0,90	1,48	3,45	1326
Universitet/høgskole inntil 4 år	1,10	1,58	3,32	659
Universitet/høgskole 4 år +	1,37	1,78	3,14	100
Mors ukentlige arbeidstid				
Ikke yrkesaktiv	0,71	1,23	3,41	590
-19 timer	0,77	1,37	3,48	351
20-39 timer	1,07	1,62	3,39	1149
40 timer +	1,33	1,75	3,26	213
Husholdningsinntekt				
-299000 kr	0,89	1,40	3,42	324
300000 - 399000 kr	0,93	1,50	3,41	457
400000 - 499000 kr	1,03	1,58	3,43	510
500000 - 599000 kr	0,96	1,51	3,43	340
600000 +	1,09	1,56	3,32	476
Mors andel av husholdningsinntekten				
0 - 19,9 prosent	0,80	1,30	3,44	505
20 - 39,9 prosent	0,96	1,53	3,41	715
40 - 49,9 prosent	1,16	1,68	3,38	380
50 prosent +	1,08	1,61	3,36	501

Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 20
Regresjonsanalyse av grad av arbeidsdeling når det gjelder husarbeid, omsorgsarbeid og vedlikeholdsarbeid. Estimerte koeffisienter og standardavvik.

	Husarbeid		Omsorgsarbeid		Vedlikeholdsarb.	
	Koeffi-sient	Std-avvik	Koeffi-sient	Std-avvik	Koeffi-sient	Std-avvik
Konstantledd	1,02***	0,07	1,47***	0,07	3,34***	0,08
Husholdningsinntekt Referanse: under 300000 kr						
30000-399000 kr	0,06	0,04	0,00	0,04	0,01	0,05
400000-499000 kr	0,07	0,04	0,01	0,04	0,06	0,05
500000-599000 kr	0,02	0,05	-0,04	0,05	0,06	0,06
600000 kr +	0,05	0,05	-0,06	0,05	0,02	0,06
Mors andel av hush.ingsinntekt Referanse: under 20 prosent						
20-39 prosent	-0,01	0,04	0,06	0,04	0,00	0,04
40-49 prosent	0,11*	0,05	0,15***	0,05	-0,01	0,05
50 prosent +	0,07	0,04	0,11**	0,04	-0,02	0,05
Mors utdanningsnivå Referanse: ungd.skole/vdg. skole						
Universitet/høgskole inntil 4 år	0,08**	0,03	0,01	0,03	-0,09*	0,04
Universitet/høgskole 4 år +	0,19**	0,07	0,15*	0,07	-0,21**	0,08
Fars utdanningsnivå Referanse: ungd.skole/vdg. skole						
Universitet/høgskole inntil 4 år	0,14***	0,03	0,09**	0,03	0,00	0,04
Universitet/høgskole 4 år +	0,22***	0,04	0,11**	0,04	-0,19***	0,04
Mors alder Referanse: -29 år						
30-39 år	-0,11**	0,03	-0,07*	0,03	-0,06	0,04
40 år +	-0,22***	0,06	-0,11*	0,06	-0,09	0,06
Fars alder Referanse: -29 år						
30-39 år	-0,01	0,04	-0,05	0,04	0,06	0,05
40 år +	-0,01	0,05	-0,00	0,05	0,07	0,06
Mors arbeidstid Referanse: Ikke yrkesaktiv						
-19 timer pr. uke	0,07	0,04	0,14***	0,04	0,09	0,05
20-39 timer pr. uke	0,31***	0,03	0,34***	0,03	0,02	0,04
40 + timer pr. uke	0,49***	0,05	0,42***	0,05	-0,08	0,06
Fars arbeidstid Referanse: Ikke yrkesaktiv						
Yrkesaktiv, deltid	-0,02	0,09	-0,05	0,09	-0,09	0,11
Yrkesaktiv, heltid	-0,32***	0,06	-0,26***	0,06	0,10	0,07
Yngste barns alder Referanse: 0-3 år						
4-6 år	-0,05	0,03	0,02	0,03	-0,04	0,03
Antall barn: Referanse: 1 barn						
2 barn +	-0,06	0,03	0,03	0,03	0,06	0,03

* Signifikant på 0,05-nivå, ** signifikant på 0,01-nivå, *** signifikant på 0,001-nivå
R^2 for deling av husarbeid: 0,15
R^2 for deling av omsorgsarbeid: 0,11
R^2 for deling av vedlikeholdsarbeid: 0,04
Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 21
Grad av tilfredshet med arbeidsdelingen i hjemmet, angitt på en skal på 1-5. 1999. De to øverste verdiene er slått sammen i tabellen. Prosent.

	Verdi 1 Svært for-nøyd	Verdi 2	Verdi 3	Verdi 4,5 Misførnøyd/ svært mis-fornøyd	Antall personer som svarte
Alle	28	35	26	11	2307
Mors alder					
- 29 år	29	34	25	11	565
30 - 34 år	33	33	23	12	857
35 - 39 år	23	39	28	10	555
40 år +	25	35	29	11	239
Antall barn under skolealder					
1	28	35	26	11	1507
2	29	36	24	11	719
3 +	24	35	29	13	81
Mors utdanningsnivå					
Ungdomsskolenivå	27	26	33	14	137
Videregående skolenivå	29	35	25	11	1326
Universitet/høgskole inntil 4 år	27	37	25	10	659
Universitet/høgskole over 4 år	23	41	25	11	100
Mors ukentlige arbeidstid					
Ikke yrkesaktiv	32	36	23	9	590
- 19 timer	25	40	22	13	351
20 - 39 timer	28	33	28	11	1149
40 timer +	28	38	22	13	213
Husholdningsinntekt					
- 299000 kr	33	37	20	10	324
300000 - 399000 kr	32	30	28	10	457
400000 - 499000 kr	29	39	22	10	510
500000 - 599000 kr	25	37	27	12	340
600000 kr +	26	36	28	10	476
Mors andel av hus-holdningsinntekten					
0 - 19,9 prosent	36	37	19	9	505
20 - 39,9 prosent	26	34	29	11	715
40 - 49,9 prosent	29	40	20	11	380
50 prosent +	25	35	29	11	501

Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 22
Regresjonsanalyse av grad av tilfredshet med arbeidsdelingen i hjemmet. Estimerte koeffisienter og standardavvik.

	Koeffisient	Standardavvik
Konstantledd	3,28***	0,18
Husholdningsinntekt Referanse: under 300000 kr		
30000-399000 kr	-0,04	0,07
400000-499000 kr	-0,04	0,07
500000-599000 kr	0,04	0,08
600000 kr +	0,01	0,08
Mors andel av husholdningsingsinntekt Referanse: under 20 prosent		
20-39 prosent	0,18**	0,06
40-49 prosent	0,09	0,07
50 prosent +	0,19**	0,07
Mors utdanningsnivå Referanse: ungd.skole/vdg. skole		
Universitet/høgskole inntil 4 år	0,08	0,05
Universitet/høgskole 4 år +	0,21*	0,11
Fars utdanningsnivå Referanse: ungd.skole/vdg. skole		
Universitet/høgskole inntil 4 år	-0,04	0,05
Universitet/høgskole 4 år +	-0,11	0,06
Mors alder Referanse: -29 år		
30-39 år	-0,01	0,05
40 år +	0,00	0,09
Fars alder Referanse: -29 år		
30-39 år	-0,06	0,06
40 år +	0,02	0,08
Mors arbeidstid Referanse: Ikke yrkesaktiv		
-19 timer pr. uke	0,18**	0,07
20-39 timer pr. uke	0,30***	0,06
40 + timer pr. uke	0,38***	0,08
Fars arbeidstid Referanse: Ikke yrkesaktiv		
Yrkesaktiv, deltid	0,00	0,15
Yrkesaktiv, heltid	-0,29**	0,10
Yngste barns alder Referanse: 0-3 år		
4-6 år	-0,07	0,05
Antall barn: Referanse: 1 barn		
2 barn +	-0,01	0,04
Mors tid til husarbeid pr. uke (1 laveste verdi, 5 høyeste verdi)	0,10***	0,03
Fars tid til husarbeid pr. uke (1 laveste verdi, 5 høyeste verdi)	-0,27***	0,03
Grad av arbeidsdeling, husarbeid Verdi 0-4. Høye verdier angir høy mannlig deltakelse	-0,34***	0,04
Grad av arbeidsdeling, barneomsorg Verdi 0-4. Høye verdier angir høy mannlig deltakelse	-0,07*	0,04
Grad av arbeidsdeling, vedlikeholdsarbeid Verdi 0-4. Høye verdier angir høy mannlig deltakelse	-0,14***	0,03

* Signifikant på 0,05-nivå, ** signifikant på 0,01-nivå, *** signifikant på 0,001-nivå . R^2 : 0,16
Kilde: Undersøkelse om barnefamiliers tilsynsordninger, yrkesdeltakelse og bruk av kontantstøtte 1999, SSB.

Tabell 23
Svarfordeling på spørsmål om man ofte eller av og til har så mye å gjøre på hverdagene at man har vanskelig for å rekke alt som trengs å gjøres. 1995. Prosent

	Har så mye å gjøre på hverdagene at det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres				
	Ofte	Noen ganger	Sjelden	Aldri	Antall personer som svarte
Alle	34	32	15	19	1472
Kjønn					
Menn	35	31	16	18	725
Kvinner	33	33	14	20	747
Alder					
16-24 år	36	37	17	10	230
25-44 år	42	35	14	8	619
45-66 år	32	30	15	23	444
67-79 år	9	18	16	58	179
Familiefase					
Enslige, 16-24 år	36	36	17	11	168
Enslige, 25-44 år	34	34	18	13	105
Gifte/samboende, 16-44 år, uten barn	27	41	18	13	114
Gifte/samboende, barn 0-6 år	50	33	13	4	257
Gifte/samboende, yngste barn 7-19 år	46	33	12	9	282
Enslige forsørgere	42	29	19	10	48
Gifte/samboende, 45-79 år, uten barn	21	29	15	35	350
Enslige, 45-79 år, uten barn	16	21	16	47	146
Utdanningsnivå					
Ungdomsskolenivå	21	28	15	36	355
Videregående skolenivå	35	33	16	15	777
Universitet/høgskole inntil 4 år	47	33	11	9	236
Universitet/høgskole over 4 år	57	26	13	4	56
Yrkesaktivitet/arbeidstid					
Ikke yrkesaktiv	18	22	16	44	450
Yrkesaktiv, 1-19 timer pr. uke	34	32	23	12	136
Yrkesaktiv, 20-34 timer pr. uke	31	38	18	14	135
Yrkesaktiv, 35-44 timer pr. uke	37	39	16	8	528
Yrkesaktiv, 45 timer + pr. uke	65	29	4	2	206
Husholdningsinntekt					
-299000 kroner	29	26	15	30	423
300000 - 399000 kroner	32	40	16	12	245
400000 - 499000 kroner	40	37	15	7	205
500000 kroner +	53	27	13	7	171
Landsdel					
Oslo/Akershus	43	27	14	16	316
Østlandet ellers	32	31	13	25	407
Agder/Rogaland	32	38	17	13	193
Vestlandet	31	34	18	16	266
Trøndelag	32	30	14	24	136
Nord-Norge	32	33	18	17	154

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

Tabell 24
Svarfordeling på spørsmål om det er noe man gjerne skulle gjøre på hverdager, og som man ikke har mulighet for på grunn av tidsmangel. 1995. Prosent

	Er noe man gjerne skulle gjøre på hverdager, men ikke har mulighet for pga. tidsmangel				
	Ofte	Noen ganger	Sjelden	Aldri	Antall personer som svarte
Alle	25	32	18	26	1471
Kjønn					
Menn	26	31	19	24	724
Kvinner	24	33	16	27	747
Alder					
16-24 år	24	38	24	14	230
25-44 år	34	34	18	14	618
45-66 år	21	34	16	29	444
67-79 år	6	11	11	73	179
Familiefase					
Enslige, 16-24 år	22	39	24	15	168
Enslige, 25-44 år	28	32	21	19	105
Gifte/samboende, 16-44 år, uten barn	19	36	24	21	114
Gifte/samboende, barn 0-6 år	39	37	14	10	256
Gifte/samboende, yngste barn 7-19 år	34	36	19	12	282
Enslige forsørgere	35	33	23	8	48
Gifte/samboende, 45-79 år, uten barn	15	26	14	45	350
Enslige, 45-79 år, uten barn	8	18	13	60	146
Utdanningsnivå					
Ungdomsskolenivå	16	25	17	42	355
Videregående skolenivå	24	34	18	24	777
Universitet/høgskole inntil 4 år	37	36	15	12	235
Universitet/høgskole over 4 år	56	30	9	6	54
Yrkesaktivitet/arbeidstid					
Ikke yrkesaktiv	10	21	15	54	450
Yrkesaktiv, 1-19 timer pr. uke	27	32	20	21	136
Yrkesaktiv, 20-34 timer pr. uke	21	39	17	22	135
Yrkesaktiv, 35-44 timer pr. uke	26	38	22	13	527
Yrkesaktiv, 45 timer + pr. uke	55	33	11	2	206
Husholdningsinntekt					
-299000 kroner	21	25	15	39	423
300000 - 399000 kroner	29	35	19	17	245
400000 - 499000 kroner	26	42	21	10	205
500000 kroner +	44	35	10	12	170
Landsdel					
Oslo/Akershus	33	29	16	21	316
Østlandet ellers	22	31	15	31	407
Agder/Rogaland	19	40	21	21	193
Vestlandet	24	34	18	24	265
Trøndelag	25	29	16	30	136
Nord-Norge	23	29	23	25	154

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

Tabell 25
Andel som opplever høy grad av travelhet. (Synes ofte de har så mye og gjøre på hverdagene at det er vanskelig og rekke alt, og ofte at det er noe de gjerne skulle gjøre på hverdager, men ikke får tid til på grunn av tidsmangel). 1995. Prosent. For menn og kvinner er antall personer som svarte angitt i parentes

	Alle	Menn	Kvinner
Alle	21	22 (726)	20 (748)
Alder			
16-24 år	20	19 (101)	21 (129)
25-44 år	30	31 (309)	28 (310)
45-66 år	17	19 (227)	15 (218)
67-79 år	4	2 (89)	7 (91)
Familiefase			
Enslige, 16-24 år	18	14 (80)	23 (88)
Enslige, 25-44 år	26	24 (72)	30 (33)
Gifte/samboende, 16-44 år, uten barn	18	25 (53)	12 (61)
Gifte/samboende, barn 0-6 år	33	39 (129)	28 (128)
Gifte/samboende, yngste barn 7-19 år	29	29 (150)	30 (132)
Enslige forsørgere	27	: (2)	26 (46)
Gifte/samboende, 45-79 år, uten barn	13	12 (182)	13 (170)
Enslige, 45-79 år, uten barn	6	7 (57)	6 (89)
Utdanningsnivå			
Ungdomsskolenivå	13	10 (162)	14 (194)
Videregående skolenivå	20	23 (387)	18 (390)
Universitet/høgskole inntil 4 år	33	31 (113)	34 (123)
Universitet/høgskole over 4 år	47	43 (42)	: (13)
Yrkesaktivitet/arbeidstid			
Ikke yrkesaktiv	8	6 (186)	9 (266)
Yrkesaktiv, 1-19 timer pr. uke	23	14 (28)	25 (108)
Yrkesaktiv, 20-34 timer pr. uke	19	16 (25)	19 (110)
Yrkesaktiv, 35-44 timer pr. uke	22	18 (305)	27 (223)
Yrkesaktiv, 45 timer + pr. uke	49	49 (174)	50 (32)
Husholdningsinntekt			
-299000 kroner	18	19 (212)	17 (211)
300000 - 399000 kroner	22	20 (133)	25 (112)
400000 - 499000 kroner	24	22 (113)	26 (92)
500000 kroner +	38	40 (99)	35 (72)
Landsdel			
Oslo/Akershus	28	28 (145)	28 (172)
Østlandet ellers	18	20 (212)	17 (195)
Agder/Rogaland	17	22 (104)	10 (89)
Vestlandet	21	23 (128)	19 (139)
Trøndelag	21	16 (64)	26 (72)
Nord-Norge	20	23 (73)	17 (81)

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

Tabell 26. Resultater fra logistisk regresjonsanalyse av opplevd grad av travelhet, blant alle voksne 16-79 år.1995.

	Opplever ofte at det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres		Ofte noe man har lyst til å gjøre, men ikke får tid til pga tidsmangel		Høy grad av travelhet (Opplever ofte begge de to foregående)	
	Koeffisient	Standardfeil	Koeffisient	Standardfeil	Koeffisient	Standardfeil
Konstantledd	-3,03***	0,46	-3,22***	0,52	-3,76***	0,61
Kjønn						
Kvinne	0,39*	0,17	0,55**	0,19	0,50**	0,19
Mann						
Alder						
16-24 år	1,75***	0,46	1,38**	0,53	1,71**	0,61
25-44 år	1,04*	0,45	0,87	0,51	1,27*	0,59
45-66 år	1,14**	0,43	0,57	0,50	0,84	0,58
67-79 år						
Yngste barns alder						
0-6 år	0,97***	0,23	0,87***	0,25	0,68**	0,25
7-13 år	1,06***	0,25	0,99***	0,26	0,85**	0,27
13-19 år	0,71**	0,24	0,47	0,27	0,46	0,28
Ingen hjemmeboende barn						
Samlivsstatus						
Gift/samboende	-0,17	0,22	-0,09	0,24	0,001	0,26
Enslig						
Utdanningsnivå						
Universitet/høgskole over 4 år	0,84*	0,39	1,07**	0,40	1,07**	0,41
Universitet/høgskole inntil 4 år	0,66**	0,25	0,47	0,27	0,63*	0,29
Videregående skolenivå	0,32	0,21	0,00	0,23	0,15	0,25
Ungdomsskolenivå						
Yrkesaktivitet/arbeidstid						
Yrkesaktiv, 45 timer + pr. uke	1,62***	0,29	2,18***	0,32	1,97***	0,33
Yrkesaktiv, 35-44 timer pr. uke	0,34	0,24	0,85**	0,28	0,62*	0,29
Yrkesaktiv, 20-34 timer pr. uke	0,04	0,30	0,29	0,34	0,17	0,36
Yrkesaktiv, 1-19 timer pr. uke	0,36	0,31	0,69*	0,35	0,65	0,36
Ikke yrkesaktiv						
Husholdningsinntekt						
500000 kr +	0,13	0,23	0,03	0,25	0,02	0,25
400000 - 499000 kr	-0,13	0,22	-0,57*	0,25	-0,43	0,25
300000 - 399000 kr	-0,37	0,20	-0,10	0,21	-0,26	0,23
- 299000 kr						
Landsdel						
Oslo/Akershus	0,47*	0,23	0,22	0,24	0,24	0,25
Østlandet ellers	0,06	0,22	-0,14	0,24	-0,18	0,25
Agder/Rogaland/Vestlandet	-0,04	0,22	-0,27	0,23	-0,21	0,25
Trøndelag/Nord-Norge						
Log likelihood	-565,7		-499,4		-456,2	
Antall personer i analysen	1009		1009		1009	

* Signifikant på 0,05-nivå, ** signifikant på 0,01-nivå, *** signifikant på 0,001-nivå .

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

Tabell 27
Opplevd travelhet blant gifte/samboende foreldre med barn 0-19 år, i ulike grupper. Andel som ofte har så mye å gjøre på hverdager at de har vanskelig for å rekke alt som trengs å gjøres, andel som ofte har noe de gjerne skulle gjøre på hverdager, men som de ikke rekker pga. tidsmangel, og andel som ofte opplever begge deler. 1995. Prosent.

	Ofte vanskelig for å rekke alt som trengs å gjøres	Ofte noe man gjerne skulle gjøre, men ikke rekker	Høy grad av travelhet (ofte både vanskelig for å rekke alt, og noe man gjerne skulle gjøre)	Antall personer som svarte
Alle	48	36	31	539
Kjønn				
Menn	49	40	34	279
Kvinner	47	32	29	260
Yngste barns alder				
- 6 år	50	39	33	257
7-12 år	50	41	36	145
13-19 år	42	26	23	137
Utdanningsnivå				
Ungdomsskolenivå	42	34	31	67
Videregående skolenivå	46	33	28	313
Universitet/høgskole inntil 4 år	50	40	34	122
Universitet/høgskole over 4 år	71	61	54	28
Yrkesaktivitet/arbeidstid				
Ikke yrkesaktiv	49	24	22	59
Yrkesaktiv, 1-19 timer pr. uke	34	32	27	44
Yrkesaktiv, 20-34 timer pr. uke	39	27	25	71
Yrkesaktiv, 35-44 timer pr. uke	44	33	27	248
Yrkesaktiv, 45 timer + pr. uke	67	57	52	110
Husholdningsinntekt				
-299000 kroner	45	33	29	120
300000 - 399000 kroner	38	31	25	134
400000 - 499000 kroner	53	34	32	119
500000 kroner +	59	55	47	100
Landsdel				
Oslo/Akershus	62	46	41	113
Østlandet ellers	46	34	30	145
Agder/Rogaland	43	31	28	75
Vestlandet	43	31	28	105
Trøndelag	44	40	30	43
Nord-Norge	45	34	28	58

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

Tabell 28
Resultater fra logistisk regresjonsanalyse av opplevd grad av travelhet, blant gifte/samboende forledre med hjemmeboende barn 0-19 år. 1995.

	Opplever ofte at det er vanskelig å rekke alt som trengs å gjøres		Ofte noe man har lyst til å gjøre, men ikke får tid til pga tidsmangel		Høy grad av travelhet (Opplever ofte begge de to foregående)	
	Koeffisient	Standardfeil	Koeffisient	Standardfeil	Koeffisient	Standardfeil
Konstantledd	-0,73	0,52	-1,44**	0,57	-1,80**	0,59
Kjønn						
Kvinne	0,39	0,26	0,40	0,27	0,49	0,28
Mann						
Yngste barns alder						
0-6 år	0,41	0,26	0,73**	0,28	0,75**	0,29
7-13 år	0,49	0,28	0,78**	0,30	0,83**	0,31
13-19 år						
Utdanningsnivå						
Universitet/høgskole over 4 år	0,54	0,56	0,02	0,55	-0,05	0,55
Universitet/høgskole inntil 4 år	-0,04	0,37	-0,27	0,39	-0,31	0,40
Videregående skolenivå	0,00	0,32	-0,34	0,34	-0,36	0,35
Ungdomsskolenivå						
Yrkesaktivitet/arbeidstid						
Yrkesaktiv, 45 timer + pr. uke	0,93*	0,44	1,50***	0,46	1,44**	0,47
Yrkesaktiv, 35-44 timer pr. uke	0,08	0,36	0,59	0,40	0,42	0,41
Yrkesaktiv, 20-34 timer pr. uke	-0,30	0,40	-0,03	0,45	0,01	0,46
Yrkesaktiv, 1-19 timer pr. uke	-0,18	0,46	0,61	0,48	0,46	0,49
Ikke yrkesaktiv						
Husholdningsinntekt						
500000 kr +	0,10	0,33	0,52	0,34	0,43	0,35
400000 - 499000 kr	0,08	0,30	-0,20	0,32	-0,12	0,33
300000 - 399000 kr	-0,38	0,27	-0,19	0,29	-0,36	0,30
- 299000 kr						
Landsdel						
Oslo/Akershus	0,46	0,32	0,01	0,33	0,18	0,34
Østlandet ellers	-0,03	0,30	-0,33	0,31	-0,05	0,33
Agder/Rogaland/Vestlandet	-0,20	0,29	-0,50	0,30	-0,16	0,32
Trøndelag/Nord-Norge						
Log likelihood	-301,06		-281,88		-268,89	
Antall personer i analysen	461		461		461	

* Signifikant på 0,05-nivå, ** signifikant på 0,01-nivå, *** signifikant på 0,001-nivå .

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

Tabell 29
Andel som gjerne skulle bruke mer tid til ulike aktiviteter, og andel som sjelden/aldri har noe de ikke får gjort på grunn av tidsmangel. 1995. Prosent

	Hus-arbeid	Sam-vær med barn	Sam-vær med familie/ venner	Jobb, ut-dan-ning	Hage-arbeid	Fri-tids-aktivi-teter	Fjern-syn	Annet	Sjelden/ aldri noe man ikke får gjort
Alle	3	8	16	2	2	17	0	9	43
Kjønn									
Menn	1	8	16	3	2	18	0	7	44
Kvinner	5	8	15	3	0	16	0	10	43
Familiefase									
Enslige, 16-24 år	1	-	27	9	1	13	0	11	40
Enslige, 45-79 år	3	2	20	4	0	19	0	12	40
Gift/samboende, 16-44 år	4	1	24	1	3	18	0	5	45
Gift/samboende, barn 0-6 år	3	28	19	2	0	15	-	9	25
Gift/samboende, yngste barn 7-19 år	5	11	19	2	1	23	-	8	31
Enslige forsørgere	6	15	13	4	-	19	2	10	31
Gift/samboende 45-79 år, uten barn	3	1	8	2	1	17	0	8	59
Enslig, 45-79 år, uten barn	2	2	2	1	1	10	-	9	73

Kilde: Omnibusundersøkelse mars 1995, SSB

4. HELSE[32]

Anders Barstad

4.1. Innledning

Helsetilstanden er en av de viktigste sidene ved levekårene. For den enkelte og hennes nærmeste kan svekket helse både bety smertefull lidelse og færre muligheter for inntekt, arbeid og opplevelser. For samfunnet betyr det tap av ressurser, og utgifter til behandling og trygd. En nylig gjennomført undersøkelse om det gode liv i befolkningen viser at mer fritid, bedre økonomi, og bedre helse rangeres høyest når folk vurderer hva som skal til for å få et bedre liv. Blant personer med sviktende helse har 'bedre helse' naturlig nok høyeste prioritet (Barstad 1999). Det er også en nær sammenheng mellom helse og subjektiv livskvalitet (Hellevik 1999).

Målet for norsk helsepolitikk er flere og bedre leveår for alle mennesker (St. meld. nr. 50, 1998-99). En slik målsetning krever tiltak på de fleste samfunnsområder, både lokalt og sentralt. Innsatsen konsentreres om helsefremmende og helseforebyggende tiltak rettet mot levevaner og helseatferd spesielt. Antallet handlingsplaner som er utarbeidet de senere årene, viser at økt kunnskap ses som viktig for økt forståelse av sammenhengen mellom blant annet helse og livsstil, helse og kultur, helse og levekår mv. Likhet er en sentral verdi i helsepolitikken. I dette kapitlet vil vi legge spesiell vekt på å belyse ulikhet i helse (kapittel 4.6). Likhetsverdien kommer blant annet til uttrykk i målsetningen om at alle skal sikres et godt og likeverdig tilbud om behandling og pleie- og omsorgstjenester, uavhengig av bosted, alder, inntekt og sosial bakgrunn (St.prp nr. 1, 1999-2000).

Sett i forhold til konkrete helseproblemer, er hovedsatsningsområdene for nittiårene (referert i St. meld. 37, 1992-93) definert som forebygging av psykososiale problemer, belastningslidelser, ulykker og skader, samt astma, allergi og inneklimasykdommer. Dette er viktige områder også inn i dette årtusen (Sosial- og helsedepartementet 1999). I tillegg settes mye ressurser inn på å redusere sykelighet som skyldes «livsstilssykdommer» som hjerte- og karsykdom, kreft, overvekt, diabetes-2, kroniske lungesykdommer, samt benskjørhet (NOU 1998:18).

4.2. Dødelighet

Norge har ligget langt fremme når vi sammenligner oss med nivået på forventet levealder i andre land. I perioden 1970-1996 har imidlertid land som Japan, Canada og Sveits passert oss, blant kvinner også Frankrike, Spania og Italia (Statens Institutt for folkehelse 1999).
Det var framfor alt på 1970- og første halvdel av 1980-tallet at forbedringen av levealderen i Norge var forholdsvis liten sammenlignet med andre industrialiserte land. Utviklingen har vært mer gunstig de siste 10-15 årene, i sær blant menn (figur 4.1). Gjennomsnittlig levealder

[32] Større deler av dette kapitlet er hentet fra Ramm (2000a)

i befolkningen har økt med henholdsvis 2,7 år for menn og 1,4 år for kvinner i løpet av perioden 1986 til 1999.

Det har vært en nedgang i flere av årsakene som fører til 'tidlig' død, blant annet spedbarnsdødelighet, dødsulykker og selvmord. Det var en betydelig nedgang i spedbarnsdødeligheten i første halvdel av 1990-årene, fra 7 til 4 døde per 1 000 levendefødte i perioden 1990-1996. Etter 1994 har spedbarnsdødeligheten holdt seg på et stabilt lavt nivå (i 1999 døde 3,9 per 1000 levendefødte). I Europa er det bare Sverige (3,4) og Finland (3,6) som har lavere spedbarnsdødelighet enn Norge.

Hjerte- og karsykdommer er den vanligste dødsårsaken i Norge. Dødeligheten av hjerte- og karsykdommer er kraftig redusert i løpet av de siste tiårene. Bare i løpet av perioden 1990-1996 ble den aldersstandardiserte dødeligheten av hjerte- og karsykdommer redusert med 17 prosent, både blant menn og kvinner.

Nærmere ett av fire dødsfall i 1996 skyldtes kreft. Når en tar hensyn til endringer i befolkningens alderssammensetning (standardisert dødelighet), har det vært små endringer i dødeligheten av kreft siden begynnelsen av 1980-tallet. Den standardiserte kreftdødeligheten var et par prosent høyere i 1996 enn den var i 1989.

Dødeligheten av ulykker har gått ned for både menn og kvinner siden 1980. I 1996 døde 1 673 personer som følge av ulykkesskader. Skader som følge av fall utgjør den hyppigste årsaken til dødsulykker. Andre viktige årsaker til dødsulykker er trafikkulykker og drukning. Blant barn under 15 år har det vært en markert nedgang i antall dødsulykker. I årene 1956-1960 døde bortimot 250 barn hvert år som følge av ulykker, mens antallet i 1996 var 41.

I 1950- og 1960-årene holdt selvmordsraten seg konstant mellom 7 og 8 per 100 000 innbyggere. Dette svarer til om lag 250 selvmord per år. På slutten av 1960-tallet økte selvmordshyppigheten, og i siste halvdel av 1980-årene var hyppigheten fordoblet til 16 per 100 000 innbyggere (Gjertsen 1995). Etter 1988 har den registrerte selvmordsraten gått nedover. I 1996 var det 30 prosent færre selvmord enn i toppåret 1988. Man må tilbake til 1979 og 1980 for å finne lavere selvmordsrate enn i 1995 og 1996, henholdsvis 12,6 og 11,8 per 100 000 innbyggere. I nordisk sammenheng ligger Norge, sammen med Island, lavt på selvmordsstatistikken. Finnene har 2,5-3,0 ganger så høy selvmordsrate. Både i Sverige og Danmark er selvmordsraten på vei nedover.

Selv om det er forholdsvis få som dør av ulykker og selvmord, er tapet av leveår betydelig, siden disse dødsårsakene ofte rammer yngre mennesker. Det er særlig blant menn at ulykker og selvmord forårsaker tapte leveår (Statens institutt for folkehelse 1999: 25).

I det positive helhetsbildet av dødelighetsutviklingen, er det likevel noen trekk som peker i negativ retning. Den svake økningen i kreftdødeligheten er nevnt. I følge Kripos har det også vært en sterk økning av antallet narkotikadødsfall på 1990-tallet. Antallet ble mer enn tredoblet fra 1990 til 1998. I 1999 gikk imidlertid tallet på narkotikadødsfall ned, fra 270 til 220. Narkotikabruken er blitt en av de viktigste årsakene til tap av liv blant yngre mennesker i Norge. Økningen skyldes etter all sannsynlighet en rekke forhold, som en reell økning i antallet sprøytenarkomane, høyere gjennomsnittsalder og dårligere helsetilstand (flere hepatittsmittede) blant brukerne, økt blandingsmisbruk, renere heroin og større forbruk fordi prisen på heroin har falt betydelig (Bretteville-Jensen og Ødegård 1999).

Et annet negativt trekk er økningen i tallet på drepte i trafikken i siste halvdel av 1990-tallet. 304 personer ble drept i trafikken i 1999, 48 færre enn i 1998, men flere enn gjennomsnittet for perioden 1994-1996 (vel 280 drepte). Tallene for drepte i trafikken i første halvår 2000 tyder på en fortsatt økning. Tallet på alvorlig skadde har derimot gått forholdsvis jevnt nedover, og var i 1999 det laveste som er registrert på nittitallet.

Figur 4.1. Forventet levealder ved fødselen, menn og kvinner. 1951/55-1999.

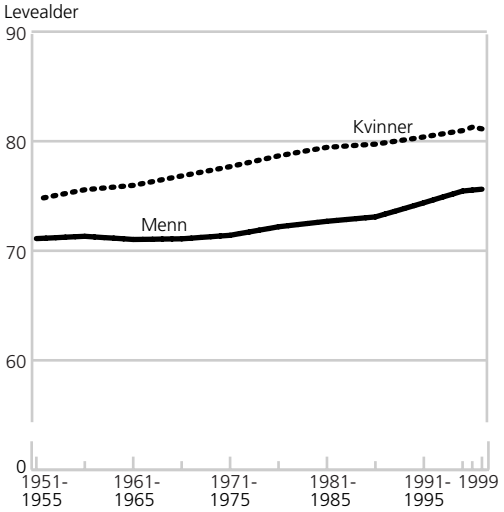

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

4.3. Sykelighet

Det finnes ikke ett mål eller én indikator som kan sammenfatte helsetilstanden på grunnlag av opplysninger om den levende befolkningen. Ulike tilnærminger gir ulike svar. Figuren viser to måter å sammenfatte eller avgrense sykeligheten i befolkningen på over tid (figur 4.2).

Vel 60 prosent fortalte om ett eller flere syketilfeller i Levekårsundersøkelsen om helse i 1998. Det gjelder befolkningen 16 år og eldre som bor hjemme. Også hvert tredje barn hadde varige syketilfeller av varierende alvorlighetsgrad, viser tall fra 1995.

Et "syketilfelle" er ikke nødvendigvis ensbetydende med en sykdom som gir redusert helse eller begrensninger i hverdagen. 12 prosent av befolkningen 16 år og over, 14 prosent kvinner og 10 prosent menn, mente at de hadde syketilfelle som i betydelig grad virker inn på deres hverdag. Det dreier seg om syketilfeller som medfører aktivitetsbegrensninger, smerter eller angst. De færreste barn (4 prosent) har sykdom med betydelige konsekvenser, mens én av fem hjemmeboende eldre opplever store begrensninger på grunn av sykdom.

Figur 4.2 Andel av befolkningen, 16 år og over, som har sykdom med store konsekvenser i hverdagen, eller som gir uttrykk for at de har dårlig helse. 1985, 1995 og 1998. Prosent

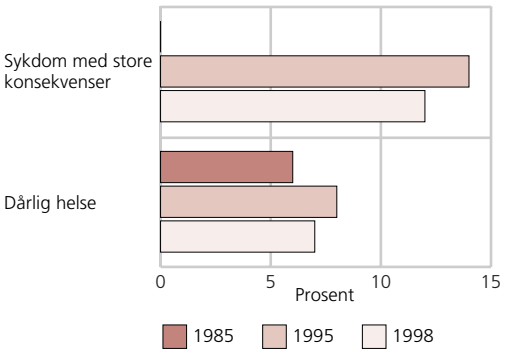

Kilde: Helseundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Helse favner flere sider ved folks velferd. Dette reflekteres i at nærmere 80 prosent av befolkningen sier de har god helse til tross for eventuell sykdom, funksjonsproblemer, eller begrensede aktivitetsmuligheter. Om lag 7 prosent sier de har dårlig helse. Andelen med dårlig helse øker med alder. Vel 15 prosent av pensjonist- og eldrebefolkningen vurderte helsen sin som dårlig i 1998.

Både helseundersøkelsene og levekårsundersøkelsene viser en økning i andelen med langvarig sykdom i befolkningen siden syttitallet. Det er imidlertid en viss usikkerhet knyttet til hvor stor økningen er. Andelen med sykdom og syketilfeller som påvirker den enkeltes evne til å utføre daglige gjøremål, og som gir seg uttrykk som smerter, angst, søvnproblemer og aktivitetsbegrensning, ser ikke ut til å ha økt. Knapt en tredel (31 %) av den voksne befolkningen hadde i 1998 sykdom som påvirket hverdagen deres i noen eller i høy grad.

Endringer i sykdomsbildet

Noen sykdommer og plager ser ut til å øke i utbredelse, slik som muskel- og skjelettlidelser, astma, allergier og kreft. Mange har sykdom og plager i tilknytning til *muskel- og skjelettsystemet*. Nærmere 26 prosent hadde denne typen plager i 1995[33], mens 15 prosent hadde det i 1985. Det er vanskelig å si i hvilken grad denne økningen er et resultat av at registreringen av syketilfellene var bedre i Helseundersøkelsen 1995 enn i 1985-undersøkelsen. Kvinner er mer utsatt for denne typen lidelser enn menn. Det er også flere kvinner enn menn som er uføretrygdet på grunn av muskel-skjelettlidelser. I 1998 var én av tre uføretrygdede trygdet med årsak i diagnoser knyttet til muskel- og skjelettsystem og bindevev (en av fire i 1983)[34]. I de senere årene har det vært en økning av antall nye uførepensjonister med sykdom i muskel-skjelettsystemet, særlig i de yngre aldersgruppene (Rikstrygdeverket 2000). Muskel- og skjelettlidelser utvikles over tid, og kan blant annet ha sammenheng med stress eller ensidig fysisk belastning. Lidelsene gir ofte smerter i muskler og ledd. Ifølge Helseundersøkelsen 1995 var om lag 14 prosent av den voksne befolkningen (16 år og over), nesten dobbelt så mange kvinner som menn (henholdsvis 18 og 10 prosent), plaget av smerter i nakke, armer eller skuldre.

[33] For sykdomsspesifikke opplysninger blir Helseundersøkelsen 1995 benyttet. Sykdomsdiagnosene i den sist gjennomførte Levekårsundersøkelsen om helse 1998 er ikke ferdig bearbeidet (kodet).

[34] I registrering av uføre i 1998 er diagnoser klassifisert etter icd-10. Det innebærer at fullstendig sammenlignbarhet blir vanskelig mellom statistikk før 1998 og fra og med 1998.

18 prosent av befolkningen hadde lidelser i *luftveier og åndedrettsorganer* i 1995. Det har vært en markert økning i rapporteringen av denne typen lidelser i helseundersøkelsene siden 1985. Ved undersøkelsen i 1985 hadde vel 2 prosent av befolkningen astma og 10 prosent allergi. I 1995 hadde henholdsvis 5 prosent astmaplager og 17 prosent rapporterte om allergiske plager. Den økte rapporteringen i siste tiårsperiode, fra 1985 til 1995, kan spores innenfor alle aldersgrupper. Det er mye allergiske plager hos barn, og særlig blant unge. I 1985 hadde 13 prosent av barna (0-15 år) astma eller allergi (høysnue, pollenallergi eller allergisk eksem), mens 19 prosent oppgav slike plager i 1995.

Det er usikkert om økningen i rapporteringen av astma og allergier gjenspeiler en reell økning. Økningen kan skyldes forhold som større oppmerksomhet, bedre kunnskaper og diagnostisering. En undersøkelse i Oslo fant relativt små endringer i rapporteringen av symptomer på astma blant barn 7-16 år fra 1981 til 1994 (Statens institutt for folkehelse 1999).

Over 10 000 personer døde som følge av *kreftsykdommer* i 1996, mens snaut 21 000 nye krefttilfeller ble meldt til Kreftregisteret i 1997. Det har vært en økning av antallet nye tilfeller av kreft, både i absolutte tall og i aldersjustert rate over flere tiår. Antallet nye krefttilfeller (aldersjustert rate) var i 1997 21 prosent høyere enn i 1980 for menn, og 20 prosent høyere for kvinner. I perioden 1990-1997 var økningen 11 prosent både for menn og kvinner. Noe av økningen kan ha sammenheng med bedre diagnostisering. Samtidig er sjansen for å overleve en kreftdiagnose større enn før. Andelen som lever fem år etter en kreftdiagnose økte fra 37 til 55 prosent i perioden 1955-1996 (Statens institutt for folkehelse 1999).

Fra flere hold, blant annet WHO (Verdens helseorganisasjon), er det blitt hevdet at psykiske lidelser, især depresjoner, øker i omfang. Basert på norske undersøkelser er det ikke mulig å trekke noen entydige konklusjoner om utviklingen over tid (Norges forskningsråd 2000). I utvalgsundersøkelser er det først og fremst de lettere psykiske lidelsene som avdekkes. Helseundersøkelsen viser at nærmere 7 prosent av befolkningen (tilnærmet 300 000 personer), og flere kvinner enn menn, hadde en nervøs lidelse eller nervøse symptomer i 1995. Omfanget har endret seg lite de siste ti årene. Tallene tyder på at det har vært en svak økning blant unge, og blant eldre kvinner. I 1998 var nærmere 29 prosent av de uføretrygdede, omtrent like mange som i 1983, trygdet med "psykoser og nevroser" som diagnose. Andelen nye uføretilfeller med psykiske lidelser som diagnose har imidlertid steget, og økningen er relativt størst i de yngre aldersgruppene (Rikstrygdeverket 2000).

Undersøkelser med bruk av andre metoder (omfattende diagnostiske intervjuer), har funnet betydelig høyere tall for psykiske lidelser enn det man finner i helseundersøkelsene gjennomført av Statistisk sentralbyrå. Den samlede prevalensen i en toukers-periode av diagnostiserte psykiatriske lidelser (både psykotiske og ikke-psykotiske) er ifølge nyere undersøkelser anslått til 15-20 prosent. Dette inkluderer ikke rusmiddelavhengighet, som i Oslo omfatter om lag 11 prosent (se referansene i Statens institutt for folkehelse 1999: 78-79).

4.4. Konsekvenser av sykdom

Sykdom eller funksjonshemming er årsak til ulike praktiske og sosiale problemer for mange. Om lag 13 prosent av befolkningen i alderen 16-79 år hadde i 1998 vansker med én eller flere aktiviteter på grunn av helseproblemer (tilsvarende andel i 1985 var 15 prosent): bevege seg rundt i egen bolig, benytte offentlig transport, delta i foreningsliv/fritidsaktiviteter eller få kontakt med andre mennesker. 6 prosent hadde svært store vansker med en eller flere av disse aktivitetene.

Problemene tiltar med økende alder. En av ti pensjonister (67-79 år) hadde store problemer med å benytte seg av offentlige transportmidler eller bevege seg ut av boligen på egen hånd på grunn av sykdom eller funksjonshemming. Det har vært liten endring siden 1985. Litt færre kvinner (45-66 år) hadde i 1998 problemer med å bevege seg ut av boligen eller benytte offentlig transport, sammenlignet med 1985.

Bevegelsesevnen i eldrebefolkningen er bedret i perioden fra 1985 til 1998. Andelen 67-79 åringer med nedsatt bevegelsesevne (problemer med å gå i trapper eller gå en tur av noe varighet) ble redusert fra 33 prosent i 1985 til 26 prosent i 1998. Om lag halvparten av eldre 80 år og over er funksjonshemmet i denne betydningen, langt flere kvinner enn menn.

Omfanget av funksjonsnedsettelse eller sykdom som fører til behov for hjelp i hverdagen, antyder noe om etterspørselen etter pleie- og omsorgstjenester i hjemmet. Om lag en tredel av eldrebefolkningen, snaut én av fire i alderen 67-79 år og nærmere halvparten av "eldste eldre" (80 år og over), trengte daglig hjelp på grunn av varig sykdom eller funksjonshemming i 1998.

Figur 4.3. Andel hjelpetrengende menn og kvinner, 45 år og over, i ulike aldersgrupper. 1985 og 1998. Prosent

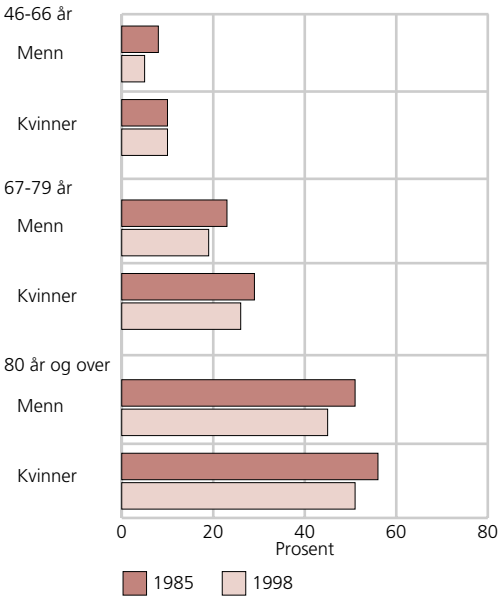

Kilde: Helseundersøkelsen 1985 og Levekårsundersøkelsen om helse 1998, Statistisk sentralbyrå

Det er litt færre hjemmeboende eldre i 1998 som opplever at de har behov for hjelp i hverdagen, sett i forhold til nivået i 1985. Blant eldre 67 år og over utenfor institusjon hadde 6 prosent vansker med å kle av/på seg selv eller med å ivareta personlig hygiene i 1998. Generelt har flere eldre kvinner enn menn behov for pleie. Behovet må ses på bakgrunn av at flere eldre kvinner bor alene.

4.5. Livsstil og risikoatferd: Tobakk, alkohol og narkotika

Vårt forhold til tobakk, kosthold, alkohol og fysisk aktivitet er satt under lupen og definert som sentrale satsningsområder i årene som kommer (Sosial- og helsedepartementet 1999). Høyt alkoholkonsum og daglig sigarettrøyking er blant de best dokumenterte risikofaktorene for utvikling av helseproblemer og tidlig død.

Tobakk

Det er beregnet at nærmere 7500 mennesker dør av røykerelaterte sykdommer hvert år, den vanligste er hjerteinfarkt (Statens institutt for folkehelse 1999). Snaut en tredel av den voksne befolkningen var dagligrøykere i 1999, mens om lag 12 prosent røykte 'av og til'. På kort sikt har folks røykevaner endret seg lite. I løpet av de siste 20 år har det imidlertid blitt vesentlig færre menn som røyker hver dag, mens det er omtrent like mange kvinner i dag som for 20 år siden som røyker. Den relativt stabile situasjonen i Norge står i kontrast til reduksjonene av andelen dagligrøykere som har funnet sted i mange andre vesteuropeiske land siden 1980 (Statens institutt for folkehelse 1999). Sverige ble i 1997 det første landet som oppnådde WHO´s målsetning om at andelen dagligrøykere skulle komme ned til 20 prosent. Blant ungdom har andelen dagligrøykere vært stabil siden slutten av 1980-tallet, med noen

svingninger opp og ned. 28 prosent av ungdom mellom 16 og 24 år røykte daglig i 1999, like mange gutter som jenter (Statens tobakkskaderåd 2000).

Alkohol

Alkoholkonsumet i befolkningen knyttes vanligvis opp mot alvorlige helseskader og sosial nød. Det er en nær sammenheng mellom totalforbruket av alkohol og skadevirkningene. Jo høyere det generelle konsumet er, jo flere er storforbrukere. Alkoholkonsum er i særlig grad en risikofaktor for såkalte voldsomme dødsfall blant yngre mennesker. Alkohol er trolig en medvirkende faktor i halvparten av trafikkulykkene, i 60 til 80 prosent av voldstilfeller og drap, samt i omkring 3 av 10 selvmord blant menn (Statens institutt for folkehelse 1999: 111).

Etter 1993 har det vært en økning av det registrerte alkoholforbruket målt i liter ren alkohol per innbygger 15 år og over. Det er særlig konsumet av øl og vin som har steget. Brennevinskonsumet er nesten halvert siden 1981. I nordisk sammenheng er vi likevel, sammen med Island, fremdeles 'lillebror' når det gjelder størrelsen på gjennomsnittlig alkoholinntak (Lohiniva 1999).

Levekårsundersøkelsen om helse 1998 viser at 6 prosent av den voksne befolkningen hadde drukket så mye alkohol at de følte seg beruset minst en gang i uken eller oftere i løpet av det siste året (4 prosent i 1985). Henholdsvis 12 prosent gutter og 10 prosent jenter i alderen 16-24 år hadde vært beruset ukentlig eller oftere. I løpet av en drøy tiårsperiode har jentene økt konsumet betydelig. Etter 25 års alder er det betydelig flere menn (8 prosent), enn kvinner (2 prosent) som har drukket så mye alkohol at de har følt seg beruset ukentlig eller oftere. I denne aldersgruppen er det først og fremst menn som har økt alkoholkonsumet i løpet av perioden. Tall fra SIFAs ungdomsundersøkelser tyder på en kraftig økning av alkoholkonsumet blant ungdom 15-20 år på slutten av 1990-tallet. Konsumet ser ut til å ha økt fra nærmere 3 liter ren alkohol i gjennomsnitt midt på 1990-tallet til rundt 4 liter ved inngangen til 2000-tallet (Lohiniva 1999).

Narkotika

Mye tyder også på at narkotikaproblemene i det norske samfunnet har økt i omfang de siste årene, med uheldige konsekvenser for helse og velferd. Antallet injiserende narkotikabrukere i Norge er trolig fordoblet i løpet av 1990-tallet. I dag er det antakelig mellom 9.000 og 12.000 personer i landet som tar narkotika med sprøyte på regelmessig basis (Bretteville-Jensen og Ødegård 1999). Den største veksten har skjedd utenfor hovedstaden, i Østlandsområdet og i fylker med større byer. Nyrekrutteringen har økt i de eldre aldersgruppene, mens nyrekrutteringen blant de yngste ser ut til å være relativt stabil. Anslag for injeksjonsmisbruket i Norge sammenlignet med EU-landene, tyder på at antallet misbrukere i forhold til innbyggertallet er i samme størrelsesorden i Norge som det man finner i Danmark og Storbritannia, men er noe høyere enn tilsvarende anslag for Irland, Tyskland og Finland (Bretteville-Jensen og Ødegård 1999: 82).

Årsakene til økningen i narkotikaproblemene er sammensatte. Narkotika har etter alt å dømme blitt mer tilgjengelig. Prisen på heroin i Oslo har sannsynligvis falt med mer enn 50 prosent siden sommeren 1991. Også amfetaminprisen er noe redusert. Undersøkelser hvor politi og helse- og sosialetaten i et utvalg av kommuner har svart på spørsmål om

Figur 4.4. Andel av ungdom i alderen 15-20 år som oppgir at de noen gang har brukt forskjellige stoffer. Prosent. 1986, 1990-1999.

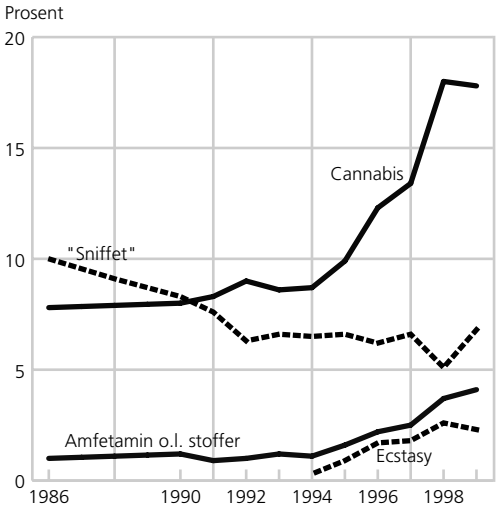

Kilde: Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning

narkotikasituasjonen, tyder også på at tilgjengeligheten av heroin og amfetamin har økt de siste årene (Bretteville-Jensen og Ødegård 1999: 65).

Blant ungdom har det som nevnt neppe vært noen økning i nyrekrutteringen til heroinmiljøet, men det har vært registrert en økning i bruken av andre stoffer. Fra midten til slutten av 1990-tallet har det vært en fordobling og vel så det av andelen unge som sier at de har brukt stoffer som cannabis (hasj og marihuana), amfetamin, ecstacy og kokain (figur 4.3). Unntaket fra regelen er sniffing (Lohiniva 1999).

Økningen i narkotikabruken blant ungdom er spesielt alvorlig hvis den leder inn i et "tyngre" misbruk, særlig av heroin. Den såkalte "trappetrinnshypotesen" er omdiskutert; de statistiske sammenhengene er ikke nødvendigvis årsakssammenhenger. Det er imidlertid påvist at andelen som har brukt forskjellige "harde" stoffer (heroin, kokain, amfetamin) øker med et økende forbruk av cannabis (Skretting 1996). Samtidig er det grunn til å være oppmerksom på at hasjbruken har sterk sammenheng med forbruket av de legale rusmidlene tobakk og alkohol. Jo tidligere debut og jo høyere forbruk av alkohol og tobakk, desto større er sannsynligheten for hasjdebut (Pedersen 1998).

Årsaker til økende narkotikabruk blant ungdom
Med tanke på de potensielt uheldige konsekvensene av økende narkotikaproblemer, skal vi se litt nærmere på årsaker og muligheter for forebygging. Hva kan årsakene være til økningen i bruken av noen former for narkotiske stoffer blant ungdom? La det innledningsvis være sagt at økningen ikke er spesiell for Norge, og ikke nødvendigvis forteller noe om særnorske forhold. I følge Helge Waal (1998) er den nye økningen i bruken av cannabis og sentralstimulerende stoffer en trend man finner i alle europeiske land, uansett rusmiddelpolitikk.

Vi har allerede nevnt at den økte tilgjengeligheten kan være en del av forklaringen; også stoffer som amfetamin har blitt noe billigere. En annen årsak er trolig nye kulturelle trender

blant ungdom. Housekulturen som oppstod tidlig på 1990-tallet, introduserte nye brukere til narkotika (Bretteville-Jensen og Ødegård 1999). Endringer i holdninger tyder på at den "kulturelle" tilgjengeligheten har økt. En økende andel unge mener at cannabis bør selges fritt, og sier at de kunne tenke seg å prøve stoffet hvis det ikke var fare for å bli arrestert (Lohiniva 1999). Som vist i kapittel 2, er befolkningen i sin allmennhet blitt noe mindre opptatt av helse som verdi på 1990-tallet, og mer opptatt av nytelse (jf tabell 11, kapittel 2). Videre har narkotikabruken sammenheng med levekår og sosiale forhold, med kvaliteten på ungdoms tilknytning til familie, skole, venner, fritidsmiljø og arbeidsliv. Tidligere analyser på grunnlag av SIFAs ungdomsundersøkelser viser at andelen som bruker cannabis er dobbelt så høy blant dem som bor sammen med bare en av foreldrene sammenliknet med dem som bor sammen med begge (Skretting 1996). Andelen brukere er også mye høyere blant dem som har avbrutt skolegangen, en sammenheng som er blitt svakt sterkere over tid. Annen forskning (se oversikt i Helland 1998) viser at familieforholdene spiller en helt sentral rolle. Rusmiddelmisbrukere har relativt ofte en familiebakgrunn preget av skilsmisse, konflikter mellom foreldrene og dårlig kontakt med foreldrene. Det er vanskelig å si om eventuelle endringer i levekårene for ungdom kan ha noe å si for økningen av narkotikabruken. En mulig bidragende faktor er at tilpasningsproblemer i skolen får større konsekvenser enn tidligere, fordi kravene til formell kompetanse er økende. Endelig er det som nevnt en sammenheng mellom bruken av legale rusmidler (alkohol og tobakk) og de illegale. Det økende alkoholkonsumet blant ungdom kan ha bidratt til å senke terskelen for å prøve illegale rusmidler.

Muligheter for forebygging

Hvordan kan en så best forebygge alkohol- og narkotikaproblemene, i befolkningen generelt, og blant ungdom spesielt? Det følgende bygger stort sett på Helland (1998), som gir en bred oversikt over forskningen på dette feltet.

I prinsippet er det to hovedmetoder, for det første å redusere tilgjengeligheten, *tilbudet*, av rusmidler, for det andre å redusere *etterspørselen*. Det er en klar sammenheng mellom tilgjengelighet og forbruk av rusmidler. Både alkohol- og narkotikapolitikken i Norge har vært basert på en politikk som tar sikte på å begrense tilgjengeligheten gjennom virkemidler som forbud, overvåkning og prispolitikk. Sammenhengen mellom forbruket av forskjellige typer rusmidler tyder på at en reduksjon i det generelle tobakk- og alkoholkonsumet også kan ha gunstige effekter på forbruket av hasj og annen narkotika. For eksempel vil røykeforebyggende tiltak blant unge antakelig også ha effekter på bruken av hasj (Pedersen 1993).

Hvordan kan så etterspørselen reduseres? Generelt er det viktig å iverksette tiltak som har en bred tilnærming, som ikke ensidig fokuserer på bare en risikofaktor. De ulike arenaene for ungdoms livsutfoldelse bør ses i sammenheng (skole, familie, fritid, venner). Det er også viktig at tiltakene settes inn så tidlig som mulig i livsløpet. Familieforholdenes betydning viser viktigheten av å sette inn forebyggende tiltak overfor vanskeligstilte familier. Ulike former for familiestøtte, slik som helsetjenester, barnepass, sysselsettingstiltak og sosialstøtte til mødre, har vist seg å ha en effekt. Tiltak som tar sikte på å styrke ungdoms sosiale integrasjon i skole-, fritids- og arbeidsliv kan også ha betydning. Det er framfor alt de narkomane som har en historie som "tapere" på disse arenaene. Forebyggingen må bidra til at alle har noe å miste ved et rusmiddelmisbruk, det er vanskeligst å styre dem som ikke har noe å tape. Blant de mer vellykkede forebyggingstiltak på individnivå er såkalte sosial-kognitive

tiltak. Utgangspunktet er her at mye rusmiddelbruk har sammenheng med rusbruken i kameratgjengen, det er derfor viktig å gjøre noe med den sosiale innflytelsen. Forebyggingsprogrammer gjennomført i skolen, som tar sikte på å gi de unge ferdigheter i å oppfatte og motstå sosial innflytelse til å drikke, har vist seg å ha en effekt.

Tiltak som gjennomgående ser ut til å ha liten effekt er opplysnings- og holdningskampanjer, eller alternative, "oppbyggelige" fritidsaktiviteter. Kunnskap alene er sjelden nok (det finnes likevel unntak, slik som den vellykkede kampanjen mot alkoholkonsum under svangerskapet, gjennomført midt på 1980-tallet). Organisert ungdom har ikke lavere rusmiddelbruk enn andre (Pedersen 1993), et tilbud av organiserte aktiviteter representerer neppe noen løsning i seg selv. Det avgjørende er hva som skjer innenfor de organiserte rammene.

4.6. Helse og ulikhet

Den store verdi som folk flest tillegger god helse, og betydningen av god helse for frihet og livskvalitet, tilsier at sosial og økonomisk ulikhet i helse er et viktig samfunnstema. Selv om Norge etter alt å dømme er et land hvor det er mindre forskjell på folk enn i mange andre land, finner vi også her til lands betydelige forskjeller i helsetilstand etter sosioøkonomisk posisjon, uavhengig av hvordan posisjonen måles (på grunnlag av inntekt, utdanning, yrke, klassetilhørighet eller kombinasjoner av disse). For eksempel viser data fra Helseundersøkelsen 1995 at jo lavere en persons utdanningsnivå er, jo større er risikoen for at personen vurderer sin helsetilstand som dårlig eller svært dårlig, også når det justeres for utdanningsgruppenes sammensetning etter kjønn og alder (Statens institutt for folkehelse 1999). En analyse av levekårsundersøkelsen 1995 tyder riktignok på at det ikke lenger finnes signifikante forskjeller i selvrapportert helse mellom ulike klasser. Tar en imidlertid med de ikke-yrkesaktive, og klassifiserer disse på grunnlag av deres tidligere yrke, finner en fortsatt klare forskjeller: Ufaglærte arbeidere har dårligst helse og høyere funksjonærer har best helse (Dahl og Birkelund 1999). Personer som har helseproblemer er i mindre grad yrkesaktive enn tidligere, det ser ut til å skjedd en helsemessig polarisering mellom yrkesaktive og ikke-yrkesaktive. Det er særlig blant arbeidere denne utsilingen av personer med dårlig helse har skjedd. En tilsvarende polarisering er også rapportert med hensyn på dødelighet (Borgan 1997).

Dødelighetsforskjellene mellom ulike yrkesklasser er fremdeles betydelige. Blant menn var det i perioden 1980-1990 to yrkesklasser som hadde en dødelighet som var mer enn 20 prosent lavere enn gjennomsnittet for alle yrkesaktive menn: Lærere og andre i pedagogisk arbeid, samt ingeniører og andre i teknisk og naturvitenskapelig arbeid. 6 yrkesklasser hadde en dødelighet i denne perioden som var minst 20 prosent høyere enn gjennomsnittet: Smelteverks- og støperiarbeidere, fiskere, maskinister, laste-, losse- og lagerarbeidere, hotell- og restaurantarbeidere og dekks-og maskinmannskap (Borgan 1997). Forskjellen mellom disse gruppene var jevnt over større på 1980-tallet enn på 1960-tallet.

Det er også en sammenheng mellom økonomiske ressurser og helse. Blant kvinner 45-64 år reduseres andelen som har dårlig (egenvurdert) psykisk og fysisk helse jevnt med økende bruttoinntekt i husholdningen (Lund 2000). Blant yrkesaktive er effekten av husholdningsinntekt uavhengig av faktorer som utdanning, klassetilhørighet og ekteskapelig status (Dahl 1995). Psykiske problemer under arbeidsledighet har delvis sammenheng med

økonomiske vansker som en følge av arbeidsledigheten (Halvorsen 1999, basert på paneldata). Personer som jevnlig opplever vansker med å klare løpende utgifter er mer nedstemt og har oftere selvmordstanker enn dem som sjelden opplever slike problemer (Pihl og Starrin 1998). Det er også påvist sammenhenger mellom inntektsforhold og dødelighet (Kravdal 1999).

Det er sosiale ulikheter i overlevelse ved alvorlige sykdommer. Personer med utdanning på hovedfagsnivå kan forvente å leve grovt regnet halvannet år lenger etter en kreftdiagnose enn personer med utdanning på grunnskolenivå, selv når det tas hensyn til faktorer som stadium på diagnosetidspunktet, krefttype og aldersforskjeller (Kravdal 1999). Også inntekt og sosioøkonomisk status målt ved yrke har en selvstendig innvirkning på prognosen.

Et diskusjonstema er om det er den absolutte eller den relative dimensjonen ved de økonomiske forholdene som har størst betydning for fysisk og psykisk helse. Er det mangelen på penger i seg selv, eller mangelen på penger sammenlignet med relevante andre som har betydning? En undersøkelse basert på svenske levekårsdata fant at relative økonomiske ressurser, dvs. relativt til individets referansegruppe (en gruppe med omtrent samme alder, familieforhold og yrkesposisjon) betød mest for helse (Tåhlin 1989). Dette understreker den mulige helsemessige betydningen av "relativ deprivasjon".

Bosted, sosioøkonomisk status og helse

Både i Norge og i en rekke andre nasjoner er det påvist forskjeller i dødelighet og helsetilstand mellom bosatte i ulike geografiske områder. Dette er gjerne områder hvor en relativt høy andel av befolkningen har lav inntekt, utdanning eller på annet vis dårlige levekår. Forskjellene i helsetilstand mellom geografiske områder kan derfor gjenspeile sammenhengen mellom lav utdanning/få økonomiske ressurser og helse på individnivå. De geografiske forskjellene blir dermed bare et uttrykk for at områdene er ulikt sammensatt etter sosioøkonomisk status.

Det kan likevel tenkes at egenskaper ved områder eller lokalsamfunn preget av fattigdom og dårlige levekår har en helsemessig virkning i seg selv, uavhengig av den enkeltes sosiale og økonomiske posisjon. Fattige områder kan for eksempel ha et dårligere tilbud av helsetjenester, et dårligere fysisk miljø eller være preget av mindre helsefremmende normer og verdier. Internasjonal forskning tyder på at lokalsamfunnets sosioøkonomiske posisjon faktisk har en effekt på befolkningens helsetilstand som er uavhengig av den enkeltes sosioøkonomiske posisjon. Effektene på lokalsamfunnsnivå er imidlertid som regel små og betydelig mindre enn individ- og familieeffektene (Robert og House 2000: 123).

Av de norske fylkene er det befolkningen i Finnmark som har lavest forventet levealder, med over 1,5 år lavere levealder enn landsgjennomsnittet for kvinner og nesten 3 år lavere for menn. I Finnmark er levealderen for menn lavere enn alle landsgjennomsnitt i Vest-Europa, men høyere enn i hele Øst-Europa. *Innenfor* fylkene er det enda større variasjon. Særlig gjelder dette mellom ulike bydeler i Oslo. Mens levealderen i Vindern bydel ligger hele 5 år over landsgjennomsnittet for menn og nærmere 3 år for kvinner, har bydelene i indre Øst 5-6 år lavere levealder for menn og om lag 4 år lavere for kvinner (figur 4.5). For menn er forskjellene i forventet levealder mellom de dårligst og best stilte bydelene dermed hele 11 år (Sosial- og helsedepartementet mfl. 1999). Nær 80 000 mennesker er bosatt i Oslo indre øst.

Overdødeligheten i indre øst sammenlignet med ytre vest gjelder alle aldersgrupper, men er særlig markert blant menn mellom 40 og 60 år (Rognerud og Stensvold 1998). Den gjelder alle hovedgrupper av dødsårsaker. Forskjellene er likevel spesielt store for årsaksgruppene overdoser (både for menn og kvinner), luftveislidelser (menn), lungekreft (menn) og ulykker (kvinner). Forskjellene i dødelighet går sammen med tilsvarende forskjeller i helseskadelig atferd («livsstil»). Bosatte i indre øst både røyker mer, er mindre fysisk aktive og mer overvektige.

I hvilken grad de påfallende dødelighetsforskjellene mellom bydelene i Oslo skyldes ulik sammensetning etter levekårsvariable som utdanning og inntekt, eller trekk ved området som sådan, er vanskelig å avgjøre. Den høye flytteaktiviteten ut og inn av indre øst taler for den førstnevnte forklaringen, og er i tråd med internasjonal forskning (se ovenfor). De indre, østlige bydelene i Oslo får gjennom flytteprosessene et netto tilskudd av personer med større risiko for helseproblemer enn andre: skilte og personer med lav inntekt og utdanning. At de fleste kommunale tilvisningsboligene er konsentrert i indre øst bidrar til dette (Hagen mfl. 1994, Barstad 1997). Sammen med Romsås har de tre bydelene i Oslo indre øst det laveste inntektsnivået i byen, til dels betydelig under landsgjennomsnittet, mens bosatte i ytre vest har de høyeste inntektene (Kirkeberg 1997). De store forskjellene understrekes også av sosialhjelpsstatistikken. Inntektsforskjellene skyldes for en stor del ulikheter i tilknytningen til arbeidslivet.

Det er imidlertid også trekk ved indre øst på lokalsamfunnsnivå som kan bidra til å forklare den høye dødeligheten, slik som trafikkforurensning, mange utesteder og generelt høy tilgjengelighet av alkohol og narkotika.

Figur 4.5. Forventet levetid ved fødselen for menn. 1993-1997. Utvalgte bydeler i Oslo sammenlignet med landsgjennomsnittet.

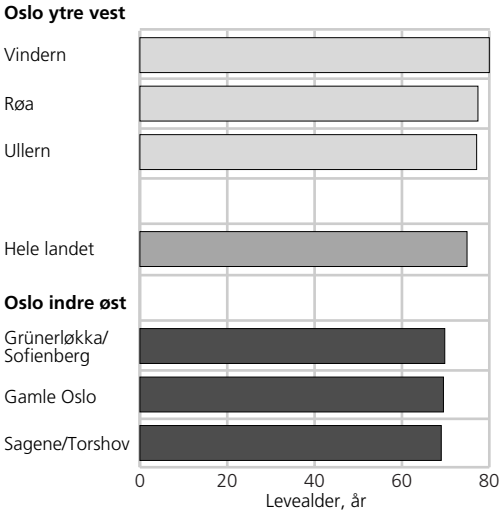

Kilde: Styrings- og informasjonshjulet for helse- og sosial-tjenesten i kommunene

Sosioøkonomisk ulikhet på lokalsamfunns- og nasjonsnivå
Ett av flere trekk ved et geografisk område som kan påvirke helsetilstanden, er graden av sosial og økonomisk ulikhet. Blant de rike, vestlige landene ser det ut til at inntektsulikheten er langt viktigere for helsetilstanden enn inntektsstørrelsen. Det er ikke de rike landene som har den friskeste befolkningen, men de landene hvor det er minst forskjell mellom fattig og rik (Wilkinson 1996, Robert og House 2000).

Den britiske helseforskeren Richard Wilkinson hevder at det ikke er den *absolutte* fattigdommen som har størst betydning for helsetilstanden i dagens samfunn. Det er snarere den *relative* fattigdommen som er utslagsgivende, hvilken sosial posisjon man har i forhold til andre (jf Tåhlin 1989, referert til tidligere). Det er opplevelsen av å stå lavt på den sosiale rangstigen som, gjennom mekanismer som stress og lav selvfølelse, er forbundet med dårlig helse.

En annen helseskadelig konsekvens av store inntektsforskjeller kan være konsekvensene i forhold til sosialt samhold og tillit. Store inntektsforskjeller skaper ikke bare avstand i økonomisk forstand, men kan også skape en uheldig sosial og kulturell avstand mellom mennesker.

Disse hypotesene og funnene er omdiskuterte i faglitteraturen. Ett problem har vært at de fleste undersøkelsene ikke har data både på det aggregerte nasjonale/lokale nivået og individnivået. Slike flernivå-analyser er nødvendige for å kunne gi gode svar på spørsmålene som denne forskningen reiser. Flernivå-analysene som er gjennomført tyder på at den sosioøkonomiske ulikheten kan ha en helsemessig effekt i seg selv, men at det først og fremst er individ- og familieinntekten som betyr noe (Robert og House 2000). Denne forskningen er imidlertid i stor grad basert på undersøkelser fra USA og Storbritannia. Et uavklart spørsmål er også hva nasjonale kulturforskjeller betyr, slik som holdningene til likhet. Oppslutningen om visse likhetsverdier er betydelig sterkere i Norge enn i mange andre land (jf. kapittel 2, kapittel 8 og Aalberg 1998). Det er ikke usannsynlig at hvor sterkt likhetsverdien står i den nasjonale/lokale kulturen har betydning for de helsemessige effektene av økt ulikhet.

Det er også blitt satt spørsmålstegn ved i hvilken grad effekten av inntektsulikhet lar seg forklare gjennom virkningen på sosialt samhold og tillit. Blant annet ser det ut til at delstater i USA med liten inntektsulikhet og lav dødelighet også satser mer på offentlige investeringer i fellesgoder og humankapital, slik som utdanning og helsetjenester (Robert og House 2000: 127), som igjen kan påvirke helsetilstanden.

Har denne forskningen noen relevans for forståelsen av de store dødelighetsforskjellene i Oslo? Det finnes ikke forskning som kan gi noe svar på dette spørsmålet. Det som er klart er at inntektsulikhetene er større i Oslo enn andre steder i landet, og at økningen av inntektsulikheten de siste årene også har vært sterkest i Oslo (St.meld. nr. 50, 1998-1999). Den rikeste tidelen av tobarnsfamilier i Oslo har mer enn sju ganger så høy inntekt som den fattigste tidelen; for landet som helhet er forholdstallet i underkant av fire. Inntekten er også mer ulikt fordelt innen bydelene i indre øst enn det som er vanlig i landsmålestokk. Størst inntektsulikhet finner en likevel i de rikeste bydelene i ytre vest, de rikeste tobarnsfamiliene på Vindern tjener for eksempel vel 15 ganger mer enn de fattigste (Kirkeberg 1997).

Ikke-vestlige innvandreres helse
Sammenhengen mellom innvandringsbakgrunn og helse gjenspeiler delvis den sosiale og økonomiske ulikheten vi har vært inne på. Innvandrere fra ikke-vestlige land har betydelig lavere utdanning og inntekt enn gjennomsnittet for befolkningen, og er overrepresentert i yrker som er fysisk belastende. Men det er også aspekter ved innvandrertilværelsen i seg selv, som ensomhet og omstilling til en annen kultur, som kan bidra til dårligere helse blant grupper av innvandrere. Unge innvandrere fra ikke-vestlige land er riktignok mindre plaget av sykdom enn norske jevnaldrende, men det er flere middelaldrende og eldre innvandrere som er helsemessig svekket, sammenlignet med nordmenn i de samme aldersgruppene. Det ser også ut til at helseplagene innvandrere sliter med rammer forholdsvis hardt og har store konsekvenser for dagliglivet. Annenhver innvandrer i alderen 45-66 år med sykdom sier at sykdommen deres begrenser arbeidsevnen (evne til inntektsgivende arbeid, husarbeid, og skolegang/studier) i høy grad. Andelen er dobbelt så høy som blant nordmenn i samme aldersgruppe.

Andelen med nervøse lidelser er tre ganger så høy som blant nordmenn. Andelen varierer imidlertid betydelig etter hvilket land innvandrerne kommer fra. Det er flest innvandrere fra Iran, Somalia og Chile som oppir at de er plaget av nervøse symptomer, mens innvandrere fra Pakistan, Vietnam og Sri Lanka er minst tilbøyelige til å rapportere slike symptomer (Blom og Ramm 1998).

Det er omtrent like stor utbredelse av muskel-skjelett lidelser i innvandrerbefolkningen, som i den norske befolkningen 16-66 år (om lag 15 prosent). Mens det er en påfallende lav forekomst av allergiske lidelser (f.eks. høysnue, astma og eksem) blant innvandrere, er det høyere hyppighet av mage-tarmlidelser og diabetes. I aldersgruppen 45-66 år oppgir 9 prosent av innvandrere og 1 prosent av nordmenn å lide av diabetes. Det er også registrert en høyere andel med hjerte-karsykdom blant innvandrerkvinner sammenlignet med menn med innvandrerbakgrunn og norske kvinner.

Hvordan kan helseulikhetene forklares?
En rekke forhold har vært trukket inn som forklaringer på ulikhetene i helse, og har vist seg å ha en viss forklaringskraft.

Grunnlaget for en god helse legges i *oppveksten*, familieforholdene under oppveksten kan derfor ha stor betydning. Det er viktig å ha en livsløpstilnærming til sosial ulikhet i helse. Studier som følger bestemte fødselskohorter over tid viser betydningen av dette perspektivet. En svensk levekårsundersøkelse viste at vanskelige kår i barndommen var en av faktorene som bidro mest til å forklare klasseforskjeller i helse (referert i Fritzell og Lundberg 1995: 40). Norske studier viser at helsetilstanden blant barn påvirkes av foreldrenes sosioøkonomiske status, målt på forskjellige måter (Rognerud m.fl. 2000: 9-10).

En annen forklaring henspiller på *psykososiale forhold*, nærmere bestemt betydningen av stress. Stress er en kjerne i teorier om sosiale årsaker til sykdom, og kan oppfattes som bindeleddet mellom samfunn og helse. Et annet sentralt begrep er mestring. Teoriene tar utgangspunkt i forholdet mellom belastende sosiale/miljømessige forhold og ressursene som individet kan mobilisere for å mestre belastningene (Siegrist 2000). Det er en fare for at sykdom oppstår når kravene fra omgivelsene overskrider de mulighetene som individet har til å mestre dem. Ressursene kan både være eksterne (materielle og mellommenneskelige) og interne (som tilegnede ferdigheter og selvfølelse). For eksempel tyder forskning på at

personer som mangler sosial støtte eller har lav selvfølelse er spesielt sårbare for å utvikle depresjon når de rammes av stressende hendelser (Brown og Harris 1978). Lignende modeller er utviklet spesielt for arbeidslivet, slik som den berømte "krav og kontroll"-modellen. Denne modellen sier at risikoen for sykdom forårsaket av arbeidsmiljøet er størst når kravene til arbeidsytelse er store og arbeidstakeren samtidig har liten kontroll over arbeidsoppgavene, liten frihet i arbeidet. Situasjonen forverres ytterligere hvis arbeidstakeren har liten tilgang til sosial støtte. Forskningen på de ulike elementene i denne modellen er mest konsistent med hensyn på den negative helsemessige betydningen av liten kontroll over arbeidsoppgavene (Siegrist 2000: 107). Både antallet belastende livshendelser og ressursene for å møte belastningene er ulikt fordelt etter sosiale og økonomiske kjennetegn, for eksempel er liten kontroll og selvbestemmelse i arbeidet mest karakteristisk for arbeidsmiljøet til personer med lav utdanning (arbeidsmiljøet vil bli behandlet mer i detalj senere). Vansker med å få pengene til å strekke til kan være en kilde til kronisk stress blant personer med lav inntekt.

En tredje forklaring er ulikheter i helseskadelig *livsstil*. Som nevnt er røyking en viktig årsak til sykdom og en tidlig død. Blant ungdom mellom 25 og 34 år er det tre ganger så mange dagligrøykere blant dem med lav utdanning som blant dem med høy utdanning (Statens institutt for folkehelse 1999). Flere undersøkelser viser at forskjeller i livsstil forklarer noe av ulikhetene i helse, men langt fra alt (eks. Johansson og Qvist 1997). Det er dessuten viktig å unngå et alt for snevert perspektiv på livsstilsforskjellene. I tråd med det psykososiale perspektivet, kan både røyking og alkoholbruk forstås som mestring av stress. Å slutte å røyke er en krevende handling for mange; en handling som kan være vanskelig å gjennomføre hvis livssituasjonen er preget av mange belastninger og få ressurser. Det er lite av norske data som kan belyse dette, men konklusjonen fra en studie av gravide kvinner var at jo større mulighet kvinnene hadde til å begrense den totale arbeidsmengden, jo større var andelen som sluttet å røyke under graviditeten (Wergeland m.fl. 1996). Relativt dårlige materielle kår, framfor alt dårlig økonomi, blant personer med lav utdanning forklarer en vesentlig del av den høye røykerandelen i denne gruppen, ifølge en nederlandsk undersøkelse (Stronks m.fl. 1997).

En fjerde forklaring er *sosial støtte* og samhold. En rekke studier har pekt på sammenhengen mellom sosial kontakt, støtte og helse. Sosialt isolerte løper blant annet en større risiko for en tidlig død. Familieforholdene er av særlig stor betydning. Ugifte har høyere dødelighet enn gifte, blant annet har de en dårligere prognose ved kreft (Kravdal 1999). Tilgangen til sosial støtte kan være en viktig ressurs for å mestre ytre belastninger, slik som alvorlige sykdommer. Familiesituasjonen forklarer noe av forskjellene i dødelighet mellom sosioøkonomiske grupper (Johansson og Qvist 1997), men har lite å si for sosiale forskjeller i kreftoverlevelse (Kravdal 1999).

En femte forklaring er ulikheter i tilgangen til *helsetjenester*. Det meste av forskningen på feltet indikerer at tilgangen til helsetjenester spiller liten rolle for de sosiale ulikhetene i helse (Robert og House 2000: 121). En skal likevel ikke utelukke at helsetjenestene kan ha betydning. Den vanligste konklusjonen på undersøkelser i ulike land er at pasienter med høy utdanning får et bedre helsetilbud (Finnvold 2000). Forskjellene i prognose ved kreftsykdom viser også den potensielle betydningen av forhold innen helsetjenestene.

En siste forklaring har vi allerede vært inne på, nemlig *arbeidsmiljø*. Både norske og svenske undersøkelser tyder på at belastninger i arbeidsmiljøet er den viktigste årsaken til klasseforskjeller i fysisk helse (Fritzell og Lundberg 1995, Elstad 1981, se også Dahl 1995. Arbeidsmiljøet vil bli nærmere omtalt i neste avsnitt).

Det er med andre ord en rekke forhold som etter alt å dømme ligger bak de observerte sosiale og økonomiske ulikhetene i helse. Studier som har forsøkt å ta hensyn til mange mulige årsaksforhold viser dette. Sammenhengen mellom utdanning og helse er for eksempel forklart gjennom at høyere utdanning bedrer helsetilstanden gjennom en sunnere livsstil og tilgang til bedre arbeidsbetingelser, høyere inntekter, mer sosial støtte og en sterkere opplevelse av kontroll over livsbetingelsene (Ross og Wu 1995).

Nærmere om arbeidsmiljø

En viktig årsak til sosiale ulikheter i helse er som nevnt at noen yrkesgrupper har et mer belastende og helsefarlig arbeidsmiljø enn andre. Arbeidere er langt oftere enn funksjonærer utsatt for fysiske miljøbelastninger. Dette er framfor alt tilfellet når vi sammenligner med midlere og høyere funksjonærer, men også i forhold til de lavere funksjonærene (Bø og Hugaas Molden 2000: 95). Levekårsundersøkelsene har vist at stadig flere arbeidere og funksjonærer er blitt utsatt for fysiske (ergonomiske) belastninger på jobben de siste årene. Blant lavere funksjonærer økte andelen som gir uttrykk for at de daglig må arbeide i fysisk belastende arbeidsstillinger fra 27 prosent i 1980 til 47 prosent i 1995. Blant arbeidere og høyere og midlere funksjonærer har andelen økt med 6-8 prosentpoeng. Tendensen til forverring av det fysiske arbeidsmiljøet i forskjellige yrkesgrupper har imidlertid blitt motvirket av strukturendringene på arbeidsmarkedet; det er blitt færre sysselsatte i de gruppene som har dårligst arbeidsmiljø (arbeidere). Totalt sett har kvaliteten på det fysiske arbeidsmiljøet vært stabil.

Det kan virke overraskende at det fysiske arbeidsmiljøet er blitt verre når en studerer utviklingen på gruppenivå. De beskrevne endringene er basert på arbeidstakernes egenvurdering. Hvis det har skjedd endringer i arbeidstakernes holdninger til, og kunnskaper om, det fysiske arbeidsmiljøet, er det mulig at dette kan farge vurderingen av arbeidsmiljøet i negativ retning. En annen sak er imidlertid om dette kan forklare forskjellene i utvikling mellom yrkesgruppene.

Kvinner ser i økende grad ut til å bli rammet av potensielt helsefarlige, ergonomiske belastninger. Ifølge levekårsundersøkelsene økte andelen sysselsatte kvinner som oppgav at de daglig arbeidet i belastende arbeidsstillinger fra 33 prosent i 1980 til 45 prosent i 1991. Nyere tall fra Levekårsundersøkelsen i 1997, hvor det ble spurt om arbeidets fysiske belastning alt i alt, tyder på at denne utviklingen har fortsatt. Nær seks av ti kvinner opplevde arbeidet som svært eller noe fysisk belastende sammenlignet med halvparten av mennene (Bø og Hugaas Molden 2000: 97).

Arbeidsmiljøforskning gir belegg for en sammenheng mellom sykefravær og belastninger i arbeidssituasjonen. Dette ble blant annet vist i Levekårsundersøkelsen fra 1996: det er personene med de største fysiske plagene i arbeidet som har høyest sykefravær (Andresen 1998). I 1996 hadde ufaglærte arbeidere mest langtidsfravær.

Forholdsvis mange sliter med smerter som etter deres egen vurdering skyldes forhold på arbeidsplassen. Blant dem som hadde muskel- og skjelettplager i 1997, var det flest som hadde smerter i nakke- og skulderregionen som følge av dårlig fysisk arbeidsmiljø (figur 4.6). Omtrent hver tredje av dem med smerter i nakke, øvre del av rygg og skuldre mente disse plagene skyldtes arbeidet. Slike plager var mer utbredt blant kvinner (36 prosent) enn blant

menn (22 prosent). For dem som var plaget av andre typer smerter var fordelingen mellom menn og kvinner mer lik.

Figur 4. 6. Andel av kvinner og menn med muskel- og skjelettplager som skyldes fysiske belastninger i arbeidet. 1997. Prosent

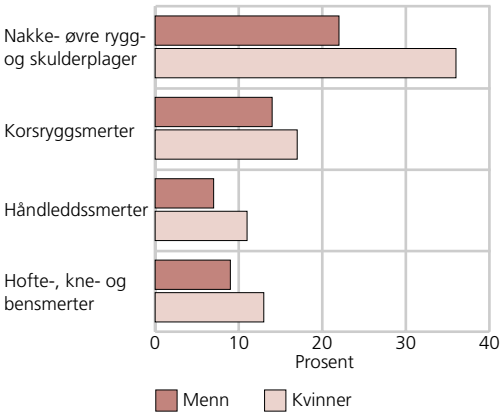

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Forebygging?

Hvordan kan helseulikhetene reduseres og forebygges? Her skal vi bare nevne et fåtall mulige tiltak, på bakgrunn av gjennomgangen av årsaker. Flere av de forholdene som ble nevnt under avsnittet om forebygging av rusmisbruk, er relevante også her. Grunnlaget for god helse legges i barndommen; det er etter alt å dømme viktig å sette inn tiltakene så tidlig som mulig, for å unngå onde sirkler med opphopning av risikofaktorer. Som gjennomgangen av årsakene også viser, er det viktig å ha en bred tilnærming; det nytter neppe med enkeltstående tiltak.

Sammenhengen mellom inntekt og helse, også sammenhengen mellom inntektsulikhet og helse på nasjonalt nivå, taler for at et element i en forebyggende politikk kan være å redusere inntektsulikheten i samfunnet ved å forbedre inntekten for dem med lavest inntekt. Dette vil bidra til å redusere både den absolutte og relative deprivasjonen for dem som står lavest på den sosioøkonomiske rangstigen (Robert og House 2000: 129). I Sverige har Fritzell og Lundberg (1995, paneldata) vist at nedgang i både absolutt og relativ inntekt øker risikoen for dårlig helse. Resultatene, hevder de, kan indikere at "..public policies that prevent substantial income loss would be important tools of public health policies". I norsk sammenheng har Knut Halvorsen pekt på noe av det samme. Psykiske problemer under arbeidsledighet henger delvis sammen med økonomiske vansker som en følge av arbeidsledigheten. Halvorsen ser dette som et argument for å bedre de arbeidsledige økonomi, blant annet gjennom en mer generøs dagpengeordning. Dette kan riktignok bidra til å forlenge perioden for jobbsøking, men en slik forlengelse er ikke nødvendigvis bare negativ. En forlenget jobbsøkingsaktivitet kan bidra til en bedre matching mellom den arbeidsløses kvalifikasjoner og det som finnes av tilgjengelige jobber, noe som igjen kan ha en positiv innflytelse på mental helse. Paneldata viser at det bare er "..resysselsatte som oppgir sitt nye arbeidsforhold som trygt som har signifikant forbedret psykisk helse sammenlignet med gjenværende arbeidsløse" (Halvorsen 1999: 94).

En vellykket strategi for forebygging må etter alt å dømme inkludere forbedringer av arbeidsmiljøet, spesielt i yrker som er preget av kombinasjonen høye krav og få muligheter for selvbestemmelse. Helseskadelig livsstil, kanskje framfor alt forbruket av tobakk, bidrar som nevnt også til ulikhetene. Mulige forebyggende tiltak på dette feltet er blant annet tiltak for å regulere tilgjengeligheten, for eksempel gjennom prismekanismer.

Hva kan gjøres gjennom helsetjenestene? Som nevnt tyder ikke den internasjonale forskningen på at helsetjenestene har særlig stor betydning for ulikhet. Dette er imidlertid ikke nødvendigvis noe argument for at det ikke kan gjøres noe gjennom behandlingsapparatet. Forskning i andre land tyder f.eks. på at innsats i forhold til dem som har fått de første symptomene på hjertesykdom, har stor betydning for redusert dødelighet av slik sykdom. En bedret behandling av dem som allerede viser tegn på sykdom kan være virkningsfull (Statens Institutt for folkehelse 1999: 50-51). Utfordringen er å sørge for at ressursene i størst mulig grad går til dem med de sterkeste behovene for behandling, slik at det blir mulig å nærme seg idealet om resultatlikhet i helse (jf kapittel 1).

4.7 Helsetjenester

Mer til helse
Som vist i kapittel 2 mener vel 8 av 10 personer at det bør brukes mer ressurser på helsevesen og eldreomsorg, og relativt mange mener at dette er samfunnsoppgaver som bør prioriteres over alle andre oppgaver. De totale offentlige utgiftene til helsemessige ytelser og pleie og omsorg var i 1998 snaut 100 milliarder kroner. Dette beløpet utgjorde 9 prosent av BNP, en høyere andel enn i noe annet år på 1980- og 1990-tallet. I 1997 utgjorde utgiftene 8,3 prosent av BNP (Courbat 2000). Utgiftene til helse svarte alene til 5,7 prosent av BNP.

Utgiftene til helseformål har vært økende på 1990-tallet, særlig i siste halvdel. I 1998 var de totale utgiftene til helsetjenester beregnet til 73,5 milliarder kroner (omsorgstjenestene er her holdt utenfor). Korrigert for prisstigningen har det vært en reell vekst på 4,4 prosent per år i gjennomsnitt siden 1990 (Nørgaard 2000). Dette inkluderer både statlige, kommunale og private utgifter (husholdningenes egenbetaling). Det er de statlige utgiftene som har hatt sterkest realvekst, nesten 11 prosent per år, som har sammenheng med økningen av øremerkede tilskudd til kommunesektoren. Det har også vært en reell vekst i husholdningenes utgifter til helsetjenester. Andelen av de totale utgiftene som husholdningene finansierte var likevel omtrent den samme i 1998 som i 1990, om lag 20 prosent. Disse utgiftene omfatter private utgifter til helsetjenester, legemidler, briller og ortopedisk utstyr. Hvor stor andel som husholdningene finansierer varierer fra sektor til sektor; den er lav innen sykehusbehandling og særlig høy innen tannbehandling. Husholdningene brukte nesten 4,2 milliarder til tannhelsetjenester i 1996, som var nesten 80 prosent av de totale utgiftene til tannhelsetjenesten (Nørgaard 2000).

Statistikken over helsetjenester belyser først og fremst ressursinnsatsen og aktivitetene i helsetjenesten. Antall årsverk har økt betydelig, både innenfor kommune- og fylkeshelsetjenesten. Antallet sengeplasser er redusert, samtidig som antallet polikliniske konsultasjoner har økt, både i somatiske og psykiatriske helseinstitusjoner. Ressursinnsatsen i kommunal sektor har økt betydelig. Særlig er de forebyggende tjenestene (skole- og helsestasjonstjenestene) rustet opp.

Somatiske sykehus: sterk økning i årsverk
Antallet årsverk ved somatiske sykehus økte med 24 prosent fra 1990 til 1999[35]. Veksten har vært mer enn dobbelt så høy på 1990-tallet som i det foregående tiåret. I samme periode økte antallet lege-, sykepleier- og fysioterapeutårsverk med henholdsvis 50, 43 og 41 prosent. Antallet hjelpepleierårsverk ble imidlertid redusert med 25 prosent.

Figur 4.7 Antall årsverk av leger, sykepleiere og hjelpepleiere i somatiske sykehus per 10 000 innbyggere. 1980-1999 (foreløpige tall for 1999).

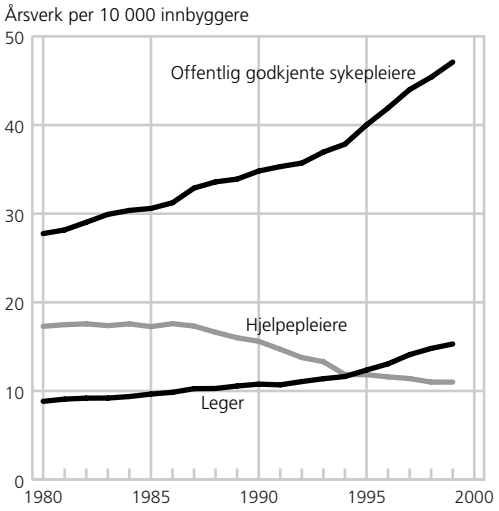

Kilde: Statistikk for fylkeshelsetjenesten, Statistisk sentralbyrå.

I tillegg til private sykehus som inngår i fylkenes helsetilbud, kom det på 1980-tallet et kommersielt sykehustilbud i det sentrale østlandsområdet. Det er nå fem små private sykehus som gir tilbud om behandling mot betaling. Ved utgangen av 1998 hadde det kommersielle tilbudet 0,40 prosent av sengekapasiteten og 0,75 prosent av legeårsverkene, samt 0,66 prosent av sykepleierårsverkene i sykehusene.

Flere behandles....
Flere behandles på sykehus enn før, mens liggetiden er kortet ned. Sengekapasiteten er redusert fra vel 21 000 plasser til vel 14 000 i perioden 1980 til 1998. Stadig færre sykehussenger utnyttes med andre ord til flere behandlinger. Dette gir seg utslag i at gjennomsnittlig liggetid per sykehusopphold har gått jevnt nedover fra 7,5 dager i 1989 til 6,2 dager i 1998 og 6,1 i 1999.

Antall sykehusopphold har økt jevnt på nittitallet. I 1999 ble snaut 697 000 heldøgnspasienter utskrevet fra somatiske sykehus, en økning på 14 prosent fra 1992. Antallet sykehusopphold var 142-145 per 1 000 innbyggere i hele perioden 1989-1994. Fra 1995 økte antallet opphold årlig til 155 per 1 000 innbyggere i 1999. Forbruket av sykehustjenester er altså økende, særlig blant eldre. Eldre (70 år og over) stod for over 30 prosent av sykehusoppholdene og vel 40 prosent av liggedagene i 1998. Det er naturlig å se denne veksten i sammenheng med den økte satsningen på sykehusene fra myndighetenes side, blant annet ved innføringen av innsatsstyrt finansiering (ISF, se mer om det nedenfor) i 1997. Hovedmålsettingen med ISF er

[35] Statistikken over årsverk og aktivitet i somatiske og psykiatriske sykehus for 1999 er foreløpig

å øke aktiviteten ved sykehusene, og redusere unødig ventetid. Nye behandlingsmetoder gjør også at stadig flere medisinske inngrep gjøres poliklinisk. Per 1 000 innbyggere ble det utført 610 konsultasjoner i 1989, mens dette var økt med 23 prosent til 749 i 1998. Den polikliniske aktiviteten var i 1999, ifølge foreløpige tall, på vel 3,4 millioner konsultasjoner ved somatiske sykehus.

...og færre ventelistebrudd
Fra 1.juli 1997 ble ventetidsgarantien endret. Den gamle 6 måneders behandlingsgarantien ble erstattet av en ny 3 månedersgaranti for de sykeste pasientene. Det ble registrert 5069 brudd på 3-månedersgarantien i første tertial 2000. 1 av 5 som tildeles garanti får ikke behandling innen 3 måneder. Det ble imidlertid registrert færre ventelistebrudd i 1999 enn i 1998, mens antallet brudd i første tertial 2000 var omtrent på samme nivå som i første tertial 1999. I alt stod vel 270 000 på venteliste per 30.4 2000. Av disse var 9 prosent tildelt behandlingsgaranti (Norsk pasientregister, www.npr.no).

Psykiatriske institusjoner: Færre heldøgnsplasser
Antallet heldøgnsplasser i psykiatriske institusjoner har gått markert ned. Antallet er nesten halvert siden 1980. Likevel har antall årsverk økt jevnt. Ved utgangen av 1999 var det ansatt personell tilsvarende vel 3,6 årsverk per 1 000 innbyggere (foreløpige tall), en økning fra 3,0 årsverk i 1980. Tradisjonelle døgntilbud innenfor psykiatrien blir i økende grad erstattet med poliklinisk og annen dagvirksomhet. Antallet oppholdsdøgn i psykiatriske institusjoner ble redusert med 21 prosent fra 1990 til 1999. Dette skyldes færre tilgjengelige heldøgnsplasser og kortere oppholdstid. Polikliniske konsultasjoner blir stadig vanligere som behandlingsform innen psykiatrien. Det ble gjennomført 150 polikliniske konsultasjoner per 1000 innbyggere i 1999, en økning fra 130 i 1996.

Utgiftene til psykiatrisk behandling har økt kraftig i siste halvdel av 1990-tallet. Offentlig sektor brukte 7 milliarder til psykisk helsearbeid i 1998. Som ledd i opptrappingsplanen for psykisk helse, vil utgiftene fortsette å øke de nærmeste årene. I følge planen skal det brukes om lag 24 milliarder kroner mer til psykisk helsevern i løpet av planperioden 1999-2006 (St.prp. 63, 1997-1998). Alle ledd i behandlingskjeden skal styrkes, også døgntilbudet i voksenpsykiatrien.

Kommunehelsetjenesten: Flere leger og fysioterapeuter
Antall årsverk utført av leger, fysioterapeuter, helsesøstre og jordmødre i kommunehelsetjenesten har økt i perioden 1987 til 1999. Det gjelder både *antall* årsverk og årsverk per innbygger. I samme periode har kommuneforvaltningen fått nye oppgaver og pasientgrupper å forholde seg til, blant annet psykisk utviklingshemmede som tidligere bodde i institusjon.

Det mest vanlige er at leger og fysioterapeuter er privatpraktiserende, men inngår en avtale om driftstilskudd med kommunen eller bydelen (67 prosent av årsverk utført av leger og fysioterapeuter i 1998). Det har blitt et større innslag av private leger i kommunene de siste årene. Såkalte fastlønnsordninger er også relativt vanlige (20 prosent for leger og 28 prosent for fysioterapeuter i 1998). Antallet årsverk av fastlønte leger økte først i perioden, siden stagnerte det, og etter 1993 gikk det klart tilbake. For fysioterapeutene er bildet annerledes. Her er det de fastlønte fysioterapeutene som har stått for en stor del av den samlede veksten i utførte årsverk.

Etter 1. juli 1998 utbetales det ikke lenger trygderefusjoner til helsepersonell som ikke har driftsavtale med kommune eller fylkeskommune. Før fastlegeordningen iverksettes er allmennpraktiserende leger unntatt fra disse endringene. I tillegg er det innført øremerkede tilskudd til kommuner/fylkeskommuner som inngår avtale om driftstilskudd med helsepersonell som hittil har hatt privat praksis uten slik avtale. Til sammen har dette ført til nedgang i antallet årsverk av fysioterapeuter uten avtale. De fleste av disse har trolig gått over til praksis med avtale om driftstilskudd.

Geografiske forskjeller i kommunehelsetjenesten: Samsvar behov og tilbud?
Veksten i personellressurser har i perioden vært relativt jevnt fordelt på sentrale og mindre sentrale kommuner. Dekningsgraden (det vil si årsverk i forhold til folketall) har økt noe mer i de minst sentrale kommunene i perioden sett under ett (1987-1998).

De små og minst sentrale kommunene har de største personellressursene målt i forhold til innbyggertallet. Dekningsgraden for både lege- og sykepleiertjenester er best i disse kommunene. For fysioterapitjenesten gjelder derimot ikke dette. Det er flest fysioterapeuter i sentrale strøk. Forskjellene var imidlertid større tidlig på 1990-tallet, det er de mindre sentrale kommunene som har hatt den sterkeste veksten i utførte årsverk innen fysioterapi. Foreløpig er det for tidlig å si hvilken effekt de endrede reglene for trygderefusjoner vil få for tilbudet av fysioterapi i mindre sentrale deler av landet.

Analyser av kommunale ulikheter i dekningsgrad viser at forskjellene mellom kommunene i betydelig grad faller bort når det tas hensyn til at behovene varierer mellom kommunene (Finnvold 1994, Finnvold og Nordhagen 1996). Unntaket er fysioterapitjenesten, der variasjoner i ressursinnsats er større enn ulikheter i behov mellom kommunene.

Det er store forskjeller mellom kommunene i organiseringen av legetjenesten. I små og usentrale kommuner er det mest vanlig med fastlønte leger og turnuskandidater. I sentrale strøk utgjør turnuskandidatene en ubetydelig del av lege- og fysioterapitilbudet, mens andelen turnuskandidater kan utgjøre over 20 prosent i enkelte distriktskommuner. Befolkningen i kommuner med mange turnuskandidater og fastlønnsleger har i mindre grad enn andre muligheter til å få en fast legekontakt (Finnvold 1997). Dette har konsekvenser også for kvaliteten på helsetilbudet som gis (Finnvold 1995).

Legedekningen i en kommune sier noe om innsatsen av ressurser, men ikke om tilgjengeligheten til legetjenester. Tilgjengelighet målt ved hvor lenge man måtte vente for å få legetime viste at 23 prosent måtte vente i 0-2 dager, mens 47 prosent måtte vente i 7 dager eller mer for å få time hos legen. En undersøkelse blant småbarnsmødre om deres erfaringer i 1994, viser likevel at langt de fleste er fornøyd med tilbudet av helsetjenester. To av tre var fornøyde med helsetjenesten i hjemkommunen, 32 prosent var middels fornøyd, mens 5 prosent var misfornøyde (Finnvold 1998).

Større produktivitet, mindre kvalitet og likhet?
Sommeren 1997 ble det innført en ny finansieringsordning i norske somatiske sykehus, såkalt innsatsstyrt finansiering. Sykehusene får en sum for hver pasient som behandles. Summen er bestemt av de gjennomsnittlige kostnadene som er knyttet til den diagnosen pasienten har (DRG-systemet, diagnoserelaterte grupper). Dette systemet kommer i tillegg til

rammeoverføringene. Noen forskere har uttrykt bekymring for at systemet kan undergrave likhetsverdiene og den kliniske kvaliteten i sykehusene, blant annet fordi systemet kan gi sykehusene incentiver til å nedprioritere pasienter med spesielt lang liggetid. Det er også blitt påpekt at det er grenser for hvor langt en kan gå i å effektivisere tjenesteyting. Arbeidstiden innen tjenesteyting er ikke bare et middel, men også et mål, "Å bruke tid er selve hovedpoenget med mye tjenesteytende arbeid" (Dahl 1999: 25). Evalueringen av ordningen har så langt ikke gitt noe grunnlag for å foreta endringer i systemet (St.prp. nr. 1, 1999-2000: 237-238).

Produktiviteten innen helsevesenet kan også økes gjennom å tillate større privatisering av tjenestene. Andre argumenter for privatisering er blant annet større valgfrihet for leger og pasienter, at private tilbud vil avlaste det offentlige og at et privat tilbud skaper større muligheter for innovasjoner. For eksempel vil private sykehus stå friere til å utvikle nye organisasjons- og behandlingsformer, og slik bidra til nyskapning som etter hvert vil være til fordel for alle (jf. kapittel 1 og verdien av mangfold). Argumentet mot er framfor alt likhetsargumentet. Når de finansielle interessene blir drivkraften er det en fare for at mindre lønnssomme sykdommer, pasientgrupper og strøk av landet (utkantstrøk) blir nedprioritert. Hvis de private tilbudene tapper det offentlige for nøkkelpersonell, kan dette gjøre det enda vanskeligere å få personell til utkantstrøk (Dahl 1999).

4.8. Omsorgstjenester[36]

Alle trenger hjelp eller omsorg fra andre i perioder av livet. Det kan dreie seg om eldre som trenger hjelp for å kunne fortsette å bo i eget hjem, små barn som trenger pass og stell, funksjonshemmede som trenger pleie og tilsyn. Pleie og omsorg omfatter ikke behandling av sykdom, skade eller funksjonshemming. Da er det ikke lenger snakk om pleie- og omsorgstjenester, men om helsetjenester.

De store gruppene med omsorgstrengende er barn og eldre. I der følgende skal vi hovedsakelig konsentrere oss om eldreomsorgen.

Økende omsorgsbehov?
Når antallet av de eldste eldre øker, skulle det tilsi et større behov for omsorgstjenester. Antallet i befolkningen som er 80 år og eldre har steget fra 117 000 i 1980 til 188 000 i 1999. Mer enn halvparten av dem som bruker de offentlige pleie- og omsorgstjenestene tilhører denne aldersgruppen.

Når en økende andel av befolkningen bor alene, skulle også det tilsi at behovet blir større. Behovet for offentlige omsorgstjenester er i gjennomsnitt vesentlig større blant aleneboende eldre, enn blant dem som bor sammen med ektefelle, voksne barn eller andre som kan gi dem noe av den hjelpen de trenger. Etter 1980 har det vært en svak økning av andelen eldre 67-79 år som bor alene (jf. figur 5.2 i neste kapittel). Det er mer usikkert om det har vært noen økning blant de eldste eldre. Litt flere eldre over 80 år var gift i 1998 enn tilsvarende aldersgruppe var i 1980 (Birkeland m.fl. 1999: 26). Andelen kvinner 80-84 år som lever alene ble redusert fra 77 prosent i 1992 til 75 prosent i 1998 (Høydahl m.fl. 2000).

[36] Bygger i stor grad på Vigran (2000)

Tendensen til bedre helse for eldre vil bidra til å redusere det opplevde behovet for omsorgstjenester. Helseundersøkelsene viser som nevnt at andelen hjelpetrengende blant hjemmeboende eldre er blitt noe mindre på 1980- og 1990-tallet, og andelen bevegelseshemmede er redusert blant de yngre eldre.

Et siste utviklingstrekk som kan påvirke det opplevde behovet for omsorgstjenester er hvilke krav og forventninger som den enkelte har til tjenestene. Hvor tilgjengelige skal tjenestene være, hvilken kvalitet skal de ha og ikke minst: Skal den være offentlig eller privat? Det er grunn til å anta at kravene til den offentlige omsorgen vil øke, etter hvert som nye generasjoner blir omsorgstrengende; generasjoner som både har større politiske ressurser enn den foregående og i mindre grad er preget av den tradisjonelle nøysomhetskulturen.

Både økningen i antallet eldre, at en litt større andel bor alene (med et mulig unntak for eldre over 80), og kanskje også endringer i krav og forventninger trekker i retning av at flere vil etterspørre omsorgstjenester. Det er tendensen til bedre helse som trekker i motsatt retning.

Utviklingen i omsorgssektoren[37]
Utbyggingen av en offentlig omsorgssektor skjøt for alvor fart på 1970-tallet. Tradisjonelt ubetalt kvinnearbeid ble gjort om til lønnsarbeid. Med endringene i familiestrukturen og kvinners økte yrkesaktivitet økte behovet for alternative kilder til omsorg. Gjennom 1980-tallet økte antall årsverk i de kommunale pleie- og omsorgstjenestene. Også på 1990-tallet har ressursene til denne sektoren fortsatt å øke. Det ble utført 85 400 årsverk[38] innen pleie og omsorg i 1999, en økning på 26 400 årsverk siden 1991. I faste priser økte de offentlige utgiftene til pleie og omsorg med 40 prosent fra 1990 til 1998, en vekst som er noe større enn økningen i BNP i samme tidsrom (Courbat 2000: 19, prisjustert med indeks for kommunalt konsum). En god del av de økte ressursene først på 1990-tallet gikk til de mange nye omsorgsoppgavene som fulgte av overføringen av ansvaret for de psykisk utviklingshemmede til kommunene. Disse oppgavene er i første rekke lagt til hjemmetjenestene. De psykisk utviklingshemmede som har flyttet tilbake til hjemkommunen, er blitt en ny stor gruppe brukere av hjemmetjenester. I de siste årene har en god del av ressursene også gått til ombygging av institusjoner og bygging av omsorgsboliger som en følge av satsningsområdene som er vektlagt i Handlingsplanen for eldreomsorgen (St meld nr 50 1996-1997).

Hjemmesykepleien er et av områdene som har blitt betydelig utbygd gjennom 1990-tallet. I 1992 kunne 53 prosent av kommunene tilby hjemmesykepleie på heldøgnsbasis, i 1999 hadde andelen steget til vel 83 prosent. Et annet tilbud som er blitt betydelig utbygd på 1990-tallet er trygghetsalarm. I dag tilbyr nesten alle kommuner denne tjenesten.

Innen institusjonsomsorgen har utviklingen vært en annen. Fra 1980 til 1988 økte antall institusjonsplasser innenfor pleie- og omsorgstjenesten fra 41 000 til 50 000. Deretter gikk antall plasser ned til 45 900 i 1991. Nedgangen fortsatte gjennom hele 1990-tallet fram til 1998 (se figur 4.8). Fra 1998 til 1999 kunne en imidlertid for første gang siden begynnelsen av 1990-tallet registrere en svak økning i tallet på plasser i eldreinstitusjonene. Det er blitt færre institusjoner. Samtidig har flere av institusjonene som tidligere var aldershjem eller kombinerte institusjoner, endret status til sykehjem. I løpet av 1990-tallet fortsatte altså den

[37] Alle 1999-tall som presenteres for pleie- og omsorgstjenestene er foreløpige
[38] Årsverk er summen av alle heltidsstillinger og alle deltidsstillinger omregnet til heltidsstillinger

dreiningen fra aldershjemsplasser til sykehjemsplasser som preget 1970- og 1980-tallet. Institusjonsplassene tilpasses i økende grad de eldre, svært pleietrengende.

Antall institusjonsplasser per 1 000 innbyggere 80 år og over er redusert fra 286 til 228 i perioden 1990-1999. Dette har imidlertid vært en ønsket utvikling (se NOU 1992:1), og er delvis blitt kompensert ved at flere av de eldste eldre har fått plass i aldersbolig. Mens 6,8 prosent av alle personer 80 år og over bodde i trygdeboliger eller tilpassede boliger i 1991, var andelen økt til 9,5 prosent i 1999. I økende grad består tilbudet til eldre og funksjonshemmede i en tilpasset bolig - kombinert med ulike velferdstilbud og tjenester. Antallet slike boliger har økt i takt med de statlige tilskuddsordningene fra Husbanken, og stadig flere av boligene er tilpasset brukere med ulike typer funksjonshemninger.

I 1994 ble det opprettet en ny statlig låne- og tilskuddsordning til bygging av omsorgsboliger. Ordningen administreres av Husbanken. Omsorgsboligene skal være bygd etter visse kriterier. En av forutsetningene er at kommunen har et tilbud om heldøgns hjemmesykepleie, et annet vilkår er at boligen også skal gi mulighet for omfattende pleie og omsorg hvis det er behov for det. Boligene skal likevel representere et mer selvstendig botilbud enn det en institusjonsplass er.

Hvor mange får hjelp fra de offentlige tjenestene, fører de økte ressursene også til at det blir flere som får hjelp? Selv om ressursene til pleie- og omsorgstjenestene økte, var det i perioden 1992-1996 nesten ingen økning i antallet brukere av pleie- og omsorgstjenestene (i og utenfor institusjon). Etter 1996 har imidlertid antallet brukere vært i klar vekst. Vel 201 000 personer var brukere av pleie- og omsorgstjenestene i 1999, 7 prosent flere enn i 1996. Registreringen av antallet brukere i pleie- og omsorgsstatistikken var noe usikker på begynnelsen av 1990-tallet. Endringene i de senere årene er antakelig reelle.

Økningen i antallet brukere av de kommunale pleie- og omsorgstjenestene skyldes i all hovedsak at det er flere som får hjelp i hjemmet. På 1980-tallet og igjen fra 1995 kom veksten først og fremst gjennom utbyggingen av hjemmesykepleien. Fra 1995 til 1999 steg antallet brukere av hjemmesykepleie fra vel 65 000 til over 91 000. Antallet brukere av hjemmehjelp var derimot litt lavere i 1999 enn i 1995.

Figur 4.8. Institusjonsplasser og boligtilbud for eldre og funksjonshemmede 1991-1999. Antall (foreløpige 1999-tall).

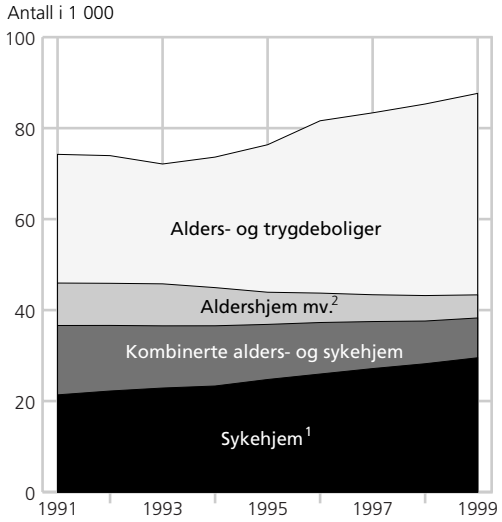

[1] Inkluderer sykehjemsavdelinger i kombinasjon med fylkes-kommunal virksomhet.

[2] I kategorien aldershjem mv. inngår både aldershjem og boformer med heldøgns pleie og omsorg som regnes som institusjoner i statistikken.

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Det er vanskelig å trekke noen klare konklusjoner med hensyn på om utbyggingen av den offentlige omsorgen har vært i tråd med de økte behovene eller ikke. Det er blitt færre institusjonsplasser, men dette har vært i tråd med ønskene om en mer hjemmebasert omsorg. Det er kanskje større grunn til å stille spørsmål ved om utbyggingen av hjemmetjenestene har holdt tritt med det økende behovet. På tross av at eldreomsorgen er blitt stadig mer hjemmebasert, har antallet som bruker hjemmehjelp endret seg lite. Selv om det ble flere av de eldste eldre blant brukerne av hjemmetjenestene i perioden 1992-1999, var andelen av de eldre over 79 år som mottok hjemmetjenester omtrent den samme i 1999 som i 1992 (40 prosent).

Norsk "institusjonslinje"

I nordisk sammenheng ser det ut til at Norge har en mer "institusjonstung" omsorgsmodell enn Danmark og Sverige. Satsingen på hjemmetjenester og boligbaserte tilbud har vært svakere, framfor alt sammenlignet med Danmark (Daatland 1999). I et større europeisk perspektiv framtrer hjemmetjenestene og den offentlige eldreomsorgen i Norge som sterkt utbygd, særlig sammenlignet med land hvor voksne barn har et lovregulert ansvar for sine eldre foreldre (Tyskland, Frankrike og middelhavslandene).

Private tilbud?

Det er fortsatt lite rom for private omsorgstilbud som finansieres utelukkende gjennom brukerbetaling. Selv om egenbetalingen dekker en stadig større andel av de samlede utgiftene til omsorgstjenestene, ligger den fortsatt på et relativt lavt nivå, og utgjorde i 1997 noe over 10 prosent av de totale kostnadene for pleie- og omsorgstjenestene for eldre og funksjonshemmede.

Utviklingen i kvalitet
Hvordan har omsorgstjenestenes kvalitet utviklet seg? Hjemmesykepleiens økte tilgjengelighet over døgnet er et tegn på kvalitetsforbedring, det samme at stadig flere får tilbud om trygghetsalarm. Det er også blitt litt flere som har fått mulighet til å ha eget rom på eldreinstitusjonene. Andelen enerom har siden begynnelsen av 1990-tallet økt fra om lag 78 prosent til 85 prosent (foreløpig tall for 1999).

Gir den offentlige omsorgen rom for menneskelig kontakt utover den profesjonelle utførelsen av en tjeneste? Mange eldre opplever at det blir for liten tid til sosial kontakt med hjemmehjelp eller hjemmesykepleier. Blant brukere av hjemmehjelp som er eldre enn 80 år, er det mer enn halvparten som oppgir at det aldri eller bare av og til er tid til å slå av en prat med hjemmehjelperen (Finnvold 1997). Dette må ses i forhold til at sosial isolasjon, og til dels ensomhet, er særlig utbredt blant eldre (jf. avsnitt 5.2 i neste kapittel). En større undersøkelse av levekår og velferd for sterkt hjelpetrengende tjenestemottakere i eldreomsorgen (data innsamlet i 1997), viser at mange pleiere mener de eldre framfor alt får for lite hjelp til aktivitetstiltak og sosiale tiltak. Nesten 6 av 10 av de eldre som ble intervjuet, ønsket å komme seg oftere ut i friluft. Det er på det psykososiale området at kvalitetsproblemet i eldreomsorgen er størst (Slagsvold 1999a, 1999b). For et mindretall av omsorgsmottakerne er det også påvist problemer knyttet til de mer medisinske og pleiemessige aspektene ved eldreomsorgen. 16 prosent av de hjelpetrengende eldre var under- eller feilernært, for noen av disse var "for liten tid eller hjelp til å spise" en bidragende faktor. En undersøkelse gjennomført av Statens Helsetilsyn (1998) peker også på slike kvalitetsproblemer i et utvalg av kommuner. I vel en tredjedel av kommunene ble grunnleggende behov som normal (ønsket) døgnrytme, personlig hygiene og naturlige funksjoner ikke dekket på en tilfredsstillende måte (referert i St. meld. nr. 28, 1999-2000: 22-23).

Hvem, og hvor mange, får ikke den hjelpen de trenger?
Selv om flere får uformell omsorg (se neste kapittel), mottar det store flertallet av de eldre ingen regelmessig ulønnet hjelp fra kilder utenfor husholdningen. I 1995 var det 75 prosent av hjelpetrengende, aleneboende eldre som ikke fikk noen ulønnet hjelp (hjelpetrengende vil si at de etter eget utsagn trenger hjelp til nødvendige oppgaver i hverdagen: innkjøp, rengjøring eller av- og påkledning). For de aleneboende ser den offentlige, formelle hjelpen ut til å være viktigere enn den uformelle (Ramm 2000b). En del aleneboende eldre med hjelpebehov, 23 prosent, har verken offentlig eller uformell hjelp (Kitterød 1996: 37). Noen av disse klarer seg sannsynligvis ved å kjøpe hjelpen privat. I følge Levekårsundersøkelsen 1998 var det snaut en av ti eldre som hadde privat lønnet hjelp. Deler av den lønnede hjelpen kan være hjelp fra pårørende som mottar omsorgslønn.

Levekårsundersøkelsen 1998 viser at en av tre eldre som hadde hjelp fra ulike kilder sa at de hadde behov for mer hjelp. Det udekkede hjelpebehovet var størst blant de enslige og blant kvinner. En av fire hjelpetrengende eldre over 66 år mottar ingen form for hjelp, verken lønnet eller ulønnet, offentlig eller privat (hjelpetrengende inkluderer i dette tilfellet også personer som har vansker med personlig hygiene). De fleste av disse tilhører flerpersonshushold, og det er en overvekt av eldre under 80 år. En av fem i denne gruppen av hjelpetrengende uten lønnet eller ulønnet hjelp sier selv at de trenger hjelp. Dette tilsvarer vel 11 000 personer (Ramm 2000b).

I følge den tidligere refererte undersøkelsen av levekår for sterkt hjelpetrengende tjenestemottakere i eldreomsorgen, vurderte pleierne det slik at vel en tredjedel av de hjemmeboende tjenestemottakerne hadde "altfor lite" hjelp på minst ett område (Slagsvold 1999a). Hvor mye hjelp de pleietrengende eldre får, både av hjemmehjelp og hjemmesykepleie, er avhengig av boform. Eldre i tilrettelagte boliger (omsorgs- og serviceboliger) får mer hjelp enn eldre i vanlige boliger. For tilgangen til hjemmehjelp var det hvilken kommune de eldre bodde i som betydde mest. I en multivariat analyse hadde bostedskommune større forklaringskraft enn fysisk funksjonsevne og andre indikatorer på behov.

4.9. Oppsummering

Fordi helsetilstanden har så stor betydning for den enkeltes handlingsfrihet og livskvalitet, er befolkningens helsetilstand en av de viktigste indikatorene på et godt liv og et godt samfunn, kanskje den aller viktigste. Betydningen av god helse understrekes av den sorg og lidelse som ofte blir konsekvensen når personer som står oss nær, familie eller venner, rammes av sykdom og død. Direkte og indirekte er dårlig helse en utbredt kilde til lidelse.

Hva er så de viktigste utviklingstrekkene i helsetilstanden? Er vi kommet nærmere de erklærte målene om helse for alle; flere og bedre leveår for hele befolkningen? Ser på dødeligheten og hvor lenge vi kan forvente å nyte godt av livets gleder, er det fristende å svare ja. Det er lett å hente fram positive utviklingstrekk. Framfor alt har det vært en betydelig økning i forventet levealder for menn i løpet av de siste 10-15 årene. Og spesielt positivt er det at dødsårsaker som ofte rammer mennesker i ung alder, slik som ulykker og selvmord, er blitt mindre vanlige. Den fra før lave spedbarnsdødeligheten er nesten halvert i løpet av det siste tiåret, i Europa er det nå bare Sverige og Finland som så vidt har lavere spedbarnsdødelighet enn oss. Noen utviklingstrekk har vært mindre positive: Kreftdødeligheten har økt svakt, og på slutten av 1990-tallet ble det igjen registrert en viss økning i tallet på drepte i trafikken, sammenlignet med nivået på midten av tiåret.

Hva med sykeligheten og funksjonsevnen? Her er utviklingstrekkene mer avhengige av hvordan vi måler dem, hvilke indikatorer som brukes. I følge SSBs helse- og levekårsundersøkelser registreres det stadig flere syketilfeller, men det er usikkert i hvilken grad denne økningen skyldes endringer i registreringsmetoder og mer oppmerksomhet, større kunnskaper i befolkningen. Det er særlig muskel-skjelettlidelser og astma og allergier som stadig flere rapporterer at de lider av. Mest alvorlig, og mest metodisk sikker, er økningen i antallet nye tilfeller av kreft. Justert for at befolkningen blir eldre, har antallet nye krefttilfeller økt med 11 prosent på 1990-tallet.

Ser vi på konsekvensene av sykeligheten i form av hjelpebehov og nedsatt funksjonsevne, er bildet lysere. Det er blitt færre eldre som er hjelpetrengende, dvs. som sier at de har store vansker med selv å klare daglige gjøremål som rengjøring, innkjøp, av- og påkledning og personlig hygiene. Bevegelsesevnen er også blitt noe bedre. Det kommer etter hvert til nye generasjoner av eldre som i mindre grad enn tidligere generasjoner er nedslitt av hardt arbeid, og som i større grad har kunnet ta vare på egen helse. Endringene er ikke spesielt store, men tendensen er tydelig nok.

Hva med den psykiske helsetilstanden, blir vi mer ulykkelige og deprimerte som følge av den moderne samfunnsutviklingen, som flere har hevdet? Det er ikke grunnlag for å trekke noen entydige konklusjoner om dette på grunnlag av norske data. Andelen som oppgir at de er plaget av nervøse lidelser eller symptomer har vært nokså stabil, ifølge SSBs helseundersøkelser, fra 1985 til 1995. Blant yngre har det vært en økning av antallet uføretrygdede med psykiske lidelser som diagnose.

I et nokså positivt helhetsbilde, er det noen utviklingstrekk som peker i en mer negativ retning. Ett av dem gjelder bruken av rusgifter. Daglig sigarettrøyking, og høyt konsum av alkohol eller "tyngre" narkotika, er noen av de best dokumenterte risikofaktorene for utvikling av helseproblemer. Andelen dagligrøykere har endret seg lite i senere år, blant ungdom har andelen stort sett vært stabil det siste tiåret. Derimot ser det ut til at både konsumet av alkohol og av noen former for narkotika har blitt større i siste halvdel av 1990-tallet. Med tanke på konsekvensene for helsetilstanden, er det spesielt alvorlig at antallet "sprøytenarkomane" (injiserende narkotikabrukere) trolig er fordoblet. Blant ungdom er det neppe blitt flere sprøytenarkomane, men intervjuundersøkelser tyder på en kraftig økning i de unges alkoholkonsum, samtidig som andelen som sier at de har brukt stoffer som cannabis, amfetamin, ecstacy og kokain er om lag fordoblet i løpet av en femårsperiode.
Sammen med økningen i antallet unge uføretrygdede på grunn av psykiske lidelser, peker disse tallene på mulige marginaliseringsprosesser i noen ungdomsgrupper.

Har alle grupper fått "flere og bedre leveår?" Mye tyder på at forbedringene av levealder og helsetilstand ikke har vært jevnt fordelt mellom forskjellige sosiale grupper. Narkomane er et eksempel på en gruppe som sannsynligvis har forverret sin helsetilstand (økt dødelighet og flere hepatittsmittede). Det er fortsatt betydelige sosiale og økonomiske ulikheter i dødelighet og helsetilstand i det norske samfunnet; det er få tegn til at forskjellene er blitt mindre enn de var tidligere. Jo lavere utdanning og inntekt, jo dårligere fysisk og psykisk helse. Det mest dramatiske uttrykket for dette er ulikhetene innen Oslo, med opptil 11 års forskjell i forventet levealder mellom bydelene. I Oslo indre øst, med en folkemengde som er større enn i Finnmark fylke, er den forventede levealderen for menn under 70 år. De store forskjellene i levealder må ses i sammenheng med andre påfallende forskjeller i levekår mellom øst og vest i Oslo. For eksempel er inntektsforskjellene størst i Oslo, og økningen i inntektsulikheten har også vært sterkere i hovedstaden enn i landet for øvrig. Årsakene til de fortsatte betydelige ulikhetene i helse og dødelighet er sammensatte; en reduksjon av forskjellene forutsetter tiltak på mange plan som går langt utover helsetjenestens virkeområde. Flere undersøkelser har blant annet pekt på at en del sykdommer oppstår som en konsekvens av belastninger og krav i arbeidsmiljøet, spesielt på arbeidsplasser hvor det også er liten frihet og selvbestemmelse. Sykefraværet synes å følge mengden av fysiske belastninger. Sammenhengen mellom inntekt og helse, kanskje som en følge av stress på grunn av økonomiske problemer, peker på den potensielle betydningen av inntekts- og trygdepolitikken.

Samfunnets ressursinnsats i forhold til helse og omsorg har vært økende på 1990-tallet, framfor alt i siste halvdel. Offentlige utgifter til helsemessige ytelser og pleie- og omsorg utgjorde 9 prosent av BNP i 1998, en høyere andel enn i noe annet år på 1980- og 1990-tallet. Antall årsverk har økt betydelig, både innen helsetjenestene og pleie- og omsorgssektoren. Ved sykehusene har det vært en økning i antallet heldøgnsopphold i siste halvdel av 1990-tallet, samtidig som stadig flere behandles poliklinisk. Det ble registrert færre ventelistebrudd i 1999 enn i 1998. Etter en nedgang i første del av tiåret, er det blitt flere brukere av pleie- og omsorgstjenestene, først og fremst innen hjemmesykepleien. På noen områder har det også

vært kvalitetsforbedringer i tjenestetilbudet, blant annet er det blitt flere som har fått enerom på eldreinstitusjonene.

Samtidig er det vanskelig å vurdere i hvilken grad de økte ressursene står i forhold til behovet for tjenester. Som vist er det flere positive trekk i utviklingen av helsetilstanden, men noen former for sterkt behandlingstrengende lidelser øker i utbredelse (kreft), og det er blitt flere eldre over 80 år, den mest behandlingstrengende gruppen. Forventningene til kvalitet og ytelse er sannsynligvis sterkere enn tidligere. Ventelistebruddene i sykehusene er på vei ned, det er likevel 1 av 5 som ikke får behandling innen garantiperioden på tre måneder. Innen eldreomsorgen kan en stille spørsmål ved om utbyggingen av hjemmetjenestene har holdt tritt med det økende behovet. Antallet som får hjemmehjelp har endret seg lite på 1990-tallet. Alt i alt var andelen av de eldre over 79 år som mottok hjemmetjenester omtrent den samme i 1999 som i 1992. De fleste hjelpetrengende eldre ser ut til å få hjelp, men en av tre eldre som får hjelp sier at de har behov for mer hjelp, lønnet eller ulønnet. Forskjellige undersøkelser peker på kvalitetsproblemer innen eldreomsorgen, framfor alt knyttet til tilfredsstillelsen av sosiale behov.

Litteratur

Andresen, Øyvind (1998): Arbeidsmiljø: Flere tidsfrister, rutiner og krav, *Samfunnsspeilet* 1998, 2, Statistisk sentralbyrå, 10-15.

Barstad, Anders (1997): *Store byer, liten velferd? Om segregasjon og ulikhet i norske storbyer*, Sosiale og økonomiske studier 97, Statistisk sentralbyrå.

Barstad, Anders (1999): Det gode liv: Hva synes nordmenn de behøver for å få det bedre? *Samfunnsspeilet* 1999, 4, Statistisk sentralbyrå, 12-18.

Birkeland, Eva, Elin Skretting Lunde, Berit Otnes og Åsne Vigran (1999): *Eldre i Norge*, Statistiske analyser 32, Statistisk sentralbyrå.

Blom, Svein og Jorunn Ramm (1998): Ikke-vestlige innvandreres helse: Ikke flere syke, men når de først blir syke...., *Samfunnsspeilet* 1998, 3, Statistisk sentralbyrå, 6-15.

Borgan, Jens-Kristian (1997): Utstøting gir lavere dødelighet hos yrkesaktive, *Samfunnsspeilet* 1, Statistisk sentralbyrå, 26-32.

Bretteville-Jensen, Anne Line og Einar Ødegård (1999): *Injeksjonsmisbrukere i Norge*, SIFA rapport nr. 4/99, Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning.

Brown, G.W. og Harris, T. (1978): *Social Origins of Depression. A Study of Psychiatric Disorder in Women*, London: Tavistock.

Bø, Tor Petter og Thomas Hugaas Molden (2000): "Arbeid", kapittel 5 i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 81-100.

Courbat, Claude (2000): *Offentlige utgifter til helse og sosiale formål 1980-1998*, Sosialdepartementet.

Dahl, Espen (1995): Hvilken betydning har sosiale ulikheter for helseforhold i Norge? *Tidsskrift for den norske lægeforening*, 9, 115, 1101-1104.

Dahl, Espen (1999): *Hvor går helsevesenet? Om likhet og effektivitet i norsk helsetjeneste.* Det 21. århundrets velferdssamfunn 23, Fafo-rapport 293.

Dahl, Espen og Gunn Elisabeth Birkelund (1999): Sysselsetting, klasse og helse 1980-1995. En analyse av fem norske levekårsundersøkelser, *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 1, 1999, 3-32.

Daatland, Svein Olav (1999): "På vår måte? Norsk eldreomsorg i komparativt perspektiv", *Avslutningskonferansen for Velferd og samfunn 20.-21. april 1999, Foredragene*, Norges forskningsråd, 186-197.

Elstad, Jon Ivar (1981): *Kroniske lidelser og sosial klasse*, arbeidsnotater nr. 170, Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for sosiologi.

Finnvold, Jon Erik (1994): Forebyggende helsearbeid - til de som trenger det mest? *Samfunnsspeilet* 1994, 2, Statistisk sentralbyrå, 40-46.

Finnvold, Jon Erik (1995): Småbarnsfamiliers erfaringer med legetjenesten: Når barna er syke, *Samfunnsspeilet* 1995, 4, Statistisk sentralbyrå, 13-18.

Finnvold, Jon Erik og Rannveig Nordhagen (1996): Helseulikhet i barns første leveår, *Samfunnsspeilet* 1996, 2, Statistisk sentralbyrå, 17-24.

Finnvold, Jon Erik (1997): Brukere av kommunale hjemmetjenester: Får hjelp, savner sosial kontakt, *Samfunnsspeilet* 1997, 2, Statistisk sentralbyrå, 59-68.

Finnvold, Jon Erik (1998): Kan misfornøyde pasienter gi oss bedre helsetjenester, *Samfunnsspeilet* 1998, 3, Statistisk sentralbyrå, 16-27.

Finnvold, Jon Erik (2000): Grunn- og hjelpestønad til astmatiske barn: Er trygdetilbudet rettferdig fordelt? *Samfunnsspeilet* 2000, 2, Statistisk sentralbyrå, 2-11.

Fritzell, Johan og Olle Lundberg (1995): *Income Distribution, Income Change and Health: On the Importance of Absolute and Relative Income for Health Status in Sweden*, Reprint Series No. 452, Stockholm: Swedish Institute for Social Research.

Hagen, Kåre, Anne Berit Djuve og Pernille Vogt (1994): *Oslo: Den delte byen?* FAFO-rapport 161.

Halvorsen, Knut (1999): *Arbeidsløshet som sosialt problem*, Hio-rapport 1999: 13, Høgskolen i Oslo.

Helland, Håvard (1998): *Forebygging av problematferd blant ungdom. En litteraturstudie*, NOVA Rapport 17/98.

Hellevik, Ottar (1999): Hvorfor blir vi ikke lykkeligere? *Samfunnsspeilet* 1999, 4, Statistisk sentralbyrå, 19-27.

Høydahl, Even, Halvard Skiri og Lars Østby (2000): "Befolkning", i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 17-34.

Johansson, Sven-Erik og Jan Qvist (1997): "Dödligheten i olika socioekonomiska grupper 1979-93", i *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995*, Levnadsförhållanden, Rapport nr. 91, Statistiska Centralbyrån, 375-391.

Kirkeberg, Mads Ivar (1997): Barnefamilier i Oslo: Høyest inntekt på Vindern - lavest på Grünerløkka, *Samfunnsspeilet*, 4, Statistisk sentralbyrå.

Kravdal, Øystein (1999): Sosiale forskjeller i kreftoverlevelse, *Tidsskrift for den norske lægeforening*, 11, 119, 1577-1583.

Lohiniva, Johanne B.L. (1999, red.): *Rusmidler i Norge 1999*, Oslo: Rusmiddeldirektoratet og Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning.

Lund, Eiliv (2000): Sosioøkonomisk status, selvvurdert helse og sykdom blant norske kvinner i alderen 45-64 år, *Tidsskrift for den norske lægeforening*, 10, **120**, 1131-1134.

Norges forskningsråd (2000): *Behandling av depresjon i allmennpraksis*, Konsensuskonferanse 9.-10. november 1999, Rapport nr. 14 fra Komiteen for konsensuskonferanseprogrammet, Norges forskningsråd, Området for medisin og helse.

NOU 1998:18: *Det er bruk for alle*, Sosial- og helsedepartementet, Oslo: Statens forvaltningstjeneste.

Nørgaard, Elisabeth (2000): Helseutgifter: Staten betaler stadig mer, *Samfunnsspeilet*, 2, Statistisk sentralbyrå, 12-18.

Pedersen, Willy (1993): Forebyggende foreningsliv? *Tidsskrift for Samfunnsforskning* **34**, 199-218.

Pedersen, Willy (1998): *Bittersøtt. Ungdom, sosialisering, rusmidler*, Oslo: Universitetsforlaget.

Pihl, Anders og Bengt Starrin (1998): Ekonomiska påfrestningar, socialt stöd och ohälsa - en prövning av ekonomi-sociala band modellen, *Socialmedisinskt tidskrift*, 6, 297-304.

Ramm, Jorunn (2000a): "Helse", i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 35-53.

Ramm, Jorunn (2000b): *Eldres hjelpebehov og kilder til hjelp - hva sier de eldre selv?* Upublisert manus, Statistisk sentralbyrå.

Rikstrygdeverket (2000): *Folketrygden. Nøkkeltall 1999*, Statistikk 03/2000, Utredningsavdelingen, Rikstrygdeverket

Robert, Stephanie A. og James S. House (2000): " Socioeconomic Inequalities in Health: Integrating Individual-, Community- and Societal-Level Theory and Research", i Gary L. Arbrecht, Ray Fitzpatrick og Susan C. Scrimshaw (red.): *Handbook of Social Studies in Health and Medicine*, London: Sage Publications, 115-135.

Rognerud, MA og I. Stensvold (1998): *Oslohelsa. Utredning om helse, miljø og sosial ulikhet i bydelene*, Oslo: Oslo kommune - Ullevål sykehus.

Rognerud, Marit, Bjørn Heine Strand og Øyvind Hesselberg (2000): *The Health of Disadvantaged Groups in Norway*, Report 2000:2, National Institute for Public Health.

Ross, Catherine E. og Chia-Ling Wu (1995): The Links between Education and Health, *American Sociological Review*, **60**, 719-745.

Rønningen, Lars (red.): *Samdata sykehus: Sammenligningsdata for somatisk fylkeshelsetjeneste 1998*, 4, SINTEF Unimed NIS Helsetjenesteforskning, Trondheim.

Siegrist, Johannes (2000): " The Social Causation of Health and Illness", i Gary L. Arbrecht, Ray Fitzpatrick og Susan C. Scrimshaw (red.): *Handbook of Social Studies in Health and Medicine*, London: Sage Publications, 100-114.

Skretting, Astrid (1996): *Ungdom og rusmidler. Data fra de årlige spørreskjemaundersøkelsene til Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning*, Rusmiddeldirektoratet/Statens Institutt for alkohol- og narkotikaforskning.

Slagsvold, Britt (1999a): Hva med de hjemmeboende?, *Aldring & Eldre*, 4, 1999, 16-20.

Slagsvold, Britt (1999b): Norsk eldreomsorg: Hvor dårlig er dårlig? *Aldring & Eldre*, 3, 1999, 12-16.

Sosial- og helsedepartementet (1999): Om folkehelsen. Helseminister Dagfinn Høybråtens redegjørelse i Stortinget 10. mai 1999.

Sosial- og helsedepartementet, i samarbeid med Statistisk sentralbyrå og og Statens Helsetilsyn (1999): *Sammenligningstall for kommunene 1999*. Akershus, Østfold, Oslo.

St.meld. nr 37 (1992-1993): *Utfordringer i helsefremmende og forebyggende arbeid*, Sosial- og helsedepartementet.

St.meld. nr. 50 (1998-1999): *Utjamningsmeldinga: Om fordeling av inntekt og levekår i Norge*, Sosial- og helsedepartementet.

St.meld. nr. 28 (1999-2000): *Innhald og kvalitet i omsorgstenestene. Omsorg 2000*, Sosial- og helsedepartementet.

Statens Institutt for folkehelse (1999): *Folkehelserapporten 1999*, Vedlegg til Folkehelsepolitisk redegjørelse, Helseminister Dagfinn Høybråtens redegjørelse i Stortinget 10. mai 1999, Sosial- og helsedepartementet.

Statens tobakkskaderåd (2000): www.tobakk.no/statistikk/index.htm.

Stronks, Karien, H. Dike van de Mheen, Caspar W. N. Looman og Johan P. Mackenbach (1997): Cultural, Material, and Psychosocial Correlates of the Socioeconomic Gradient in Smoking Behavior among Adults, *Preventive Medicine* **26**, 754-766.

Tåhlin, Michael (1989): The value and costs of work: a study of the consequences of wage labour for the individual, *European Sociological Review*, **5**, 2, 115-131.

Vigran, Åsne (2000): "Omsorg", i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 55-68.

Wergeland, Ebba, Kitty Strand og Tor Bjerkedal (1996): Smoking in pregnancy: a way to cope with excessive workload? *Scandinavian Journal of Primary Health Care*, **14**, 21-28.

Wilkinson, Richard (1996): *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*, London: Routledge.

Waal, Helge (1998): Vekkelser og veivalg. Om linjeskiftene i norsk narkotikapolitikk, *Tidsskrift for Velferdsforskning*, 1, **3**, 134-151.

Aalberg, Toril (1998): Norske likhetsverdier i et komparativt perspektiv, *Tidsskrift for samfunnsforskning* 4, 1998, 490-515.

5. DET SOSIALE FELLESSKAPET[39]

Anders Barstad

5.1. Innledning

I dette kapitlet skal vi se nærmere på forskjellige sider ved det som tidligere (kapittel 1) er omtalt som det sivile samfunnet. Det omfatter fellesskap som familie, vennskap, frivillige organisasjoner og selvhjelpsgrupper. Deltaking i en eller flere former for fellesskap er en viktig side ved manges oppfatninger av det gode liv. Som vist i kapittel 2, ønsker flertallet av befolkningen å bruke mer tid til samvær med familie og venner. Noen ønsker også å bruke mer tid til å delta i frivillige organisasjoner. Sosial deltaking gir tilgang til ressurser, slik som informasjon og muligheten for hjelp og støtte fra andre. Videre bidrar deltakingen til å skape mening og identitet for den som deltar. Men deltakingen har også positive ringvirkninger for andre mennesker, for lokalmiljøet og det øvrige samfunnet. Et levende lokalsamfunn forutsetter at mange i samfunnet deltar i frivillige foreninger, er med i dugnader og andre fellesaktiviteter; likeledes forutsetter det demokratiske styringssystemet et minstemål av politisk deltaking i befolkningen.

Det er likevel ikke alle former for sosial deltaking som er av det gode. Sosial kontakt innebærer at en utsetter seg for andre menneskers kontroll og påvirkning på godt og vondt. Den negative påvirkningen kommer for eksempel til uttrykk når familiemedlemmer utøver vold mot andre i familien. Et eget avsnitt er viet utviklingen i volds- og kriminalitetsbildet (kap. 5.4). Begrepet sosial støtte brukes ofte som betegnelse på det positive innholdet i sosiale kontakter. Den følelsesmessige støtten fra personer som står en nær regnes som spesielt viktig for selvfølelsen. I dette kapitlet skal vi se spesielt på hvor mange som yter uformell hjelp og omsorg til slekt og venner (kap. 5.3).

5.2. Husholdning, familie, vennskap og naboskap

Et oversiktsbilde
Mange synes å være både pessimistiske og bekymrede med hensyn på utviklingen av sosial deltaking og fellesskap i dagens samfunn. Det store flertallet av befolkningen mener at samfunnet er blitt "kaldere" de siste årene, det vil si at folk føler mindre ansvar for hverandre (Langeland mfl. 1999). At folk ikke har tid til overs for andre mennesker blir angitt som den viktigste årsaken til et kaldere samfunn. Men er det virkelig slik, er det blitt mindre fellesskap og kontakt mellom mennesker de siste par tiårene?

Flere bor alene...
Innenfor husholdningen og kjernefamilien har det skjedd en utvikling som isolert sett peker i retning av mindre fellesskap. Det er blitt stadig mer vanlig å bo alene på 1980- og 1990-tallet. Ifølge Levekårsundersøkelsen 1980 bodde 12 prosent av den voksne befolkningen alene, en andel som hadde økt til 19 prosent i 1998 (figur 5.1). Folke- og boligtellingene viser at andelen enpersonhusholdninger ble fordoblet fra 1970 til 1990 (Noack og Keilman 1993).

[39] Kapittel 5.1, 5.2, 5.5 og 5.6 er i stor grad basert på Barstad (2000a)

Denne utviklingen skyldes flere forhold. En viktig grunn til at flere bor alene, er at parforhold oppløses oftere enn tilfellet var for 15-20 år siden. Antallet skilsmisser har økt sterkt inntil nylig (se nedenfor). Samtidig er det blitt langt mer vanlig å bo sammen uten å være gift. Samboerforhold oppløses lettere og er mindre varige enn ekteskapene (Texmon 1999). Den sterke veksten i de nye samlivsformene bidrar derfor til at flere samliv (gifte og samboende sett under ett) oppløses. Det er blitt færre som til enhver tid lever i et parforhold (jf. figur 5.3 nedenfor). At flere bor alene har antakelig også sammenheng med høyere levestandard og kulturelle endringer (jf. begrepet "individualisering", omtalt i kapittel 1). Personer som ikke lever i samliv bor i større grad alene enn før.

..men flere har gode og fortrolige venner

Utviklingen i det sosiale kontaktmønsteret har likevel langt fra vært entydig negativ. Den mest påfallende endringen i positiv retning de siste 15-20 årene er at stadig flere sier de har en fortrolig venn utenom sin egen familie. Fortrolig venn er definert som "noen som står deg nær og som du kan snakke fortrolig med". I 1998 var det 16 prosent av den voksne befolkningen som manglet en slik venn, sammenlignet med 27 prosent på begynnelsen av 1980-tallet (figur 5.1).

I tillegg har det vært en jevn nedgang i andelen som sier at de sjelden er sammen med eller er helt uten "gode venner". Det er blitt mer vanlig å ha hyppig vennekontakt. I 1998 oppgav vel 7 av 10 at de var sammen med gode venner minst ukentlig, en økning fra 6 av 10 i 1980. Vi vet ikke så mye om varigheten av vennskapene, men vennskap som beskrives som nære og fortrolige har ofte en betydelig grad av varighet. Vel 60 prosent av dem som hadde fortrolige venner, oppgav i 1995 at ett eller flere av disse vennskapene hadde vart i 10 år eller mer.

Stabil familie- og nabokontakt

Familie regnes her som foreldre, søsken og egne barn som er over 15 år. 14 prosent av befolkningen hadde i 1998 sjelden eller ingen kontakt med slike nære familiemedlemmer, omlag like mange som i 1980. Lavere dødelighet har ført til at det gradvis er blitt flere som har foreldre i live. I 1973 hadde seks av ti i den voksne befolkningen foreldre i live, i 1998 sju av ti. For øvrig har kontakthyppigheten med foreldrene endret seg lite, det samme gjelder kontakten med søsken. Kontakten med voksne barn som har flyttet hjemmefra er blitt noe hyppigere. 69 prosent av foreldre med voksne barn utenfor husholdningen traff barna minst ukentlig i 1998, sammenlignet med 63 prosent i 1980.

Omkring en firedel av den voksne befolkningen kjenner ingen husstander/familier i nabolaget så godt at de besøker eller får besøk av dem. Målt på denne måten har det ikke skjedd noen endringer i nabokontakten i løpet av 1980- og 1990-årene. I levekårsundersøkelsene 1987 og 1995 ble intervjupersonene spurt om hvor ofte de var sammen med naboer. Hyppig nabokontakt ble litt mindre vanlig i løpet av perioden. Andelen som minst ukentlig var sammen med naboer ble redusert fra 42 prosent i 1987 til 36 prosent i 1995.

Figur 5.1. Utvikling i andel aleneboende og i ulike former for svak sosial kontakt. Personer 16-79 år. 1980-1998. Prosent

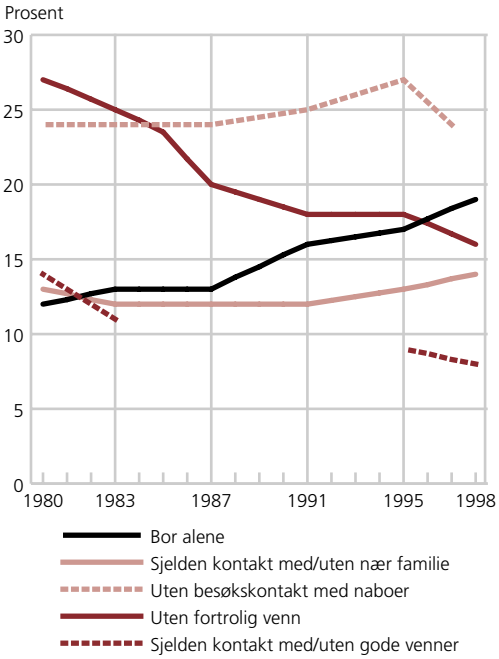

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Endringene fra 1980 til 1998 peker alt i alt i retning av en forskyvning i det sosiale kontaktmønsteret. Mens de sosiale relasjonene innen husholdningen er blitt mindre stabile og omfattende, har nære, fortrolige relasjoner utenfor husholdningen blitt mer vanlige. I tråd med dette viser tidsnyttingsundersøkelsene at vi tilbringer mindre tid i boligen enn tidligere. Også tiden som tilbringes i nærmiljøet er redusert (Haraldsen og Kitterød 1992, Andersen 1993).

Forskyvningene i det sosiale kontaktmønsteret har mange årsaker. At flere oppgir at de har "fortrolige" venner gjenspeiler etter alt å dømme sosiale realiteter, ikke bare endringer i kulturelle uttrykksformer. Når flere bor alene, er det naturlig at flere søker sine kontakter utenfor husholdet. Det kan også se ut til at en mer "kontinental" fritidskultur har fått innpass i Norge, ved at flere enn tidligere går på dans og oppsøker restauranter og kafeer (se kapittel 3). At yrkesdeltakingen, og dermed den sosiale kontaktflaten, har økt blant kvinner, kan være en av forklaringene på at andelen med fortrolige venner har økt spesielt mye blant kvinner. Dessuten er det blitt stadig flere, særlig kvinner, som tar høyere utdanning. Fellesskapet i utdanningsinstitusjonene gir rikelig grobunn for vennskap.

Internasjonale sammenligninger

Det er sparsomt med internasjonale, sammenlignende undersøkelser på dette området. Metodeproblemene er dessuten store, det er vanskelig å avgjøre om ord og uttrykk betyr det samme i ulike kulturer. En sammenligning av undersøkelser i regi av Eurostat med den norske levekårsundersøkelsen, tyder på at hyppig vennskapskontakt er noe mer vanlig i Norge enn i de fleste EU-landene (Vogel 1997). Sammenligningen viser også at den gjennomsnittlige husholdningsstørrelsen er forholdsvis lav i Norge; den lave husholdningsstørrelsen er del av et "nordisk" mønster. Husholdningene har betydelig flere medlemmer i land som Spania, Irland og Hellas. Andelen som lever som samboere er også høyere i Norge enn gjennomsnittet for EU-landene, men lavere enn i Danmark og Sverige.

Gjennom de internasjonale verdiundersøkelsene er befolkningen i en rekke forskjellige land spurt om de mener en kan stole på de fleste mennesker. Høy grad av mellommenneskelig tillit er av flere forskere blitt framhevet som en av de viktigste ressursene et samfunn kan være i besittelse av; en sosial kapital av kanskje vel så stor betydning som økonomisk kapital. Av de 65 landene som inngår i verdiundersøkelsene, har Norge den høyeste andelen, 65 prosent, som svarer ja på spørsmålet om en kan stole på de fleste (Inglehart og Baker 2000). Også i de andre nordiske landene er det en høy andel som svarer ja på spørsmålet om mellommenneskelig tillit. I land som Tyrkia, Filippinene og Brasil er det om lag 5 prosent eller færre som mener at en kan stole på de fleste.

Nærmere om endringer i hushold- og familiestruktur

En rekke forhold fører til at den gjennomsnittlige husholdningen er blitt stadig mindre. I tillegg til det som allerede er nevnt, kommer den langsiktige nedgangen i fødselshyppigheten (inntil 1983) og i alderen ved flytting hjemmefra, samt økningen i levealder. Disse prosessene har pågått stort sett gjennom hele vårt århundre.

Figur 5.2. Andel som bor alene, og andel med liten familiekontakt, blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1980 og 1998. Prosent.

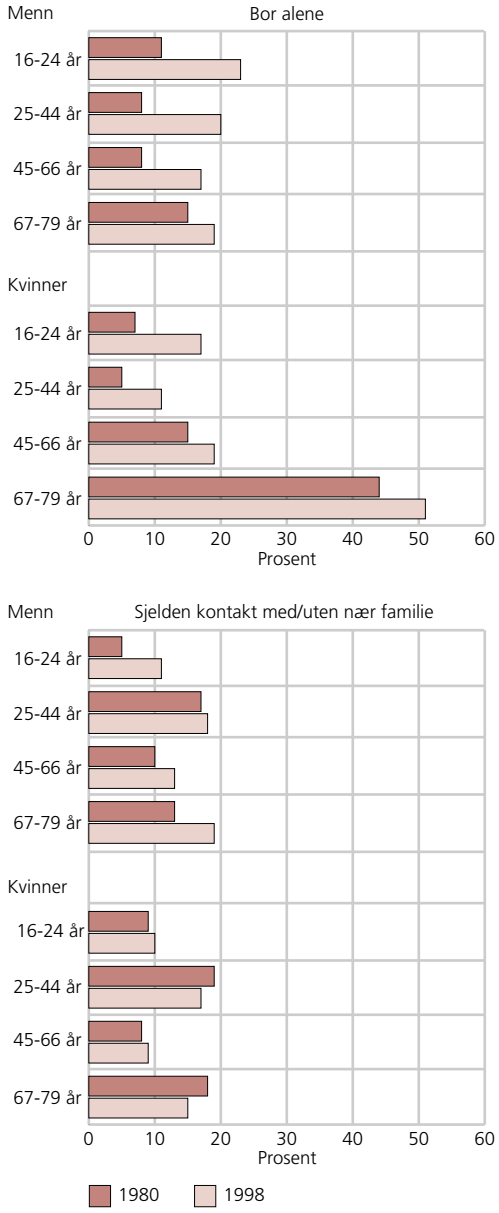

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Hvor vanlig det er å bo i en énpersonhusholdning varierer betydelig med kjønn og alder. Endringene er små i den gruppen hvor det er mest vanlig å bo alene: de eldre kvinnene. Halvparten av kvinner i alderen 67-79 år er aleneboende, blant kvinner som er 80 år og eldre bor vel sju av ti alene. Blant kvinner under 45 år, og blant menn i alle aldersgrupper med unntak av de eldste, er andelen som bor alene fordoblet og vel så det i perioden fra 1980 til 1998 (figur 5.2).

I løpet av de siste 15-20 årene har det skjedd få endringer i kontakten med familien for de fleste aldersgrupper. Blant unge menn i alderen 16-24 år og blant eldre menn mellom 67 og

79 år var andelen med liten familiekontakt noe høyere i 1998 enn i 1980. For kvinner i alderen 67-79 år peker tendensen svakt i motsatt retning. Dette skyldes at det er blitt flere eldre kvinner som har god kontakt med voksne barn. En relativt høy andel av kvinnene som ble født i det første tiåret av århundret forble ugifte og fikk aldri barn. Verken før eller senere har barnløsheten vært så høy i Norge som for disse kullene (Østby 1995). Om lag hver femte kvinne født i 1910 forble barnløs, for dem født i 1920 var andelen sunket til 14 prosent. Blant dagens middelaldrende kvinner er andelen barnløse i underkant av 10 prosent (Noack og Texmon 1990, Noack 1999).

Om kontakten med nær familie utenfor egen husholdning har endret seg lite, har det skjedd store endringer i selve familiestrukturen[40]. Etter 1980 har de mange samboerforholdene for alvor satt sitt preg på familielivet, særlig blant unge mennesker. Antallet samboerpar er anslått til om lag 250 000 i 1999, mens det er registrert 840 000 ektepar. Av dem som lever i et parforhold, er samboerne i flertall blant personer under 30 år, mens andelen gifte øker med alderen. I figur 5.3 er data fra ulike utvalgsundersøkelser satt sammen for å gi et best mulig bilde av hvordan omfanget av samboerforhold har utviklet seg.

Figur 5.3. Kvinner 20-44 år, etter samlivsform 1977 og 1999

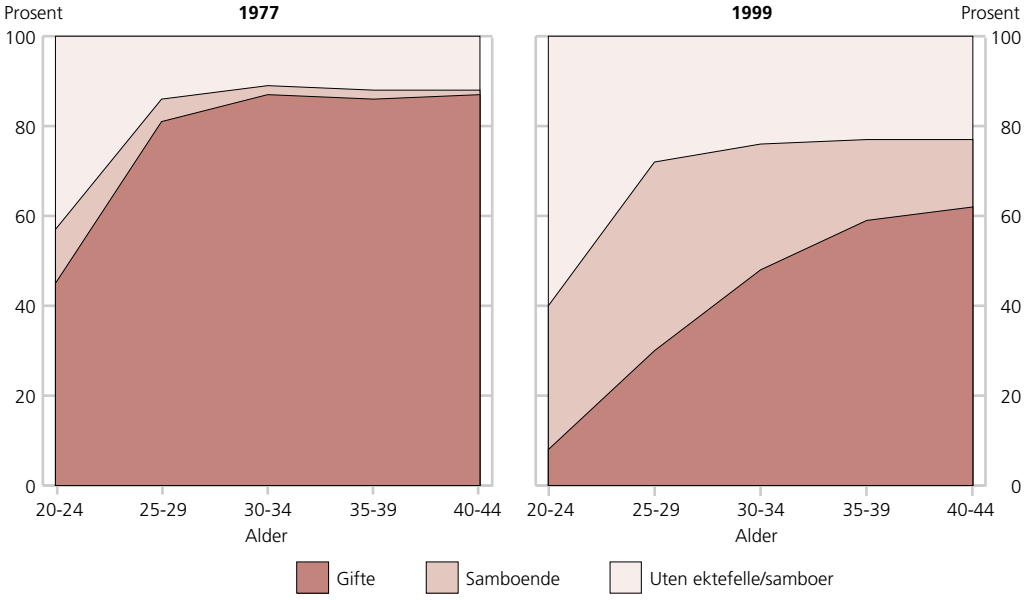

Kilder: Fruktbarhetsundersøkelsen 1977, Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 og Omnibusundersøkelsen 1999, Statistisk sentralbyrå

For 20 år siden var samboerforhold ikke uvanlig blant de yngre (12 prosent av kvinnene mellom 20 og 24 år levde i samboerforhold). 20 år senere er det blitt vanlig i alle aldere under 45 år, og det er heller ikke sjeldent blant dem som er eldre. Andelen kvinner i denne aldersgruppen som er gift har sunket sterkt i perioden, fra 73 prosent i 1977 til 44 prosent i 1998.

Det har skjedd en dramatisk nedgang i *giftermålshyppigheten* de siste tiårene. Blant 1 000 19-årige jenter var det hvert år på slutten av 1960-tallet 130 som giftet seg. I 1998 var det derimot bare 10 pr. 1 000. Det har imidlertid vært en liten økning både i 1997 og 1998, etter at

[40] Det følgende avsnittet om familiestrukturen bygger i det vesentlige på Høydahl m.fl. 2000

det i 1996 var bare 7 pr. 1000 19-årige jenter som giftet seg. Den langsiktige trenden er imidlertid nedgang i alle aldersgrupper, men minst blant de eldste. De aller siste årene har antallet ekteskap økt, mest som følge av at flere har nådd gifteferdig alder, men det har også vært oppgang i giftermålshyppigheten i alderen 30-44 år for begge kjønn. Giftermålshyppigheten har imidlertid endret seg lite for kvinner i 20-årene. Det at flere gifter seg er antageligvis en gjeninnhenting av utsatte giftermål. Oppgangen er uansett ikke sterkere enn at vi må gå ut fra at samboerforhold for mange etter hvert oppfattes som et mer permanent alternativ til ekteskap.

Antallet *oppløste ekteskap* økte fortsatt gjennom 1980-årene, og det var årlig økning til og med 1993. Etter 1994 har det imidlertid vært en nedgang både i antallet skilsmisser og andelen av ekteskap som blir oppløst. Det skilsmissemønsteret vi hadde i 1998 tilsier at dersom det holder seg, vil 42 prosent av dem som giftet seg det året, før eller senere bli skilt. Så høye skilsmisseandeler er foreløpig ikke registrert for noe ekteskapskull. Den høyeste andelen som var registrert i 1997, var 26 prosent for ekteskap inngått i 1974, og denne andelen må antas å vokse noe i årene som kommer. Vi har ingen tilsvarende statistikk for samboere som flytter fra hverandre. Utvalgsundersøkelser tyder som nevnt på at samboerforhold er langt mindre stabile enn ekteskap. Slike studier av samboerskap har påvist at samboerforhold i gjennomsnitt blir oppløst fire til fem ganger så hyppig som ekteskap, men at forskjellen er mindre dersom samboerskapet har vart noen år (Texmon 1999).

På tross av de store endringene i familiestrukturen, har *fødselstallet* på 1980- og 1990-tallet holdt seg på et forholdsvis høyt nivå. Utover på 1980-tallet steg det samlede fruktbarhetstallet til 1,89 i 1989, og varierte deretter med bare noen få hundredeler rundt dette nivået fram til og med 1997. I 1998 sank imidlertid nivået til 1,81, og hadde med dette sunket fire prosent i løpet av to år. Foreløpig er det for tidlig å si om dette er innledningen til en synkende tendens. I europeisk sammenheng er det norske fruktbarhetstallet høyt. Av de større landene er det bare Irland som har et høyere nivå (se nærmere omtale i kapittel 8).

Konsekvenser av endringer i hushold- og familiestruktur
Er familien i krise? Tall som dokumenterer en langsiktig utvikling med færre barn, færre ekteskap, flere samboerskap og hyppigere samlivsbrudd, kan tas som bevis på at familien som institusjon er i krise. Eller viser det tiltagende mangfoldet i måter å bo sammen på at familien heller er fleksibel og overlever ved å endre form og innhold (Noack 1999)? For mange innebærer sannsynligvis endringene i familieformene at mulighetene for valg og individuell tilpasning er blitt større.

Det er imidlertid konsekvensene for barna som har vakt mest bekymring. Er det barna som må betale regningen for de voksnes valgfrihet? For barna har den nye familie- og husholdningsstrukturen ført til at deres familieliv er preget av flere endringer enn tidligere. Fortsatt er det likevel slik at av om lag én million barn i alderen 0-17 år, lever to av tre sammen med gifte foreldre, ytterligere 13 prosent lever sammen med samboende foreldre, 16 prosent lever sammen med enslig mor og bare 2 prosent sammen med enslig far. Gruppen 'enslig mor' (og far) omfatter her også mødre (fedre) som er samboende med en annen enn barnets andre forelder. Hvor stor denne gruppen er, vet vi ikke. I alt levde 78 prosent av de hjemmeboende barna sammen med begge sine foreldre per 1. januar 1999, en andel som har sunket fra 83 prosent i 1986 og 81 prosent i 1991. 82 prosent av barna har søsken i familien.

Figur 5.4. Barn 0-17 år, etter alder og familietype. 1. januar 1999. Prosent

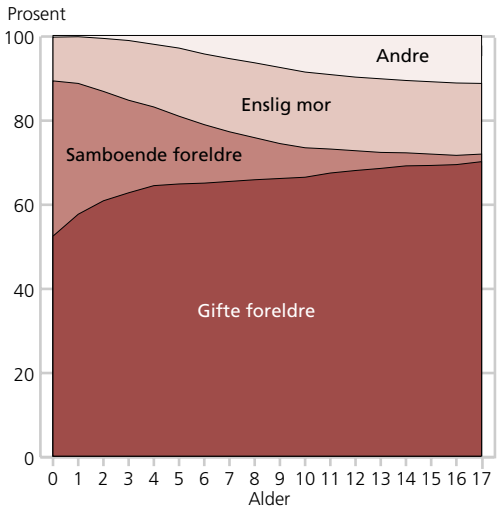

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

Det er store aldersvariasjoner i dette mønsteret. Blant barn under ett år lever 52 prosent sammen med gifte foreldre og ytterligere 37 prosent med samboende foreldre. Andelen som lever med samboende foreldre, synker jo eldre barnet er. Det skyldes dels at mange av foreldrene enten gifter seg eller flytter fra hverandre når barna blir eldre, og dels at samboerskap ikke har vært like utbredt blant foreldrene til de eldste barna. Bare knapt 2 prosent av 17-åringene har samboende foreldre.

Andelen som lever sammen med gifte foreldre har sunket ganske jevnt de siste tiårene, men denne familieformen er fortsatt den klart vanligste for barn i alle aldere. I årene som kommer vil nok andelen som bor sammen med begge foreldrene fortsette å synke, fordi stadig flere barn vil oppleve at foreldrene skiller lag. Selv når det er barn inne i bildet, viser forskningen at samboerforholdet er mindre stabilt enn ekteskapet. Risikoen for samlivsbrudd er vel tre ganger så stor for samboere med barn som for ektepar med barn. Andelen barn som fødes utenfor ekteskap er nå på rask vei mot 50 prosent, etter å ha ligget mellom 5 og 10 prosent helt fram til midt på 1970-tallet. Tall fra Medisinsk fødselsregister viser at det aller meste av oppgangen skyldes fødsler der foreldrene er samboende. Fødte av enslige mødre i tradisjonell forstand utgjør under 10 prosent.

Forskning utført i Norge viser at to av tre barn klarer seg godt etter en skilsmisse, men at det er en tredjedel som får problemer. De som får problemer har ofte måttet flytte fra hjemmet eller har foreldre som ikke klarer å samarbeide (Moxnes 1999). Også forskning gjennomført internasjonalt tyder på at skilsmisser kan øke sannsynligheten for problemer, selv om de fleste klarer seg bra.

Mer isolasjon og ensomhet?

Hvor mange er sosialt isolerte i det norske samfunnet, og blir det flere sosialt isolerte over tid? Begrepet sosial isolasjon er vanskelig å definere; hvor liten kontakt skal en ha før det er rimelig å snakke om isolasjon? På grunnlag av levekårsundersøkelsene, blir sosial isolasjon her definert på to måter. I det første målet defineres sosialt isolerte som dem som bor alene og

verken treffer nære familiemedlemmer (foreldre, søsken, voksne barn) eller gode venner så ofte som ukentlig. I 1998 utgjorde denne gruppen bare vel 1 prosent av den voksne befolkningen. Det er ingen tegn til at denne gruppen er blitt større over tid (tabell 5.1). I det andre målet defineres sosialt isolerte som personer som verken lever i samliv eller har en fortrolig venn utenom egen familie. 4 prosent av befolkningen i aldersgruppen 16-79 år, om lag 120 000 personer, manglet disse formene for nære relasjoner i 1998; i 1980 var den tilsvarende andelen 8 prosent.

Det er en tendens til at eldre kvinner er mindre sosialt isolerte enn tidligere. Blant kvinner i alderen 67-79 år var andelen som bodde alene og ikke hadde omgang med nær familie og venner 7 prosent i 1980 og 4 prosent i 1998. Andelen blant de eldre kvinnene som verken lever i samliv eller har en fortrolig venn, ble redusert fra 30 til 10 prosent i løpet av den samme perioden. Bare det siste av disse utviklingstrekkene er imidlertid statistisk sikkert. Som tidligere vist, har økningen i andelen som bor alene vært mindre blant de eldre kvinnene enn i befolkningen for øvrig, og det er blitt færre av de eldre kvinnene som har liten kontakt med voksne barn. Flest sosialt isolerte finner en blant menn og kvinner som er 80 år og eldre. Fordi spørsmålene i levekårsundersøkelsen ikke omfatter alle former for slektskontakt, er det grunn til å tro at omfanget av sosial isolasjon blant de eldre overvurderes. Det er for eksempel vist at blant en gruppe barnløse eldre over 80 år hadde så mange som fire av ti en nevø eller niese som nærmeste kontaktperson (Gautun og Romøren 1992).

Tabell 5.1. Andel som bor alene og har liten kontakt med familie og venner[1], og andel som verken er gift, samboende eller har en fortrolig venn[2], i grupper for kjønn og alder. 1980 og 1998. Prosent

	Bor alene, ikke ukentlig kontakt med familie/venner		Ikke i samliv og uten fortrolig venn	
År	1980	1998	1980	1998
Menn				
16-24 år	0	-	16	6
25-44 år	1	0	5	4
45-66 år	1	2	6	4
67-79 år	3	5	10	11
80 år og eldre	..	10	..	24
Kvinner				
16-24 år	-	1	4	2
25-44 år	0	0	2	1
45-66 år	2	2	8	3
67-79 år	7	4	30	10
80 år og eldre	..	5	..	27
Alle 16-79 år	1	1	8	4

[1]Kontakt med nær familie og gode venner sjeldnere enn ukentlig. Inkludert dem som ikke vet om de har en en god venn. [2]Inkludert dem som ikke vet om de har fortrolig venn

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1980 og 1998, Statistisk sentralbyrå

Ensomhet
Hva vet vi om det subjektive savnet av sosial kontakt? Ifølge Levekårsundersøkelsen 1998 er det 4 prosent av befolkningen som ofte føler seg ensomme, mens noe over en femdel av befolkningen er ensomme ofte eller av og til. Siden spørsmålet om ensomhet er stilt i et intervju ansikt til ansikt, må vi regne med en viss underrapportering. I en spørreskjemaundersøkelse fra Oslo midt på 1980-tallet oppgav mer enn dobbelt så mange, 10 prosent, at de ofte følte seg ensomme (Thorsen 1990). Hvem er så de ensomme? Blant kvinner er det aldersgruppene fra 67 år og oppover som skiller seg ut, blant menn aldersgruppen over 80 år. Nesten uansett alder og kjønn er aleneboende mer ensomme enn gjennomsnittet av befolkningen. Særlig mange ensomme finner vi blant middelaldrende og eldre aleneboende. Tapet av ektefellen bidrar sannsynligvis til ensomhetsopplevelsen blant mange eldre. Av kvinner 67 år og eldre som bor alene tilhører vel åtte av ti enkestanden.

Levekårsundersøkelsene tyder på at ensomme og isolerte personer har færre økonomiske ressurser enn andre (Barstad 2000b). Sammenhengen mellom isolasjon og dårlig økonomi består selv om vi tar hensyn til andre egenskaper som skiller de isolerte fra befolkningsgjennomsnittet. En viktig del av forklaringen er sannsynligvis at isolerte personer i liten grad nyter godt av de økonomiske fordelene ved å dele en husholdning med andre. I tillegg kan dårlig økonomi sette grenser for den sosiale aktiviteten, og bidra til at en mister selvtillit og sosial status.

Sosialhjelpsmottakere er en gruppe som har betydelige økonomiske problemer, og mange av dem gir uttrykk for følelser av ensomhet. Snaut fem av ti sosialhjelpsmottakere under 45 år oppgir at de ofte eller av og til er ensomme, sammenlignet med to av ti i befolkningen som helhet i samme aldersgruppe (Levekårsundersøkelsen 1995).

Det er få undersøkelser som kan si noe om ensomhetsfølelsen øker eller minker i utbredelse i samfunnet. Slike undersøkelser er også vanskelige å tolke, siden det er tenkelig at under-rapporteringen av slike følelser blir mindre over tid. De norske "verdiundersøkelsene" viste en svak økning fra 1982 til 1990 i andelen av befolkningen som hadde følt seg "svært ensom eller fjern fra andre" i løpet av de siste ukene før intervjuet (fra 10 til 13 prosent, se Barstad 1993). Også ulike nordiske undersøkelser av ensomhet blant eldre kan tyde på en økning over tid (Thorsen 1990).

At ensomhetsfølelsen skulle bli mer utbredt, virker overraskende med tanke på at kontakthyppigheten har økt på mange områder og at flere har fortrolige venner. Men som vist er det blitt flere aleneboende og flere skilte og separerte. Dette er grupper som er mer ensomme enn andre. Andelen ensomme blant de aleneboende er mer enn dobbelt så høy som i befolkningen som helhet. Flere samlivsbrudd og flere aleneboende kan derfor bety mer for utbredelsen av ensomhet enn den økte kontakthyppigheten utenfor husholdet. I den nevnte undersøkelsen fra Oslo var det mangelen på ektemake/partner, og "å komme hjem til tom bolig", som oftest ble oppgitt som årsaker til ensomhet (Thorsen 1990). Det kan også ha skjedd kulturelle endringer som innebærer at vi har større forventninger til innholdet i de sosiale kontaktene enn tidligere.

Ikke-vestlige innvandrere mer ensomme enn nordmenn
På mange områder er den sosiale deltakingen blant ikke-vestlige innvandrere lavere enn blant nordmenn. Framfor alt er ikke-vestlige innvandrere betydelig mindre integrerte i arbeidslivet.

Flertallet av de ikke-vestlige innvandrerne, seks av ti, har en god norsk venn. Blant pakistanere, som har vært i Norge i gjennomsnittlig 16 år, er det likevel fremdeles nesten halvparten som ikke har en god norsk venn (Blom og Ritland 1997). Organisasjonsdeltakingen er også relativt lav.

På denne bakgrunn er det ikke overraskende at flere ikke-vestlige innvandrere enn nordmenn føler seg ensomme. Vel fire av ti ikke-vestlige innvandrere sier at de ofte eller av og til føler seg ensomme, om lag dobbelt så mange som blant nordmenn. Både den forholdsvis svake integrasjonen i yrkeslivet og liten kontakt med norske venner bidrar til innvandrernes ensomhetsfølelse (Blom 1997). Det har også betydning at mange innvandrere bor langt fra hjemlandet, og derfor har liten kontakt med foreldre og søsken.

Er det lett å få hjelp fra andre?
I Levekårsundersøkelsen 1998 ble de intervjuede spurt om de opplevde det som lett eller vanskelig å få hjelp fra familie, slekt eller venner i to forskjellige situasjoner: En vanskelig økonomisk situasjon, hvor de for eksempel kunne få behov for å låne penger, og en vanskelig psykisk situasjon, hvor de kunne ha behov for støtte. Det store flertallet gav uttrykk for at det var lett å få hjelp, 75 prosent mente det var lett å få økonomisk hjelp og 84 prosent at det var lett å få støtte i en vanskelig psykisk situasjon.

Opplevelsen av å ha tilgang til økonomisk og medmenneskelig støtte er omtrent den samme for menn og kvinner. Derimot synker tilgangen noe med økende alder. De eldre opplever i større grad enn yngre at det er vanskelig å få hjelp i økonomisk og psykisk belastende situasjoner. De intervjuede ble også spurt om hvem de ville kontakte for å få økonomisk og medmenneskelig hjelp. Nær familie (foreldre, søsken, barn) er den desidert viktigste kilden til hjelp, både av økonomisk og medmenneskelig art. Både i en vanskelig økonomisk og i en vanskelig psykisk situasjon ville åtte av ti henvendt seg til den nærmeste familien for å få hjelp. Bare 9 prosent ville henvendt seg til venner hvis økonomien var vanskelig. Venner er viktigere som kilde til medmenneskelig hjelp; en av tre ville kontaktet venner for å få hjelp i en vanskelig psykisk situasjon.

5.3. Tar vi mindre vare på hverandre? Uformell hjelp og omsorg

Det er vanskelig å si hvor mye tid som brukes til uformell omsorg, men mye tyder på at uformell omsorg til eldre og funksjonshemmede utgjør minst like mange årsverk som den offentlige omsorgen i og utenfor institusjon, kanskje opp til det dobbelte (Vigran 2000). Det kommer an på hva man regner som uformell omsorg og hvordan man måler den. Det er heller ikke lett å avgjøre om det gis mer uformell omsorg til eldre og funksjonshemmede i dag enn for 10 eller 20 år siden. Tidsnyttingsundersøkelsene 1980 og 1990 tyder på at omfanget har vært nokså stabilt, men at vi har fått en noe jevnere fordeling av det uformelle omsorgsarbeidet enn tidligere. Det er blitt flere omsorgsytere, samtidig som omsorgsinnsatsen pr. omsorgsgiver er redusert. Levekårsundersøkelsene bekrefter dette inntrykket. Andelen som svarer at de regelmessig gir ulønnet hjelp til syke, funksjonshemmede eller eldre utenfor husholdningen, økte fra 9 prosent i 1983 til 17 prosent i 1995 (tabell 5.2). En sammenligning av Levekårsundersøkelsen 1998 om helse med Helseundersøkelsen 1985 viser det samme. Sammenlignet med 1985, var det i 1998 flere av de aller eldste som regelmessig fikk ulønnet hjelp fra naboer, slekt eller venner ved sykdom (Ramm 2000). I 1998 mottok én av fire 80 år

og over hjelp, mens 14 prosent mottok slik uformell hjelp i 1985. Omsorgen innen husholdet ser derimot ikke ut til å ha økt på 1980- og 1990-tallet, som er naturlig med tanke på den svake økningen i andelen som bor alene (Ramm 2000).

En undersøkelse av et landsrepresentativt utvalg personer født i 1946, som hadde minst en av foreldrene i live, viser at det store flertallet av disse har gitt en eller annen form for hjelp til foreldrene i løpet av den siste måneden. Den vanligste formen for hjelp er av praktisk art: kjøring, reparasjoner, hagearbeid o.l. (Gautun 1999: 28). En av grunnene til at så mange kan yte hjelp, er at de fleste bor i nærheten. Nesten 7 av 10 bor under 1 times kjøring fra foreldrene. Annen forskning viser at halvparten av dem som er i begynnelsen av 40-årene og fortsatt har foreldre i live, bor innenfor en radius av 20 kilometer fra foreldrehjemmet (Noack 1997). Og jo nærmere barna bor, jo mere hjelper de til. Det store flertallet vurderer for øvrig kvaliteten på de offentlige omsorgstjenestene som god. Men mange mener at foreldrene trenger mer hjelp fra det offentlige. Nesten halvparten av dem som har mødre som mottar hjemmetjenester mener at mor trenger mer kommunal hjemmehjelp eller hjemmesykepleie (Gautun 1999: 36). Som vi har sett i kapittel 4, deles denne oppfatningen av mange pleiere, dessuten er det en betydelig andel av de eldre selv som mener at de behøver mer hjelp, offentlig eller privat.

Uformell omsorg er vanligvis ubetalt, men omsorgsgiveren kan få en viss økonomisk godtgjørelse, for eksempel ved at den som gir omsorg til eldre slektninger eller funksjonshemmede barn, mottar omsorgslønn fra det offentlige. Stadig flere pårørende har fått innvilget omsorgslønn, i 1998 4 600 personer. Alt i alt økte trolig antallet årsverk gitt av pårørende og betalt av det offentlige (med lønn som hjemmehjelp eller omsorgslønn) på 1990-tallet. Fra 1992 til 1994 økte antall betalte årsverk fra 700 til 1200. Etter 1994 mangler vi opplysninger om antall årsverk utført av personer med omsorgslønn.

Tabell 5.2. Andel personer 16-79 år som regelmessig gir ulønnet hjelp til personer utenfor husholdningen, gjennomsnittlig antall timer pr. uke pr. giver (et fåtall som oppgav mer enn 35 timer pr. uke er holdt utenfor) og for alle. 1983-1995.

	Andel som gir hjelp	Gjennom-snittlig tid pr. giver	Gjennom-snittlig tid for alle
År			
1983	9	5,5	0,5
1987	12	4,7	0,6
1991	11	4,6	0,6
1995	17	4,1	0,7

Kilde: Kitterød 1996

Selv om flere får uformell omsorg, mottar det store flertallet av de eldre ingen regelmessig ulønnet hjelp fra kilder utenfor husholdningen. I 1995 var det 75 prosent av hjelpetrengende, aleneboende eldre som ikke fikk noen ulønnet hjelp (hjelpetrengende vil si at de etter eget utsagn trenger hjelp til nødvendige oppgaver i hverdagen: innkjøp, rengjøring eller av- og

påkledning). Denne gruppen er avhengig av offentlig eller privat, lønnet hjelp. For de aleneboende eldre ser det ut til at den offentlige, formelle hjelpen er viktigere enn den uformelle (Ramm 2000).

Fortrenger den offentlige hjelpen privat hjelp?
Susan Lingsom drøfter i sin doktoravhandling den såkalte erstatningsteorien, teorien om at offentlige omsorgstjenester erstatter den private hjelpen, og fører til at det blir gitt mindre hjelp fra slekt, venner eller naboer (Lingsom 1997).

Lingsom finner en viss støtte for erstatningsteorien, men støtten er langt fra entydig. De offentlige omsorgstjenestenes popularitet og utstrakte bruk kan tyde på at omsorgstjenestene har kommet isteden for den private omsorgen. Hun refererer til undersøkelser som viser at nesten halvparten av eldre heller vil motta hjelp med husholdsarbeidet fra offentlige tjenester enn fra voksne barn eller andre private kilder. Som vi har sett er det mer vanlig at aleneboende, hjelpetrengende eldre mottar offentlig enn privat hjelp. Det ser også ut til at den uformelle omsorgsbyrden er lav for de aller fleste som gir hjelp (jf. tabell 5.2), og liten privat omsorgsbyrde er konsistent med erstatningsteorien.

På den andre siden er det også en del forhold som ikke stemmer med erstatningsteorien. Lingsom refererer til en rekke undersøkelser som viser at den uformelle omsorgen har vært bemerkelsesverdig stabil i omfang de siste 20-30 år, på tross av den sterke utbyggingen av de offentlige tjenestene. Hovedendringen har vært at hjelpen deles på flere (som vist i tabell 5.2). Lingsom antyder at dette har sammenheng med at flere eldre bor alene. Selv om økningen i andelen aleneboende eldre ikke har vært så sterk de siste årene, har økningen vært formidabel i et lengre tidsperspektiv. Det er heller ikke slik at eldre som mottar hjemmetjenester får mindre hjelp fra sine voksne barn enn andre eldre. Multivariate analyser, hvor det også kontrolleres for helsetilstand, viser tvert imot at eldre med hjemmetjenester mottar mer hjelp fra sine barn enn dem som ikke får hjelp fra hjemmetjenestene. En av flere mulige forklaringer er at det kan være lettere å motta hjelp fra uformelle kilder når en vet at disse ikke har noe totalansvar for omsorgen.

Når eldre blir tatt hånd av offentlige omsorgsinstitusjoner (sykehjem o.l.), blir den offentlige innsatsen i større grad en erstatning for den private. Den daglige kontakten blir sjeldnere. Men erstatningen er likevel mindre enn en skulle tro. Barn som har foreldre innen institusjonsomsorg oppgir at de har en relativt stor omsorgsbelastning.

Gautun (1999) konkluderer med at offentlig og privat omsorg supplerer hverandre, basert på en egen undersøkelse gjennomført i 1997, av et utvalg personer født i 1946. Foreldre som mottar kommunale hjemmetjenester får mer hjelp enn andre fra sine voksne barn. Dette gjelder selv om det kontrolleres for andre forhold som kan påvirke mengden av hjelp som gis: Geografisk avstand, om mor/far er pleietrengende m.m. Det er heller ikke slik at kvinner og menn med lang arbeidstid stiller mindre opp for sine foreldre enn dem som har kortere arbeidstid.

5.4. Vold og kriminalitet- et økende problem?[41]

Kriminaliteten brukes ofte som en indikator på sosial utstøting og eksklusjon. Angst for kriminalitet, spesielt vold, et et problem for det sivile samfunnet blant annet fordi det lett fører til at forskjellige grupper trekker seg bort fra lokalmiljøets offentlige arenaer.

Statistisk sentralbyrå har to kilder til kunnskap om kriminaliteten: Levekårsundersøkelsene og kriminalstatistikken. Levekårsundersøkelsene viser hvor mange som har vært utsatt for kriminalitet, nærmere bestemt for vold, tyveri og skadeverk. I kriminalstatistikken er utgangspunktet straffbare handlinger som blir oppdaget og anmeldt til politiet.

Begge datakildene har sine svakheter. Mens 110 000 personer oppgav å ha vært utsatt for fysisk vold i Levekårsundersøkelsen 1997, ble det samme året anmeldt 13 000 voldsforbrytelser til politiet. Sammenlikningen etterlater liten tvil om at mørketallene er store i kriminalstatistikken, og at levekårsundersøkelsene gir et mer dekkende bilde av den volden som folk opplever. På den annen side gir kriminalstatistikken et bilde av den volden som folk velger å anmelde til politiet. Til sammen gir kildene grunnlag for å si noe om kriminalitetens omfang og utvikling over tid.

Ingen voldsbølge blant folk flest
I følge levekårsundersøkelsen fra 1997 rapporterte 6 prosent av den voksne befolkningen at de hadde vært utsatt for vold eller trusler om vold det siste året, en økning fra 4 prosent i 1983. Fra 1987 til 1997 har det ikke vært noen statistisk sikker økning av andelen utsatt for trusler eller vold. Ser en bort fra truslene, utgjorde andelen som hadde vært utsatt for vold 2 prosent av befolkningen i 1983 og 3 prosent i 1997. Folk flest er med andre ord ikke nevneverdig mer voldsutsatt i dag enn de var for 10-15 år siden.

Det er særlig de yngre voksne som rapporterer at de har vært utsatt for vold eller trusler om vold. Vel 1 av 8 unge i alderen 16-24 år har vært rammet, både blant menn og kvinner. I forhold til tidligere levekårsundersøkelser har utsattheten økt for unge kvinner og avtatt for unge menn.

Vold eller trusler om vold fordelte seg nokså likt mellom tre arenaer, ifølge de intervjuede: En tredel fant sted i tilknytning til egen og andres bolig, en tredel på skole eller egen arbeidsplass og en tredel på offentlig sted. Mens kvinner oftere oppgir å ha vært ofre for vold i eget hjem eller egen arbeidsplass, er menn i større grad ofre på offentlig sted.

For kvinner hadde 15 prosent av alle voldsepisodene som førte til synlig skade funnet sted i egen bolig. Langt oftere var egen arbeidsplass arena for vold med synlig skade, 46 prosent av volden mot kvinner fant sted der. Dette er sammenfallende med at ansatte i tradisjonelle kvinneyrker, som pleie- og omsorgssektoren, er særlig utsatt for vold. Langt sjeldnere, i 22 prosent av tilfellene, var offentlig sted arena for vold med fysisk skade.

[41] Bygger i stor grad på Hustad (2000)

For menn var eget hjem arenaen i knapt 5 prosent av tilfellene. 38 prosent av voldstilfellene skjedde på egen arbeidsplass, samme andel som på utested eller på gaten.

Figur 5.5. Andelen personer 16-79 år utsatt for vold eller trusler om vold. 1983, 1987, 1991, 1995, 1997.

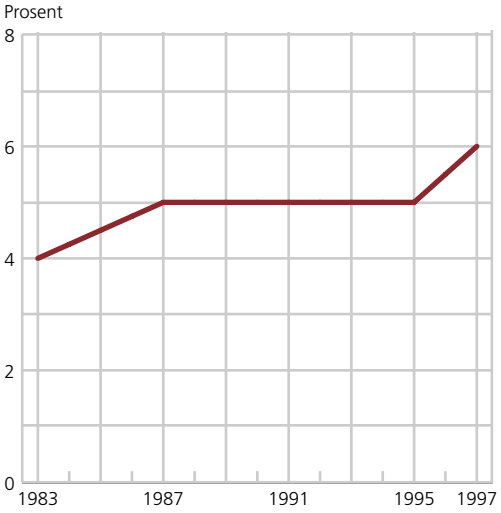

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

En annen kilde til statistikk over voldsutviklingen er det norske skaderegistret, opprettet i 1990 og drevet av Statens institutt for folkehelse. Alle personskader som behandles i sykehus/poliklinikker eller ved legevakter i byene Drammen, Stavanger, Trondheim og Harstad inngår i registret. Fra 1990 til 1997 ble forekomsten av alvorlige voldsskader redusert med 15-20 prosent (Engeland og Kopjar 2000, aldersstandardiserte rater). Forekomsten er særlig høy blant unge menn i alderen 15-24 år. Snaut 4 av 10 skadede kvinner var blitt skadet ved vold i hjemmet, sammenlignet med bare 15 prosent av mennene. Et estimat for hele landet basert på tallene fra skaderegistret, tilsier omtrent 16000 alvorlige voldsskader årlig.

Nylig gjennomførte analyser av registerdata, på grunnlag av politiets sentrale registreringssystem (STRASAK), bekrefter at aldersgruppen 15-24 år er særlig utsatt for vold (Gundersen 2000). I løpet av 1998 ble dessuten ikke-vestlige innvandrere utsatt for et voldslovbrudd nesten tre ganger så ofte som nordmenn; overrepresentasjonen er til stede uansett aldersgruppe. I perioden 1995-1998 hadde unge, ikke-vestlige menn en spesielt høy risiko for å bli registrert som voldsoffer. Risikoen er også noe høyere i sentrale og tettbygde strøk. I Oslo er risikoen for å bli voldsoffer særlig høy i sentrum og i de sentrumsnære østlige bydelene.

Kvinner frykter mest

Utrygghet i form av frykt for å bli utsatt for vold er et utbredt fenomen, og rammer betydelig flere enn antallet som faktisk blir utsatt for slik vold. Frykten er mest vanlig blant kvinner. I 1997 oppgav 17 prosent av kvinnene at de var urolige for vold eller trusler om vold på bostedet. Til sammenlikning var 5 prosent av mennene urolige for dette. Det er særlig unge og eldre kvinner som føler seg utrygge. I aldersgruppene 16- 24 år og 67-79 år oppgir 22 prosent av kvinnene at de er urolige for vold og trusler på bostedet. Men i motsetning til de unge var det få, bare 2 prosent, av de eldre kvinnene som faktisk hadde vært utsatt for vold eller trusler om vold. Kvinner opplever trolig seg selv som mer sårbare enn menn, særlig i sammenhenger som virker truende. Det er også sammenfall mellom dårlig psykisk helse og angst og uro for

vold eller trusler (Olaussen 1995b). Andelen som er engstelig for å bli utsatt for noe på bostedet har endret seg lite på 1980- og 1990-tallet; andelen urolige var 8 prosent i 1983 og 11 prosent i 1997.

Stabil andel utsatt for tyveri og skadeverk på 1990-tallet
Vel en av åtte sa i 1997 at husholdningen hadde vært utsatt for tyveri eller skadeverk i løpet av det siste året. Dette er samme andel som man fant i Levekårsundersøkelsen 1991. 63 prosent av ofrene svarte at de hadde anmeldt tyveriet, mens 47 prosent av de berørte hadde gått til anmeldelse av skadeverket.

Utviklingen i den registrerte kriminaliteten
Kriminalstatistikken viser kriminalitetsbildet slik det har blitt synlig for politiet og rettsapparatet, blant annet ut fra lovbrudd som publikum har funnet det verdt å anmelde. I 1999 ble snaut 316000 forbrytelser og 122000 forseelser anmeldt til politiet. Tyveriene utgjorde i underkant av 60 prosent av alle forbrytelsene. Tar vi med utpressing og ran, pengefalskneri, underslag, bedrageri og utroskap, heleri og forbrytelser mot ligningsloven, finner vi at mer enn 2 av 3 anmeldte forbrytelser ser ut til å ha et økonomisk motiv. Vel 13000 av de anmeldte forbrytelsene i 1999 var forbrytelser mot liv, legeme og helbred. Ifølge Levekårsundersøkelsen 1997 unnlot 87 prosent av personene utsatt for vold med fysisk skade å anmelde tilfellet, noe som også betyr at en høy andel av voldskriminaliteten er skjult for politiet.

For historiske sammenlikninger tilbake til 1970- og 1980-årene er vi stort sett henvist til å bruke tallene for etterforskede lovbrudd som grunnlag, idet mer detaljert statistikk for anmeldte lovbrudd bare finnes fra og med 1991. Statistikken over etterforskede forbrytelser kan brukes som en indikator på kriminalitetsutviklingen, men må brukes med forsiktighet, siden endringer i politiets ressurssituasjon kan forårsake svingninger i den registrerte kriminaliteten. Andre forbehold gjelder politiets registreringspraksis som har vært gjenstand for vesentlige endringer to ganger siden 1980 (se ramme).

-Ramme
Endringer i registreringen av lovbrudd
Innføringen av elektronisk registreringssystem, STRASAK, var trolig årsak til en betydelig del av økningen i registrerte lovbrudd på slutten av 1980-tallet (Olaussen 1995a og 1996). En annen endring i politiets registreringspraksis skjedde i overgangen fra 1994 til 1995. I tilfeller der flere forbrytelser er begått samtidig skal politiet registrere alle forbrytelser som kan utgjøre et eget punkt i siktelsen. Før 1994 varierte praksisen ved landets politidistrikter, mange registrerte bare ett lovbrudd i slike tilfeller. De nye rutinene førte til en betydelig økning i anmeldte og etterforskede lovbrudd, særlig mindre alvorlige lovbrudd. Fra 1994 til 1995 økte etterforskede forbrytelser fra 225 000 til snaut 270 000. Statistikkperioden før 1995 er derfor ikke uten videre sammenlignbar med perioden etter. En bør være varsom med å legge stor vekt på endringer innenfor korte tidsrom.
-Ramme slutt

Den registrerte kriminaliteten øker
Tallet på etterforskede forbrytelser har steget med over 150 prosent fra 1980 til 1999. Sett i forhold til folketallet, har antallet steget fra 30 til 69 registrerte forbrytelser per 1 000 innbyggere. Denne utviklingen ser man av figuren nedenfor (figur 5.6).

Figur 5.6. Etterforskede forbrytelser per 1 000 innbyggere. 1980-1999.

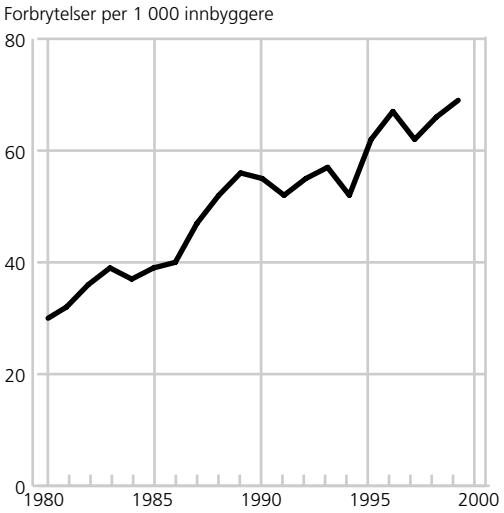

Kilde: Kriminalstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Som i hele etterkrigstiden, er det særlig økningen i tyverier som har bidratt til stigningen i etterforskede forbrytelser de siste 20 årene. Det ble etterforsket 95000 tyverier i 1980, 175000 i 1990 og snaut 187000 i 1999. Mesteparten av økningen i tyverier skjedde med andre ord på 1980-tallet. Antallet grove ran har økt særlig sterkt. Det ble etterforsket 12 ganger så mange grove ran i 1998 som i 1980.

Økningen i tyverier og annen vinningskriminalitet kan ha sammenheng med verdiendringer. I den grad vi lever i et materialistisk samfunn, vil dette sannsynligvis gjenspeiles i kriminalstatistikken. Den økende betydning som materielle verdier har fått (jf. kapittel 2) har kanskje virket kriminalitetsfremmende, særlig i den grad mulighetene for å nå samme materielle levestandard er ulikt fordelt i befolkningen. Økonomisk fattigdom kan også være en selvstendig årsak til vinningskriminalitet. Varenes tilgjengelighet har økt og fristelsene har trolig blitt større. Videre har politiets oppklaringsprosent vært relativt lav, noe som gir signal om at oppdagelsesrisikoen er liten for denne typen kriminalitet. Alt dette kan ha ført til en reell økning i forbrytelsene.

Men kontrollen har også blitt skjerpet i form av flere butikkalarmer og vektere. Samtidig blir stadig flere gjenstander forsikret, og forsikringsselskapene stiller krav om politianmeldelse før erstatning. Også dette kan ha bidratt til økningen i registrerte tyverier.

Narkotikaforbrytelser er en av kriminalitetsformene som har økt mest de siste 20 årene. Bare fra 1995 til 1999 ble antallet etterforskede narkotikaforbrytelser mer enn fordoblet. Tallene avspeiler både større utbredelse (som vist i kapittel 4) og økt kontrollinnsats på området. I tillegg til høyere strafferammer har politiinnsatsen blitt stadig større, noe som har bidratt til at flere saker oppdages og registreres.

Anmeldte lovbrudd: Færre anmeldelser i 1999
Statistikken over anmeldte lovbrudd regnes som bedre egnet til å følge kriminalitetsutviklingen over tid enn statistikken over etterforskede lovbrudd, blant annet fordi den er mer uavhengig av politiets etterforskningskapasitet. For anmeldte lovbrudd er det

offentliggjort tall for perioden 1991-1999. Også statistikken over anmeldte lovbrudd viser en klar økning i den registrerte kriminaliteten på 1990-tallet. Fra 1998 til 1999 ble det imidlertid registrert en nedgang i anmeldte lovbrudd på 2 prosent, og en 3 prosent nedgang av anmeldte tyverier[42]. Antallet ran og grove ran fortsatte å øke.

Mer politiregistrert vold....
Mens levekårsundersøkelsene viser liten endring i utsatthet for vold, har det vært en markert økning i den politiregistrerte volden i løpet av 1980- og 1990-årene. Fra 1980 til 1999 steg antallet etterforskede forbrytelser mot liv, legeme og helbred fra 4 100 til snaut 12 900. Det er de minst alvorlige voldsforbrytelsene, legemsfornærmelsene, som utgjør hovedtyngden av den etterforskede volden. I 1980 var 84 prosent av voldsforbrytelsene legemsfornærmelser. Fram til 1993 sank denne andelen til 72 prosent mens andelen grov vold økte tilsvarende mye. Men fra 1993 har andelen legemsfornærmelser igjen økt, og utgjorde 78 prosent i 1999.

..men ingen økning i den groveste volden på 1990-tallet
Statistikken over anmeldte voldsforbrytelser på 1990-tallet viser det samme bildet. Det har vært en betydelig økning i antallet anmeldelser, men brorparten skyldes legemsfornærmelsene. Tallet på anmeldelser for legemsfornærmelser økte fra vel 7000 i 1991 til mer enn 10 000 i 1999. Ved siden av legemsfornærmelsene, har det også blitt flere anmeldelser for trusler, antallet ble omlag fordoblet i løpet av 1990-årene. Endringene i politiets registreringsrutiner har trolig medvirket til stigningen i tallene. For de mindre alvorlige voldsforbrytelsene er også mørketallene store, som tidligere nevnt blir de færreste voldstilfellene som gir fysisk skade politianmeldt. For de groveste voldsforbrytelsene, hvor mørketallene sannsynligvis er små, har antallet vært påfallende stabilt (tabell 5.3). En bør unngå å legge særlig vekt på resultater fra enkeltår. Hvis vi beregner et årlig gjennomsnitt for de groveste voldsforbrytelsene over en periode på tre år, var gjennomsnittet litt lavere for perioden 1997-1999 (137 tilfeller) enn for perioden 1991-1993 (158 tilfeller). Denne tendensen ville blitt enda tydeligere hvis vi hadde tatt hensyn til økningen av folkemengden i løpet av det samme tidsrommet. På den andre siden er det ikke tatt hensyn til at den mest voldsutsatte delen av befolkningen, de unge, har avtatt noe i antall i løpet av 1990-årene.

Tabell 5.3. Anmeldte forbrytelser mot liv, legeme og helbred. 1991-1999.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
I alt	9978	10809	11472	11859	12283	13048	13088	13207	13269
Av dette:									
Grov legems-beskadigelse	50	48	48	40	43	45	39	43	52
Drapsforsøk	57	74	60	57	53	73	50	48	66
Drap	51	46	39	34	43	43	38	38	37

Kilde: Ukens statistikk 7/2000, Statistisk sentralbyrå

[42] Tallene for anmeldte lovbrudd i første halvår 2000 kan tyde på at denne nedgangen er midlertidig. Det ble anmeldt 4 prosent flere lovbrudd i første halvår 2000 enn i første halvår 1999, blant annet ble det anmeldt flere tyverier. Tendensen til stadig flere grove ran fortsatte inn i første halvår 2000 (Ukens statistikk 30-31, Statistisk sentralbyrå)

Lovbryterne: Flere siktes
De aller fleste som politiet mener det er grunnlag for å mistenke ved avsluttet etterforskning, blir også straffet. Det har vært en økning i antall personer som blir siktet for forbrytelser. I 1980 var det 3,3 siktede per 1000 innbyggere, i 1990 5,3 og i 1999 7,0 siktede per 1000 innbyggere. Stigningen tyder delvis på at flere begår lovbrudd i dag enn for snart 20 år siden. Dels kan tallene forstås som resultat av økende formell kriminalitetskontroll på gitte områder. Endringer i anmeldelsestilbøyelighet og skjerpet kontrollaktivitet kan ha innvirkning på utviklingen for enkelte typer lovbrudd, som gjør at politiet finner flere å sikte. Ut fra et tredje perspektiv kan stigningen leses som mål på endringer i levekår, kanskje som sosial utstøtning i noen grupper av befolkningen.

De siktede er oftest menn tilhørende yngre aldersgrupper. I 1999 ble et antall tilsvarende hver tjuende mann i alderen 18-19 år siktet eller tiltalt. Alt i alt var 85 prosent av de siktede menn. Fra 1980 har kvinneandelen riktignok vært økende. I 1980 var kvinneandelen av de siktede for forbrytelser drøyt 11 prosent, i 1999 15 prosent. I 1999 var det flest siktede i aldersgruppen 18-20 år, 28 per 1000 innbyggere, en økning fra 20 per 1000 i 1990. Også i aldersgruppen 15-17 år er det blitt flere siktede. Det er særlig blitt flere unge som siktes for voldsforbrytelser, ran og narkotikakriminalitet. Veksten i siktelser for voldsforbrytelser og ran har vært spesielt stor blant ungdom 15-17 år. At flere unge siktes for narkotikaforbrytelser, er i tråd med økningen av narkotikabruken i disse aldersgruppene (som vist i kapittel 4). I aldersgruppen 18-20 år er det nå flere som siktes for en forbrytelse relatert til narkotika enn for noen annen forbrytelse (Falck 2000).

Selv om det ennå er høyest andel siktede blant de unge, er det de voksne som i størst grad har økt sin relative andel i perioden 1980 til 1999. I 1980 var 8 prosent av alle siktede i alderen 40 år og over, i 1999 var andelen 17 prosent.

Ikke-vestlige innvandrere overrepresentert
I den mannlige innvandrerbefolkningen var det 41 antatte gjerningsmenn[43] per 1 000 innbyggere i 1998, blant nordmenn var det til sammenligning registrert 27 gjerningsmenn per 1000 innbyggere (Hustad 1999). Overrepresentasjonen er høyest blant ikke-vestlige innvandrere bosatt i Oslo, med 57,5 registrerte gjerningsmenn per 1000 innbyggere. For nordmenn bosatt i Oslo var den relative hyppigheten 31,9 per 1000 innbyggere. For vestlige innvandrere var andelen lavere enn for nordmenn. Den relative overhyppigheten gjelder alle aldersgrupper, og en rekke former for forbrytelser og forseelser.

Som gruppe blir med andre ord mannlige, ikke-vestlige innvandrere oftere tatt for lovbrudd enn gjennomsnittet av befolkningen. Det er likevel flere forhold en må være oppmerksom på ved tolkningen av disse tallene. Det første er at registrert kriminalitet ikke er det samme som faktisk kriminalitet, og at oppdagelsesrisikoen for kriminalitet begått av ikke-vestlige innvandrere sannsynligvis er større enn for nordmenn. Både blant folk flest og for politi og vektere er innvandrerne mer synlige, de blir lagt mer merke til enn andre. Den formelle kontrollen er etter alt å dømme sterkere (jf. avishistorien om somalieren med kostbar sykkel som ble stoppet av politiet 17 ganger på tre uker). Det andre er at kriminaliteten må ses i lys

[43] Med gjerningsmenn menes menn som har vært siktet og funnet skyldige i lovbrudd. Gjerningsmenn teller knapt 2 prosent færre enn antall siktede, siden menn frifunnet ved dom er trukket fra. Gjerningsperson er derfor nærmest ensbetydende med siktede slik begrepet brukes i kriminalstatistikken.

av de relativt dårlige levekårene blant ikke-vestlige innvandrere. Med dårlige levekår følger ofte mer kriminalitet. Ikke-vestlige innvandrere har blant annet lavere inntekt og utdanning, og er mindre integrert i det norske samfunnslivet gjennom arbeid og deltaking i frivillige organisasjoner enn nordmenn. Et tredje viktig forhold er at en ikke må stirre seg blind på de relative forskjellene. De aller fleste ikke-vestlige innvandrere er like lovlydige som nordmenn. Av de nesten 58000 mennene som stod bak en forbrytelse eller forseelse i 1998, utgjorde menn med ikke-vestlig bakgrunn snaut 3900, eller 6,7 prosent. De ikke-vestlige innvandrernes kriminalitet er med andre bare en av mange sider ved det norske kriminalitetsbildet (Hustad 1999).

I Oslo begås det relativt mange voldsforbrytelser av unge ikke-vestlige innvandrere i aldersgruppen 14-17 år, sammenlignet med nordmenn i samme aldersgruppe. Selvrapporteringsdata fra en ungdomsundersøkelse i Oslo (gjennomført i 1996) viser at spredningen er større blant innvandrerungdom enn i andre grupper. Det er flere blant innvandrerungdom som aldri gjør noe galt, men det er også flere som er innblandet i alvorlige forhold. Pakistanske ungdommer i Oslo er alt i alt mindre involvert i ulike former for asosial atferd (kriminalitet, vold, rus) enn både norske ungdommer og innvandrerungdom forøvrig (Øia 2000).

Forebygging av kriminalitet og vold

Som nevnt er det en sammenheng mellom levekår og kriminalitet. For eksempel har kriminalitet blant ungdom en statistisk sammenheng med langtids arbeidsledighet, dårlig skoletilpasning (vansker med å lykkes i skolen) og uheldige oppvekstforhold (se oversikt hos Helland 1998). Ulike former for støtte til vanskeligstilte familier er ett av flere tiltak som kan ha betydning. Blant annet er det en utbredt enighet om at barnehager av høy kvalitet har en forebyggende effekt blant vanskeligstilte familier (Helland 1998: 39).

Personer som utøver vold har mange av de samme risikofaktorene. Dårlige familieforhold øker tendensen til voldelig oppførsel. Blant annet peker konflikter mellom foreldrene seg ut som svært uheldig. De er overrepresentert blant grupper som er lite sosialt integrerte, blant enslige og arbeidsledige. Risikoen for vold har også sammenheng med bruken av rusmidler. Forskjellige undersøkelser av voldsofre i Norge viser at om lag 2 av 3 er alkoholpåvirket (referert hos Engeland og Kopjar 2000:716).

Straff kan ha sin begrunnelse i rettferdighetsbetraktninger og i hensynet til allmennhetens rettsfølelse, men ser ut til å ha liten forebyggende effekt. Statistikken over tilbakefall til ny kriminalitet gir et dystert bilde av straffens preventive virkninger på individnivå. Av alle som ble siktet for forbrytelser i 1994, hadde 56 prosent tilbakefall til nytt lovbrudd i den etterfølgende femårsperioden. Tilbakefallet er størst blant dem som ble siktet for narkotikakriminalitet, men også blant dem som ble siktet for vinningskriminalitet, voldskriminalitet og skadeverk var tilbakefallet nærmere 50 prosent eller mer.

5.5. Arbeidsplassen som arena for sosialt fellesskap

Det lønnede arbeidet er for mange en viktig del av den sosiale forankringen. En av konsekvensene av å bli arbeidsledig eller uførepensjonert, er at en mister mye av kontakten med arbeidskolleger og blir satt utenfor det sosiale fellesskapet på arbeidsplassen. Blant kvinner, men ikke blant menn, er liten tilknytning til yrkeslivet forbundet med en betydelig risiko for å oppleve ensomhet (Barstad 2000b). En del arbeidstakere omgås også etter arbeidstid, i 1989 hadde vel en av fem arbeidstakere omgang med arbeidskolleger i fritiden minst en gang i uka.

I 1997 oppgav mer enn annenhver arbeidstaker at de var *svært* fornøyde med forholdet til dem de jobbet sammen med. Vel ni av ti var fornøyde med forholdet til arbeidskolleger. Forholdet til nære overordnede kan i større grad være en kilde til frustrasjon og misnøye. Likevel var forholdsvis få misfornøyd med sin nærmeste leder, bare 6 prosent oppgav å være ganske eller svært misfornøyd. Over åtte av ti var fornøyd med forholdet til nærmeste leder. Arbeidsdagen til stadig flere styres blant annet av krav fra kunder og klienter (Andresen 1998). Ifølge Levekårsundersøkelsen 1997 oppgav ingen å være misfornøyd med disse arbeidsrelasjonene. Drøyt ni av ti var fornøyd med kunde- og klientforholdene de hadde i arbeidet. På spørsmål om problemer i kunde- og klientforhold i 1996 sa 14 prosent at de av og til hadde opplevd dårlige forhold mellom ansatte og kunder, klienter eller elever.

Sammenlignet med 1989, var det i 1996 færre arbeidstakere som ofte eller av og til opplevde konflikter eller dårlige forhold mellom ansatte eller mellom ledelse og ansatte. For eksempel var andelen som opplevde dårlige forhold mellom ansatte 26 prosent i 1989 og 20 prosent i 1996.

2 prosent av arbeidstakerne, anslagsvis snaut 40 000 personer, rapporterte om plaging eller ubehagelig erting fra arbeidskamerater i 1996. Seksuell trakassering var omtrent like vanlig i 1996 som i 1989. 4 prosent av kvinnene og 1 prosent av mennene var utsatt for uønsket seksuell oppmerksomhet på jobben. Vold på arbeidsplassen var også omtrent like vanlig i 1996 som i 1989, men dette skjer sjelden mellom arbeidskolleger (Arbeidsmiljøundersøkelsen 1989, Levekårsundersøkelsen 1996).

Ikke-vestlige innvandrere er en gruppe arbeidstakere som er særlig utsatt for trakassering på arbeidet. En av sju innvandrere oppgav i 1996 at de hadde blitt plaget på grunn av sin innvandrerbakgrunn på jobben eller i forbindelse med jobben (Blom og Ritland 1997). Dette er kanskje en medvirkende faktor til at vel en tredel av innvandrerne opplever arbeidet som en psykisk påkjenning, nesten dobbelt så mange som blant nordmenn.

5.6. Organisasjonsdeltaking og politisk aktivitet

Innen samfunnsvitenskapene er det tradisjon for å se deltaking i frivillige organisasjoner som en indikator på et godt samfunn, et samfunn preget av pluralisme, medborgerlig engasjement og pliktoppfyllende borgere (Wollebæk 2000: 6). I Norge er det er en offentlig målsetting å styrke virksomheten til de frivillige sammenslutningene. De frivillige organisasjonene oppfattes som viktige bidragsytere til utformingen av velferdssamfunnet. I St. meld. nr. 27 (1996-97): *Om statens forhold til frivillige organisasjoner* ble kvalitetene ved de frivillige

organisasjonene framhevet. Organisasjonene er viktige blant annet fordi de er demokratiske aktører, skaper fellesskap og tillit, formidler kunnskap og læring og bidrar til et samfunnsmesig mangfold (jf. kapittel 1). Intensjonene både i denne stortingsmeldingen og i St.meld. nr. 44 (1997-98): *Tilleggsmelding om statens forhold til frivillige organisasjoner*, er å styrke den lokale, medlemsbaserte virksomheten i de frivillige organisasjonene. Også innen idrettspolitikken er det en målsetting å styrke det frivillige, lokale idrettslivet. En av begrunnelsene er at den frivillige idretten gir trening i demokratiske samhandlingsformer (St. meld. nr. 14, 1999-2000: *Idrettslivet i endring*).

Motivene for å delta i organisasjoner er framfor alt knyttet til det sosiale aspektet. I en undersøkelse fra 1998 var det "vennskap" og "opplevelse av sosialt fellesskap" som oftest ble oppgitt som motivasjon for aktiv organisasjonsdeltakelse (Langeland m.fl. 1999). Men mange forklarte også deltakelsen med at de ønsket å hjelpe folk som trengte det. Mangel på tid var den desidert hyppigste grunnen som ble oppgitt for hvorfor man ikke var aktiv. Som vist i kapittel 2, kommer ikke deltaking i ideelle organisasjoner høyest opp på prioriteringslisten for hva folk flest ønsker å bruke mer tid på, det er likevel 19 prosent som ønsker å bruke mer tid på slikt arbeid.

Endringer i organisasjonsaktivitet og frivillig arbeid

I et historisk perspektiv representerer de frivillige organisasjonene en av de nye fellesskaps- og kontaktformene, til erstatning for de gamle formene for fellesskap med sin forankring i slekten og lokalmiljøet. Veksten i det frivillige organisasjonsvesenet begynte i siste halvdel av forrige århundre. På begynnelsen av 1990-tallet var det registrert snaut 2 400 landsomfattende organisasjoner i Norge, halvparten av disse var etablert etter 1960 (Hallenstvedt og Trollvik 1993).

I 1997 var vel halvparten av den voksne befolkningen aktive i organisasjoner, det vil si ulike frivillige organisasjoner, fagorganisasjoner og bransje- eller næringsorganisasjoner. Aktivitetsnivået har vært omtrent uforandret i perioden fra 1980 til 1997. Idretten er vår tids største massebevegelse, spesielt blir dette tydelig når en også tar med medlemmer og aktive blant barn og unge. Norges Idrettsforbund har i dag over 1,7 millioner medlemmer, en økning fra snaut 1,4 millioner i 1980. Blant voksne er det riktignok en større andel som er medlem av en fagforening enn som er medlem av et idrettslag. Men bare en drøy firedel av fagforenings-medlemmene er aktive, i motsetning til idrettsorganisasjonene hvor flertallet av medlemmene er aktive (figur 5.7). To av tre medlemmer av idrettslag sier det hender at de utfører gratisarbeid for laget. De som gjør slikt arbeid bruker i gjennomsnitt 80 timer i løpet av et år.

I tillegg til den organiserte idrettsutøvelsen, skjer det også mye idrettslig utfoldelse på uformell basis, utenfor idrettslagene. De fleste som mosjonerer jevnlig er ikke medlem av et idrettslag. Den uformelle idrettsaktiviteten har likevel et sosialt preg; fire av fem trener sammen med andre (Vaage 1999).

I noen organisasjonstyper har medlemmene strømmet til og aktiviteten blitt større; i andre organisasjoner har utviklingen gått i motsatt retning. Mens andelen av befolkningen som er aktive medlemmer i idrettslag har økt jevnt fra 15 prosent i 1980 til 18 prosent i 1997, har det vært en påfallende nedgang i den partipolitiske deltakingen. I løpet av et tidsrom på 17 år har den aktive deltakingen i politiske partier blitt halvert i Norge, fra 6 prosent av befolkningen i 1980 til 3 prosent i 1997. I samme tidsrom ble andelen som er medlem av et politisk parti redusert fra 16 til 9 prosent. Det er også tendenser til nedgang for bransje/-

yrkesorganisasjoner, religiøse foreninger og muligens humanitære foreninger som helselag og Røde Kors (ikke statistisk signifikant). Flere enn før er medlem av en fagforening, men samtidig har andelen av fagforeningsmedlemmene som er aktive sunket. Andelen av de sysselsatte som er aktive medlemmer av fagforeninger og yrkesorganisasjoner har alt i alt vært stabil.

En undersøkelse foretatt av LOS-senteret og Institutt for samfunnsforskning om frivillig innsats i Norge i 1998, konkluderer med at omfanget av frivillig arbeid og formelt medlemskap har endret seg lite i forhold til en tilsvarende undersøkelse 12 år tidligere. Det har imidlertid vært en økning i den frivillige innsatsen knyttet til kultur- og fritidsorganisasjoner, mens humanitære og sosiale organisasjoner har hatt en tilbakegang. I et lengre tidsperspektiv har det skjedd en dreining fra idébaserte foreninger til de mer fritids- og hobbybaserte foreningene (Wollebæk 1999).

Det utføres mye frivillig arbeid i Norge sammenlignet med andre land. Det frivillige arbeidet ligner i omfang på det en finner i Nord-Amerika, men er betydelig mer utbredt i Norge enn i de fleste kontinentaleuropiske landene. Norge er også karakterisert ved at det meste av det frivillige arbeidet organiseres gjennom medlemsbaserte frivillige foreninger, i betydelig høyere grad enn i europeiske land utenfor Norden. Videre er den frivillige aktiviteten i Norge mer konsentrert om fritid, sport og kultur enn i andre land, mens aktiviteten innen helse, sosiale tjenester og utdanning utgjør en relativt mindre del (Wollebæk 2000).

I europeisk sammenheng skiller Norge seg også ut gjennom den meget høye andelen av befolkningen som er medlem av ulike foreninger. I følge Levekårsundersøkelsen 1995 var hele 83 prosent av den voksne befolkningen i Norge medlem av en eller flere organisasjoner (73 prosent hvis en ser bort fra fagforeninger og bransje/-yrkesorganisasjoner). I Sverige er andelen organisasjonsmedlemmer omtrent like høy, sammenlignet med vel halvparten av befolkningen i et land som Tyskland, og en andel på bare 10-20 prosent i landene lengst sør i Europa (Vogel 1997: 134).

Figur 5.7. Andel aktive og passive medlemmer i ulike foreningstyper. 1980 og 1997. Prosent

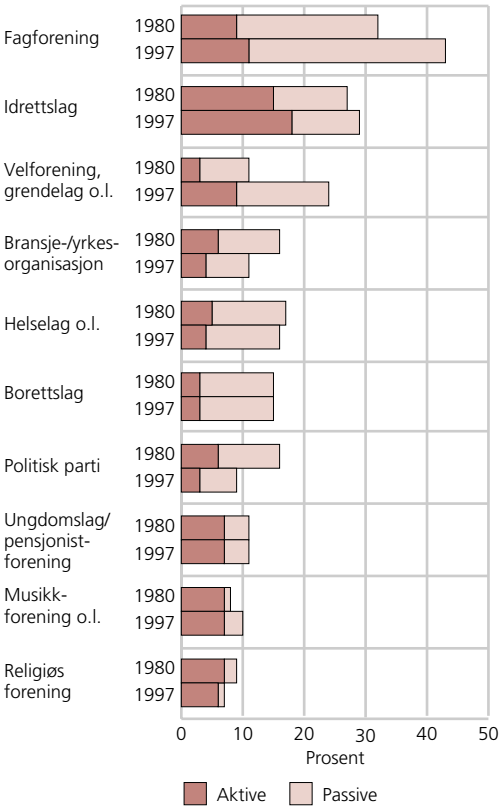

[1] Spørsmålsstillingen er ikke alltid helt sammenlignbar over tid. Økningen i andelen som er medlem av velforeninger, grendelag o.l. kan ha sammenheng med at det i 1980 bare ble spurt om en var med i velforeninger, mens det i 1997 også ble spurt om grendelag/strøksforeninger. I 1997 skulle en også, i motsetning til i 1980, regne med andre husholdningsmedlemmers medlemskap i velforeninger o.l. Andre endringer gjelder spørsmålene om borettslag, ungdomslag og musikkforeninger

Kilde: Levekårsundersøkelsene,Statistisk sentralbyrå

Hvem er aktive?

Levekårsundersøkelsene i perioden 1980 til 1995 viste at menn var mer aktive i organisasjoner enn kvinner. I 1997 var det derimot ingen nevneverdig forskjell mellom menns og kvinners organisasjonsaktivitet. Årsaken kan være et tilfeldig utslag i 1997-undersøkelsen, eller at kvinners organisasjonsdeltaking virkelig har gjort et "sprang" framover de siste årene. Sammenligner vi 1980 med 1997, har det blitt noe mer vanlig å delta i organisasjoner blant kvinner i alle aldersgrupper og blant middelaldrende og eldre menn. Blant menn under 45 år er derimot andelen organisasjonsaktive noe lavere enn for 15-20 år siden. Kvinner deltar hyppigere enn menn i visse organisasjonstyper: religiøse foreninger og humanitære og sosiale foreninger. Eldre kvinner er spesielt aktive i slike foreninger. Organisasjonsdeltakingen følger sosiale og økonomiske skillelinjer. Den er særlig lav blant ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer, og særlig høy blant funksjonærer på høyere nivå og blant gardbrukere og fiskere. De sistnevnte gruppene er også blant dem som deltar mest aktivt i politiske partier. Hvor aktiv en person er i forskjellige organisasjoner har sammenheng med utdanningsnivået. Personer med liten skolegang er svakest integrert i organisasjonssamfunnet, mens de med lengst utdanning er sterkest integrert (Andresen 1999a, 1999b). Disse forskjellene mellom utdanningsgruppene har vært forholdsvis stabile på 1980- og 1990-tallet.

Det er færre blant ikke-vestlige innvandrere enn blant nordmenn som er medlemmer av frivillige organisasjoner. Men når innvandrerne først er medlem av en organisasjon, er de ofte vel så aktive som nordmenn (Blom og Ritland 1997). Valgdeltakingen er også lavere blant innvandrere enn blant nordmenn.

Valgdeltaking

Samtidig som oppslutningen om de politiske partiene har blitt merkbart mindre, har valgdeltakingen vært for nedadgående på 1980- og 1990-tallet (figur 5.8). Deltakingen ved kommunestyrevalget i 1999 var 60,4 prosent, den laveste siden 1922, og deltakingen ved fylkestingsvalget var den laveste noensinne (56,8 prosent). Oppmøtet ved stortingsvalget ble redusert fra 82 prosent i 1981 til snaut 76 prosent i 1993, men tok seg litt opp i 1997. Den svake økningen fra 1993 til 1997 kan ha sammenheng med bedre muligheter til å avgi forhåndsstemme ved postkontorene. Særlig blant ungdom bidro poststemmegivningen til større deltaking (Aardal m.fl. 1999). Valgdeltakingen er særlig lav blant unge menn, under halvparten av menn i alderen 18-21 år avgav stemme ved 1997-valget. Til sammenligning var det 68 prosent av kvinnene i samme aldersgruppe som avgav stemme, og hele 86 prosent av kvinner i aldersgruppen 50-59 år (Aardal m.fl. 1999). Det er også visse regionale forskjeller i valgdeltakingen, i 1995 var oppmøtet høyest i de minste kommunene.

Figur 5.8. Valgdeltaking ved stortingsvalg og kommunestyrevalg. 1981-1999. Prosent

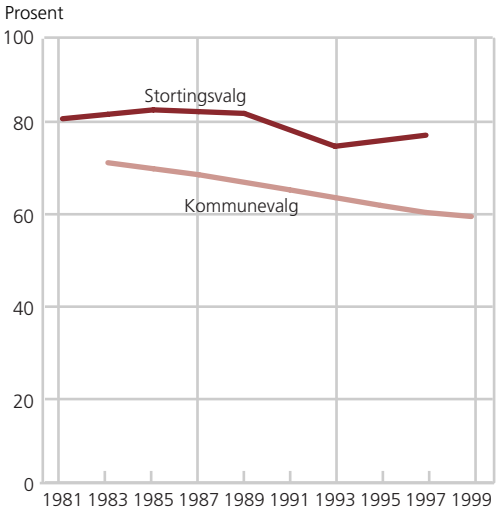

Kilde: Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå

En sammenlignende studie av kommunevalgene i 1971 og 1995 tyder på at en større andel hjemmesittere ikke har ført til at velgermassen er blitt mindre representativ for befolkningen. Tvert i mot er sammenhengen mellom inntekt, utdanning og stemmegivning svakere enn tidligere, selv om det fremdeles er slik at de med høy utdanning og inntekt noe oftere enn andre avgir stemme (Bjørklund 1999). En tilsvarende tendens gjelder utdanningens betydning for stemmegivning ved stortingsvalg (Aardal mfl. 1999).

Er det grunn til å være bekymret for den synkende deltakingen i valg og i partipolitisk virksomhet? Representerer det en fare for demokratiet? Det finnes andre politiske kanaler og aktiviteter enn dem som har med valg og partier å gjøre. I de senere årene er det blitt mer vanlig å delta i slike aktiviteter. Flere er med i politiske diskusjoner, og har prøvd å påvirke

beslutninger ved å delta i opprop- eller underskriftsaksjoner, demonstrasjoner og andre former for politiske aksjoner (Martinussen 1993, Bjørklund 1999). Den politiske interessen svinger, men viser ingen entydig synkende tendens. Vel seks av ti oppgav i 1997 at de var meget eller ganske interessert i politikk, betydelig flere enn i 1985 (Aardal mfl. 1999). Den synkende valgdeltakingen på 1990-tallet står også i kontrast til den rekordhøye deltakingen ved folkeavstemningen om norsk medlemskap i EU i november 1994, da hele 89 prosent av de stemmeberettigede avgav stemme. Ved den tilsvarende avstemningen i 1972 var valgdeltakingen vel 79 prosent.

På den andre siden kan en argumentere for at partiene fremdeles fyller en viktig rolle innenfor vårt politiske system, og at det er uheldig hvis en stadig mindre del av befolkningen deltar i utformingen av partienes programmer. Et særegent trekk ved partiene er at de må utforme et program for hele samfunnet, hvor ulike interesser veies mot hverandre. Andre former for politisk aktivitet er i større grad knyttet til interessen for enkeltsaker.

5.8. Oppsummering

Blir samfunnet "kaldere", med større preg av ensomhet, isolasjon, vold og konflikter? Vi har flere sinnbilder på et slikt samfunn, for eksempel den ensomme eldre som ingen oppdager er død før det har gått mange uker, eller den blinde volden i storbyene som rammer uskyldig forbipasserende. En slik samfunnsutvikling vil utfordre de flestes oppfatninger av hva et godt samfunn innebærer.

Folk flest ser ut til å mene at samfunnet er blitt kaldere, i den forstand at folk føler mindre ansvar for hverandre enn før. De undersøkelsene som er referert i dette kapitlet gir ikke noen entydig bekreftelse på dette bildet. På mange områder får en inntrykk av stabilitet, i noen tilfeller går utviklingen snarere i retning av et styrket sosialt fellesskap.

Andelen som bor alene øker stadig. Isolert sett er dette en tendens som peker i retning av mindre kontakt og fellesskap. Men samtidig er det stadig færre som oppgir at de mangler en fortrolig venn, og det ser ut til at venner omgås hyppigere enn før. Kontakthyppigheten med naboer eller familie utenfor egen husholdning er forholdsvis stabil. Det er grunn til å understreke at det er ansikt til ansikt-kontakten det er snakk om her. I tillegg til den direkte kontakten kommer den formidable økningen i indirekte kontakter; for eksempel per telefon og e-mail.

Disse overveiende positive utviklingstrekkene understrekes av at andelen sosialt isolerte ikke har blitt større de siste 15-20 årene. Utviklingen har vært spesielt positiv for den i utgangspunktet mest isolerte gruppen; de eldre kvinnene. Særlig mange sosialt isolerte var det i 1998 blant eldre over 80 år, som både kan ha sammenheng med at mange av de nærmeste er gått bort, og at en forholdsvis dårlig helsetilstand forverrer mulighetene til å oppsøke andre.

Et annet område hvor hovedinntrykket er stabilitet, gjelder det uformelle omsorgsarbeidet, den ulønnede hjelpen som gis til syke, funksjonshemmede og eldre utenfor husholdningen. Andelen av befolkningen som gir slik hjelp ble om lag fordoblet fra 1983 til 1995, og en sammenligning av helseundersøkelsen 1985 med levekårsundersøkelsen 1998 tyder også på at flere eldre får uformell hjelp. Samtidig gir imidlertid hver hjelper mindre hjelp målt i antall

timer enn før, slik at den samlede tidsinnsatsen til uformell omsorg har endret seg forholdsvis lite. Andre undersøkelser konkluderer med at det uformelle omsorgsarbeidet i forhold til eldre har vært bemerkelsesverdig stabilt de siste 30-35 årene, på tross av utbyggingen av den formelle, lønnede omsorgen. Dette funnet er ikke i tråd med den såkalte erstatningsteorien, som hevder at den offentlige omsorgen fortrenger og undergraver den uformelle, private omsorgen. En av årsakene kan være de stadig forbedrede kommunikasjonsmulighetene, det viser seg også at flertallet av middelaldrende som har foreldre i live er bosatt i nærheten av foreldrene.

En annen viktig side ved det sivile samfunnet er foreningslivet. Også her er hovedinntrykket stabilitet. Det totale omfanget av aktivitet og medlemskap i ulike foreninger har vært nokså uendret siden 1980. Vel halvparten av den voksne befolkningen er svært eller noe aktiv i organisasjonslivet. Mens noen foreningstyper har vært utsatt for en nedgang i oppslutningen, har andre blomstret. Fagforeningene har fått flere medlemmer, og idrettslagene har hatt en viss økning av antallet aktive medlemmer. Det er de politiske partiene som har opplevd den største tilbakegangen; det er også tendenser til nedgang for bransje/-yrkesorganisasjoner, religiøse og humanitære foreninger. Et tanke kors er det kanskje at foreningstyper som tar et mer overordnet samfunnsansvar eller har et idealistisk/humanitært grunnlag enten er i tilbakegang eller har stagnert, mens de mer individualiserte hobby- og fritidsorganisasjonene får større oppslutning.

Hovedbildet er altså stabilitet eller i noen sammenhenger en utvikling som peker i retning av mer fellesskap. Det finnes imidlertid også åpenbart mer tvetydige og problematiske trekk ved utviklingen i det sosiale fellesskapet. Den registrerte kriminaliteten og volden har økt kraftig i omfang i løpet av 1980- og 1990-årene. Kriminalitetsøkningen har imidlertid vært mindre i 1990-årene enn i tiåret før. Spørsmålet er hvor reell økningen har vært. Levekårsundersøkelsene viser at det fra slutten av 1980-tallet ikke har vært noen klar økning av andelen voldsofre i befolkningen, og heller ingen økning av andelen som har vært utsatt for tyveri eller skadeverk på 1990-tallet. Dette i kontrast til økningen i den registrerte volden og den moderate økningen av antallet politianmeldte tyverier. Noe av forklaringen kan være at kriminaliteten som levekårsundersøkelsene fanger opp er "normalsamfunnets kriminalitet" (Olaussen 1995a). I særlig grad finner mange av de alvorlige voldsforbrytelsene sted innenfor spesielle utgrupper i samfunnets periferi. Og en betydelig del av økningen i politiregistrert kriminalitet skyldes etter alt å dømme endringer i registreringsmetoder og større ressurser. Volds- og kriminalitetsbølgen man kan få inntrykk av gjennom massemediene framtrer derfor som betydelig overdrevet. Det er likevel sannsynlig at det har vært en reell økning av noen former for kriminalitet. Antallet grove ran er 12 ganger høyere i dag enn i 1980. Bare fra 1995 til 1999 ble antallet etterforskede narkotikaforbrytelser mer enn fordoblet. De groveste formene for voldsforbrytelser har derimot ikke økt, mens det kan ha vært en økning i annen voldskriminalitet. Stadig flere personer siktes for forbrytelser. Et særlig bekymringsfullt trekk er økningen av andelen unge mellom 15 og 20 år som siktes for narkotika- og voldskriminalitet. I aldersgruppen 18-20 år er det nå flere som siktes for narkotikaforbrytelser enn for noen annen forbrytelse. Et tankekors i forhold til kriminalpolitikken er det at straff ser ut til å ha en begrenset avskrekkende virkning på den enkelte forbryter, over halvparten av de siktede begår en ny forbrytelse i løpet av en femårsperiode.

De største endringene i det sivile samfunnet de siste par tiårene har funnet sted innen familie- og husholdsstrukturen. For 20 år siden var det store flertallet av kvinner gift før de var 30, og bare en liten minoritet var samboende. I dag er det mer vanlig å være samboende enn gift i

aldersgruppene under 30, og en betydelig andel lever ikke i samliv. Disse endringene representerer på mange måter en revolusjon i hverdagslivet. Konsekvensene er på den ene siden åpenbart positive. Familieformene er blitt mer mangfoldige, og gir dermed større spillerom for individuell valgfrihet. Prisen er lavere stabilitet og større forandringer innen husholdningene, som blant annet gjenspeiles i den økende andelen som bor alene. Framfor alt er spørsmålet hvilke konsekvenser utviklingen får for den svakeste parten, barna som blir utsatt for samlivsoppløsninger. Skilsmisseraten er på vei ned, men økningen av andelen barnefamilier som er samboere innebærer sannsynligvis at stadig flere barn vil oppleve at foreldrene skiller lag. Risikoen for samlivsbrudd er tre ganger så høy blant samboere med barn som blant ektepar med barn.

Litteratur

Andersen, Arne S. (1993): "Nærmiljø og arbeidsmiljø" i *Sosialt utsyn 1993*, Statistiske analyser 1, Statistisk sentralbyrå.

Andresen, Øyvind (1999a): Innenfor og utenfor organisasjonssamfunnet, *Samfunnsspeilet* 1999, 3, Statistisk sentralbyrå, 25-29.

Andresen, Øyvind (1999b): *Organisasjonsdeltakelse i Norge fra 1983 til 1997*, Rapporter 1999/34, Statistisk sentralbyrå.

Barstad, Anders (1993): "Sosial deltaking" i *Sosialt utsyn 1993*, Statistiske analyser 1, Statistisk sentralbyrå.

Barstad, Anders (1996): Flere aleneboende, men færre venneløse, *Samfunnsspeilet* 1996, 1, Statistisk sentralbyrå, 24-29.

Barstad, Anders (1997): Sosial integrasjon som levekårsdimensjon. Paper til den 19. nordiske sosiologkongressen i København, 13.-15. juni 1997.

Barstad, Anders (2000a): "Sosial deltaking" i *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 149-163.

Barstad, Anders (2000b): Hvem er de ensomme og isolerte? *Tidsskrift for Velferdsforskning,* **3**, 2, 67-84.

Bjørklund, Tor (1999): *Et lokalvalg i perspektiv. Valget i 1995 i lys av sosiale og politiske endringer*, Oslo: Tano Aschehoug.

Blom, Svein, Turid Noack og Lars Østby (1993): *Giftermål og barn - bedre sent enn aldri?* Sosiale og økonomiske studier 81, Statistisk sentralbyrå.

Blom, Svein (1997): Levekår blant ikke-vestlige innvandrere: Hvorfor er så mange ensomme? *Samfunnsspeilet* 1997, 4, Statistisk sentralbyrå, 45-53.

Blom, Svein og Agnes Aall Ritland (1997): Levekår blant ikke-vestlige innvandrere: Trang økonomi, men færre enn antatt opplever diskriminering, *Samfunnsspeilet* 1997, 1, Statistisk sentralbyrå, 2-16.

Engeland, Anders og Branko Kopjar (2000): Voldsskader i Norge - en analyse av data fra personskaderegisteret, *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* 2000, 6, **120**, 714-717.

Falck, Sturla (2000): Barne- og ungdomskriminalitet i Norge på 1990-tallet, *Samfunnsspeilet* 2000, 3, Statistisk sentralbyrå, 16-23.

Finnvold, Jon Erik (1997): Brukere av kommunale hjemmetjenester: Får hjelp, savner sosial kontakt, *Samfunnsspeilet* 1997, 2, Statistisk sentralbyrå, 59-68.

Gautun, Heidi og Tor Inge Romøren (1992): Gammel, barnløs og alene? *Aldring og eldre* nr. 1, Norsk gerontologisk institutt.

Gautun, Heidi (1999)*: Eldreomsorg. Endringer i familieomsorgen til eldre?*, Det 21. århundrets velferdssamfunn 28, Faforapport 298.

Gundersen, Frants (2000): Innvandrere som ofre: Mer vold enn ventet, *Samfunnsspeilet* 2000, 3, Statistisk sentralbyrå, 2-15.

Hallenstvedt, Abraham og Jan Trollvik (red.) (1993): *Norske organisasjoner*, Oslo: Fabritius Forlag.

Haraldsen, Gustav og Hege Kitterød (1992): *Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90*, Sosiale og økonomiske studier 76, Statistisk sentralbyrå.

Helland, Håvard (1998): *Forebygging av problematferd blant ungdom. En litteraturstudie*, NOVA Rapport 17/98.

Høydahl, Even, Halvard Skiri og Lars Østby (2000): "Befolkning", i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 17-34.

Hustad, Arnt Even (1999): Begår innvandrere mer kriminalitet enn andre? *Samfunnspeilet* 1999, 3, Statistisk sentralbyrå, 2-8.

Hustad, Arnt Even (2000): "Kriminalitet", i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 181-196.

Inglehart, Ronald og Wayne E. Baker (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, 2000, **65**, 19-51.

Kitterød, Ragni Hege (1996): Mer uformell omsorg fra hushold til hushold, *Samfunnsspeilet* 1996, 1, 30-38.

Kitterød, Ragni Hege (1999): Tidsbruk, tidspress og tidsprioriteringer: Hvor travelt har vi det egentlig? *Samfunnsspeilet* 1999, 4, 41-52.

Langeland, Ove (red.), Torkel Bjørnskau, Hilde Lorentzen og Axel West Pedersen (1999): *Mellom frihet og fellesskap. Det 21. århundrets velferdssamfunn*, Fafo-rapport 270, Fafo/Tiden Norsk Forlag.

Lingsom, Susan: *The Substitution Issue. Care policies and their Consequences for Family Care*, Oslo: NOVA-Rapport 6/1997.

Martinussen, Willy (1993): *Velferdsfellesskap. Medvirkning og solidaritet i nærmiljø, yrkesliv og politikk,* Allforsk AVH, Senter for samfunnsforskning-SESAM.

Martinussen, Willy (1999): Fellesskapsverdiene står sterkere enn antatt, *Samfunnsspeilet* 1999, 4, Statistisk sentralbyrå, 5-11.

Moxnes, Kari (1999): "Flytting er det verste for barn", intervju i *Forskning*, 7, 1999.

Noack, Turid og Inger Texmon (1990): Dagens og morgendagens eldre kvinner - familieerfaring og yrkesliv, *Samfunnsspeilet* 1990, 3, Statistisk sentralbyrå, 7-12.

Noack, Turid og Nico Keilman (1993): "Familie og husholdning" i *Sosialt utsyn 1993*, Statistiske analyser 1, Statistisk sentralbyrå.

Noack, Turid (1997): "Tar vi mindre vare på hverandre? Omsorg og nettverk gjennom livet", i Ivar Frønes og Andreas Hompland (red.): *Den nye barne- og familieboka. 20 spørsmål om familiebildene*, Oslo: Universitetsforlaget, 27-34.

Noack, Turid (1999): Familiemønstre på slutten av et århundre. Kontinuitet og endring, *Samfunnsspeilet* 1999, 4, Statistisk sentralbyrå, 28-35.

Olaussen, Leif Petter (1995a): Voldskriminalitetens utvikling de to siste tiårene, *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab 2/95*, 153-172.

Olaussen, Leif Petter (1995b): Angst for voldskriminalitet i Norge, *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab 4/95*, 249-272.

Olaussen, Leif Petter (1996): Kriminalstatistikk som målestokk for kriminalitetsutviklingen, *Institutt for kriminologi,* Stensilserien nr. 85, Universitetet i Oslo

Ramm, Jorunn (2000): *Eldres hjelpebehov og kilder til hjelp - hva sier de eldre selv?* Upublisert manus, Statistisk sentralbyrå.

Texmon, Inger (1999): "Samliv i Norge mot slutten av 1900-tallet. En beskrivelse av endringer og mangfold", Vedlegg 3 i NOU 1999:25: *Samboerne og samfunnet*, Barne- og familiedepartementet 1999, 251-285.

Thorsen, Kirsten (1990): *Alene og ensom, sammen og lykkelig?* Ensomhet i ulike aldersgrupper, NGI, rapport nr. 2.

Vigran, Åsne (2000): "Omsorg", i *Sosialt Utsyn 2000*, Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, 55-68.

Vogel, Joachim (1997): *Living Conditions and inequality in the European Union 1997*, Eurostat Working Papers E/1997-3.

Vaage, Odd Frank (1999): Trening og mosjon: Få svetter alene, *Samfunnsspeilet* 1999, 3, Statistisk sentralbyrå, 37-41.

Wollebæk, Dag (1999): *Frivillig innsats i Norge*, foredrag på Avslutningskonferansen for Velferd og samfunn, arrangert av Norges forskningsråd, 20. april 1999.

Wollebæk, Dag (2000): *Participation in Voluntary Associations and the Formation of Social Capital*, The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, Nummer 4. LOS-senteret, Bergen og Institutt for Samfunnsforskning, Oslo.

Øia, Tormod (2000): *Innvandrerungdom - marginalisering og utvikling av problematferd*, NOVA Rapport 3/00.

Østby, Lars (1995): Norges befolkning gjennom 200 år, *Samfunnsspeilet* 1995, 4, Ekstranummer, Statistisk sentralbyrå, 3-14.

Aardal, Bernt, Henry Valen, Hanne Marit Narud og Frode Berglund (1999): *Velgere i 90-årene*, NKS-Forlaget.

6. VELFERD, ULIKHET OG FATTIGDOM

Jan Lyngstad

6.1 Ressurser, velferd og materielle levekår

I dette kapitlet skal vi starte med å beskrive inntektsutviklingen for husholdningene under ett og for ulike grupper av husholdninger (avsnitt 6.2). Deretter skal vi konsentrere oppmerksomheten om gruppen med lavest inntekt (avsnitt 6.3). I de neste tre avsnittene beskrives den generelle formues-utviklingen (avsnitt 6.4), forbruksutviklingen (avsnitt 6.5) og utviklingen på boligmarkedet (avsnitt 6.6). Vi skal undersøke om de med lav inntekt også har lav formue, få varige forbruksgoder og lavt løpende forbruk (avsnitt 6.7). Videre skal vi diskutere fenomenet fattigdom og ulike måter å måle dette på (avsnitt 6.8) før vi går over til å kartlegge fattigdommens omfang, fordeling og utvikling ved hjelp av ulike fattigdomsmål (avsnitt 6.9, 6.10 og 6.11). Til slutt skal vi se hvordan den norske ulikheten og fattigdommen fortoner seg når vi sammenlikner oss med andre land (avsnitt 6.12).

Men før vi begynner å beskrive og analysere fordelingen av velferd og fattigdom skal vi redegjøre for en del sentrale begreper som nyttes i velferds- og fattigdomsanalyser og om sammenhengen mellom disse begrepene.

6.1.1 Likhet i fordeling av goder eller i fordeling av ressurser?

Det er ikke vanskelig å se at velferden eller de materielle levekårene er ujevnt fordelt. Mens noen bor romslig og godt, har andre en boligstandard som de fleste av oss ville betakke oss for. Like store forskjeller kan det være på andre levekårsområder. Dersom disse forskjellene blir "for store", kan det oppfattes som urettferdig.

Som oftest er det likevel ikke de *faktiske* forskjellene i hva folk har og ikke har av goder som bekymrer oss, men forskjeller i *mulighetene* til å skaffe seg godene eller til å realisere et visst velferdsnivå (Sen 1992). Det kan jo tenkes at den som har en bolig av høy standard, har måttet gi avkall på mange andre goder for å kunne bo så flott, og det kan tenkes at den som bor trangt og dårlig, gjør dette for å kunne skape rom for spennende reiser til fjerne strøk. Slik sett er det ulikheter i preferanser mer enn i muligheter som ligger bak (se også diskusjonen av likhet i kapittel 1).

6.1.2 Om sammenhengen mellom ressurser og velferd

Mulighetene til å skaffe seg ulike goder avhenger av de *ressurser* vedkommende disponerer, for eksempel i form av utdanning, arbeidserfaring og formue. De fleste voksne mennesker har *betalt arbeid* og mottar *arbeidsinntekt*. I tillegg kan man ha *kapitalinntekter* som for eksempel renter av bankinnskudd og motta *overføringer* som barnetrygd og sosialhjelp. De fleste vil også i varierende grad være engasjert i *ubetalt arbeid*, blant annet i egen husholdning. Verdiene som skapes gjennom dette ubetalte arbeidet kan også betraktes som inntekt.

Inntekten nyttes til *forbruk* eller spares. *Sparing* øker en persons formue og gir fremtidig forbruk. Ved siden av forbruk gjennom pengeutgifter kan en person også konsumere egenprodusert mat og gratis offentlige tjenester.

De fleste av oss kan i stor grad velge, blant annet mellom arbeid og fritid, mellom forbruk og sparing, og mellom ulike typer forbruksgoder. Enhver vil velge i overensstemmelse med sine *behov* og sine *preferanser* og derigjennom maksimere sin *velferd.* Preferansene kan på sin side være formet av det velferdsnivået og det forbruksnivået man har vent seg til. Den som er vant til lite, krever kanskje heller ikke så mye for å være fornøyd.

Våre valgmuligheter er imidlertid begrenset av vårt utgangspunkt, både økonomisk og på andre måter. De er også i større eller mindre grad begrenset av samfunnsmessige forhold. Personer med mørk hudfarge kan bli utsatt for diskriminering på arbeidsmarkedet. Handikappede personer kan være fysisk utestengt fra visse typer jobber.

6.1.3. Politikkens betydning

Det offentlige kan gjennom ulike individuelle og mer generelle politiske tiltak påvirke den enkeltes muligheter til å greie seg selv i livet. Gjennom overføringer og støtte til barnefamiliene, gjennom holdningsskaping og kunnskapsformidling i barnehager og skoler, gjennom den generelle ungdomspolitikken og gjennom barnevernets tiltak overfor spesielt utsatte grupper søker man å påvirke oppvekstmiljøet og gi den enkelte unge en best mulig start i livet. Gjennom gratis offentlig utdanning prøver man å gi ungdom de kvalifikasjoner som senere skal sette dem i stand til å skaffe seg en best mulig jobb og ellers mestre de oppgaver og utfordringer de blir stilt overfor senere i livet. Etter hvert som kroppen slites ned og kunnskapene og kompetansen blir foreldet, kan det offentlige bistå den enkelte med å reparere og vedlikeholde de individuelle ressursene gjennom ulike former for helsetjenester, attføring og omskolering.

Gjennom *arbeidsmarkedspolitikken* og *den generelle økonomiske politikken* påvirkes den enkeltes muligheter til å forsørge seg og sine gjennom eget arbeid. Gjennom *påbud og forbud* søker man å fjerne hindringer for den enkeltes adgang til arbeids- og samfunnsliv. Eksempler er lovforbund mot kjønns- og rasediskriminering og lovpåbud om at bygninger skal være tilgjengelig for rullestolbrukere.

I tillegg til ulike individuelle og mer generelle offentlige tiltak for å påvirke den enkeltes muligheter til å greie seg selv i livet (se over), sikter *fordelingspolitikken* i mer snever forstand mot å *utjevne* forskjeller i inntekt og økonomiske levekår. Gjennom skatter og offentlige overføringer, gratis eller subsidierte offentlige tjenester, søker man å endre det fordelingsresultatet som følger av de transaksjoner som finner sted i arbeids- og kapitalmarkedet.

Enkelte av overføringene er generelle og tar sikte på å omfordele inntekten over livsløpet. Dette gjelder for eksempel barnetrygd og alderspensjon. Andre overføringer er innrettet mot å sikre personer mot inntektsbortfall for eksempel ved arbeidsløshet, sykdom og uførhet eller når den private forsørgelsen svikter ved samlivsbrudd (overgangsstønad til enslig forsørger) eller død (etterlatte-pensjon). Sosialhjelp gis til husholdninger som trenger det for å overvinne eller tilpasse seg en vanskelig livssituasjon, i forbindelse med inntektssvikt eller en uventet utgiftsøkning. Det offentlige kan også *kompensere* de som for eksempel i forbindelse med funksjonshemming har særskilte behov som krever ekstrautgifter (grunn- og hjelpestønad fra folketrygden).

6.1.4 Omfordeling innen husholdningene ...

Den enkeltes materielle velferd avhenger ikke bare av egne inntekter og ressurser, men også av om vedkommende bor i husholdning med andre, hva de andre husholdningsmedlemmene har av inntekter og kapital og hvordan husholdningens samlede inntekter fordeles og samlede kapital forvaltes internt i husholdningen. Ved å dele bolig og økonomi oppnår dessuten husholdningsmedlemmene visse stordriftsfordeler. Dermed trenger ikke to personer som bor sammen og deler økonomi, ha dobbelt så stor inntekt som en enslig for å kunne ha et like høyt velferdsnivå. Men hvor mye mer enn den enslige trenger de? Dette er det ingen allmenn enighet om.

I dag nytter man gjerne en *ekvivalensskala*, kvadratrotskalaen, som legger til grunn at en persons velferdsnivå kan representeres ved husholdningens (penge)inntekt etter skatt dividert med kvadratroten av antall husholdningsmedlemmer (se tekstramme 6.3). Det innebærer at et par med to barn må ha en inntekt som er to ganger større enn en enslig for at personene i den første husholdningen skal oppnå samme velferdsnivå som den enslige. Dette er selvsagt en meget grov velferdsindikator. Her skal vi som hovedregel nytte denne skalaen (se avsnitt 6.2, 6.3 og 6.7).

Det er imidlertid også andre skalaer i bruk. I en del tidligere analyser ble en annen skala mye nyttet (bla. i avsnitt 6.9og 6.10 her). Denne forutsetter at andre og eventuelle flere voksne personer i husholdningen skal telle 0,7 av den første voksne og at hvert barn skal telle 0,5. Denne skalaen innebærer altså at et par med to barn trenger 2,7 ganger så høy inntekt som en enslig for å oppnå samme velferdsnivå. Den gamle skalaen forutsetter betydelig lavere stordriftsfordeler enn den nye skalaen, og den forutsetter (i de fleste tilfelle) at kostnadene ved å ha barn er noe høyere. I tillegg finnes det en rekke andre ekvivalensskalaer, som også kan ta hensyn til andre egenskaper ved husholdningene enn antall husholdningsmedlemmer og husholdningsmedlemmenes alder (Thoresen 1996).

Husholdningens inntekt dividert med dens forbruksvekt eller ekvivalensvekt kaller vi inntekt pr. forbruksenhet eller ekvivalentinntekt. Dette nyttes da som et mål på de enkelte husholdningsmedlemmers velferdsnivå. Det er viktig å være klar over at *resultatet av en fordelingsanalyse vil være sterkt påvirket av hvilken ekvivalensskala man velger å nytte* (Melbye og Aaberge 1998; Lund og Aaberge 1999).

Både den nye og den gamle skalaen forutsetter at den interne fordelingen av inntekten i husholdningen bidrar til at alle husholdningsmedlemmene oppnår det samme velferdsnivået. Heller ikke dette er selvsagt. Vi vet svært lite om hvordan den interne fordelingen foregår. Man kan jo tenke seg at den som bidrar med mest til husholdningens samlede inntekt, utnytter denne maktposisjonen og beholder mest for seg selv (Skrede 1992). Fortsatt er mannen i de fleste tilfelle hovedinntektstakeren, selv om kvinnene bidrar med en stadig større del av parets samlede inntekt. Rundt 1980 bidro kvinnene med en firedel av parets samlede arbeidsinntekt, ti år senere en tredel. Andel kvinner som bidro med mer enn 25 prosent av familiens samlede arbeidsinntekt, økte fra 45 prosent av alle ektepar i 1980 til 62 prosent i 1989 (Lyngstad og Strand 1992; NOU 1996:13, s. 69; se også kapittel 3 her).

6.1.5 ... og mellom familiemedlemmer

Man kunne tenke seg at kvinners økte yrkesdeltaking og deres økte bidrag til husholdningens samlede inntekt isolert sett bidrar til at man kommer stadig nærmere en situasjon med relativt jevnbyrdige maktforhold mellom ektefellene og dermed også en mer lik fordeling av godene husholdningsmedlemmene imellom. Men det er andre utviklingstrekk som kan peke i en annen retning. Det økte antallet samboerskap på bekostning av ekteskap bidrar trolig til at stadig flere partnere ikke har *forsørgelsesplikt* i strengt juridisk forstand overfor hverandre eller hverandres særkullsbarn. Hvordan påvirker dette fordelingen internt i husholdningen?

Og hva skjer når barna flytter ut? Gjennom gaver og arv overføres ressurser mellom barn og foreldre, i noen grad også besteforeldre. Yngre i etablerings- og barneoppfostringsfasen mottar oftere arv og gaver enn eldre. De største verdiene mottar imidlertid personer i aldersgruppene over 40 år og fram til pensjonsalderen (Langsether 1993). Det er gjerne i denne livsfasen man arver. De uformelle overføringene mellom ulike husholdninger representerer et problem i velferdsanalyser, først og fremst fordi de vanligvis *ikke* blir *registrert* i inntektsstatistikken.

6.1.6 Litt om inntektsstatistikk og velferdsanalyser

Inntektsstatistikken har sine svakheter som kilde for analyser av fordelingen av befolkningens materielle velferd. Opplysningene i den offentlige inntektsstatistikken kommer fra ulike offentlige registre. Det er altså den *registrerte* inntekten som kartlegges. Inntekter som unndras beskatning, faller utenfor. En del vanskelig målbare inntekter, som for eksempel verdien av å bo i egen bolig, er ufullstendig eller slett ikke registrert. Uformelle overføringer mellom husholdningene, oftest fra foreldre til utflyttede barn kommer ikke med, heller ikke gratis eller sterkt subsidierte tjenester fra det offentlige (se tekstramme 6.1).

Enkelte grupper som for eksempel selvstendig næringsdrivende kan ha sterkt svingende årlige inntekter uten at de av den grunn nødvendigvis reduserer det årlige forbruket. I prinsippet burde man derfor studere inntektsfordelingen over en lengre periode enn ett år. Dette skal vi komme nærmere tilbake til i avsnitt 6.10.

6.1.7 Livsinntekten

Mange av de inntektsforskjellene vi observerer i samfunnet på ett tidspunkt, skyldes at ulike grupper befinner seg i ulike livsfaser. Den enkeltes inntekt varierer over livsløpet. Når han eller hun er under utdanning, har vedkommende ingen inntekt eller den er svært lav. Inntekten stiger og er relativt høy mens vedkommende er yrkesaktiv, faller ved pensjonsalderen og er relativt lav resten av livet (Skrede 1994; se NOU 1996:13, 92-93).

Livsinntekten er summen av inntekter over hele livet. Den setter grenser for hvor stort forbruk den enkelte kan tillate seg over livsløpet som helhet, og likevel dø gjeldfri. Men forbruket hvert enkelt år kan være større eller mindre enn inntekten samme året. Forbruket kan fordeles over livet ved at vi låner i perioder hvor årsinntekten er lavere enn ønsket forbruk. Ulikheten i livsinntekt er mindre enn ulikheten i årsinntekt (Bojer 1992; Zimmer 1990) og ulikheten i fordelingen av det årlige forbruket er mindre enn ulikheten i fordelingen av årsinntekten (Scitovsky 1986).

6.1.8 Oppsummering

I dette avsnittet har vi kort redegjort for en del sentrale begreper som nyttes i velferds- og fattigdomsanalyser og for sammenhengen mellom disse begrepene. Vi har diskutert hvilke muligheter den enkelte har til å påvirke sin egen situasjon, hvordan offentlige myndigheter påvirker fordelingen av goder i samfunnet, og hvordan også omfordelingen mellom ulike familiemedlemmer og internt i husholdningene påvirker den enkeltes velferdsnivå. Til slutt berørte vi kort hvilke svakheter inntektsstatistikken har som kilde for velferdsanalyser og introduserte begrepet livsinntekt.

6.2 Inntektsutviklingen 1986-1998[44]

6.2.1 Sterk inntektsøkning etter 1995

Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (se tekstramme 6.3) økte med 18 prosent i perioden 1986 til 1998 målt i faste priser. Det var liten endring i inntekt etter skatt fra slutten av 1980-tallet til 1995. Deretter økte inntekten ganske sterkt (se figur 6.1).

Det er mange måter å måle inntektsnivå og inntektsutvikling på. Det fins ikke noe enkelt inntektsbegrep som er helt ideelt for alle formål. Det er også viktig å skille mellom inntekt og lønn. Lønnsinntekten utgjør vanligvis bare en del av inntekten. I dette kapittelet brukes først og fremst inntekt etter skatt (se tekstramme 6.1) for å beskrive personers og husholdningers økonomiske velferd.

Husholdninger der hovedinntektstakeren er en ung person har gjerne betydelig større gjeld enn husholdninger med en middelaldrende eller en eldre hovedinntektstaker (se avsnitt 6.4). Fallet i rentenivået som startet i 1993, førte til at renteutgiftene ble kraftig redusert. En mindre del av inntekten gikk altså til å dekke renteutgifter. De gjennomsnittlige renteutgiftene for husholdningene var i 1997 bare halvparten av renteutgiftene i 1986. Fra 1997 til 1998 økte de igjen noe. Trekker vi renteutgifter fra inntekt etter skatt, får vi disponibel inntekt.[45] Utviklingen av husholdningenes disponible inntekt var langt gunstigere enn utviklingen i inntekt etter skatt, og naturligvis særlig for husholdninger med stor gjeld. Disponibel inntekt regnet pr. forbruksenhet var i 1998 23 prosent høyere enn i 1986.

[44] Avsnitt 6.2, 6.4 og 6.5 bygger i stor grad på (Melby og Mørk 2000).

[45] Med dispinibel inntekt forstår vi her inntekt etter fradrag av skatt og renteutgifter og tillegg av likningsbasert boliginntekt. Renteinntektene er allerede lagt til i begrepet inntekt etter skatt (se tekstramme 6.1).

Tekstramme 6.1 Definisjoner av inntekt

Datagrunnlaget i dette kapittelet er Inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger. *Inntekts- og formuesundersøkelsene* baserer seg på inntekts- og formuesopplysninger fra et landsomfattende utvalg av husholdninger, og gir tall for ulike grupper av husholdninger, for eksempel enslige, husholdninger med barn, pensjonister. Svakheten med undersøkelser av denne typen er at tallene blir usikre for små grupper.

I analyser av inntektens utvikling og fordeling nytter man vanligvis begrepet *inntekt etter skatt.* Dette begrepet fanger ikke opp forskjeller i disponibel inntekt mellom husholdninger som skyldes forskjell i renteutgifter. For eksempel har unge i etableringsfasen ofte høyere renteutgifter enn eldre, og når en ikke trekker renteutgifter fra inntektsbegrepet vil en overvurdere den økonomiske velferden til de yngre i forhold til de eldre.

Ideelt sett skulle inntekt av bolig inngå i inntektsbegrepet, der boliginntekten er den markedsleie som kan oppnås på boligen fratrukket utgifter til vedlikehold og gjeldsrenter. Det er imidlertid vanskelig å beregne leieverdien av egen bolig. Vi har derfor valgt å la være å bruke begrepet disponibel inntekt, der renteutgiftene trekkes fra inntekt etter skatt. Det antas dermed at gjeldsrentene er lik leieverdien av boligen, noe som er tilnærmet riktig bare i de tilfeller der boligen er fullt ut lånefinansiert.

Lønnsinntekt omfatter lønn, honorarer mv., naturalytelser som fri bil og sykepenger (både fra arbeidsgiver og fra folketrygden).

Næringsinntekt omfatter, slik den er definert i inntektsstatistikken, inntekt av næringsvirksomhet før fondsavsetninger (til og med 1991) men etter av- og nedskrivninger og fradrag for driftsutgifter og skattemessig underskudd i næring. I tillegg inngår skattepliktige sykepenger i næringsvirksomhet.

Kapitalinntekt omfatter renteinntekter, aksjeutbytte, netto realisasjonsgevinst og andre kapitalinntekter(f.eks. leieinntekter og inntekter fra utlandet).

Overføringer omfatter skattepliktige ytelser fra folketrygden (alders-, uføre- og etterlatte-pensjon, overgangsstønad, barnepensjon og attføringspenger), tjenestepensjon, arbeidsledighetstrygd, bidrag o.l., og skattefrie overføringer som barnetrygd, bostøtte, stipend fra Statens lånekasse for utdanning, forsørgerfradrag, sosialhjelp, engangsstønad ved fødsel (fra og med 1994) og andre overføringer (Lønns- og trekkoppgaveregistret kode 916):

Lønnsinntekt
+ Næringsinntekt
+ Kapitalinntekt
+ Overføringer
= Samlet inntekt
- Utlignet skatt og negative overføringer
= *Inntekt etter skatt*
- Renteutgifter (+ boliginntekter)
= Disponibel inntekt

Veksten i inntekt etter skatt ble noe dempet ved at den andelen husholdningene betaler i skatt, økte. Utlignet skatt økte med 17 prosent i perioden 1986-1998 (målt i faste priser), mens samlet inntekt (før skatt) økte med 13 prosent i samme periode (se tabell 6.1).

Figur 6.1. Inntekt etter skatt pr. husholdning og inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.[1] 1986-1998. 1986=100

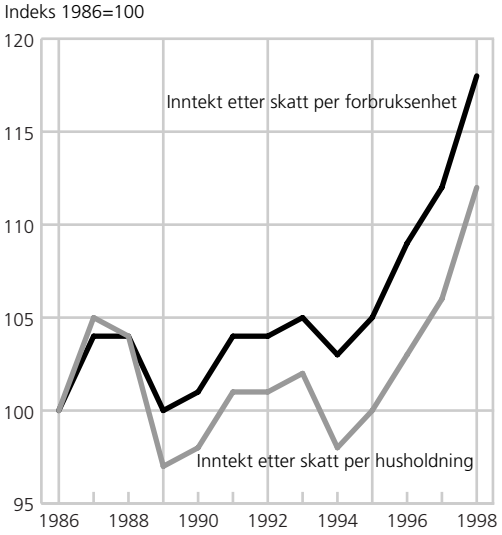

[1] Ny ekvivalensskala, se tekstramme 6.3.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

6.2.2 Arbeidsinntekten er ikke blitt viktigere på 1990-tallet

Til tross for økt sysselsetting på 1990-tallet står inntekt fra arbeid for omtrent samme andel av inntekten i 1998 som på begynnelsen av tiåret. Inntekt fra arbeid (yrkesinntekt) er den klart viktigste inntektskilden for husholdningene. Yrkesinntekt omfatter både lønn og næringsinntekt og var i gjennomsnitt 260 000 kroner pr. husholdning i 1998, eller 74 prosent av husholdningenes samlede inntekter. Tilsvarende andel var 78 prosent i 1986. Nedgangen i yrkesinntektens betydning på slutten av 1980-tallet kan forklares ved lavere sysselsetting. Økt sysselsetting de siste seks årene har ført til at inntekt fra arbeid som andel av samlet inntekt har økt noe igjen (se tabell 6.1). Mens lønnsandelen økte etter 1991, fortsatte andelen fra næringsinntekt å falle. Dette kan skyldes at det ble færre næringsdrivende, for eksempel bønder, men også at næringsdrivende i større grad valgte å ta ut utbytte fremfor næringsinntekt, på grunn av lavere beskatning.

6.1. Inntektsregnskap for husholdningene. Gjennomsnitt pr. husholdning og endring i prosent. 1986-1998. 1998-kroner[1]

	1986		*1992*		*1998*		*Endring i prosent*		
	Kroner	*Prosent*	*Kroner*	*Prosent*	*Kroner*	*Prosent*	*1986-1992*	*1992-1998*	*1986-1998*
Yrkesinntekt	244 100	78	221 900	72	262 200	74	-9	18	7
+ *Sum kapitalinntekt*	16 400	5	16 700	5	19 200	5	1	15	17
+ *Overføringer*[2]	52 800	17	69 300	23	74 100	21	31	7	40
= *Samlet inntekt*	313 300	100	307 900	100	355 500	100	-2	15	13
- *Skatt*	79 100	25	72 400	24	92 600	26	-8	28	17
= *Inntekt etter skatt*	234 300	75	235 500	76	262 900	74	1	12	12
- *Renteutgifter + boliginntekter*	35 500	11	34 900	11	18 300	5	-2	-47	-48
= *Disponibel inntekt*	198 800	63	200 600	65	244 500	69	1	22	23

[1] Deflatert med konsumprisindeksen. [2] Grunn- og hjelpestønad fra folketrygden, engangsstønad ved fødsel og stønad til barnetilsyn er holdt utenfor. Dette er gjort for å kunne sammenlikne over tid. I 1986 var ingen av disse stønadene inkludert i inntektsstatistikken.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Nedgangen i yrkesinntektens betydning etter 1986 stemmer overens med en økning i andelen husholdninger uten yrkestilknyttede personer[46]. I 1986 var 30 prosent av alle husholdninger uten yrkestilknyttede. Denne andelen var økt til 35 prosent i 1998. Det meste av denne økningen skjedde på 1980-tallet. Det var blant yngre og eldre at yrkesaktiviteten gikk ned.

Andelen husholdninger med to eller flere yrkestilknyttede har også gått ned i perioden. Blant parhusholdninger der hovedpersonen er mellom 25 og 54 år var det imidlertid relativt flere husholdninger med to yrkesaktive i 1997 enn i 1986. Blant disse husholdningene hadde tre av fire (75 prosent) to eller flere yrkestilknyttede i husholdningen i 1997 mot to av tre (68 prosent) i 1986.

Selv om betydningen av arbeid som inntektskilde ble redusert i perioden, har lønningene økt. Lønn pr. normalårsverk (se tekstramme 6.2) økte med 17 prosent fra 1986 til 1998 når vi tar hensyn til prisstigningen, eller fra 240 000 1998-kroner i 1986 til 262 000 kroner i 1998. Lønn pr. normalårsverk endret seg lite fra 1986 til 1991, men økte deretter forholdsvis jevnt. Økningen var særlig stor i 1998.

Tekstramme 6.2 Lønn pr. normalårsverk

Lønn pr. normalårsverk er basert på tall fra nasjonalregnskapet og gir uttrykk for gjennomsnittslønn for alle sysselsatte lønnstakere.
Lønn omfatter kontantlønn, honorarer mv. og naturallønn. Kontantlønn inkluderer overtidsgodtgjørelse og lønn under sykdom samt fødselspenger betalt av arbeidsgiver (men ikke ytelser fra folketrygden). Naturallønn omfatter bl.a. verdien av fri bil, rentefordel ved lån i arbeidsforhold og gratisreiser for ansatte i enkelte transportnæringer.
Antall sysselsatte normalårsverk er definert som antall heltidssysselsatte personer pluss antall deltidssysselsatte omregnet til heltid.

Gjennomsnittlig yrkesinntekt pr. husholdning var tilnærmet uendret i perioden 1986-1997. Yrkesinntekten økte i begynnelsen av perioden for så å avta og være under 1986-nivået fram til 1997. Fra 1997 til 1998 økte den igjen sterkt og var i 1998 18 prosent høyere enn i 1992 (se tabell 6.1).

Den reduserte betydningen av yrkesinntekten etter midten av 1980-tallet viser seg også ved at det er blitt færre husholdninger som hadde yrkesinntekt som viktigste inntektskilde. I perioden 1986 til 1998 ble andelen husholdninger som hadde yrkesinntekt som viktigste inntektskilde redusert, fra 69 prosent i 1986 til snaut 66 prosent i 1998. Nedgangen kom i perioden 1988-1992. Nivået var på rundt 61 prosent frem til 1994.

6.2.3 Overføringene redusert som inntektskilde

På slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet økte overføringenes betydning som inntektskilde. Overføringene utgjorde 17 prosent av samlet inntekt i 1986, 19 prosent i 1990 og steg til 23 prosent av husholdningens samlede inntekter i 1992. Men etter 1992 ble overføringene redusert som inntektskilde. I 1998 utgjorde de 21 prosent av den samlede inntekten.

I årene rundt 1990 økte antallet pensjonister sterkt, mens veksten etter 1992 har vært mer beskjeden.[47] Den sterke veksten i antallet pensjonister førte til en vesentlig økning i andelen husholdninger som hadde trygd, det vil si ytelser fra folketrygden samt tjenestepensjon, som viktigste inntektskilde. Mens det i 1986 var 28 prosent som hadde trygd som viktigste inntektskilde, var dette tilfelle for 31 prosent i 1993. Andelen sank deretter og var 29 prosent i 1998.

[46] Personer som hadde yrkesinntekten lavere enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister og mindre enn de pensjonene den enkelte har ført på selvangivelsen

[47] På slutten av 1990-tallet økte antallet pensjonister sterkere igjen (se avsnitt 7.7).

Nedgangen i arbeidsledigheten etter 1993 bidro også til at betydningen av overføringene som inntektskilde gikk ned mot slutten av perioden. Mens 6 prosent av arbeidsstyrken var arbeidsledige i 1993, var denne andelen redusert til 3,2 prosent i 1998.

6.2.4 Betydelig nedgang i gjeldsrenter

Husholdningenes utgifter til gjeldsrenter (kapitalutgiftene) utgjorde i 1998 i gjennomsnitt vel 21 000 kroner eller 6 prosent av samlet inntekt. I 1986 betalte husholdningene i gjennomsnitt vel 37 000 kroner (1998-kroner), eller 12 prosent av inntekten. Høyest var husholdningenes renteutgifter i 1988, 47 600 1998-kroner eller vel 14 prosent av samlet inntekt. Kapitalinntektene, som i det vesentlige består av renter av bankinnskudd og utbytte av verdipapirer, utgjorde 5 prosent av inntekten i 1998. Denne andelen har endret seg lite i perioden.

Utlånsrenten sammen med gjeldens størrelse er avgjørende for husholdningenes kapitalutgifter. Endringer i skattereglene, som førte til mindre skattereduksjon på grunn av renteutgifter, var også viktige. Utlånsrenten[48] nådde en topp i 1987 med en gjennomsnittlig rentesats på 16,6 prosent i sparebankene. Rentenivået sank kraftig fra 1992 til 1993 fra 13,4 til 8,8 prosent, og var i 1997 6,1 prosent. Deretter økte rentenivået igjen, til 9,9 prosent i 1998.

Selv om rentenivået ble redusert betraktelig fra 1986 til 1997, ble ikke kapitalinntektene redusert tilsvarende. Dette skyldes at aksjeutbyttet til husholdningene har økt sterkt. Mens renteinntektene ble redusert fra 12 500 kroner i 1986 (omregnet til 1998-kroner) til 6 500 kroner i 1998, økte gjennomsnittlig mottatt aksjeutbytte for alle husholdningene sett under ett fra vel 1 200 kroner i 1986 til 8 600 kroner i 1998. Ser vi perioden 1986 til 1998 under ett, økte kapitalinntektene med 17 prosent, fra vel 16 000 kroner i 1986 (1998-kroner) til 19 000 kroner i 1998.

6.2.5 Størst inntektsøkning for par med små barn og middelaldrende

Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[49] økte i faste priser med 18 prosent for alle husholdninger i perioden 1986-1998 (se tabell 6.2). Det er imidlertid store forskjeller mellom husholdningstypene.

Tabell 6.2. Utvikling i gjennomsnittlig inntekt[1] etter skatt pr. forbruksenhet[2] for ulike husholdningstyper. 1986-1998. 1986=100[3]

	1986	1991	1995	1998
Alle	**100**	**104**	**105**	**118**
Enslige				
Under 45 år	100	108	96	105
45-64 år	100	99	105	113
65 år og over	100	110	107	124
Par uten barn, eldste persons alder				
Under 45 år	100	106	103	116
45-64 år	100	110	115	131
65 år og over	100	109	116	122
Par med barn, yngste barn				
0-6 år	100	111	112	127
7-17 år	100	104	108	119
Mor/far med barn				
0-17 år	100	104	109	130

[1] Grunn- og hjelpestønad fra folketrygden, engangsstønad ved fødsel og stønad til barnetilsyn holdt utenfor. [2] Ny ekvivalensskala, dvs. kvadratrotskalaen (se tekstramme 6.1). [3] Deflatert med konsumprisindeksen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

[48] Gjennomsnittlig utlånsrente i sparebanker.

[49] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen). Se tekstramme 6.3.

6.2.6 Yngre enslige henger etter

Yngre enslige (under 45 år) hadde liten eller ingen inntektsøkning frem til 1997, men fra 1997 til 1998 hadde de en inntektsvekst minst på linje med gjennomsnittet. I gjennomsnitt hadde de da en inntekt etter skatt pr. forbruksenhet som var 5 prosent høyere enn i 1986. Den svake inntektsutviklingen blant yngre enslige kan nok til dels tilskrives at stadig flere unge studerer. Yrkestilknytningen er blitt svakere. Mens det i 1986 var 79 prosent yrkestilknyttede blant yngre enslige, var andelen redusert til 69 prosent i 1998. Yrkesinntekten til denne gruppen ble da også redusert med nærmere 7 prosent fra 1986 til 1997. Fra 1997 til 1998 steg den slik at den i 1998 lå 2 - 3 prosent over 1986-nivået. I gjennomsnitt hadde denne gruppen da en yrkesinntekt på 175 000 kroner. Også om vi ser bort fra studentene,[50] har yngre enslige hatt en svakere økning i inntekt etter skatt pr. forbruksenhet enn gjennomsnittet, 10 prosent i perioden 1986 - 1998.

Yrkesinntekten ble ikke bare redusert for yngre enslige. Også eldre par og eldre enslige har hatt en nedgang i yrkesaktivitet og yrkesinntekt i perioden 1986 til 1998. Derimot har det vært en økning i yrkestilknytning blant par med små barn. Mens begge foreldrene var yrkestilknyttede i 53 prosent av småbarnshusholdningene i 1986, gjaldt dette 69 prosent i 1998 (se også kapittel 3 her). Yrkesinntekten for denne gruppen økte i faste priser med 26 prosent i samme perioden. Bare fra 1995 til 1998 hadde par med små barn en økning i yrkesinntekt på nærmere 7 prosent, fra 410 000 1998-kroner i 1995 til nesten 440 000 i 1998.

6.2.7 Eldre og yngre enslige og enslige forsørgere har lavest inntekt

En sammenligning av inntektsnivået for ulike grupper av husholdninger vil være ganske følsom for valget av ekvivalensskala. De aller fleste valg av ekvivalensskala viser imidlertid at middelaldrende par uten barn (eldste person 45-64 år) har høy inntekt etter skatt pr. forbruksenhet. Inntekten til middelaldrende par var nær 30 prosent høyere enn gjennomsnittet for alle husholdninger i 1986 ved bruk av kvadratrot-skalaen (se tekstramme 6.3). Denne forskjellen var økt til 43 prosent i 1998. Yngre par uten barn hadde da et inntektsnivå som da lå 26 prosent over gjennomsnittet, mens par med voksne hjemmeboende barn lå hele 50 prosent over gjennomsnittet (se vedleggstabell A46).

Lavest inntektsnivå hadde eldre enslige, yngre enslige og enslige forsørgere med en inntekt etter skatt pr. forbruksenhet på henholdsvis 66, 79 og 81 prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger. Par med små barn hadde i 1998 en inntekt etter skatt pr. forbruksenhet som var 7 prosent over gjennomsnittet for alle husholdninger, mens par med barn i skolealderen hadde en inntekt som var 22 prosent over gjennomsnittet.

6.2.8 Betydelig reduksjon i renteutgiftene for yngre husholdninger

Etablering i egen bolig fører vanligvis med seg betydelige investeringer. Kapitalutgiftene er derfor svært ujevnt fordelt over livsløpet. Det kan derfor være grunn til å ta hensyn til disse ved sammenligninger av gruppers økonomiske velferd.

Reduksjonen i rentenivået etter 1992 har bedret de økonomiske kårene særlig for yngre husholdninger. I 1998 utgjorde renteutgiftene 9 prosent av samlet inntekt til par med små barn, mens tilsvarende andel i 1986 var 18 prosent. Småbarnsfamiliene hadde i 1998 de høyeste renteutgiftene, i gjennomsnitt vel 44 000 kroner. Par med skolebarn betalte da 41 000 kroner i gjeldsrenter. I 1986 hadde par med små og store barn i gjennomsnitt kapitalutgifter på henholdsvis 72 000 kroner og 77 000 kroner omregnet til 1998-kroner. Renteutgiftene for yngre enslige ble halvert fra 25 800 kroner i 1986 (omregnet til 1998-kroner) til 12 600 kroner eller 6 prosent av samlet inntekt i 1998.

[50] Studenthusholdninger er her definert som husholdninger hvor en eller flere personer mottok studielån i løpet av inntektsåret og hvor hovedinntektstakeren i husholdningen verken er yrkestilknyttet eller trygdemottaker (se note 3, avsnitt 6.2.2).

Også for yngre par uten barn ble renteutgiftene sterkt redusert i perioden, fra 53 600 1998-kroner i 1986 til 31 200 kroner i 1998. Renteutgiften som andel av samlet inntekt gikk ned fra 14 prosent i 1986 til 7 prosent i 1998.

Mens husholdningene med yngre hovedinntektstakere har de største kapitalutgiftene, er det de med middelaldrende hovedinntektstakere som har de største kapitalinntektene. Det er stor forskjell i utviklingen av kapitalinntekter både mellom ulike grupper av husholdninger, og mellom husholdninger av samme type. Yngre og middelaldrende enslige har hatt en nedgang i kapitalinntekter fra 1986 til 1998. Yngre enslige hadde en reduksjon fra vel 6 000 1998-kroner i 1986 til 1 300 kroner i 1998, middelaldrende enslige fra 15 600 kroner i 1986 til 8 900 kroner i 1998. Eldre enslige og yngre par har også hatt en viss nedgang i perioden mens eldre par nærmest har hatt uendrede kapitalinntekter perioden sett under ett. For middelaldrende par, samt husholdninger med barn, økte kapitalinntektene. Dette skyldes at økningen i aksjeutbytte mer enn oppveide nedgangen i renteinntektene. Middelaldrende par hadde en nedgang i renteinntekter fra 18 800 1998-kroner til 11 600 kroner fra 1986 til 1998. Samtidig økte gjennomsnittlig aksjeutbytte for denne gruppen fra 1 800 1998-kroner i 1986 til 18 200 kroner i 1998. Alt i alt økte denne gruppens gjennomsnittlige kapitalinntekt fra vel 25 000 kroner i 1986 til 40 000 kroner i 1998 (se vedleggstabell A43 og A44).

6.2.9 Oppsummering

Husholdningene har hatt en betydelig inntektsvekst i løpet av de siste årene, først gjennom en sterk økning i overføringene, siden først og fremst gjennom økt yrkesinntekt. Kapitalinntektene har også økt, men de har betydd mindre for utviklingen av gjennomsnittsinntekten. Inntektsøkningen har vært særlig sterk etter 1995. Ser vi hele perioden 1986-1998 under ett, har andelen av husholdningenes inntekt som kommer fra overføringer økt, mens yrkesinntektens andel har gått ned.

I gjennomsnitt økte inntekt etter skatt pr. forbruksenhet med 18 prosent. Størst inntektsøkning har middelaldrende par uten barn, enslige forsørgere og par med små barn hatt, en økning på rundt 30 prosent. Yngre enslige henger noe etter selv om de også har hatt en reell inntektsøkning fra 1994 til 1998. Noe av forklaringen er naturligvis at stadig flere unge er under utdanning, men selv om vi ser bort fra studentene, har yngre enslige hatt en svakere inntektsutvikling enn andre grupper.

Eldre enslige, yngre enslige og enslige forsørgere har det laveste gjennomsnittlige inntektsnivået, henholdsvis 66, 79 og 81 prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger i 1998. Andre barnefamilier lå over gjennomsnittet. Høyest gjennomsnittlig inntekt pr. forbruksenhet hadde par med voksne hjemmeboende barn og middelaldrende par uten barn, henholdsvis 50 og 43 prosent over gjennomsnittet.

6.3 Den årlige inntektsfordelingen[51]

6.3.1 Inntektsforskjellene er blitt større

Inntektsstatistikken tyder på at inntekten er mer ulikt fordelt i dag enn på midten av 1980-tallet. Alle grupper har hatt en økning i inntekt etter skatt pr. forbruksenhet fra 1986 til 1998, men økningen har vært størst for husholdningene med høyest inntekt og minst for de med lavest inntekt.[52] Økningen i ulikheten skjedde dels på slutten av 1980-tallet, men først og fremst fra 1992 til 1997. Fra 1997 til 1998 har den igjen gått ned. I 1986 var gjennomsnittsinntekten til den rikeste tidelen 4,5 ganger så høy som gjennomsnittsinntekten til den fattigste tidelen, i 1990 4,8 og i 1998 5,5 ganger så høy. Størst var forskjellen i 1997. Da hadde den rikeste tidelen seks ganger så høy inntekt som den fattigste tidelen (se figur 6.2, jf. vedleggstabell A3).

[51] Avsnitt 6.3 bygger i stor grad på Epland (1998a og 1999).

[52] Det er ikke nødvendigvis de samme personene eller husholdningene som befinner seg i den nederste delen av inntektsfordelingen fra det ene året til det andre (se nærmere om dette i avsnitt 6.7.1). Folk bytter plass i inntektsfordelingen fra ett år til det neste, og dette gjelder både i den nedre og i den øvre delen av inntektsfordelingen.

Figur 6.2. Gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. forbruksenhet etter inntektsklasser (desiler). 1986, 1991 og 1998. 1 000 1998-kroner

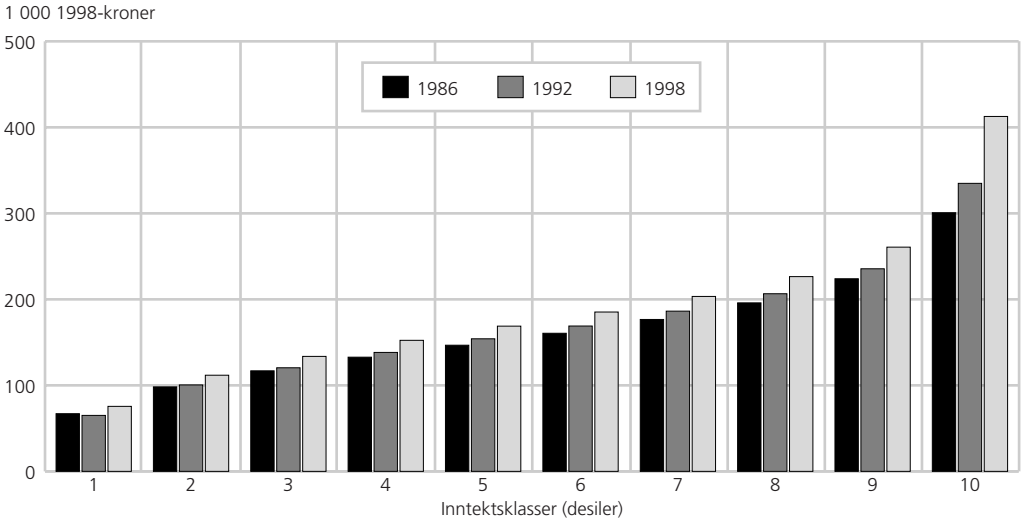

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Den viktigste endringen består i at de 10 prosent av personene med høyest inntekt, på 1990-tallet fikk en økende andel av den samlede inntekten. Dette har skjedd på bekostning av nesten alle andre desilgrupper (se vedleggstabell A2). Den samlede inntektsulikheten målt ved Gini-koeffisenten[53] økte med 17,5 prosent fra 1986 til 1997 (se figur 6.3, jf. vedleggstabell A1). Fra 1997 til 1998 falt den igjen, slik at ulikheten målt på denne måten bare var 13 prosent høyere i 1998 enn i 1986.

Det er først og fremst kapitalinntektene som er blitt skjevere fordelt. I 1986 disponerte den rikeste tidelen av personene 30 prosent av kapitalinntektene. I 1997 var andelen økt til 75 prosent (Melby og Mørk 2000), og det var først og først og fremst aksjeutbytte og gevinster ved realisasjon av aksjer som bidro til økningen i kapitalinntektene (Epland 1998a).[54]

Den relativt lave inntektsveksten blant husholdningene med lavest inntekt skyldes i noen grad den sterke økningen i antallet studenter og dermed i antallet studenthusholdninger.[55] Men selv om vi ser bort fra studenthusholdningene og holder dem utenfor, økte ikke inntektene for tidelen av de øvrige husholdningene med lavest inntekt med mer enn 5 - 6 prosent fra 1986 til 1997, og veksten var lavere enn for gruppene med høyere inntekt (Epland 1999).

Fra 1997 til 1998 snudde trenden mot større ulikhet. De med lavest inntekt mottok en større andel av den samlede inntekt etter skatt i 1998 enn i 1997, og de med høyest inntekt mottok en lavere andel (se vedleggstabell A2). Den relativt sett sterke inntektsøkningen blant de med lav inntekt har trolig sammenheng med økningen i minstepensjonen i mai 1998 (se avsnitt 6.3.3 og 7.7). Den reduserte inntektsandelen blant de med høyest inntekt skyldes i hvert fall delvis at man på grunn av en skjevhet i utvalget til Inntekts- og formuesundersøkelsen 1998 ikke fikk registrert kapitalinntektene fullt ut.

---

[53] Ginikoeffisienten varierer mellom 0 og 1. Jo høyere Gini-koeffisent, desto større ulikhet.

[54] I noen grad overvurderer inntektsstatistikken den faktiske økningen i inntektsforskjellene. Skattereformen i 1992 førte til at en større andel av kapitalinntektene ble synliggjort som inntekt i statistikken uten at de faktiske eierinntektene har økt i samme grad. Økt synliggjøring kan likevel ikke forklare hele økningen i inntektsforskjellene etter 1992. Mye tyder imidlertid også på at den reduserte inntektsulikheten fra 1997 til 1998 delvis skyldes at Inntekts- og formuesundersøkelsen 1998 undervurderer kapitalinntektene.

[55] I løpet av perioden 1986-1997 ble det 80 000 flere studenter (Statistisk sentralbyrå 1998). Mange studenthusholdninger har lav inntekt (utbetalt studielån regnes ikke som inntekt). Inntekt etter skatt er derfor et dårlig mål på *studenthusholdningers* velferdsnivå. For definisjon av studenthusholdninger se note 7, avsnitt 6.2.6.

Figur 6.3. Ulikhet i fordeling av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.[1] 1986-1998. Ginikoeffisienter

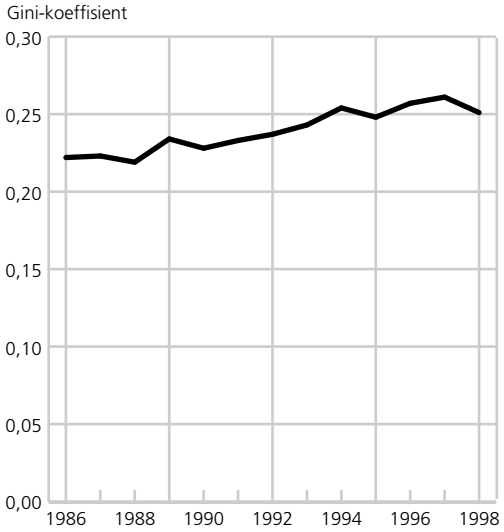

[1] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen), se tekstramme 6.3.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

6.3.2 Omfanget og sammensettingen av lavinntektsgruppen varierer med valg av ekvivalensskala

I det følgende skal vi se nærmere på lavinntektsgruppen, det vil si personer med husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet lavere enn halvparten av medianinntekten. Medianinntekten er den inntekten som deler befolkningen i to like deler, der den ene halvparten har lavere inntekt enn dette nivået og den andre halvparten har høyere inntekt.[56] Siden sammensettingen av lavinntektsgruppen er svært følsom for valg av ekvivalensskala, viser vi i tabell 6.3 endringene i sammensettingen av lavinntektsgruppen både ved ny og gammel ekvivalensskala. Den nye skalaen (kvadratrotskalaen) legger til grunn større stordriftsfordeler enn den gamle skalaen gjør. Det innebærer at husholdninger med mange husholdningsmedlemmer kommer bedre ut sammenliknet med enpersonhusholdninger når man nytter den nye enn når man nytter den gamle ekvivalensskalaen (se avsnitt 6.1.4 og tekstramme 6.3).

De to ekvivalensskalaene gir forskjellige lavinntekts- eller fattigdomsgrenser. Den gamle skalaen gir en lavinntektsgrense på 65 550 kroner i 1998, mens den nye skalaen gir en lavinntektsgrense på 88 300 kroner pr. forbruksenhet. Den nye skalaen gir en noe større gruppe med lav inntekt (6,3 prosent i 1998) enn den gamle skalaen (4,0 prosent). Dersom vi holder studenthusholdningene utenfor, får vi med den nye skalaen 5,3 prosent med lav inntekt i 1998, med den gamle skalaen 3,1 prosent. De to skalaene gir også litt ulike bilder av utviklingen. Andelen personer med lavinntekt økte, når vi nytter den nye ekvivalensskalaen, fra 1986 til 1994, for deretter å synke. Den gamle skalaen gir en utflating fra 1994 til 1997 og så et fall (se vedleggstabell A5 og A6).

[56] I tidligere analyser av lavinntekt og fattigdom nyttet man ofte gjennomsnittsinntekten i stedet for medianinntekten ved fastsetting av lavinntekts- eller fattigdomsgrensen (se for eksempel analysene som er referert i avsnitt 6.9 her). Anslagene over gjennomsnittsutgiften er imidlertid langt mindre robuste for tilfeldige ekstremverdier i utvalget. Derfor har man nå gått over til å bruke medianinntekten.

Figur 6.4. Andelen personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet under halvparten av medianinntekten[1] for alle personer. Ny og gammel ekvivalensskala.[2] 1986-1998. Prosent

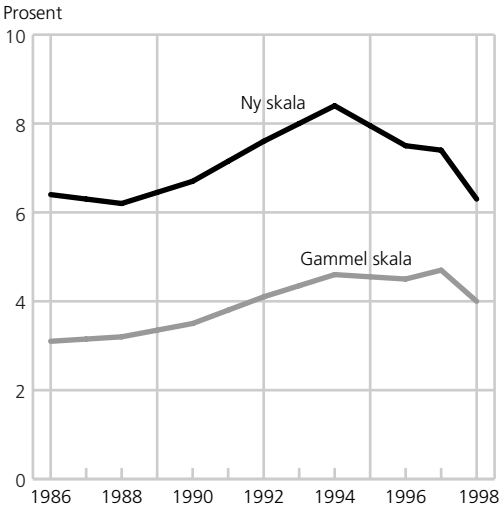

[1] Medianinntekten deler inntektsfordelingen i to like store deler, halvparten har inntekter høyere enn medianen, den andre halvparten har inntekter lavere enn medianinntekten.

[2] Se tekstramme 6.3.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tekstramme 6.3 Ekvivalensskalaer og forbruksenheter

For å sammenligne inntekten til forskjellige husholdningstyper er det vanlig å bruke såkalte ekvivalensskalaer, eller beregne inntekt pr. forbruksenhet. En ekvivalensskala tar hensyn til stordriftsfordelene ved at flere bor sammen. Bolig, TV, vaskemaskin og avis er eksempler på goder som kan deles av flere.

Det er mange ekvivalensskalaer i bruk, og det er ikke enighet om hvilken som er den beste. Valg av skala har forholdsvis liten betydning for utviklingen i inntekt pr. forbruksenhet for bestemte husholdningstyper. Valget har imidlertid stor betydning når vi ønsker å sammenligne inntektsnivået mellom ulike typer husholdninger og i studier av inntektsfordeling og lav inntekt.

Vi har valgt å bruke en ekvivalensskala som kun tar hensyn til hvor mange personer det er i husholdningen. Barn og voksne teller likt. Inntekten i husholdningen deles med kvadratroten av antallet personer i husholdningen. Denne ekvivalensskalaen sier dermed at en husholdning på to personer må ha 1,4 ganger så høy inntekt som en enslig for å ha det like bra økonomisk, mens en husholdning på fire personer må ha dobbelt så høy inntekt som den enslige for å ha tilsvarende levestandard.

En annen ekvivalensskala som tidligere ble mye brukt, vekter husholdningsinntekten slik at første voksne får forbruksvekt 1, andre voksne i husholdningen får forbruksvekten 0,7 hver. Barn (16 år og yngre) får forbruksvekten 0,5 hver. Med denne skalaen må dermed en familie på to voksne og to barn ha 2,7 ganger så høy inntekt som en enslig for å ha det like bra økonomisk. Denne gamle skalaen legger mindre vekt på stordriftsfordelene i store husholdninger enn den nyere skalaen. Ved bruk av den gamle skalaen får store husholdninger derfor lavere inntekt pr. forbruksenhet enn det den andre skalaen gir.

De to ekvivalensskalaene gir også til dels ganske forskjellige svar på spørsmålet om hvem som tilhører lavinntektsgruppen. Valget av skala får særlig konsekvenser for andelen eldre under lavinntektsgrensen, og spesielt for andelen enslige eldre. Ved bruk av den gamle skalaen hadde i overkant av 1 prosent av eldre enslige inntekt under lavinntektsgrensen i 1998. Bruker vi derimot den nye skalaen, hadde en av fire eldre enslige inntekt under denne grensen. Også for middelaldrende enslige er bildet

ganske forskjellig med de to ekvivalensskalaene. Det skyldes at det både blant middelaldrende og eldre enslige var en forholdsvis stor andel som hadde inntekter mellom 65 550 og 88 300 kroner og som dermed ikke tilhører lavinntektsgruppen når en bruker den gamle skalaen, men likevel har inntekter i nærheten av lavinntektsgrensen. Gjennomsnittlig minstepensjon for enslige var 77 360 kroner i 1998.

6.3.3 Flere yngre enslige og færre eldre med lav inntekt

Blant yngre enslige er andelen med lav inntekt høy og økende uansett hvilken ekvivalensskala vi velger. I noen grad skyldes dette at det først og fremst er i denne gruppen, og helst da blant de under 30 år, at vi finner mange studenthusholdninger. Men selv om vi holder dem utenfor, er det svært mange yngre, og særlig unge, enslige som har lav inntekt, og andelen har trolig økt (se tabell 6.3, figur 6.5, vedleggstabell A7 og A8).

Ellers tyder tabell 6.3 og figur 6.5 på at en høy, men minkende andel av eldre, og spesielt av enslige eldre, har lav inntekt når vi legger den nye ekvivalensskalaen til grunn. Reduksjonen var særlig stor på slutten av 1980-tallet og fra 1997 til 1998. I 1997 hadde hver tredje enslige eldre lav inntekt (Melby og Mørk 2000), i 1998 hver fjerde (se tabell 6.3). Spesielt stor var reduksjonen blant enslige minstepensjonister (se avsnitt 7.7). Nytter man den gamle skalaen, blir bildet nokså forskjellig. Da har en lav og stabil andel eldre enslige lav inntekt. Enslige forsørgere har en høy andel med lav inntekt uansett valg av skala, selv om andelen har gått noe ned fra 1986 til 1998.

Tabell 6.3. Andel personer som har inntekt etter skatt pr. forbruksenhet under halvparten av medianen, for ulike husholdningstyper. To ulike ekvivalensskalaer.[1] 1986, 1992 og 1998. Prosent

	Gammel skala[1]			Ny skala[1]		
	1986	1992	1998	1986	1992	1998
Alle	3,1	4,1	4,0	6,4	7,6	6,3
Enslige						
Under 45 år	15,3	19,2	19,3	21,4	24,9	27,2
45-64 år	2,8	1,7	3,4	15,7	12,2	9,7
65 år og over	3,2	2,8	1,2	39,6	33,6	24,9
Par uten barn, eldste persons alder						
Under 45 år	3,0	6,5	4,4	4,0	6,6	5,5
45-64 år	0,3	1,3	0,7	1,3	1,6	0,9
65 år og over	1,2	1,3	0,6	5,1	3,4	0,9
Par med barn, yngste barn						
0-6 år	3,6	3,8	3,9	2,7	3,2	2,3
7-17 år	0,7	2,6	2,0	0,4	1,8	1,1
Mor/far med barn						
0-17 år	9,6	3,8	6,9	16,8	14,5	10,4

[1] Om forbruksenheter og ekvivalensskalaer, se tekstramme 6.3.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

For de øvrige gruppene ser det ut til at de har hatt en lavinntektsandel under gjennomsnittet gjennom hele perioden. Blant barn og unge er andelen i lavinntektsgruppen lavere enn befolkningen ellers. I 1996 var 4 prosent av 0-17-åringene i husholdninger med lav inntekt (se figur 6.5).

Figur 6.5. Andelen personer i lavinntektsgruppen[1], etter alder. 1986, 1991, 1996 og 1998. Prosent

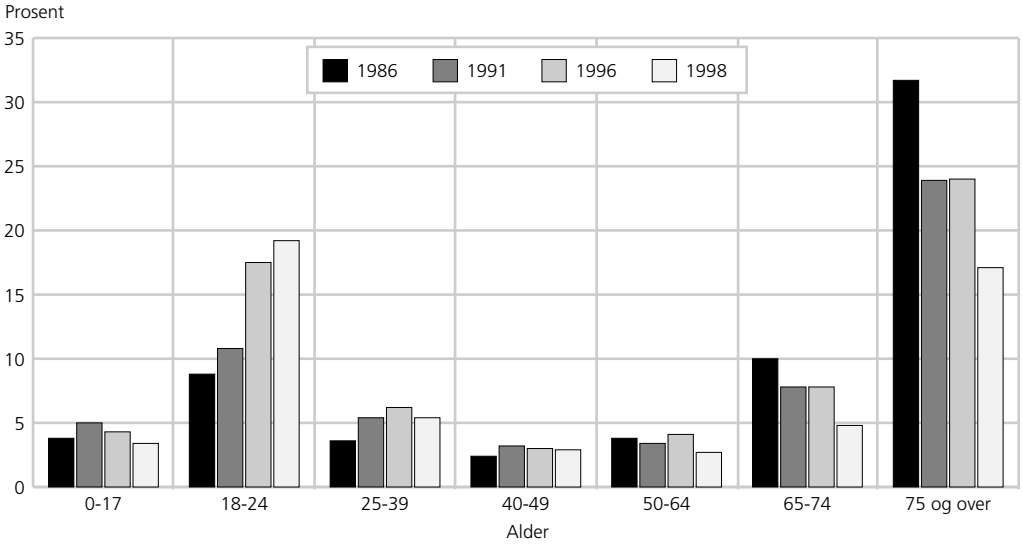

[1] Personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet under 50 prosent av medianinntekten for alle personer (ny ekvivalens-skala).

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

6.3.4 Flere kvinner enn menn med lav inntekt

Kvinnene er overrepresentert i lavinntektsgruppen. I 1998 tilhørte 7 prosent av kvinnene og 5,4 prosent av mennene denne gruppen. Spesielt stor er forskjellen mellom eldre kvinner og menn. I 1998 hadde 24 prosent av alle kvinner i aldersgruppen 75 år og over lav inntekt, 7 prosent av mennene i samme alder (se vedleggstabell A17). Dette har blant annet sammenheng med at en stor del av minstepensjonistene er enslige kvinner. 28 prosent av alle enslige kvinner 65 år og over hadde lav inntekt i 1998, 16 prosent av de enslige mennene i samme alder. Men også blant enslige unge under 30 år er det noe flere kvinner enn menn med lav inntekt, henholdsvis 26 og 21 prosent i 1998 når vi holder studentene utenfor (se figur 6.5, jf. vedleggstabell A7 og A8).

Blant personer i yrkesaktiv alder (25-64 år) er det så å si ikke forskjell mellom kvinner og menn. Dette har naturligvis sammenheng med at svært mange kvinner og menn i denne gruppen er gifte eller samboende og at mannen og kvinnen i parforhold får tilskrevet samme inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (se avsnitt 6.1.4) uansett hvor stor andel av den samlede husholdningsinntekten den enkelte står for. Partene i et parforhold har altså *pr. definisjon* samme inntekt pr. forbruksenhet. Det er derfor først og fremst blant enslige og enslige forsørgere vi kan vente å finne forskjeller mellom menns og kvinners inntekt pr. forbruksenhet.

Enslige forsørgere er i all hovedsak kvinner. Siden det er en høyere andel med lav inntekt blant enslige forsørgere enn blant andre foreldre (se tabell 6.3), bidrar dette til forskjellene mellom andelen med lav inntekt blant menn og kvinner. Men også innen gruppen enslige forsørgere har de relativt få mennene høyere inntekter enn kvinnene (Dahl 1993, se også avsnitt 7.3 her).

Figur 6.6. Andel personer med lavinntekt.[1] Enslige ikke-studenter etter alder og kjønn. 1986 og 1996. Prosent

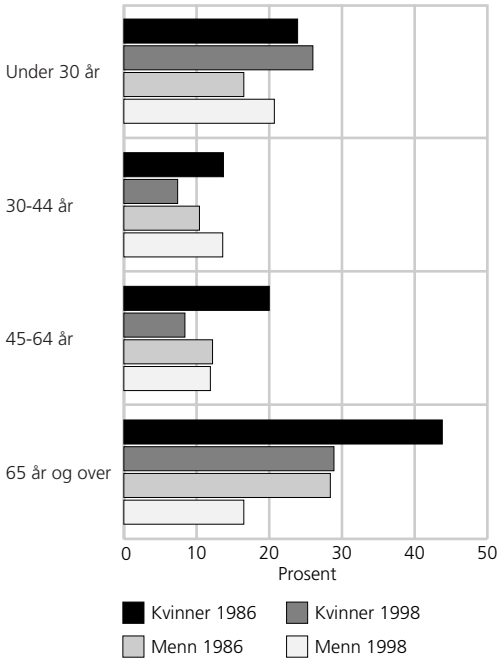

[1] Personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet under 50 prosent av medianinntekten for alle personer.
[2] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen), se tekstramme 6.3.
Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

6.3.5 Oppsummering

Inntektsforskjellene er blitt større de senere årene. Det er først og fremst kapitalinntektene som er blitt skjevere fordelt. I 1986 disponerte de 10 prosent med høyest inntekt 30 prosent av kapitalinntektene, i 1997 var andelen økt til 75 prosent. Fra 1997 til 1998 ble inntektsforskjellene igjen mindre, blant annet ved at minstepensjonistene fikk et inntektsløft.

Stadig flere unge enslige voksne har lav inntekt. Noe av forklaringen er at andelen studenter har økt, men selv om vi holder studentene utenfor, er det en høy og økende andel med lav inntekt blant yngre, og særlig blant yngre enslige. Ved siden av yngre enslige har også enslige forsørgere en høy andel med lav inntekt.

Blant barn og unge under 18 år er andelen som bor i lavinntektshusholdninger lav. Blant enslige kvinner, særlig blant de yngste og de eldste, og blant kvinnelige enslige forsørgere er andelen med lav inntekt høyere enn blant enslige menn og mannlige enslige forsørgere.

Sammenlikninger av inntektene til personer som bor i ulike typer husholdninger er ikke uproblematisk. I de fleste slike sammenlikninger legger man til grunn at det innebærer visse stordriftsfordeler når flere personer bor sammen. Derimot er det ingen enighet om hvor store disse stordriftsfordelene er. Den skalaen som oftest brukes i dag, forutsetter større stordriftsfordeler enn den som ble mest brukt tidligere. Etter den nye skalaen tilhørte en av tre enslige eldre lavinntektsgruppen i 1997, med den gamle skalaen bare 2 prosent av dem. Dette viser hvor følsomme slike inntektsanalyser er for valg av forutsetninger.

6.4 Formue og gjeld[57]

6.4.1 Vanskelig å belyse formuesutviklingen

Det er langt vanskeligere å gi et bilde av utvikling og fordeling av formue enn av utvikling og fordeling av inntekt. En viktig grunn til det er at inntekts- og formuesundersøkelsene er basert på opplysninger fra skatteligningen, og at ligningsverdien av en del av realkapitalen (for eksempel bolig og hytte) ligger langt under markedsverdien. Det er også store og usystematiske variasjoner i ligningsverdi som gjør sammenligninger av realkapital mellom ulike grupper usikre. En undersøkelse av boliger omsatt i 1995 viser at ligningstaksten for boliger i gjennomsnitt var vel 30 prosent av omsetningsverdien (Statistisk sentralbyrå 1997). Tilsvarende lav formuesansettelse kan en regne med for fritidshus (se tekstramme 6.4).

Tekstramme 6.4 Ligningsverdi av formue

Formuesopplysningene som er hentet fra selvangivelsen, er beheftet med betydelige mangler. De største problemene knytter seg til formuesansettelser for realkapital som f.eks. bolig, fritidshus, bil og båt. Dels blir realkapitalen ofte verdsatt lavt, det gjelder f.eks. boliger. Dels er det betydelig fradrag i verdi (f.eks. verdi av innbo og løsøre). Verdifastsettelsen på bolig varierer også sterkt, f.eks. med bosted, boligens alder og når den sist ble omsatt.

Aksjer i børsnoterte selskap ble fram til 1998 verdsatt til 75 prosent av kursverdien ved årets begynnelse, mens andre aksjer ble verdsatt til 30 prosent av verdien. Fra og med 1998 blir verdien av aksjer i børsnoterte selskap satt lik markedsverdien, mens andre aksjer verdsettes til 65 prosent av markedsverdi. Det er derfor betydelige forskjeller med hensyn til hvor godt ligningsverdien avspeiler markedsverdien. Et tredje forhold som gjør tolkningen av formuesopplysninger vanskelig, er at driftskapital og gjeld for personlig næringsdrivende inngår i formuestallene. Inntekts- og formuesundersøkelsen mangler også opplysninger om pensjonsrettigheter. Verdien av kollektive og individuelle pensjonsavtaler er ikke skattepliktig, og oppgis dermed ikke på selvangivelsen. Dette er en vesentlig formuespost (se for øvrig Justad 1999).

Endringer i forbindelse med skattereformen i 1992 (blant annet fjerning av fribeløp og endringer i verdsetting av aksjer) fører til at formuestall før og etter 1992 ikke er helt sammenlignbare. Endringene i 1998 (se forrige avsnitt) fører til at heller ikke formuestall før og etter 1998 helt ut kan sammenlignes.

Også verdien av en del av den såkalte finanskapitalen (for eksempel bankinnskudd, verdipapirer) anslås lavt i skatteligningen, for eksempel gjelder det aksjer som ikke er notert på børsen. Likevel er tallene for finanskapital uten tvil bedre enn tallene for realkapital. En betydelig formuespost som ikke inngår er verdien av kollektive og individuelle pensjonsavtaler (Justad 1999).

6.4.2 Økende bruttoformue og gjeld etter 1994

I 1998 var den samlede verdien av brutto finanskapital, det vil si bankinnskudd, verdipapirer og annen finanskapital, i gjennomsnitt 284 200 kroner pr. husholdning. Gjennomsnittlig gjeld var ca. 70 000 kroner høyere, nemlig 353 900 kroner. Inntekts- og formuesundersøkelsen 1998 anslår gjennomsnittlig realkapital i husholdningene til 240 200 kroner (se figur 6.7 og vedleggstabell A47). Tallene i

[57] Dette avsnittet bygger på Melby og Mørk 2000.

statistikken bygger imidlertid på eiendommenes likningsverdi. Markedsverdien er nok en god del høyere.[58]

Figur 6.7. Gjennomsnittlig bruttofinanskapital og gjeld for husholdninger. 1986-1998. 1998-kroner

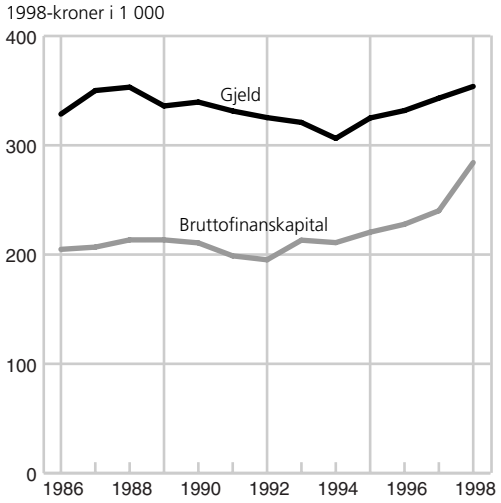

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

I perioden 1986-1998 var det en realøkning på knapt 8 prosent for realkapital og 39 prosent for brutto finanskapital. Om lag halvparten av økningen i finanskapitalen kom siste året, fra 1997 til 1998. En del av denne økningen kan imidlertid skyldes endrede regler for verdisetting av aksjer ved skatte-likningen (se tekstramme 6.4) og dermed være fiktiv.

Gjelden økte i perioden 1987-1988 for så å gå litt ned og var lavest i 1993. Deretter økte den igjen, og var i 1998 8 prosent høyere enn i 1986. Husholdningene hadde i gjennomsnitt 328 500 kroner i gjeld i 1986 (omregnet til 1998-kroner) mens gjennomsnittet for 1998 var på 353 900 kroner. Dette er like høyt som i det tidligere toppåret 1988 (353 100 1998-kroner). Halvparten av denne økningen (4 prosentpoeng) kom i 1998 (se vedleggstabell A48).

På slutten av 1980-tallet var det stor oppmerksomhet rundt husholdningenes gjeldsproblemer. Med fallet i utlånsrenten fra 1993 har disse problemene blitt betydelig redusert. Perioden 1986 til 1998 sett under ett viser en økning i andel husholdninger som har høy gjeld. Mens det i 1986 var 12 prosent av husholdningene som hadde gjeld større enn to ganger samlet inntekt var dette tilfelle for 15 prosent av husholdningene i 1998 (Statistisk sentralbyrå 2000a). På grunn av lavere utlånsrente er likevel gjelden blitt mindre tyngende.

Husholdningenes gjeld ble redusert sett i forhold til bruttoformue, fra 77 prosent i 1986 til 67 prosent i 1998.

[58] I Levekårsundersøkelsen 1995 ble respondentene spurt om de kunne anslå hvilken pris de ville få for boligen dersom den ble solgt nå. Basert på svarene de gav, kan markedsverdien av de boligene husholdningene eide i 1995, anslås til 540 000 kroner pr. husholdning (se avsnitt 6.7.3 her). Se imidlertid også avsnitt 6.4.1 her.

6.4.3 Formuen er stadig skjevere fordelt

De 50 prosent av husholdningene som hadde lavest brutto finanskapital, disponerte bare 4 prosent av brutto finanskapitalen som husholdningene samlet disponerte i 1998. De 10 prosent av husholdningene som hadde høyest brutto finanskapital, disponerte nærmere to tredeler (66 prosent). I 1986 var fordelingen noe jevnere. De 50 prosent med lavest brutto finanskapital disponerte nærmere 6 prosent, mot i overkant av 50 prosent for de 10 prosent med høyest brutto finanskapital (Statistisk sentralbyrå 2000a).

Både brutto finanskapital, realkapital og gjeld varierer systematisk mellom yngre og eldre husholdninger. Størst gjeld har par med barn. Par med små barn hadde snaut 700 000 kroner i gjeld i 1998, mens par med barn i skolealder hadde 670 000 kroner i gjeld. Til sammenligning hadde eldre enslige og eldre par henholdsvis 50 000 kroner og 100 000 kroner i gjeld i 1998.

Figur 6.8. Formuesregnskap for husholdninger med ulik alder på hovedinntektstaker. 1998. 1000 kroner

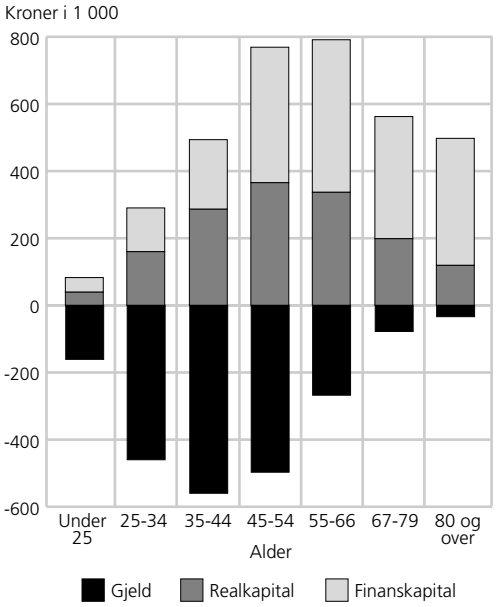

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1998, Statistisk sentralbyrå.

Husholdningenes brutto finanskapital øker med alderen opp til aldersgruppen 55-66 år . Denne gruppen hadde om lag 454 000 kroner i brutto finanskapital i 1998. Aldersgruppen 80 år og eldre hadde en brutto finanskapital på vel 378 000 kroner i 1998. Først blant husholdninger med hovedinntektstaker 55-66 år er brutto finanskapitalen større enn gjelden. En må imidlertid ta hensyn til at brutto finanskapitalen er noe undervurdert (se tekstramme 6.4), mens dette neppe er tilfellet med gjelden.

Netto finanskapital, det vil si brutto finanskapital fratrukket gjeld, har fra 1986 til 1998 særlig økt for eldre, både enslige og par, for par med barn i skolealderen og par med voksne hjemmeboende barn. Økningen var rundt 100 000 kroner for enslige eldre, 150 000 kroner for eldre par, 130 000 kroner for par med skolebarn, og vel 180 000 kroner for par med voksne hjemmeboende barn. Blant eldre var det først og fremst bankinnskuddene som økte, blant eldre par også ulike former for verdipapirer. Blant barnefamiliene var det først og fremst økningen i verdien på aksjer og andre verdipapirer som bidro til veksten i netto finanskapital. Siden formuesstatistikken overvurderer økningen i verdien på aksjer (se tekstramme 6.4), er det derfor ikke sikkert at barnefamiliene har hatt så stor økning i netto finanskapital som disse tallene skulle tyde på.

Netto finanskapital ble i samme periode (1986-1998) redusert særlig for middelaldrende enslige. Den ble redusert med nesten 140 000 kroner i perioden. Også blant yngre par uten barn og blant enslige forsørgere var det en vesentlig reduksjon i netto finanskapital i disse årene, henholdsvis på 80 000 og 100 000 kroner. Det som først og fremst bidro til redusert netto finanskapital i disse gruppene var økt gjeld.

Høyest netto finanskapital hadde i 1998 eldre par med nær 400 000 kroner. Enslige eldre hadde også høy netto finanskapital, i gjennomsnitt 235 000 kroner. Par med små barn hadde en negativ netto finanskapital på 480 000 kroner (se vedleggstabell A49 og A50).

6.4.4 Arv og gaver

I 1997 mottok 21 700 personer nærmere 7.3 milliarder kroner i avgiftspliktig arv, eller i gjennomsnitt 335 300 kroner. Arveoppgjør der avgiftsgrunnlaget er under fribeløpet (100 000 i 1997) inngår ikke i statistikken. Det samme gjelder arveoppgjør under offentlig skifte (ca. 2-5 prosent av oppgjørene)

Det er de med høyest inntekt som mottar mest i arv (Breivik 1998). I 1997 var det 791 personer som arvet 1 million kroner eller mer.

Gaver er også avgiftspliktig. En person kan motta gaver eller forskudd på arv på 100 000 kroner avgiftsfritt fra en og samme person (1997). I 1997 mottok 9 600 personer gaver eller forskudd på arv som var avgiftspliktige. I gjennomsnitt mottok de gaver til en verdi av 394 500 kroner. Inkluderer vi avgiftsfrie gaver var det til sammen 32 500 personer som ble registrert som mottakere av gaver i 1997. I gjennomsnitt mottok de 178 000 kroner.

6.4.5 Oppsummering

I 1998 hadde husholdningene i gjennomsnitt vel 350 000 kroner i gjeld. Dette var ca.70 000 kroner mer enn de hadde i bankinnskudd og verdipapirer eller vel 120 000 kroner mer enn den registrerte verdien av deres boliger, hytter o.l. Markedsverdien av boligformuen er imidlertid langt høyere enn den registrerte verdien og også langt høyere enn gjelden.

Fra 1986 til 1998 økte husholdningenes gjeld med 8 prosent og var da like høy som i det tidligere toppåret 1988. Andelen husholdninger med høy gjeldsbyrde (gjeld større enn to ganger samlet inntekt) var høyere i 1998 enn i 1986. På grunn av lavere utlånsrente er likevel gjelden mindre tyngende nå enn den var på slutten av 1980-tallet.

Den registrerte verdien av husholdningenes boligkapital økte med 8 prosent, den registrerte verdien av deres bankinnskudd og verdipapirer med nesten 40 prosent. Den reelle økningen i verdien av verdi-papirer er imidlertid noe mindre enn den registrerte verdiøkningen.

Formuesfordelingen er langt skjevere enn inntektsfordelingen og har blitt stadig skjevere. I 1998 eide for eksempel de 10 prosent av husholdningene med høyest brutto finanskapital (bankinnskudd, aksjer, obligasjoner mv.) nær to tredeler av husholdningenes samlede brutto finanskapital, i 1986 eide de vel halvparten.

Barnefamiliene har størst gjeld. I 1998 hadde par med små barn i gjennomsnitt nesten 700 000 kroner i gjeld og en negativ netto finanskapital (brutto finanskapital minus gjeld) på nesten en halv million kroner. Høyest netto finanskapital har eldre par uten barn, nær 400 000 kroner i 1998, men også eldre enslige har en netto finanskapital på over 235 000 kroner.

6.5 Forbruksutviklingen[59]

6.5.1 Fortsatt vekst i forbruket, 1988-nivået passert

Husholdningenes årlige gjennomsnittsforbruk økte ifølge forbruksundersøkelsene sterkt på begynnelsen av 1980-tallet, fra 171 100 kroner i 1980 til 218 400 kroner i 1986. Det tilsvarer en vekst på hele 28 prosent. Etter en mindre tilbakegang på slutten av 1980-tallet, økte forbruket igjen. Men veksten var mer beskjeden. Det årlige gjennomsnittsforbruket for husholdningene økte fra 206 300 kroner i 1990 til 241 600 kroner i 1998. Dette er en økning på 17 prosent, altså en årlig vekst som er noe over halvparten av veksten på begynnelsen av 1980-tallet. I 1988 var forbruket på 219 300 kroner. Dette nivået ble klart passert i 1996.[60]

Selv om inntektene er blitt skjevere fordelt på 1990-tallet (se avsnitt 6.3.1, jf. vedleggstabell A1 og A2), er det ikke noe som tyder på at det samme har skjedd med forbruket (Røed Larsen 2000).

Tekstramme 6.5 Forbruksundersøkelsen

Forbruksundersøkelsen er en utvalgsundersøkelse basert på opplysninger fra et representativt utvalg av vel 1 300 husholdninger hvert år. Opplysningene fra forbruksundersøkelsen består dels i regnskap over alle husholdningens utgifter i en to-ukers periode (utvalget er jevnt fordelt over året slik at hele året dekkes), dels i opplysninger fra et omfattende intervju.

Man må være oppmerksom på enkelte spesielle regler som kan være viktige i tolkningen av resultatene. Utgifter til mat omfatter ikke utgifter på restaurant, kantine, kafé eller til kioskmat. Avdrag på boliglån regnes ikke som boutgift, men betraktes som sparing. Boutgift innbefatter utgifter til lys og brensel. Utgifter til bilkjøp registreres med bilens fulle kjøpspris det året den kjøpes uansett om en del av kjøpesummen lånes. Utgifter til selskapsreiser regnes ikke som utgifter til reiser og transport (men under posten Andre varer og tjenester).

På grunn av små årlige utvalg kan en bare publisere utgiftstall for enkeltår for alle husholdninger. Ved publisering av tall for enkeltgrupper slår en utvalgene til forbruksundersøkelsene i tre år sammen (resultater tidfestes da for eksempel ved 1993/95).

6.5.2 Vi bruker stadig mindre til mat

Utgiftene til mat, bolig og reiser og transport har i lang tid vært de største utgiftspostene på husholdningenes budsjett. Til sammen utgjør disse postene omkring 60 prosent av de totale utgiftene. Den relative fordelingen av disse utgiftene har imidlertid forandret seg i løpet av 17-årsperioden. I takt med økningen i materiell velstand har det i lang tid vært en tendens til at vi bruker en stadig mindre andel til mat. På begynnelsen av 1980-tallet brukte gjennomsnittshusholdningen omkring 20 prosent av utgiftene til mat, mens den ved slutten av 1990-tallet brukte under 13 prosent. Likevel har utgiftene til mat (i faste priser) vært noenlunde konstant eller bare gått litt ned. Utgiftene til mat pr. husholdning var i 1982 35 600 og i 1998 29 800 1998-kroner. Noe av denne nedgangen skyldes at husholdningene i gjennomsnitt har blitt mindre. Men den skyldes også at mer mat blir kjøpt utenfor hjemmet (restaurant, kantine, kafé, kiosk). Bare mat som blir kjøpt til hjemmet, registreres som mat i undersøkelsen.

[59] Dette avsnittet bygger på Melby og Mørk 2000.

[60] Alle tall regnet i 1998-kroner.

Figur 6.9. Andelen av total forbruksutgift i husholdningene som gikk til mat, boutgifter og reiser og transport. 1990-1998. Prosent

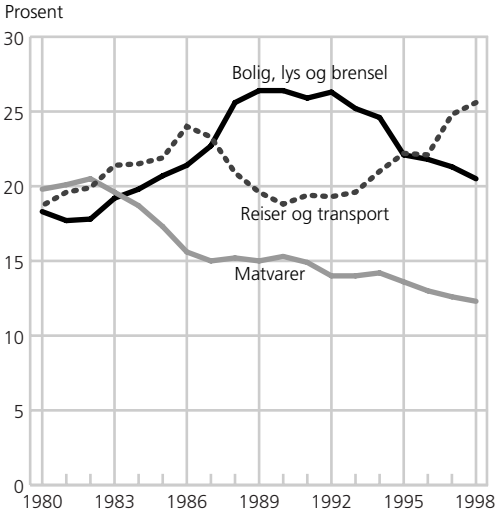

Kilde: Forbruksundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

6.5.3 Utgiftsandelen til bolig ned siden 1992

Veksten i forbruket på midten av 1980-tallet gjaldt i stor grad varige forbruksgoder, spesielt bolig, men også reiser og transport (bilkjøp). Gjennom flere tiår stod boutgiftene[61] for en økende andel av forbruket. På 1960-tallet utgjorde boutgiftene 12-14 prosent av forbruket. Boutgiftsandelen gjorde ett hopp med økte renteutgifter i 1988, og lå i perioden 1989-1992 på 26 prosent. Men etter 1992 gikk utgiftsandelen til bolig ned, og i 1998 brukte gjennomsnittshusholdningen 20 prosent til bolig, eller 49 600 kroner. Andelen husholdninger med høy boutgiftsbelastning[62] økte fra 27 prosent i 1981 til en topp på 53 prosent ti år senere. I 1994 hadde fortsatt halvparten av husholdningene høy boutgiftsbelastning, men deretter gikk andelen raskt ned til 39 prosent i 1998.

Både matvareutgiftene og utgiftene til reiser og transport var større enn boutgiftene på begynnelsen av 1980-tallet. Boutgiftene ble større enn matutgiftene i 1984 og passerte også utgiftene til reiser og transport i 1988. Boutgiftene holdt seg som den største utgiftsposten på husholdningsbudsjettet helt fram til 1995, da posten reiser og transport ble størst.

6.5.4 Utgiftene til reiser og transport på topp i 1998

Utgiftene til reiser og transport som andel av forbruket har de siste 15 årene variert rundt 20 prosent, med unntak for årene 1986-1987 da andelen var om lag 24 prosent og 1998 da andelen har steget til over 25 prosent. Både i 1980 og 1990 var utgiftsandelen til reiser og transport lav, 19 prosent. Fra 1993 økte andelen igjen til over 25 prosent i 1998, som er over nivået på midten av 1980-tallet. Gjennomsnittshusholdningen brukte 61 800 kroner til reiser og transport i 1998.

Svingningene i utgiftene til reiser og transport skyldes svingninger i kjøp av nye biler. I forbruksundersøkelsen registreres kjøp av bil med hele kjøpesummen det året husholdningen foretar kjøpet, selv om betalingen fordeles over flere år. Dette medfører at svingninger i nybilsalget gir direkte utslag i statistikken. Både rundt midten av 1980-tallet og i siste halvdel av 1990-tallet ble det registrert svært mange nye personbiler (Statistisk sentralbyrå 1990 og 2000b).

[61] Utgifter til bolig, lys og brensel, inklusive renter på boliglån. Avdrag på boliglån er regnet som sparing og derfor ikke inkludert i boutgiftene.

[62] Høy boutgiftsbelastning har husholdninger som bruker mer enn 25 prosent av total forbruksutgift til bolig lys og brensel.

6.5.5 Boutgiftene tyngst for enslige

Boutgiftene er en stor post på budsjettet for alle grupper av husholdninger. Småbarnsfamiliene hadde de høyeste boutgiftene i 1996/98, i gjennomsnitt 67 700 1998-kroner. Dette var likevel nesten 19 000 kroner mindre enn i 1989/91. Også som andel av det totale forbruket ble boutgiftene til småbarns-familiene redusert, fra 26 til 20 prosent. Rentenedgangen etter 1992 reduserte naturligvis særlig boutgiftene for husholdninger med store boliglån. Det var derfor først og fremst yngre familier, og ikke minst småbarnsfamilier, som hadde fordel av rentenedgangen.

Men det er særlig gruppen enslige som, uavhengig av alder, bruker en stor andel av sitt samlede forbruk på bolig, mellom 25 og 27 prosent i 1996/98. Den høye boutgiftsandelen avspeiler de lavere inntektene blant enslige, og at enslige må konkurrere på boligmarkedet med flerpersonhusholdninger, som ofte har mer enn én inntekt. Dessuten er andelen enpersonshusholdninger høyere i de store byene, der boutgiftene er høye, enn ellers i landet.

Mens barnefamiliene hadde en betydelig reduksjon i boutgiftene fra 1989/91 til 1996/98, økte bo-utgiftene for enslige fra 35 600 1998-kroner i 1989/91 til nesten 39 000 kroner i 1996/98. Dette må ses i sammenheng med at eierandelen er lavere blant enslige og at husleieutgiftene har økt (se avsnitt 6.6.3). Etter denne tid har økte utlånsrenter trolig bidratt til at barnefamilienes boutgifter igjen har økt (se vedleggstabell A51, A52 og A53).

Matvareutgiftenes andel av forbruket varierer en del mellom husholdninger av ulike typer. Yngre enslige (16-44 år) bruker minst andel på mat (8 prosent i 1996/98), mens eldre par uten barn bruker størst andel (18 prosent). Alle typer husholdninger har hatt nedgang i andelen av forbruket som går til mat. Størst var nedgangen blant eldre enslige, fra 25 prosent i 1980/82 til 15 prosent i 1996/98.

Andelen av forbruket som går til reiser og transport var i 1996/98 lavest (17 prosent) for eldre enslige (65-85 år), og høyest for middelaldrende par uten barn (27 prosent). Utgiftsandelen som går til reiser og transport har økt mest for middelaldrende enslige, den økte fra 14 prosent i 1980/82 til 26 i 1996/98. Utgiftsposten er betydelig for de fleste grupper av husholdninger.

6.5.6 Oppsummering

I 1998 hadde husholdningene et forbruk på vel 240 000 kroner i gjennomsnitt. Dette var mer enn i 1988, toppåret på slutten av 1980-tallet. Utgiftene til mat utgjør en stadig mindre andel av total-forbruket, 20 prosent i begynnelsen av 1980-tallet, under 13 prosent på slutten av 1990-tallet.

Boligutgiftene og utgiftene til reiser og transport er mer følsomme for konjunktursvingninger. Bo-utgiftenes andel av total forbruksutgift lå på 26 prosent i perioden 1989-1992 da renteutgiftene var høye. Deretter har andelen gått ned, og i 1998 brukte gjennomsnittshusholdningen 20 prosent av total forbruksutgift eller i underkant av 50 000 kroner på bolig. Utgiftene til reiser og transport var spesielt høye i 1986-1987, da nybilsalget økte sterkt. Da utgjorde transportutgiftene om lag 24 prosent av det samlede forbruket. Siden gikk andelen ned, for så å øke igjen fra 1993. I 1998 var utgiftsandelen til reiser og transport høyere enn i toppårene mot slutten av 1980-tallet (25 prosent), og høyere enn boutgiftsandelen.

Småbarnsfamiliene har de høyeste boutgiftene, mens enslige har den høyeste boutgiftsbelastningen, i betydningen boutgifter som andel av total forbruksutgift. Mens barnefamiliene opplevde en betydelig reduksjon av boutgiftene fra 1989/91 til 1996/98, økte boutgiftene for enslige sett under ett.

6.6 Boligmarked og boforhold[63]

6.6.1 Et turbulent tiår på boligmarkedet

Vi har ikke noe nøyaktig tall for antallet boliger i Norge. Antar vi at det er en bolig for hver husholdning, skulle dette tilsi at det er i underkant av 2 millioner boliger. Det vil imidlertid til enhver tid være en del boliger som står tomme, og det vil være enkelte husholdninger som bruker flere boliger. Markedet for eide boliger er det klart største. Regner en med boliger i andels- og aksjeselskaper utgjør eide boliger om lag 75 prosent av alle boliger. Den boligmassen husholdningene eier,[64] representerer betydelige verdier, 540 000 kroner pr. husholdning eller 740 000 kroner pr. boligeier i 1995 ifølge Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse.[65]

Boligmarkedet for eide boliger påvirkes naturligvis sterkt av prisutviklingen. Etter en sterk stigning fra midten av 1980-tallet, begynte prisen på boliger å falle sterkt fra 1988. Fra 1988 til 1993 falt prisen med 33 prosent (i faste kroner), og i 1993 lå den 29 prosent under nivået i 1980 (Barlindhaug 1996). I 1993 begynte renten på boliglån å falle, og vesentlig som en følge av dette begynte boligprisene igjen å stige. Fra 1993 til 1998 steg prisene på selveide boliger med 57 prosent. Borettslagsleiligheter steg i samme periode med 83 prosent. Slike sterke prissvingninger har store konsekvenser både for husholdningene og for aktiviteten på boligmarkedet.

Det sterke prisfallet på boliger etter 1988, etter en tilsvarende sterk prisoppgang, var særlig uheldig. Det førte til et sterkt fall i egenkapitalen, og for husholdninger som hadde kjøpt bolig til høy pris og med høy belåning innebar det at egenkapitalen i mange tilfeller gikk tapt eller til og med ble negativ (boliglånet var større enn verdien av boligen). Sammen med sviktende arbeidsmarked og dermed sviktende inntekter, var dette en viktig del av bakgrunnen for "gjeldskrisen" på slutten av 1980-tallet. Men også for husholdninger som opplevde noe mindre dramatiske konsekvenser av fallet i boligpriser, førte prisfallet til at det ble lite attraktivt å selge bolig, og omsetningen av bruktboliger gikk ned. Fallet i prisen på bruktboliger, som på det laveste lå langt under prisen på nybygde boliger, var også en viktig grunn til at boligbyggingen sank (Barlindhaug 1996). Etter rentefallet begynte boligprisene igjen å stige fra 2. kvartal 1993 og omsetningen av bruktboliger økte.

6.6.2 Økende privat utleiemarked

En konsekvens av boligprisfallet i 1988 og stigende boligpriser fra 1993 synes også å være en betydelig økning i det private utleiemarkedet. De i utgangspunktet lave bruktboligprisene, og etter hvert utsikten til økte priser, førte antakelig til at mange valgte å sitte med en ekstra bolig i påvente av et mer gunstig salg. I 1997 eide 8 prosent av husholdningene én ekstrabolig, 2 prosent eide to eller flere ekstraboliger. Dette var en liten økning fra 1988, da 8 prosent av husholdningene eide ekstrabolig. I 1995 utgjorde utleie av sokkelboliger og ekstraboliger om lag to tredeler av det totale antallet leieboliger. Fra 1988 til 1995 økte antallet leieboliger med 100 000 til 400 000. Veksten fant først og fremst sted gjennom en bedre utnyttelse av den eksisterende småhusmassen (Andersen 2000; Nordvik 1996). Denne situasjonen var trolig ganske konjunkturbestemt, og hadde sammenheng med det sterke prisfallet på boliger, som gjorde det lite fristende å selge, og med den begynnende pris-oppgangen helt på slutten av perioden. I og med at profesjonell utleie er svært begrenset (anslått til ca. 40 000 boliger i 1995 (Nordvik 1996)) kan en kanskje si at leiemarkedet er ganske ustabilt.

---

[63] Dette avsnittet bygger i stor grad på Andersen 2000.

[64] Inklusive boliger eid gjennom borettslag, aksjeselskap o.l.

[65] Likningstaksten av husholdningenes "faste eiendommer og skog" var i 1995 på ca. 175 000 kroner ifølge Statistisk sentralbyrås inntekts- og formuesundersøkelser. En undersøkelse av omsatte boliger samme året viser at likningstaksten for boliger i gjennomsnitt var vel 30 prosent av omsetningsverdien (Statistisk sentralbyrå 1997). Dersom vi forutsetter at forholdet mellom likningsverdi og markedsverdi var det samme for de boligene som ikke ble omsatt, kan man anslå verdien av husholdningenes boligmasse til 580 000 kroner pr. husholdning. Siden dette også inkluderer annen fast eiendom enn boliger, må det betraktes som et maksimumsanslag.

I perioden 1995-1997 økte leiemarkedet fortsatt litt, om enn mindre enn 1988-1995. Det er først og fremst sosial og profesjonell utleie som har økt. I noen grad synes økningen å ha skjedd på bekostning av offentlig eide personalboliger, men økningen har skjedd samtidig med en svak nedgang i privat utleie. Sosial og profesjonell utleie har dermed økt sin andel av leiemarkedet fra under 25 til 30 prosent (Andersen 2000).

6.6.3 Flere unge på leiemarkedet

Stadig færre av de unge som har flyttet hjemmefra, eier sin egen bolig. Eierandelen blant unge 16-29 år som ikke bor hos foreldrene gikk ned fra 52 prosent i 1987 til 40 prosent i 1997. Blant de unge som er mer etablert, både mht arbeid og familie, dvs. par der en eller begge er sysselsatt, har andelen eiere ikke gått ned i tiårsperioden. Det er blant de mindre etablerte at andelen har gått ned, fra 38 prosent i 1987 til 22 prosent i 1997. Samtidig har andelen etablerte blant de unge gått ned fra 68 til 47 prosent i samme periode. Det er altså senere etablering blant unge som er en vesentlig del av forklaringen på nedgangen i andelen eiere.

Et nærliggende spørsmål er hvilken rolle prisøkningen på boligmarkedet fra midten av 1990-tallet har spilt. Konklusjonen fra en analyse av utviklingen i perioden 1987-1997 (Andersen 1998) er at det er lite som tyder på at prisveksten har skremt unge fra å etablere seg med egen bolig. Det er imidlertid viktig å ta det forbehold at konklusjonen gjelder hele landet, den gjelder ikke nødvendigvis i de store byene der boligprisene er høyest. Det ser heller ikke ut til at prisveksten har ført til at unge skaffer seg mindre boliger. Det gjennomsnittlige boligarealet pr. person har ikke gått ned blant unge i løpet av disse ti årene, verken for eiere eller leiere.

6.6.4 Dyrere for leieboere

Konsekvensen av redusert eierandel blant ungdom er en betydelig økning av unge leietakere på boligmarkedet. Tallet på unge leiere synes å ha økt mer enn antallet leiere totalt. Dette *kan* bety at det er blitt større press på leiemarkedet, et leiemarked som stort sett er preget av privat utleie og som antakelig er sterkt prisfølsomt. Husleiene for leieboere totalt viser en sterk økning de siste ti årene, i motsetning til utviklingen i boligutgiftene for alle husholdninger. Mens disse i faste priser ble redusert med nesten 5 prosent fra 1987 til 1997 økte husleiene for leieboere med 47 prosent (Andersen 2000).

6.6.5 Stadig flere bor romslig, men trangboddheten går ikke ned

Andelen personer som bor trangt[66], har blitt halvert, fra 16 prosent i 1980 til 7 prosent i 1997. Reduksjonen skjedde i det alt vesentlige i løpet av første halvdel av 1980-tallet. Etter 1987 har trangboddheten endret seg lite.

Derimot har andelen som bor svært romslig,[67] økt forholdsvis jevnt gjennom hele perioden. I 1980 bodde 26 prosent av alle personer svært romslig, i 1997 gjaldt det 42 prosent. Mens andelen som bodde svært romslig økte i takt med nedgangen i andelen trangbodde fram til 1987, har den deretter økt uten noen tilsvarende nedgang i trangboddhet. Det har altså blitt større forskjeller i romslighet etter 1987.

Trangboddhet er antakelig for de fleste noe som er knyttet til etableringsfasen. I tillegg til yngre enslige er det småbarnsfamiliene som i særlig grad bor trangt. I 1997 bodde ennå 18 prosent av voksne i småbarnsfamilier trangt (i 1980 var andelen 30 prosent). Blant unge enslige, 16-24 år (som ikke bodde hos foreldrene) var det i 1997 40 prosent som bodde trangt. Ut fra egen vurdering av romslighet var imidlertid småbarnsfamiliene klart dårligere stilt enn yngre enslige. Snaut 30 prosent av småbarnsfamiliene mente de hadde for liten plass, mens om lag 20 prosent blant enslige forsørgere,

[66] *Trangbodde* er aleneboende med ett rom, eller flerpersonhusholdninger med flere personer enn rom. Kjøkken, bad, entre o.l. regnes da ikke som rom.

[67] Personer som bor svært *romslig*, er aleneboende med tre eller flere rom eller flerpersonhusholdninger med dobbelt så mange rom som personer.

yngre par uten barn og yngre enslige vurderte boligen som for liten (Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser; Andersen 2000).

6.6.6 Økt boligstandard blant eldre

De vanligste målene på lav boligstandard er at det mangler WC eller bad, og dårlig bygningsmessig standard som fører til kalde eller fuktige boliger. Boliger uten bad og WC er nå et ganske beskjedent problem. I 1997 bodde 9 prosent av personer 16-79 år i umoderne boliger, det vil si boliger som manglet WC eller bad eller var kalde eller fuktige. I 1980 gjaldt dette 19 prosent av befolkningen.

De siste ti årene har boligstandarden særlig forbedret seg blant eldre. I 1987 var det eldre enslige som sammen med unge enslige hadde dårligst boligstandard. I 1997 skiller eldre enslige seg lite fra befolkningen ellers. Også eldre par har fått en klar forbedring i boligstandard. Det er nå yngre enslige og enslige forsørgere som bor dårligst.

Det finnes få mål som belyser utviklingen i boliger med høy standard utover det å bruke bolig-størrelsen som mål på standard. Ett mål på høy standard kan være forekomst av minst to rom med bad eller dusj. I 1997 bodde 33 prosent av personer 16-79 år i boliger med minst to bad. Andelen ser ut til å øke sterkt, i 1991 var andelen 24 prosent. To bad var særlig vanlig i familier der yngste barn var i skolealder (Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse; Andersen 2000).

6.6.7 Oppsummering

Boligprisene økte sterkt fra midten av 1980-tallet og fram til 1988. Deretter fulgte en periode med prisfall før boligprisene igjen begynte å stige fra 1993. Dette fikk konsekvenser for husholdningenes boutgifter (se oppsummering i avsnitt 6.5.6).

Fra 1988 har leiemarkedet økt sterkt. I 1995 var det 100 000 flere boliger enn i 1988. Men etter-spørselen etter leieboliger har også økt. Stadig flere av de unge som flytter hjemmefra, leier bolig i stedet for å kjøpe. Dette *kan* ha ført til større press på leiemarkedet. Husleiene for leieboere økte med nesten 50 prosent fra 1987 til 1997.

Stadig flere bor romslig, men trangboddheten går ikke ned. Bostandarden har økt noe, først og fremst blant eldre.

6.7 Lavinntektsgruppens økonomiske og materielle levekår

6.7.1 Lav inntekt ikke alltid synonymt med dårlige materielle levekår

Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser viser at det er betydelige forskjeller i materielle levekår mellom de med lav og de med høy inntekt (se tabell 6.4).

I 1995 disponerte for eksempel bare 8 prosent av alle personer med lav inntekt fritidshus, 45 prosent av alle personer med høy inntekt. Men dette illustrerer også et annet slående trekk ved tallene i tabell 6.4. Det er en god del av de med lav inntekt som ikke nødvendigvis har *dårlige* materielle levekår, og det er en del av de med høy inntekt som ikke har spesielt *gode* materielle levekår. De 4 prosent i høy-inntektsgruppen som bor umoderne og/eller trangt, kan for eksempel ikke sies å ha en spesielt god bosituasjon.

Tabell 6.4 Boforhold og materielle goder blant personer med lav[1] og personer med høy[2] husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet.[3] 1987, 1991 og 1995. Prosent

	1987			*1991*			*1995*		
	Alle	*Høy inntekt*	*Lav inntekt*	*Alle*	*Høy inntekt*	*Lav inntekt*	*Alle*	*Høy inntekt*	*Lav inntekt*
Eier bolig	82	93	51	82	96	37	80	93	40
Bor umoderne og/eller trangt	18	7	39	16	8	34	12	4	29
Bor svært romslig	34	46	41	37	50	38	40	59	38
Disponerer bil	84	96	40	82	95	31	83	97	37
Eier fritidshus	30	46	13	25	43	6	28	45	8

[1] De som har lavere inntekt enn halvparten av medianen i fordelingen av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet, det vil si husholdningens inntekt etter skatt dividert på kvadratroten av antall personer i husholdningen. [2] De 10 prosent av personene som har høyest inntekt etter skatt regnet pr. forbruksenhet. [3] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen).

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

6.7.2 Større materielle forskjeller mellom de med lav og de med høy inntekt

I løpet av perioden 1987-1995 ser det ut til at boforholdene har blitt bedre både for befolkningen som helhet, for de med høy inntekt og for de med lav inntekt. Andelen i lavinntektsgruppen som bor umoderne og/eller trangt ble redusert fra 39 prosent i 1987 til 29 prosent i 1995. I den samme gruppen har derimot andelen som bor svært romslig ligget rundt 40 prosent i hele perioden, mens den har økt i høyinntektsgruppen og blant alle. Dette har nok blant annet sammenheng med endringene i sammensettingen av lavinntektsgruppengruppen. Det er blitt flere unge og færre eldre med lav inntekt. Det er først og fremst eldre, og i noe mindre grad unge, som bor i umoderne boliger uten bad og wc, mens det er ungdom som bor trangt (Statistisk sentralbyrå 1996a). Andelen med lav inntekt som bor trangt, økte fra 17 prosent i 1987 til 21 prosent i 1995, mens andelen som ikke har bad eller wc sank fra 13 til 5 prosent i samme periode.

Forskjellene i materielle levekår mellom personer med lav inntekt og personer med høy inntekt er blitt større. Endringene kom først og fremst i perioden 1987-1991. I de fire neste årene, fra 1991 til 1995, ble forskjellene igjen noe mindre. For hele perioden 1987-1995 under ett ble forskjellene mellom de to gruppene alt i alt noe større. Vi har tidligere sett (se avsnitt 6.3.1) at også inntektsforskjellene ble større i denne perioden.

6.7.3 Boligkapital og boliggjeld

I 1995 tilhørte to av fem personer i lavinntektsgruppen husholdninger som eide boligen de bodde i. 4 prosent tilhørte husholdninger som eide boliger til en verdi av minst en million kroner. Blant personer i høyinntektsgruppen hadde nesten halvparten (48 prosent) så høy brutto boligformue (se tabell 6.4 og vedleggstabell A23).

De fleste må ta opp lån for å finansiere boligkjøp. Mange boligeiere har derfor en betydelig boliggjeld, som skal betjenes og tilbakebetales. Boliggjelden[68] er størst i aldersgruppen 25-54 år (se figur 6.8). Etter hvert som man passerer livets middagshøyde vil man ha kvittet seg med det meste av boliggjelden. I 1995 hadde om lag halvparten av husholdningene (49 prosent) ingen boliggjeld.

[68] I levekårsundersøkelsene blir respondentene stilt følgende spørsmål: "Hvor mye har du/din husholdning i samlet boliggjeld?" (Statistisk sentralbyrå 1996a). Begrepet "boliggjeld" kan forstås på flere måter. En fruktbar avgrensning vil kunne være "lån som er tatt opp med det formål å kjøpe, utvide, reparere eller pusse opp bolig man selv eier". Vi vet imidlertid ikke hvordan de som svarte, oppfattet spørsmålet. Vi må tro at studielån og forbrukslån uten sikkerhet i bolig ikke oppfattes som boliglån. Det er vanskeligere å vite om de ellers bare har tatt med lån med formål *boligkjøp*, eller om de også har inkludert lån som er tatt opp for å finansiere ombygging, oppussing eller reparasjon av bolig. Og hva med lån som er tatt opp med andre formål, men som er tatt opp med sikkerhet i bolig. Vil slike lån også oppfattes som "boliglån"?

Ni av ti (87 prosent) personer i lavinntektsgruppen hadde ingen boliggjeld i 1995. Sju av de ni eide ingen egen bolig, de to andre eide boligen uavkortet. De bodde i nedbetalt bolig. Dette er naturligvis to svært forskjellige livssituasjoner. Den første gruppen hadde ingen netto boligkapital (verdien av boligen fratrukket boliggjeld), mens de siste trolig tilhørte gruppen med høyest netto boligkapital. Hver tredje person i høyinntektsgruppen (34 prosent) tilhørte husholdninger som ikke hadde boliggjeld, hver tredje (30 prosent) husholdninger med boliggjeld over en halv million. Men også 3 prosent av personene i lavinntektsgruppen tilhørte husholdninger som hadde boliggjeld i denne størrelsesorden (se vedleggstabell A23).

Figur 6.10. Netto boligformue blant personer med lav[1] og personer med høy[2] husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet.[3] Prosent. 1995

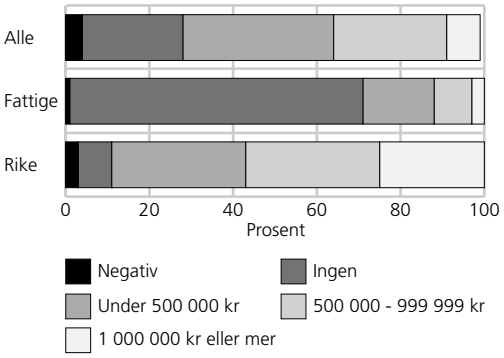

[1] Personer over 15 år som har lavere inntekt enn halvparten av medianen i fordelingen av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet, det vil si husholdningens inntekt etter skatt dividert på kvadratroten av antall personer i husholdningen.

[2] Personer over 15 år som tilhører de 10 prosent med høyest inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.

[3] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen).

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

6.7.4. Hver fjerde person i lavinntektsgruppen har 50 000 eller mer i banken

Husholdningenes formue er ikke bare knyttet til boligen. Mange har også betydelige oppsparte midler i form av bankinnskudd og ulike former for verdipapirer. I 1995 tilhørte annenhver voksne person en husholdning med minst 50 000 kroner i banken. Blant personene i høyinntektsgruppen tilhørte to av tre husholdninger med minst 50 000 kroner i banken, en av tre tilhørte husholdninger med bankkonti på 250 000 kroner eller mer. Men også blant personene i lavinntektsgruppen tilhørte en av fire husholdninger med 50 000 kroner eller mer i banken, halvparten hadde mindre enn 10 000 kroner i oppsparte midler (se figur 6.11 og vedleggstabell A22).

Figur 6.11. Fordelingen av lavinntekts-[1] og høyinntektsgruppen[2] etter størrelsen på husholdningens bankinnskudd. 1995. Prosent

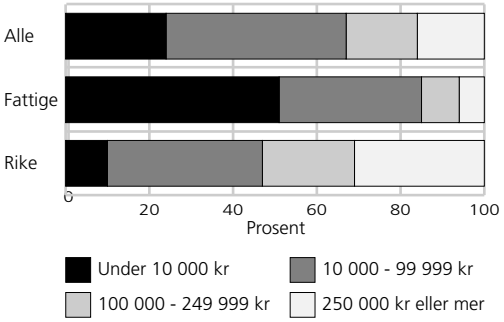

[1] Personer over 15 år som har lavere inntekt enn halvparten av medianen i fordelingen av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet, det vil si husholdningens inntekt etter skatt dividert på kvadratroten av antall personer i husholdningen.

[2] Personer over 15 år som tilhører de 10 prosent med høyest inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

6.7.5. Lavinntektsgruppens forbruk

Husholdningene i lavinntektsgruppen[69] bruker en lavere andel av forbruket på reiser og transport enn folk flest, nesten 10 prosentpoeng lavere enn for alle husholdninger sett under ett i 1996/98. De bruker en noe større andel av forbruket på bolig, men likevel mindre enn yngre og middelaldrende enslige gjør (se vedleggstabell B1, B3 og B4).

Målt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) har disse husholdningene et samlet forbruk som utgjør rundt to tredeler av gjennomsnittsforbruket til alle husholdninger. Sammenliknet med de fleste andre grupper er dette lavt. Ingen av de stønadsmottakergruppene vi har forbruksopplysninger for, har så lavt forbruk. Det samme gjelder barnefamilier, par uten barn og de fleste grupper av enslige. Bare enslige eldre har like lavt forbruksnivå som lavinntektsgruppen (se vedleggstabell 6B, B7 og B8).

I gjennomsnitt har lavinntektsgruppen et forbruk som er dobbelt så høyt som deres gjennomsnittlige husholdningsinntekt etter skatt (se vedleggstabell B3). En del av lavinntektsgruppens forbruk er altså lånefinansiert. 14 prosent av husholdningene med lav inntekt er studenthusholdninger i den forstand at en eller flere husholdningsmedlemmer mottar stipend eller lån fra Statens lånekasse for utdanning. Ser vi bort fra disse studenthusholdningene, utgjør gjennomsnittlig inntekt etter skatt for resten av lavinntektsgruppen 60 prosent av den samme gruppens forbruk. Denne restgruppen med lav inntekt har i gjennomsnitt et høyere inntektsnivå enn studenthusholdningene, men et lavere forbruksnivå, bare 58 prosent av gjennomsnittsforbruket for alle husholdninger. Men siden de også har langt høyere forbruk enn inntekt (se over), kan det nok også være flere enn studenthusholdningene blant lavinntektshusholdningene som lånefinansierer deler av forbruket. Vi kan imidlertid heller ikke se bort fra at en del husholdninger med lav inntekt har inntekter som ikke registreres i inntektsstatistikken (for eksempel uformelle overføringer fra andre husholdninger eller inntekter av svart arbeid) eller at enkelte husholdninger har fått registrert et for høyt årlig forbruk (se vedlegg B).

6.7.6 Oppsummering

Lavinntektsgruppen har et forbruk som tilsvarer to tredeler av gjennomsnittet for alle husholdninger, når vi tar hensyn til og korrigerer for forskjeller i husholdningsstørrelse. Men samtidig er gruppens gjennomsnittsforbruk dobbelt så høyt som dens gjennomsnittsinntekt.

[69] Husholdninger med husholdningsinntekt etter skatt lavere enn halvparten av medianinntekten i fordelingen. Her er altså *husholdningen* analyseenhet, *ikke personen.*

Det å ha lav inntekt betyr altså ikke nødvendigvis at man har dårlige økonomiske eller materielle levekår. 38 prosent av personene med lav husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet i 1995 bodde svært romslig og 8 prosent av dem eide fritidshus. To av fem bodde i egen bolig. Bare et mindretall av disse hadde gjeld på boligen. Hver fjerde person med lav inntekt hadde 50 000 kroner eller mer i banken.

Men det er heller ikke slik at alle med høy inntekt har gode økonomiske eller materielle levekår. I 1995 bodde 4 prosent av personene i høyinntektsgruppen umoderne og/eller trangt, 20 prosent eide ikke den boligen de bodde i.

Det kan se ut til at forskjellene i materielle levekår mellom personer med lav og høy inntekt ble noe større mellom 1987 og 1995.

6.8 Fattigdom

I de neste avsnittene skal vi gjøre et forsøk på å beskrive omfanget, utviklingen og fordelingen av fattigdom i Norge. Men før vi gjør det, kan det være grunn til å stoppe opp litt. Kan vi snakke om fattigdom i Norge, når en vet hvilke materielle og økonomiske kår fattige i andre deler av verden lever under? I dette avsnittet skal vi diskutere hva vi mener med begrepet "fattigdom" og hvordan vi kan måle det, det vil si hvordan vi kan skille de fattige fra de ikke-fattige.

6.8.1 Fattigdom er et komplekst fenomen ...

Uklarhet omkring definisjonen av fattigdomsbegrepet har dannet grunnlag for en omfattende forskningslitteratur der formålet har vært å finne fram til ulike mål for fattigdom, slik at fenomenet lettere kan studeres og analyseres. En rekke ulike definisjoner har blitt benyttet i empiriske studier, og det har vist seg at både omfanget og graden av fattigdom, og sammensettingen av gruppen fattige varierer med hvilke fattigdomsmål som ligger til grunn for undersøkelsene. Dette kan være utfordrende og interessant for dem som jobber med fattigdomsforskning, men for politikere som skal utforme politikk for å redusere fattigdommen, kan uklarheten omkring definisjonen av problemet være både frustrerende og forvirrende.

I forskning om fattigdom er det vanlig å si at den er fattig som på grunn av manglende materielle ressurser ikke har mulighet til å delta i normale aktiviteter og heller ikke har muligheter til å skaffe seg de goder eller den levestandard som er vanlig i samfunnet (Townsend 1979). Fattige må altså avstå fra å delta i aktiviteter og avstå fra goder som de fleste av oss tar som en selvfølge, *og* de må avstå fra alt dette *fordi* de ikke har tilstrekkelige ressurser til å skaffe seg det. Det er også vanlig å kreve at denne tilstanden må ha en viss varighet, for at man skal kunne betraktes som fattig. Det er ikke nok å ha små ressurser og/eller lavt forbruk i ett enkelt år.

Fattigdom er et komplekst fenomen. Vi vil sjelden ha opplysninger om alle de forhold som definisjonen omfatter. Man vil derfor i stor grad måtte basere sine fattigdomsanalyser på fattigdoms-mål eller -indikatorer som legger vekten på bare ett eller et fåtall av de mange kriterier man etter definisjonen burde ha med.

6.8.2 ... som kan måles på mange måter

Forskerne må da foreta en del valg. Man kan legge vekt på at fattige har små materielle ressurser og basere seg på et såkalt *indirekte* fattigdomsmål, eller man har kanskje data om forbruk eller levestandard og kan måle fattigdommen ved et mer *direkte* fattigdomsmål (Ringen 1988). Man kan velge å legge vekt på at man er fattig relativt til andre i samme samfunn, og nytte et *relativt* fattigdomsmål, som for eksempel en inntekts- eller forbruksgrense tilsvarende halvparten av medianinntekten eller medianforbruket, eller man kan legge vekt på fattigdom som noe *absolutt* og velge en fattigdomsgrense basert på at man skal kunne tilfredsstille noen grunnleggende behov.

Tilhengerne av relative fattigdomsmål, blant andre Townsend, vil hevde at fattigdom ikke utelukkende kan knyttes til det å mangle ressurser som er nødvendige for å overleve fysisk. Man må også ha tilstrekkelig ressurser for ikke å bli utestengt fra det sosiale fellesskapet. Fattige blir da de som har inntekt eller forbruk under en relativ fattigdomsgrense, for eksempel definert ved 50 prosent av medianinntekten[70] eller medianforbruket.

Kritikerne av denne måten å definere fattigdom på vil på sin side kunne hevde at ved å knytte omfanget av fattigdommen til inntektsfordelingen eller til fordelingen av forbruket i samfunnet, vil man aldri få fjernet fattigdommen i dette samfunnet. Dersom inntektsnivået er dobbelt så høyt i et samfunn enn i et annet, vil omfanget av fattigdommen være den samme dersom inntektsfordelingen er lik. Dette kan virke urimelig. Med en relativ fattigdomsdefinisjon kan det også være vanskelig eller umulig å se at fattigdommen i et samfunn øker for eksempel ved en økonomisk nedgangstid, rett og slett fordi det relative nivået synker. Dermed vil ikke omfanget av fattigdommen øke (Sen 1983). Også dette kan virke urimelig.

Man kan også hevde at den prinsipielle forskjellen mellom absolutte og relative fattigdomsmål er overdrevet. Ingen forsker har noen gang fremmet ideen om et absolutt fattigdomsbegrep uavhengig av tid, sted og økonomisk situasjon (Sen 1983:155, Ringen 1987:124). Den amerikanske fattigdomsgrensen, som blir definert ved en "kurv" av nødvendige varer og tjenester og derfor gjerne betraktes som en absolutt fattigdomsgrense, er også i en viss forstand relativ. Kaloriberegningene tar for eksempel utgangspunkt i amerikanske matvaner (Ringen 1987).

Man kan også velge å legge vekten på *varigheten* av fattigdommen og reservere begrepet fattig for de som har utilstrekkelige ressurser eller et lavt forbruk over en lengre periode, for eksempel 5 - 10 år. I avsnitt 6.10 ser vi nærmere på denne typen fattigdomsmål.

Vi kan overlate til offentlige myndigheter å avgjøre hvem som er fattige og betrakte for eksempel minstepensjonen som grensen mellom fattige og ikke-fattige (*administrativ* fattigdomsgrense), eller vi kan overlate dette valget til statistikere og forskere. Den lavinntektsgrensen som er benyttet i det foregående (halvparten av medianinntekten etter skatt pr. forbruksenhet) er nettopp et eksempel på det. Men vi kan også i større grad overlate til den befolkningen som blir undersøkt, å fastsette fattigdomsgrensen *(konsensuell* fattigdomsgrense) (Van Praag, Flik og Stam 1997) eller avgjøre om de er fattige eller ikke (*subjektiv* eller egendefinert fattigdom). Mot slike subjektive eller konsensuelle fattigdomsmål kan det innvendes at svarene på spørsmålene som blir stilt, like gjerne kan avspeile ulike tidligere erfaringer eller ulike forventninger til livet, som forskjeller i økonomisk velferd (Sen 1985). Men heller ikke de mer *objektive* fattigdomsmålene er verdinøytrale.

De ulike fattigdomsmål har sine fordeler og sine svakheter. Så langt mulig bør man derfor forsøke å kombinere ulike mål i en analyse av fattigdom, enten ved å kombinere ulike delmål i et mer sammensatt mål på fattigdom eller ved å nytte ulike fattigdomsmål parallelt. [71]

6.8.3 Oppsummering og videre gang

I dette avsnittet har vi diskutert hvordan man kan definere og måle fattigdom. Det er lagt vekt på at fattigdom er et komplekst fenomen, som kan måles på mange forskjellige måter. Vi har blant annet diskutert konsekvensene av å nytte indirekte og direkte, absolutte og relative, subjektive og objektive fattigdomsmål.

I de analysene som refereres i den videre framstillingen nyttes i all hovedsak relative fattigdomsmål. Videre har man i de fleste analysene valgt å legge hovedvekten på husholdningens inntektsnivå som et viktig kriterium for å avgrense de fattige fra resten av befolkningen. I avsnitt 6.7 så vi at lav inntekt

[70] Medianen er et mål på sentraltendensen i en fordeling. Den deler fordelingen i to like store deler.

[71] For en nærmere diskusjon av fattigdomsbegrep og fattigdomsmål, se Fløtten 1999; Johannessen 1998 og Lyngstad et al 1997).

ikke alltid faller sammen med dårlige økonomiske eller materielle levkår. Den årlige inntekten alene er ikke tilstrekkelig for å avgjøre hvem som er fattige og hvem som ikke er det. Både den registrerte og den faktiske inntekten kan variere fra ett år til det neste uten at vedkommendes forbruksmuligheter varierer tilsvarende. I de følgende avsnittene skal vi se hvem som fremstår som fattige når man kombinerer inntektsopplysningene med opplysninger om formue og forbruk i mer sammensatte fattigdomsmål (avsnitt 6.9) og hvor mange og hvem som er fattige i den forstand at de har lav inntekt over en lengre periode enn ett år (avsnitt 6.10). Deretter skal vi se i hvilken grad omfanget, fordelingen og utviklingen av fattigdommen, slik den måles ved hjelp av slike objektive kriterier, samsvarer med det bildet folk selv har av sin økonomiske situasjon (avsnitt 6.11).

6.9 Sammensatte fattigdomsmål

6.9.1 Ulike bilder av fattigdommens omfang

Opplysninger om lavinntektsgruppens formue og forbruk kan nyttes til å konstruere mer realistiske fattigdomsmål enn de fattigdomsmål som bare tar hensyn til inntektens størrelse. I Andersen et al. (1995) presenteres en rekke slike mål, som siden nyttes til å beskrive utviklingen i andelen fattige fra 1986 til 1990. Denne analysen er nå oppdatert med tall fra Levekårsundersøkelsen 1995. Utgangspunktet for alle fattigdomsmålene er inntekt etter skatt regnet pr. forbruksenhet. Det første fattigdomsmålet definerer alle husholdningene som har inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[72] lavere enn halvparten av gjennomsnittet[73] for alle husholdninger som fattige husholdninger. De andre målene tar suksessivt hensyn til:

- om husholdningen har store bundne utgifter til bolig og barnetilsyn,
- verdien av husholdningens egen bolig og fritidshus[74] og
- husholdningens finanskapital.

Det viser seg at andelen fattige og sammensettingen av gruppen fattige varierer med avgrensningsmetode. Av figur 6.12 ser vi at andelen fattige blir 1-2 prosentpoeng lavere når vi stiller som krav at de ikke skal ha så mye som 50 000 kroner i bankinnskudd og verdipapirer (fattigdomsmål 1, 3 og 5 i tekstramme 6.6 sammenlignet med 2, 4 og 6). Videre ser vi at andelen fattige blir 2-4 prosentpoeng høyere når vi ikke bare tar hensyn til inntekt etter skatt, men også trekker fra store faste utgifter (utgifter til bolig og barnepass) (fattigdomsmål 1 og 2 sammenlignet med 3 og 4).

[72] Gammel ekvivalensskala. Se tekstramme 6.3.

[73] Da analysen første gang ble gjennomført, var det vanlig å bruke 50 prosent av gjennomsnittsinntekten, ikke som i dag 50 prosent av medianinntekten, som fattigdomsgrense.

[74] I Levekårsundersøkelsen 1995 ble det ikke stilt spørsmål om verdi av hytte. Dette betyr at fattigdomsindikatorene 5 og 6 i noen grad overdriver økningen i andel fattige fra 1990 til 1994. Men feilen er neppe stor. Det er langt færre som har hytte enn som eier egen bolig (se tabell 6.4). Dessuten er det grunn til å regne med at markedsverdien av boligen gjennomgående er høyere enn markedsverdien til hytta. Ifølge Levekårsundersøkelsen 1991 var husholdningenes brutto boligformue nesten ti ganger høyere enn verdien av deres fritidshus . Den beregnede inntekten av husholdningens fritidshus betyr derfor trolig lite for fastsettingen av nivået for fattigdomsgrensen.

Tekstramme 6.6 Fattigdomsdefinisjoner

Fattigdomsmål 1: Husholdninger med lavere *inntekt etter skatt* pr. forbruksenhet (gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger.
Fattigdomsmål 2: Husholdninger med like lav inntekt som fattig 1 *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.
Fattigdomsmål 3:Husholdninger med lavere *disponibel inntekt* (inntekt etter skatt fratrukket boligutgifter i form av husleie, renter og avdrag på boliglån og utgifter til barnetilsyn) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger.
Fattigdomsmål 4: Husholdninger med like lav disponibel inntekt som fattig 3 *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.
Fattigdomsmål 5: Husholdninger med lavere *beregnet inntekt* (disponibel inntekt tillagt beregnet inntekt av bolig og fritidshus, i 1994 bare bolig) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger.
Fattigdomsmål 6: Husholdninger med like lav beregnet inntekt som fattig 5 *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.

Figur 6.12. Andelen fattige husholdninger (eksklusive studenthusholdninger) med ulike avgrensninger av fattige[1]. 1986, 1990 og 1994. Prosent

[1] Fattigdomsmålene 1 - 6 er definert i tekstramme 6.6.
Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Markedsverdien av bolig og fritidshus gir først og fremst et bidrag til inntekten i de høyere inntektsgruppene, både fordi det er en forholdsvis lav andel i lavinntektsgruppene som eier bolig og fritidshus (se tabell 6.4), og fordi boligene og fritidshusene er mer verdifulle i høyinntektsgruppene. Inntektene påvirkes altså mindre i grupper med lav inntekt ved at man tar hensyn til nytten av bolig og fritidshus enn tilfellet er for gjennomsnittet. Dermed heves fattigdomsgrensen, som jo er halvparten av gjennomsnittet, mens inntektene til husholdninger med lav inntekt ikke øker tilsvarende. Andelen fattige i 1986

blir da også høyere når en legger til nytten av å eie bolig og fritidshus (fattigdomsmål 5 og 6 sammenlignet med 3 og 4), men ikke i 1990. Dette har trolig sammenheng med at markedsverdien av boligene falt fra 1986 til 1990. Det er vanskeligere å skjønne hvorfor vi i 1994 igjen får en høyere andel fattige målt med indikator 5 og 6 sammenlignet med 3 og 4. Markedsverdien på boligene hadde ikke rukket å stige så mye i 1994/1995 at den skulle være vesentlig høyere enn i 1990/1991 (se NOU 1996: 13, jf. Statistisk sentralbyrå 2000a).[75]

6.9.2 Fattigdommens utvikling

Hvis vi nå konsentrerer oss om de fattigdomsindikator 2, 4 og 6, det vil si de indikatorene hvor det kreves at de fattige skal ha mindre enn 50 000 kroner i oppsparte midler (bankinnskudd og verdipapirer), ser vi at de tre indikatorene tegner et svært ulikt bilde av fattigdommens utvikling. Indikator 2 tyder på at nivået har ligget på 5 prosent fra 1986 til 1994. I den siste delen av denne perioden (1990-1994) økte andelen med inntekt under fattigdomsgrensen (se indikator 1). Men kravet om at de fattige ikke skal ha oppsparte midler bidrar til å redusere andelen fattige i 1994 fra 7,8 til 5,5 prosent. Husholdninger med lav inntekt hadde altså mer oppsparte midler i 1994 enn i 1990.

Indikator 4 tyder på at man fikk en viss økning i andelen fattige fra 1986 til 1990, men at andelen ikke steg ytterligere fram til 1994. Økningen i den første delen av perioden har sammenheng med økningen i boligutgiftene og i boutgiftenes andel av husholdningens samlede utgifter (se avsnitt 6.5.3). Husholdninger med lav inntekt bruker en større andel av inntekten på boligen. Økningen i boutgiftene fikk derfor større konsekvenser for dem, og flere falt i gruppen fattige, slik den defineres ved fattigdomsindikator 4. I 1994 var boutgiftene fortsatt høye, og andelen fattige holdt seg på samme nivå som i 1990.

Med indikator 6 skifter bildet igjen. Da ser det ut til at det ikke var i perioden 1986-1990 at andelen fattige økte, men tvert imot i den neste fireårsperioden. Samtidig som boligutgiftene økte fra 1986 til 1990, falt markedsverdien av boligene og dermed også den beregnede inntekt ved å bo i den bolig man eier selv. Siden det først og fremst er de med høy inntekt som eier bolig og fritidshus, var det også de som først og fremst ble rammet av fallet i boligenes verdi. Lavinntektsgruppens relative posisjon i inntektsfordelingen ble, isolert sett, bedre. Og dette motvirket den økningen i andelen fattige som var en følge av de økte boutgiftene (se avsnittet foran). Den samlede virkningen av endringene i boutgifter og boligverdier, var at andelen fattige ikke økte nevneverdig fra 1986 til 1990.

Det er vanskeligere å gi noen god forklaring på hvorfor vi fikk en økning i andelen fattige husholdninger i den neste fireårsperioden. Fra 1990 til 1994 var det en viss reduksjon i boutgiftenes andel av husholdningenes samlede forbruksutgift, men andelen med høye boutgifter var omtrent den samme på de to tidspunktene (se avsnitt 6.5.3). Isolert sett bidro ikke dette til noen økning i andelen fattige husholdninger (se figur 6.12, indikator 4). I 1992-1993 hadde imidlertid boligprisene begynt å stige igjen, slik at de i 1994 ikke lå vesentlig under nivået i 1990 (NOU 1996:13, side 67). Husholdningenes brutto boligkapital hadde faktisk steget litt fra 1990 til 1994 (se note 23). Man skulle ha forventet at denne økningen først og fremst kom de mer velstående husholdningene til del (se foran), og at andelen fattige dermed ble noe redusert. I stedet ser det altså ut til at lavinntektsgruppen har forbedret sin relative posisjon med dette fattigdomsmålet. Det har kanskje sammenheng med at det er blitt noe flere i lavinntektsgruppen som eier egen bolig, noe færre blant de andre husholdningene (se tabell 6.4), og at dette har bidratt til at verdien av de fattige husholdningenes boliger dermed har steget mer enn for de andre husholdningene. Men det kan også være at fattigdomsmålene 5 og 6 overvurderer økningen i andelen fattige husholdninger fra 1990 til 1994 (se note 74).

[75] Husholdningenes gjennomsnittlige brutto boligformue steg ifølge levekårsundersøkelsene med 8 prosent eller 40 000 1995-kroner fra 1991 til 1995.

6.9.3 Hvem er de fattige?

Valg av fattigdomsindikator får også konsekvenser for fattigdommens fordeling etter livsfase. Dette har først og fremst sammenheng med at boligutgifter og boliginntekter varierer systematisk med livsfase. De fleste låner penger og kjøper bolig når de etablerer seg sammen med samboer eller ektefelle og får barn. Etter hvert som barna blir flere og vokser til, bytter man kanskje til en større bolig. Når barna er blitt så store at de flytter hjemmefra, vil mange ha betalt ned det meste av boliglånet og etter hvert sitte med nedbetalt bolig. Både boliggjeld og markedsverdi av bolig er størst blant par med barn. Dermed har de også store boutgifter og stor beregnet inntekt av egen bolig. Enslige forsørgere og yngre par uten barn har også mange med relativt stor boliggjeld, uten at svært mange i disse gruppene har boliger med høy markedsverdi. Det har derimot middelaldrende og eldre par uten barn, samtidig som de fleste av dem har liten eller ingen gjeld på boligen (se vedleggstabell A24). Mens yngre par uten barn og enslige forsørgere altså har høye boutgifter, men ikke tilsvarende høy beregnet inntekt av egen bolig, er forholdet det stikk motsatte blant middelaldrende og enslige par.

Det er da også først og fremst blant de noe yngre at andelen fattige øker når man trekker store faste utgifter fra inntekten før man beregner fattigdomsgrensen og avgjør hvem som skal karakteriseres som fattige, det vil si når man går fra fattigindikator 2 til indikator 4 (se tabell 6.5). Det er ikke uventet. Ungdom i etableringsfasen og de nærmest etterfølgende år har gjerne store utgifter til bolig sammenlignet med eget inntektsnivå (Ås 1996). Boutgiftsbelastningen, i betydningen boutgiftenes andel av samlet forbruksutgift, var rundt 30 prosent i 1992/94 både for yngre enslige og enslige forsørgere (NOU 1996:13, side 76). For barnefamiliene vil utgifter til barnetilsyn komme i tillegg og ytterligere redusere deres disponible inntekt.

Tabell 6.5 . Andelen fattige husholdninger i ulike typer husholdninger. Ikke-student-husholdninger med lite finanskapital avgrenset etter tre ulike kriterier. Prosent. 1986, 1990 og 1994

	Fattig 2			*Fattig 4*			*Fattig 6*		
	1986	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*
Alle husholdninger	5	5	5	6	8	8	8	8	9
Enslige									
Under 45 år	7	8	4	9	16	9	7	14	15
45-64 år	5	7	7	7	13	9	7	10	9
65 år og over	14	9	13	14	5	7	23	10	12
Par uten barn									
Under 45 år	2	7	10	3	9	17	5	8	16
45-64 år	1	1	1	1	1	2	1	1	2
65 år og over	6	2	2	3	1	2	5	1	2
Par med barn									
Yngste barn									
0-6 år	4	4	6	11	12	10	10	11	9
7-19 år	2	1	1	2	3	3	2	2	3
Enslige forsørgere	14	13	9	22	32	26	30	36	28

[1] Fattigdomsmålene 1 - 6 er definert i tekstramme 6.6.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå.

Andelen fattige reduseres for de fleste gruppene når vi i tillegg til å trekke fra boutgifter og utgifter til barnetilsyn, også legger til den beregnede inntekten av å bo i egen bolig. Unntaket er enslige eldre og enslige forsørgere. For begge disse gruppene øker andelen fattige husholdninger når vi bytter ut fattigdomsindikator 4 med indikator 6 (tabell 6.5).

Ellers kan tabell 6.5 tyde på at andelen fattige økte blant yngre og middelaldrende enslige, yngre par uten barn og blant enslige forsørgere i siste del av 1980-tallet. Men vi ser også at det først er når man går ut over den rene inntektsdefinisjonen av fattigdom og tar hensyn til om husholdningene også har store faste utgifter, at det blir særlige utslag. Vi er på tryggere grunn når det gjelder den observerte reduksjonen i andelen fattige blant enslige eldre, og denne nedgangen er uavhengig av hvilket fattigdomsmål vi velger.

Tabell 6.5 tyder også på at andelen fattige blir redusert blant yngre enslige og enslige forsørgere fra 1990 til 1994 samtidig som andelen fattige yngre par (uten barn) fortsetter å øke. Dette ser ut til å gjelde nesten uansett hvilken fattigdomsindikator vi nytter.[76] Det tyder på at yngre enslige og enslige forsørgere med lav inntekt enten har hatt en bedre inntektsutvikling enn de fleste andre grupper i denne fireårsperioden og/eller at de hadde mer oppsparte midler i 1994 enn i 1990. Samtidig tyder det også på at lavinntektsgruppen blant yngre par uten barn har hatt en dårligere inntektsutvikling og/eller dårligere utvikling i oppsparte midler enn de fleste andre grupper i den samme perioden.

Tilsynelatende stemmer dette dårlig med det vi tidligere har sett (se tabell 6.3, jf. avsnitt 6.3.3). Tall fra inntekts- og formuesundersøkelsene tyder på at andelen yngre enslige med lav inntekt økte gjennom perioden 1986-1997, og at andelen yngre par uten barn med lav inntekt lå omtrent på samme nivå i 1986, 1992 og i 1997. De tre fattigdomsindikatorene som er nyttet i tabell 6.5, har alle det til felles at de fattige skal ha mindre enn 50 000 kroner i bankinnskudd eller verdipapirer. Men selv om vi ikke stiller et slikt krav og bare forlanger at inntekten skal ligge under fattigdomsgrensen, tyder tall fra levekårsundersøkelsene på at det ikke var noen økning i andel fattige blant enslige ikke-studenter fra 1990 til 1994. Det er også andre forskjeller mellom de tallene som er presentert i tabell 6.3 og 6.5. I tabell 6.3 teller man personer. Dessuten nyttes ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen) og lavinntektsgrensen er satt til 50 prosent av medianinntekten. I tabell 6.5 derimot teller vi husholdninger, nytter gammel ekvivalensskala og har satt fattigdomsgrensen til 50 prosent av gjennomsnittsinntekten, ikke 50 prosent av medianinntekten. Alt dette bidrar til at resultatene blir noe forskjellige (se vedleggstabell A40).[77]

6.9.4 Oppsummering og diskusjon

I dette avsnittet har vi vist hvordan bildet av fattigdommens omfang, fordeling og utvikling endrer seg når vi kombinerer opplysninger om inntekt og finanskapital til et mål for fattigdom, og siden suksessivt tar hensyn til om husholdningene har store bundne utgifter og til beregnet verdi av husholdningenes boliger og fritidshus. Anslaget over andelen fattige husholdninger blir noe redusert når vi i tillegg til inntekten også tar hensyn til husholdningenes oppsparte midler, men øker når vi tar hensyn til om de har store bundne utgifter og egen bolig. Tar man hensyn til alle disse forholdene ved

[76] Unntaket er yngre enslige når vi både tar hensyn til høye faste utgifter og beregnet inntekt av bolig og hytte (fattigdomsindikator 6, se tekstramme 6.6).

[77] Det betyr også en del at de to tabellene refererer til litt ulike perioder og litt ulike datagrunnlag. I vedleggstabell A39 har vi sammenlignet andelen fattige for de samme gruppene på samme tidspunkter (1990 og 1994) og med samme fattigdomsdefinisjoner, ved hjelp av to overlappende, men ikke helt identiske datamaterialer, levekårsundersøkelsene og inntekts- og formuesundersøkelsene. Tabellen viser mye godt den samme endringen i andel personer med lav inntekt fra 1990 til 1994, både når vi ser på alle personer (økning), på alle yngre enslige (reduksjon) og på alle yngre par uten barn (økning), selv om det i det siste tilfellet er betydelig forskjell i nivået. Dette gjelder uansett om vi nytter data fra inntekts- og formuesundersøkelsene eller data fra levekårsundersøkelsene. Men når vi holder studenthusholdningene utenfor, blir samsvaret mellom resultatene fra de to undersøkelsene dårligere. Levekårsundersøkelsene tyder for eksempel fortsatt på en svak nedgang i andel med lav inntekt blant yngre enslige, mens inntekts- og formuesundersøkelsene tyder på en like svak økning. Forskjellen mellom resultatene fra de to undersøkelsene skyldes delvis at datamaterialene ikke er identiske, delvis at det er visse forskjeller mellom definisjoner som er nyttet, blant annet definisjonen av "studenthusholdning" (se noter til vedleggstabell A39).

husholdningenes økonomi, får man et anslag over andel fattige husholdninger som ligger noe over det nivået man får når man begrenser seg til å se på inntekten.

Spørsmålet er om husholdninger som har lite å rutte med når de faste utgiftene er betalt, nødvendigvis er fattige. Avdrag på boliglån inngår i de bundne utgiftene man har inkludert i analysen. Men slike avdrag er en form for sparing. Er den som sparer i dag og dermed forbedrer sin økonomiske situasjon på lengre sikt, fattig? Og er det slik at den som har pådratt seg store bundne utgifter ved å prioritere boligkonsum foran annet konsum, er fattigere enn den som har prioritert annerledes?

Investering i utdanning og bolig skjer gjerne tidlig i livsløpet. For svært mange betyr det at utgiftene er størst når inntektene er lavest (se avsnitt 6.1.7, jf. avsnitt 6.4 og 6.5). Og når man først sitter med studielån og boliglån som skal betjenes på grunnlag av en lav inntekt, er det ikke alle som kan gjøre om lånebeslutningen hvis for eksempel rentenivået skulle øke. Bordet fanger. På denne bakgrunn kan det argumenteres for at det bør tas hensyn til store bundne utgifter når man, slik vi har gjort i dette avsnittet, skal beskrive fattigdommens omfang, fordeling og utvikling.

Det er først og fremst blant enslige forsørgere, enslige yngre, yngre par uten barn og, i noe mindre grad, blant par med små barn at andelen fattige øker når man trekker store bundne utgifter fra inntekten før man beregner fattigdomsgrensen og avgjør hvem som er fattige.

Andelen husholdninger som hadde lav inntekt og lite oppsparte midler økte ikke fra 1986 til 1994, til tross for at andelen med lav inntekt økte noe. Fra 1986 til 1990 økte andelen husholdninger som hadde stram økonomi i den forstand at de hadde lav inntekt, få oppsparte midler og store bundne utgifter, først og fremst blant enslige forsørgere, yngre og middelaldrende enslige og yngre par uten barn, men ikke blant par med små barn.

6.10 Permanent lav inntekt

I avsnittet foran har vi beskrevet fattigdommens omfang, fordeling og utvikling ved hjelp av fattigdomsmål der vi kombinerer opplysninger om ulike aspekter ved husholdningenes økonomi (inntekt, oppsparte midler, store bundne utgifter, verdi av bolig og hytte). I dette avsnittet skal vi se hva slags bilde vi får av fattigdommens omfang og fordeling når vi definerer de som har lav inntekt i en lengre periode enn ett år, som fattige.

6.10.1 Få permanent fattige

Det er relativt få av de som befinner seg i lavtlønnsgruppen ett år, som fortsetter å ha lav inntekt i de påfølgende årene. En studie av Epland og Korbøl (Epland 1993) tyder på at rundt halvparten av de husholdningene som befinner seg i lavtlønnsgruppen ett år, har inntekt over lavinntektsgrensen allerede ett år senere. Bare 14 prosent av de som opprinnelig var under lavinntektsgrensen i 1986, var kontinuerlig under lavinntektsgrensen i de neste fire årene. Rundt regnet 1 prosent av alle norske husholdninger skulle etter dette kunne regnes som permanent fattige.

I løpet av årene fra 1986 til 1990 var det dobbelt så mange som var innom lavinntektsgruppen en eller flere ganger sammenlignet med det antallet som hadde lav inntekt i et hvilket som helst av de fire årene i perioden (16 mot 8 prosent). Samtidig er det få av de som en gang har vært innom lavinntektsgruppen, som har særlig høy årsinntekt. Inntektsstabiliteten er relativt stor blant de med lav inntekt.

6.10.2 Stor inntektsstabilitet blant permanent fattige

En gruppe med mer permanent lav inntekt (fattige) kan avgrenses på flere måter. Man kan gjøre slik Epland (1993) har gjort: Å telle antall år en person eller en husholdning befinner seg i lavinntektsgruppen. Man kan også definere en lavinntektsgrense på grunnlag av gjennomsnittsinntekten for hele

perioden.[78] Aaberge et al. (1999) har gjort det siste. Spørsmålet er hvor lang perioden bør være. En fattigdomsgrense basert på inntektene i løpet av fem år (1991-1995) gir 2-3 prosent fattige personer, men hvis man utvider perioden til ti år (1986-1995), er man nede i en andel på 1,5 prosent.

Aaberge et al. (1999) fant også at hele to tredeler av de som lå under en fattigdomsgrense beregnet på grunnlag av ti års inntekt, tilhørte lavinntektsgruppen (definert ved årlige fattigdomsgrenser) i minst seks av de 10 årene i perioden 1986-1996. Dette understreker at inntektsstabiliteten blant personer med lav inntekt er relativt stor; jf. Epland (1993).

6.10.3 To av tre permanent fattige tilhører en barnefamilie

Vi har tidligere (avsnitt 6.9) sett at fordelingen av de fattige endres når kravene til hvem som skal betraktes som fattig, endres. Slik er det også når vi stiller strengere krav til hvor lenge man skal ha hatt lav inntekt. I figur 6.13 representerer den totale høyden på søylene andelene som er fattige i minst ett år (1995). De to nederste delene av søylene representerer andelen som er fattige i minst fem år (1991-1995), mens den nederste delen representerer de som er fattige i tiårsperioden fra 1986 til 1995.

Figur 6.13 tyder på at enslige forsørgere enten bare har lav inntekt i en kort periode (øverste del av søylen) eller har lav inntekt gjennom en hel tiårsperiode (nederste del av søylen). Det kan altså se ut til at vi står overfor en polarisering innen gruppen enslige forsørgere. Enten har de en kort periode med lav inntekt eller så har de mer eller mindre permanent lav inntekt. Noen mellomting eksisterer ikke.[79]

Figur 6.13 Andel fattige[1] personer, etter husholdningstype og lengden på registreringsperioden. 1995, 1991-1995 og 1986-1995. Prosent

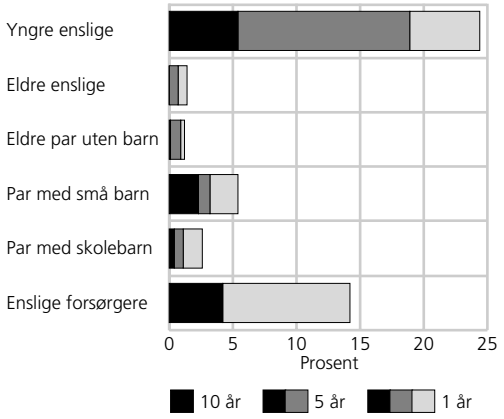

[1] Fattigdomsgrensen for 1995 er halvparten av den årlige medianinntekten etter skatt pr. forbruksenhet, mens den for de to andre periodene er halvparten av medianen for summen av de årlige inntektene i perioden. Her har man nyttet gammel ekvivalensskala (se tekstramme 6.3). Denne forutsetter relativt lave stordriftsfordeler ved at flere personer deler husholdning.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

En relativt høy andel yngre enslige har lav inntekt gjennom en femårsperiode (to nederste deler av søylen). Relativt få har lav inntekt bare i ett enkelt år (øverste del av søylen) eller i ti år (nederste del av søylen). Dette understreker det som er sagt tidligere, at den høye andelen av personer med lav inntekt blant yngre enslige i stor grad er studenter. Mange av dem kan ha lave inntekter i løpet av en

[78] Summen av personens årlige inntekter dividert på antall år.

[79] Slik Aaberge et al. (1999) har definert permanent fattige, kan det godt være noen personer som er fattige i perioden 1986-1995 som ikke er fattige i perioden 1991-1995, eller for den saks skyld, i 1995. Blant enslige forsørgere er det av den grunn flere som er fattige i tiårsperioden 1986-1995 (4,2 prosent) enn i femårsperioden 1991-1995 (3,6 prosent).

periode på fem år, det vil si så lenge studiene varer. Men når de er ferdige med studiene, øker inntekten. Sett over en noe lengre periode (ti år), fortoner de seg ikke lenger som fattige.

Selv om andelen permanent fattige ikke er spesielt høy blant par med barn, tilhørte likevel to tredeler av alle fattige en barnefamilie i tiårsperioden 1986-1995 (Aaberge et al. 1999: 32). Ellers tyder figur 6.13 på at andelen permanent fattige er forsvinnende liten blant eldre. Men her må vi ikke glemme at valg av ekvivalensskala påvirker andelen fattige og sammensettingen av gruppen fattige.[80] Ved å velge en ekvivalensskala som forutsetter større stordriftsfordeler når flere personer deler husholdning, ville andelen fattige blant eldre øke sterkt (se tabell 6.3). Og hadde vi valgt en fattigdomsdefinisjon som i tillegg til inntekten legger vekt på verdien av bankinnskudd og verdipapirer og om man har store faste utgifter til for eksempel bolig, ville dette, isolert sett, ha bidratt til at man hadde fått flere yngre og spesielt flere småbarnsfamilier blant de fattige (Andersen et al. 1995; se tabell 6.5 her).

6.10.4 Vanskelig å si om gruppen av permanent fattige har endret karakter

Vi har tidligere sett at lavinntektsgruppen har endret karakter i løpet av perioden. Mens andelen med lav inntekt har økt blant ungdom, er den redusert blant eldre. Det er vanskelig å si om dette også gjelder andelen med lav inntekt over et lengre tidsrom, det vil si de egentlig fattige. Epland (1993) fant at andelen fattige husholdninger[81] var høyest blant enslige forsørgere i perioden 1986-1990. Deretter fulgte yngre enslige, eldre enslige og par med små barn. I undersøkelsen til Aaberge et al. (1999) for perioden 1991-1995 var rekkefølgen endret. Nå var andelen fattige høyest blant yngre enslige, med enslige forsørgere, par med små barn og eldre på de neste plassene.[82] Endringene i rangeringen stemmer nokså godt overens med det bildet vi får når vi studerer endringene i lavinntektsgruppen (se tabell 6.3). Det er imidlertid usikkert om de observerte endringene fra undersøkelsen for perioden 1986-1990 (Epland 1993) til undersøkelsen for perioden 1991-1995 (Aaberge et al. 1999), ville ha blitt de samme om man hadde nyttet samme analyseenhet (person) og samme fattigdomsdefinisjon. Det kan bare en gjentagelse av 1986-1990-undersøkelsen med 1991-1995-undersøkelsens metode si oss.

6.10.5 Oppsummering

Det er svært få som har lav inntekt over en lengre periode. 2-3 prosent har lav inntekt i en femårsperiode, 1,5 prosent i en tiårsperiode. Dette betyr likevel ikke at inntektsstabiliteten i lavinntektsgruppen er lav. De som har vært innom lavinntektsgruppen ett eller flere år, har vanligvis heller ikke særlig høy inntekt de årene de har inntekt høyere enn lavinntektsgrensen.

Bildet av hvem som er fattige endrer seg noe, men ikke svært mye når vi utvider registreringsperioden fra ett via fem til ti år. Andelen permanent fattige er høyest blant yngre enslige og enslige forsørgere. To av tre permanent fattige tilhører en barnefamilie.

---

[80] I dette avsnittet nyttes den ekvivalensskalaen som tidligere ble mest nyttet (gammel skala). Den forutsetter bl.a. at et par med to barn må ha 2,7 ganger så høy inntekt som en enslig for å oppnå samme økonomiske velferd. Den skalaen som er nyttet i avsnitt 6.2 her (kvadratrotskalaen), forutsetter at et par med to barn bare trenger dobbelt så høy inntekt som en enslig for å oppnå samme velferdsnivå. Denne skalaen forutsetter altså større stordriftsfordeler ved å bo i samme husholdning enn den gamle skalaen gjør (se avsnitt 6.1.4 og tekstramme 6.3)

[81] Epland (1993) nyttet samme ekvivalensskala som Aaberge et al. (1999), men hans undersøkelse skilte seg fra deres ved at han nyttet husholdning, ikke person som enhet, ved at han definerte fattigdomsgrensen som 50 prosent av den årlige gjennomsnittsinntekten, ikke medianinntekten for hele perioden, og ved at han, i motsetning til Aaberge et al. telte antall år vedkommende husholdning hadde hatt inntekt under fattigdomsgrensen. Alle som hadde hatt så lav inntekt i minst to av periodens fem år ble karakterisert som fattige.

[82] Andelen fattige i ulike grupper i perioden 1991-1995 er beregnet på grunnlag av Aaberge et al. (1999) ved hjelp av formelen $(3{,}3 \times F_i)/N_i$, der 3,3 er andelen fattige i befolkningen, F_i er andelen av de fattige som tilhører gruppe i og N_i er andelen av totalbefolkningen som tilhører gruppe i. Dette gav følgende andel fattige i de viktigste gruppene: Enslige under 45 år (18,9 prosent), enslige forsørgere (3,6 prosent), par med barn, yngste barn 0-6 år (3,2 prosent), par med barn, yngste barn 7-19 år (1,1 prosent), par uten barn, eldste person 65 år eller eldre (0,9 prosent) og enslige 65 år eller eldre (0,7 prosent).

6.11 Subjektive oppfatninger om økonomisk situasjon

Så langt har vi forsøkt å avgrense gruppen fattige gjennom objektivt registrerbare opplysninger om inntekts- og formuesforhold. For å kunne måle den enkelte persons økonomiske velferd er vi avhengig av å gjøre en del valg. Vi må velge ekvivalensskala, lengden på måleperioden, inntektsbegrep og fattigdomsgrense. Valgmulighetene vil ofte være begrenset på grunn av manglende data. Omfanget og sammensettingen av gruppen fattige varierer etter hvilke valg vi gjør. Spesielt har det vist seg at valg av ekvivalensskala får store konsekvenser for hvem som defineres som fattige (se tabell 6.3).

Å spørre folk om hvordan de opplever sin økonomiske situasjon er en alternativ angrepsvinkel. Den vet kanskje best *om* skoen trykker, som har den på. Internasjonalt finnes det eksempler på studier hvor man i større grad overlater til den befolkningen som blir undersøkt, å fastsette kriterier for avgrensing av fattige personer (Van Praag et al. 1997; Nolan og Whelan 1995) eller avgjøre om de er fattige eller ikke. Slike studier er ikke gjennomført i Norge. Derimot har man i ulike undersøkelser spurt hvordan man vurderer sin egen husholdnings økonomiske situasjon. I det følgende skal vi si litt om resultatet av slike undersøkelser.

6.11.1 Andelen som opplevde en stram økonomi, økte på slutten av 1980-tallet

Fra 1986 til 1990 økte andelen som gir uttrykk for at de ofte eller av og til har problemer med å klare sine løpende utgifter, og andelen som gir uttrykk for at de ville ha fått vanskeligheter med å betale en uforutsett regning på 2 000 kroner. Dette til tross for at det ikke var noen økning i andelen personer i husholdninger med lav inntekt etter skatt pr. forbruksenhet, i samme periode (se figur 6.14).

Figur 6.14. Registrert lav inntekt[1] og opplevde betalingsproblemer.[2] 1986, 1990 og 1994. Prosent

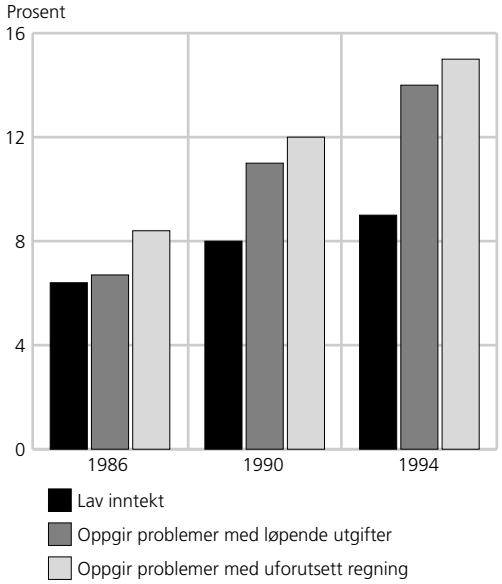

[1] Personer i husholdninger med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lavere enn halvparten av medianinntekt (se tekstramme 6.3).

[2] Personer i husholdninger som "*ofte* eller *av og til* har problemer med å klare sine *løpende utgifter*" og Personer i husholdninger som "ville ha hatt problemer med å betale en *uforutsett regning* på 2 000 kroner".

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Økningen kan ha sammenheng med det høye rentenivået og usikkerheten på arbeidsmarkedet på slutten av 1980-tallet. Vi har tidligere sett at boligutgiftene økte i denne perioden, og at andelen fattige målt ved inntekt etter skatt fratrukket store faste utgifter som bl.a. boutgifter, dermed også steg med rundt 2 prosentpoeng (se figur 6.12). Økningen i boligutgiftene har dermed trolig vært en sterkt medvirkende årsak til at en del husholdninger fikk økte økonomiske problemer mellom 1986 og 1990.

Men de økte boligutgiftene er nok i beste fall bare en medvirkende årsak. I den samme perioden (1986-1990) økte andelen arbeidsledige fra 2,0 til 5,2 prosent, samtidig som andelen langtidsledige (seks måneder eller mer) økte fra 18 til 40 prosent (av alle ledige). Ledigheten blant ungdom i alderen 16-24 år ble mer enn fordoblet og lå i 1990 på 12,7 prosent for unge menn, 10,7 prosent for unge kvinner (Statistisk sentralbyrå 1995 og 2000). I en analyse av økningen i husholdningenes økonomiske problemer i denne perioden (Andersen og Lyngstad 1993) konkluderes det med at arbeidsløshet og manglende økonomiske reserver i form av oppspart kapital er de viktigste forklaringene på at flere husholdningene fikk problemer med å klare sine løpende utgifter fra 1986 til 1990. Husholdningenes gjeld fikk imidlertid også økt betydning som forklaring på husholdningenes betalingsproblemer, men verken husholdningsinntekt eller gjeld var vesentlig for å forklare betalingsproblemene i 1990.

Fra 1990 til 1994 fortsatte andelen som opplevde økonomiske problemer å stige til tross for at boutgiftsbelastningen, i betydningen bougifter i prosent av husholdningens samlede forbruk, gikk ned og andelen fattige målt ved inntekt etter skatt fratrukket store faste utgifter som bl.a. boutgifter ikke gikk ytterligere opp (se figur 6.12). Men om boligutgiftene gikk noe ned, fortsatte arbeidsledigheten å ligge på et høyt nivå. I 1994 var fortsatt 5,4 prosent av arbeidsstyrken arbeidsledige. Av disse hadde nesten halvparten (44 prosent) vært ledige i 6 måneder eller mer. Ungdomsarbeidsledigheten fortsatte å stige. I 1994 var ledigheten 13,5 prosent blant unge menn, 11,9 prosent blant unge kvinner (Statistisk sentralbyrå 1995 og 2000). Mye tyder derfor på at arbeidsledigheten fortsatt hadde stor betydning for den økte andelen husholdninger med økonomiske problemer.

I Levekårsundersøkelsen 1997 ble spørsmålene om økonomiske problemer stilt på nytt, men denne gangen ble det spurt om man ville ha hatt problemer med en uforutsett regning på *3 000 kroner*, ikke 2 000 kroner som i tidligere undersøkelser.[83] Denne endringen kan ha påvirket resultatene. I hvert fall økte andelen som ville ha hatt problemer med en uforutsett regning fra 15 prosent i 1994 til 25 prosent i 1996. Andelen som rapporterte at de hadde hatt problemer med å klare løpende utgifter, ble derimot noe redusert, fra 12 til 10 prosent (se tabell 6.6). Samtidig ble andelen med lav inntekt[84] redusert fra 8,4 til 7,5 prosent (vedleggstabell A5).

6.11.2 Andelen med økonomiske problemer størst blant enslige forsørgere og unge enslige

De fleste av de som har problemer med å klare sine løpende forpliktelser, har det *av og til.* Bare et mindretall (3 prosent av husholdningene i 1996 hadde slike problemer *ofte* (se tabell 6.6). Andelen er imidlertid langt høyere i enkelte grupper.

I 1990 hadde en av fire enslige forsørgere og en av ti enslige 25-44 år ofte problemer med løpende utgifter. Fire år tidligere gav bare 3 prosent av de yngre enslige uttrykk for at de ofte hadde økonomiske problemer, 18 prosent av de enslige forsørgerne , men den siste gruppen[85] er så liten at vi ikke kan være sikre på at andelen som ofte har økonomiske problemer faktisk økte blant enslige forsørgere fra 1986 til 1990 (Statistisk sentralbyrå 1998). Av tabell 6.5 ser vi imidlertid at det nettopp var i de samme to gruppene at andelen med lav disponibel inntekt, det vil si lav inntekt fratrukket store faste utgifter (til bolig og barnepass), økte sterkt i samme periode. Dette styrker hypotesen om at også andelen enslige forsørgere som ofte opplever problemer med å klare løpende utgifter, økte på slutten av 1980-tallet. De fire neste årene økte ikke andelen, verken blant yngre enslige eller enslige forsørgere, og i løpet av de to neste årene gikk den ned. Enslige forsørgere er også den eneste gruppen hvor andelen som regner med at de ikke ville greie en uforutsett regning gikk ned fra 1994 til 1996. Personer i andre livsfaser hadde en lavere andel med økonomiske problemer enn disse to gruppene.

---

[83] 2 000 kroner i 1986 utgjør, omregnet ved hjelp av konsumprisindeksen, nesten 2 900 1996-kroner.

[84] Personer med husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratskalaen, se tekstramme 6.3) lavere enn 50 prosent av medianinntekten for alle personer.

[85] 98 observasjoner i 1987.

Tabell 6.6. Andel med ulike økonomiske problemer, etter familiefase. 1990, 1994 og 1996. Prosent

	Ofte problemer med løpende utgifter			*Av og til problemer med løpende utgifter*			*Problemer med uforutsett regning*[1]		
	1990	*1994*	*1996*	*1990*	*1994*	*1996*	*1990*	*1994*	*1996*
Alle	4	4	3	7	8	7	14	15	25
Enslige 16-24 år									
Bor hos foreldre	3	2	1	6	5	4	9	13	25
Andre	6	3	3	13	12	20	22	24	44
Enslige 25-44 år	10	11	8	9	12	8	21	22	33
Par, 16-44 år uten barn	7	3	3	9	8	8	20	14	23
Enslige forsørgere	25	21	10	29	21	24	56	49	40
Par med barn, yngste barn									
0-6 år	6	4	3	12	11	13	14	14	24
7-19 år	3	1	1	6	7	5	9	9	19
Par uten barn									
45-66 år	1	1	1	2	4	2	7	9	18
67 - år	0	0	1	3	1	1	8	11	23
Enslige									
45-66 år	6	10	6	8	7	12	21	25	27
67- år	2	2	2	4	4	2	18	17	29

[1] I 1990 og 1994 en uforutsett regning på 2 000 kroner, i 1996 på 3 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

I kapittel 7 skal vi se nærmere på den økonomiske og materielle situasjonen til par med små barn, enslige forsørgere og unge enslige.

6.11.3 Ikke alle fattige opplever økonomiske problemer

Det er ikke nødvendigvis de samme husholdningene som har lav inntekt og som har økonomiske problemer i den forstand at de har problemer med å klare sine løpende utgifter eller betale en uforutsett regning på et par tusen kroner.

Bare knapt en firedel (24 prosent) av husholdningene med lav inntekt og små oppsparte midler hadde problemer med løpende utgifter ofte eller av og til i 1994 (se tabell 6.7). Tar vi i tillegg hensyn til store faste utgifter og beregnet inntekt av egen bolig, øker andelen til 40 prosent. Dette spørsmålet måler først og fremst hvor stram husholdningens økonomi er, altså hvor utsatt den er for endringer i inntekter eller utgifter snarere enn hvilket nivå husholdningens økonomi ligger på. Også husholdninger med en viss finanskapital vil kunne svare at de har problemer med å betale løpende utgifter fordi finanskapitalen av forskjellige grunner betraktes som vanskelig å røre ved.

En noe større andel fattige svarte at de ville hatt problemer med å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner, 44-45 prosent når vi tar hensyn til store faste utgifter ved definisjon av fattige. Dette spørsmålet måler både hvor stram husholdningsøkonomien er, om husholdningen har reserver, og hvilket nivå husholdningens økonomi ligger på.

Tabell 6.7 Indikatorer på økonomiske vansker for ikke-studenthusholdninger, etter tre ulike avgrensninger av fattige husholdninger.[1] 1994. Prosent

		Inntekt pr. forbruksenhet[2]					
		Inntekt etter skatt[3]		Disponibel inntekt[4]		Beregnet inntekt[5]	
	Alle	Fattige	Andre	Fattige	Andre	Fattige	Andre
Mottar sosialhjelp	6	17	5	25	4	25	4
Problemer med løpende utgifter							
- ofte	5	9	4	11	4	15	4
- av og til	8	15	8	25	7	25	7
Klarer ikke uforutsett regning[6]	17	34	16	44	14	45	14

Noter: [1] Se definisjon av fattigdomsmål i tekstramme 6.6. [2] Gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3. [3] Fattigdomsmål 2 i tekstramme 6.6. [4] Fattigdomsmål 4 i tekstramme 6.6. [5] Fattigdomsmål 6 i tekstramme 6.6. [6] Husholdninger som ville ha hatt problemer med å betale en *uforutsett regning* på 2 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

Det er altså bare et mindretall av fattige husholdninger som har økonomiske problemer i den forstand at de har problemer med å betale løpende utgifter eller er sårbare for uforutsette regninger. Dette betyr ikke nødvendigvis at de fattigdomsmålene som er nyttet, er dårlige. Vi kan ikke se bort fra at det finnes en del fattige husholdninger som har betydelige uregistrerte inntekter, for eksempel i form av svarte arbeidsinntekter eller uformelle overføringer fra andre husholdninger. Det er imidlertid også vel mulig at det store flertall av fattige husholdninger har tilpasset seg på et lavt inntektsnivå. Så lenge økonomien er stabil, fungerer husholdningen brukbart økonomisk. Den store andelen som ikke klarer en uforutsett regning, tyder nettopp på at disse husholdningene er sårbare for forstyrrelser i økonomien.

Det var noe bedre samsvar mellom de subjektive målene på økonomiske problemer og de ulike fattigdomsmålene i 1994 og 1990 enn i 1986 (se vedleggstabell A38).

6.11.4 Hver fjerde fattige mottar sosialhjelp

En kunne tro at det å motta sosialhjelp var det perfekte mål på fattigdom. Sosialhjelpen er jo ment å skulle virke som et økonomisk sikkerhetsnett. Når egne inntekter eller mer rettighetspregede overføringer ikke strekker til eller ikke når fram til de som lever i sosial nød, skal de gjennom sosialhjelpen sikres midler til livsopphold. Sosialhjelpen er behovsprøvd, og de som søker, underkastes en streng behovsvurdering før de får støtte.

Av tabell 6.7 ser vi at det likevel bare er en av fire (25 prosent) fattige som mottar sosialhjelp, 17 prosent hvis vi bare tar hensyn til størrelsen på inntekt og oppsparte midler (fattigdomsindikator 2). Det er flere grunner til at mottak av sosialhjelp viser et langt fra perfekt sammenfall med fattigdom.

For det første gis også sosialhjelp til husholdninger som trenger det for å overvinne eller tilpasse seg en vanskelig livssituasjon. En husholdning vil altså kunne få sosialhjelp også om husholdningen bare for en kortere periode opplever en inntektssvikt eller en utgiftsøkning. Man vil ha mulighet til sosialhjelp selv om årsinntekten ikke er svært lav.

For det andre vil det nok være en tendens til at sosialhjelp i noen grad utløses av *uforutsette* begivenheter, enten i form av inntektssvikt eller i form av uforutsette utgifter. Det betyr at det vil forekomme mange husholdninger som er fattige, men som har en stabil økonomi på et lavt nivå, og som derfor ikke søker om eller ikke får sosialhjelp.

For det tredje kan det være problemer med husholdningsregistreringen. Det kan for eksempel bestå i endret husholdningstilknytning fra det tidspunkt da personen mottok sosialhjelp til intervjutidspunktet. En husholdning som på intervjutidspunktet var en småbarnshusholdning, kunne for eksempel i deler av 1990 ha vært to husholdninger, en enslig og en enslig forsørger.

For det fjerde kan det være avvik mellom den husholdning som er grunnlag for tildeling av sosialhjelp og den reelle husholdningen, eller det kan være ungdom som legalt mottar sosialhjelp selv om de bor hjemme (Andersen et al. 1995).

I kapittel 7 skal vi se nærmere på sosialhjelpsmottakernes situasjon.

6.11.5 Få har hyppige problemer med å få dekket grunnleggende behov

I Levekårsundersøkelsen 1987 ble det stilt en del flere og, sett fra et fattigdomssynspunkt kanskje mer relevante spørsmål om husholdningens økonomi. Disse spørsmålene tar utgangspunkt i tilfredsstillelse av grunnleggende behov, og kommer dermed nærmere definisjonen av fattigdom som vi startet med (Townsend 1979; se avsnitt 6.8.1 her). Det ble blant annet spurt om man på grunn av dårlig økonomi måtte få hjelp for å kunne betale faste utgifter, ikke kunne varme opp boligen, ikke kunne ha gjester på besøk, ikke kunne reise på besøk til slekt og venner eller ikke kunne ha kjøtt eller fisk til middag mer enn et par ganger i uken.

Tabell 6.8 Andelen fattige husholdninger avgrenset på grunnlag av manglende behovstilfredsstillelse.[1] 1987. Prosent

	Siste år	*Oftere, men ikke hver måned*	*Minst hver måned*
Alle	6,7	3,9	1,4
Enslige			
Under 45 år	13	7	3
45-64 år	7	6	2
65 år og over	5	3	1
Par uten barn			
Under 45 år	8	4	1
45-64 år	1	1	0
65 år og over	1	1	1
Par med barn*, yngste barn*			
0-6 år	9	5	1
7-19 år	3	2	1
Enslige forsørgere	27	19	7

[1] Andel som på grunn av dårlig økonomi måtte få hjelp for å kunne betale faste utgifter, ikke kunne varme opp boligen, ikke kunne ha gjester på besøk, ikke kunne reise på besøk til slekt og venner eller ikke kunne ha kjøtt eller fisk til middag mer enn et par ganger i uken.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1987, Statistisk sentralbyrå.

Det er svært få i Norge som opplever manglende tilfredsstillelse av disse behov. Andelen som har opplevd en eller annen mangel minst månedlig var vel 1 prosent, andelen som har opplevd en eller annen mangel minst tre ganger i året var 4 prosent og andel som i det hele tatt oppgav å ha opplevd en mangel siste år var 7 prosent.

Bare noen av de samme spørsmålene er stilt etter 1986. Det er derfor ikke mulig å gjennomføre den samme analysen for senere år. Men der hvor vi har noen lunde sammenlignbare spørsmål, er det ingen ting som tyder på at det var flere som hadde problemer med å dekke grunnleggende behov i 1994 enn i 1986. Både i 1986 og i 1994 var det 1 prosent som gav uttrykk for at de ikke hadde råd til å holde boligen passende varm, 3 prosent som ikke hadde råd til å ha besøk av gjester og 3 prosent som ikke hadde råd til å ha kjøtt eller fisk til middag (Andersen et al. 1995, se vedleggstabell A42 her).

Av tabell 6.8 ser vi at det først og fremst er enslige forsørgere og yngre enslige som kommer dårlig ut. Småbarnsfamiliene kommer også ganske høyt når det gjelder sporadiske behovsmangler. Andersen et al. (1995) konkluderte med at mål på fattigdom som baserer seg på muligheten for å tilfredsstille grunnleggende behov i større grad utpeker yngre husholdninger og i mindre grad eldre husholdninger som fattige, enn tilfellet er med mål basert på inntekter og utgifter (jr. 1986-tall i tabell 6.5).

Vi har ingen mulighet til å gjenta analysen med nyere data, og kan derfor ikke vite om dette også gjelder i dag. En indikasjon på at tallene fra 1987 i tabell 6.8 fortsatt er dekkende for situasjonen i dag, er at det var en høyere andel yngre enn eldre enslige som i 1994 hadde problemer med å få tilfredsstilt visse grunnleggende behov (se vedleggstabell A42), mens det ikke var færre eldre enn yngre enslige som var fattige når man nytter fattigdomsmål basert på inntekter og utgifter (se tabell 6.5).

Det er likevel relativt dårlig samsvar mellom gruppen av fattige definert ved objektive og gruppen definert ved subjektive fattigdomsmål. Blant de som oppgir at de ofte mangler penger til å dekke visse grunnleggende behov, er det på det meste bare halvparten som er fattige, beregnet på grunnlag av inntekt, liten finanskapital, store faste utgifter og nytte av egenbolig/fritidshus (fattigdomsdefinisjon 6 i figur 6.12). Eller sagt på en annen måte, blant de som i løpet av det siste året ofte har opplevd manglende dekning av grunnleggende behov, er halvparten ikke-fattige ifølge det samme objektive fattigdomsmålet (Andersen et al. 1995).

Tabell 6.9. Andel husholdninger som er fattige på grunnlag av manglende behovsdekning som også er fattige ifølge "objektive" definisjoner av fattigdom.[1] 1986. Prosent

	Inntekt pr. forbruksenhet[2]		
	Inntekt etter skatt[3]	*Disponibel inntekt*[4]	*Beregnet inntekt*[5]
Manglende behovsdekning[6]			
Sjelden	18	26	32
Av og til	17	29	34
Ofte	16	25	48

Noter: [1] Se fotnoter til figur 6.12. [2] Gammel ekvivalensskala (se tekstramme 6.3). [3] Fattigdomsmål 2 i tekstramme 6.6. [4] Fattigdomsmål 4 i tekstramme 6.6. [5] Fattigdomsmål 6 i tekstramme 6.6. [6] Andel som på grunn av dårlig økonomi måtte få hjelp for å kunne betale faste utgifter, ikke kunne varme opp boligen, ikke kunne ha gjester på besøk, ikke kunne reise på besøk til slekt og venner *eller* ikke kunne ha kjøtt eller fisk til middag mer enn et par ganger i uken.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

6.11.6 Oppsummering

I løpet av perioden 1986-1994 økte andelen som rapporterte at de hadde problemer med å klare sine løpende utgifter. Fra 1994 til 1996 var andelen stabil eller gikk litt ned. Det er først og fremst enslige forsørgere og yngre enslige som sier at de har slike problemer.

Andelen fattige husholdninger som rapporterer økonomiske problemer, er høyere enn andelen blant andre husholdninger, men langt fra alle fattige husholdninger gir uttrykk for at de har slike problemer. Om lag en av fire husholdninger (24 prosent) med lav inntekt og liten oppspart kapital sa at de ofte eller av og til hadde problemer med å klare sine løpende utgifter på midten av 1990-tallet. Dette var

dobbelt så stor andel som blant andre husholdninger. Blant de som i tillegg til lav inntekt og liten oppspart kapital også hadde store bundne utgifter, gav 36 prosent uttrykk for at de hadde slike problemer. Bare hver fjerde i denne siste gruppen mottok sosialhjelp.

Relativt få har på grunn av dårlig økonomi hyppige problemer med å få dekket visse grunnleggende behov. Høyest er andelen blant enslige forsørgere og yngre enslige.

6.12. Norsk inntektsfordeling og fattigdom i internasjonalt perspektiv

Om datasituasjonen og uenigheten om begreper og definisjoner gjør det vanskelig å måle og sammenlikne velferd og fattigdom *innen* et land (se avsnitt 6.1 og 6.8), er det enda vanskeligere å foreta slike sammenlikninger *mellom* land. Mens noen land benytter registeropplysninger til inntektsstatistikken, må andre samle inn inntektsopplysningene ved hjelp av spørreskjema. Begge metoder har sine fordeler og ulemper, men ulike innsamlingsmetoder fører uvegerlig til at data blir mindre sammenlignbare enn de ville ha vært ved bruk av en og samme innsamlingsmetode i alle land. Resultatene fra sammenlignende undersøkelser av fattigdom og fordeling må derfor alltid tolkes med varsomhet.

6.12.1 Få fattige og få rike i Norge

Likevel er det ingen tvil om at Norge tilhører de rikeste land i verden og at økonomisk ulikhet og fattigdom er et langt mindre problem hos oss enn i de fleste av verdens land (se også kapittel 8).

Sammen med Danmark, Sverige og Finland har Norge mindre inntektsforskjeller[86] enn de fleste andre land i verden (se for eksempel OECD 1998; Eurostat 1999; Vogel 1999; Jansson 2000). Sammenliknet med andre Vest-Europeiske land, har de nordiske landene en lavere andel fattige og en lavere andel rike (se figur 6.15). Med andre fattigdomsdefinisjoner enn i figur 6.15 ville rangeringen mellom landene kunne ha blitt en noe annen, men de nordiske landene ville i de fleste tilfelle ha kommet ut som landene med jevnest inntektsfordeling, færrest fattige og færrest rike. Det gjelder også om vi sammenlikner Norden med land som Japan, USA, Canada og Australia (se Bradshaw og Terum 1997; OECD 1998; Smeeding 1997).

6.12.2 Størst generasjonsforskjeller i Norden

I en analyse av inntektsfordelingen i EU-landene har Vogel (1997, 1999) vist at de nordiske land (Sverige, Finland og Danmark) utmerker seg ved mindre inntektsforskjeller mellom sosiale klasser enn de øvrige EU-land, og spesielt ved at inntektsforskjellene er lavere enn i middelhavslandene. På den andre siden er generasjonsforskjellene større i Norden enn i resten av Vest-Europa. Dette setter han i sammenheng med ulikhetene i husholdningsstruktur. I Norden bor unge enslige og eldre i større grad enn i andre vesteuropeiske land i egne husholdninger. De nyter ikke godt av stordriftsfordelene forbundet med å dele husholdning med andre familiemedlemmer, slik det er vanlig i andre vest-europeiske land og spesielt i middelhavslandene.[87]

[86] Målt ved hjelp av Gini-koeffisienten. Den varierer mellom 0 og 1. Jo høyere Gini-koeffisient, desto større ulikhet. Det er viktig å være klar over at valg av ulikhetsmål vil kunne påvirke rangeringen (se Lyngstad et al. 1997: 11-14).

[87] Norge var ikke inkludert i denne delen av Vogels analyse, men det er liten grunn til å tro at situasjonen skulle være annerledes hos oss enn i de andre nordiske land.

Figur 6.15 Andel fattige[1] og rike[2] personer i ulike land. 1994.[3] Prosent

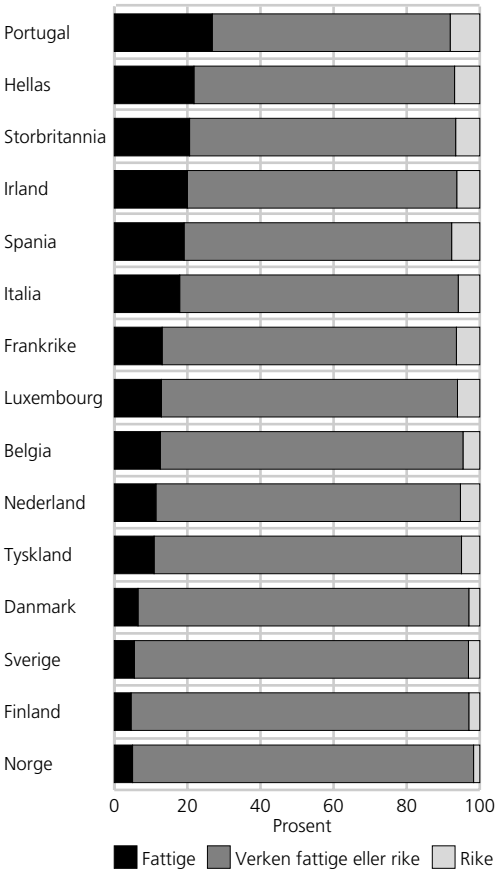

[1] Personer i husholdninger med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet under 50 prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger i vedkommende land.

[1] Personer i husholdninger med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet over 200 prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger i vedkommende land. I begge tilfelle benyttes den modifiserte OECD-skalaen for å beregne inntekt pr. forbruksenhet. I denne skalaen gis første voksne vekt 1, øvrige personer over 14 år vekt 0,5 og yngre barn 0,3.

[3] Norge: 1991.

Kilder: European Community Household Panel (ECHP) og de finske, svenske og norske levekårsundersøkelsene; Vogel 1997.

6.12.3 Men unge og eldre kommer dårlig ut i alle land

I de fleste vesteuropeiske land (inkludert Norge) er inntekten lavere og andelen med lav inntekt høyere blant ungdom og eldre enn blant de midt i livet, blant enslige forsørgere enn blant par uten barn og blant aleneboende enn blant par uten barn (Vogel 1997; OECD 1998).

Internasjonale sammenlikninger tyder på at det i de nordiske land er svært få fattige barn sammenliknet med andre vestlige land. Mens andelen fattige barn i nordiske land gjerne har ligget på under 5 prosent av alle barn, har USA og England i den andre enden av fordelingen ligget på 15-25 prosent alt etter valg av fattigdomsdefinisjon (Forssén 1998; Bradbury og Jäntti 1999; Oxley et al. 1999). Og mens andelen fattige barn har vært relativt stabil eller har gått litt ned i de nordiske land, har andre land opplevd en sterk økning gjennom 1970- og 1980-tallet. Ifølge Forsséns studie (1998) var rundt 10 prosent av barna i Finland og England fattige i 1975. Femten år senere var under 5 prosent av de finske barna fattige, over 20 prosent av de engelske.

6.12.4 Økende forskjeller i mange land

Vi har tidligere sett at inntektsforskjellene i Norge er blitt større de senere årene (se avsnitt 6.3.1). Dette er ikke noe særnorsk fenomen. Også i land som Tyskland, Nederland, Sverige, Finland, Belgia og Italia er inntektsforskjellene blitt større siden midten av 1980-tallet, mens forskjellene er blitt mindre i Danmark og Frankrike. For USAs, Canadas og Australias vedkommende har inntektsforskjellene vært relativt stabile i samme perioden (OECD 1998).

6.12.5 Ikke lavere inntektsmobilitet i Norge enn i andre land?

Endringene i den årlige inntektsfordelingen sier ikke noe om den enkeltes inntektsendringer fra ett år til det neste. Det er kanskje ikke så farlig om inntektsforskjellene er store hvis det ikke er de samme personene som har lav inntekt hele tiden. Store inntektsforskjeller i et land kan kanskje kompenseres ved stor inntektsmobilitet. Kanskje må de skandinaviske land betale en pris i form av lav inntektsmobilitet for sine lave inntektsforskjeller?

Analysene fra OECD (se avsnitt 6.12.2) bygger på tverrsnittsundersøkelser for enkeltår. Når man utvider inntektsperioden fra ett til fem år (1986-1990) og følger de samme personene gjennom hele perioden, er gjennomsnittsinntektene fortsatt mye mer ulikt fordelt i USA enn i de skandinaviske landa, 0,321 for USA 0,197 for Norge. Dette kan tyde på at inntektsmobiliteten er lavere i USA enn i Norge. Det vil si at personer i USA flytter seg mindre mellom ulike inntektsklasser i USA enn i Skandinavia (Aaberge et al. 1996).

Mye tyder på at inntektsmobiliteten er noe høyere i Sverige enn i Norge (Björklund 1992; Aaberge og Wennemo 1993; Aaberge et al. 1996). For Sveriges vedkommende kan det se ut til at mobiliteten er blitt mindre siden slutten av 1960-årene. Sannsynligheten for at man skal bytte inntektsklasse (inntektsdesil) var mindre på midten av 1990-tallet enn 30 år tidligere (Bergström og Gidehag 2000). Det kan imidlertid reises innvendinger mot denne måten å måle inntektsmobiliteten på (Aaberge og Wennemo 1993).

Vi vet ikke om inntektsmobiliteten i Norge har blitt større eller mindre, om det er flere med permanent lav inntekt i dag enn tidligere eller om gruppen med permanent lav inntekt har skiftet karakter (se avsnitt 6.10.4).

6.12.6 Oppsummering

Det er få fattige og få rike i Norge. Sammen med de andre nordiske landene har Norge mindre inntektsforskjeller, en lavere andel fattige og en lavere andel rike enn de fleste andre land. Det er mindre inntektsforskjeller mellom sosiale klasser i Norden enn i det øvrige Vest-Europa. Forskjellene i familie- og husholdningsmønster mellom Norden og de andre vesteuropeiske landene bidrar imidlertid til at generasjonsforskjellene er større hos oss. Forskjellene mellom ungdom og eldre på den ene siden og de i yrkesaktiv alder på den andre siden, er større her. Derimot ser det ut til at det er svært få fattige barn i Norden sammenliknet med andre land.

Økende inntektsforskjeller er ikke noe særnorsk fenomen. Mange andre land har opplevd det samme, men noen har også opplevd at forskjellene er blitt mindre eller har vært stabile.

Inntektsmobiliteten blant de med lav inntekt er relativt lav, men det er ikke noe som tyder på at inntektsmobiliteten generelt sett er mindre i Norge enn i andre land.

6.13. Sammendrag

Inntektsvekst
Husholdningene har hatt en betydelig inntektsvekst i løpet av de siste årene, først gjennom en sterk økning i overføringene, siden først og fremst gjennom økt yrkesinntekt. Kapitalinntektene har også økt, men de har betydd mindre for utviklingen av gjennomsnittsinntekten. Inntektsøkningen har vært særlig sterk etter 1995. Ser vi hele perioden 1986-1998 under ett, har andelen av husholdningenes inntekt som kommer fra overføringer, økt, mens yrkesinntektens andel har gått ned.

Størst inntektsøkning har middelaldrende par uten barn, enslige forsørgere og par med små barn hatt, en økning i inntekt etter skatt pr. forbruksenhet på rundt 30 prosent. Til sammenlikning økte gjennomsnittet for alle husholdninger med 18 prosent. Yngre enslige henger etter selv om de også har hatt en inntektsøkning fra 1995 til 1998. Noe av forklaringen på den relativt dårlige inntektsutviklingen blant yngre enslige er naturligvis at stadig flere unge er under utdanning, men selv om vi ser bort fra studentene, har yngre enslige hatt en svakere inntektsutvikling enn gjennomsnittet.

Sammen med eldre enslige og enslige forsørgere har yngre enslige det laveste gjennomsnittlige inntektsnivået. De første hadde om lag to tredeler av gjennomsnittet for alle husholdninger i 1998, enslige forsørgere og yngre enslige om lag fire femdeler. Andre barnefamilier lå over gjennomsnittet, særlig de med voksne barn (50 prosent over gjennomsnittet).

Større inntektsforskjeller
Inntektsforskjellene er blitt større de senere årene. Det er først og fremst kapitalinntektene som er blitt skjevere fordelt. I 1986 disponerte de 10 prosent med høyest inntekt 30 prosent av kapitalinntektene, i 1997 var andelen økt til 75 prosent.

Inntektsundersøkelsene tyder på at inntektsfordelingen ble mindre skjev fra 1997 til 1998. De med lavest inntekt etter skatt mottok en større andel av de samlede inntektene i 1998 enn året før og de med høyest inntekt en lavere andel. Den sterke inntektsveksten blant de med lavest inntekt har blant annet sammenheng med økningen av minstepensjonen med 1 000 kroner pr. måned fra 1. mai 1998.

Stadig flere unge enslige voksne har lav inntekt. Noe av forklaringen er at andelen studenter har økt, men selv om vi holder studentene utenfor, er det en høy og økende andel med lav inntekt blant yngre, og særlig blant yngre enslige. Blant eldre enslige går utviklingen i motsatt retning. Stadig færre tilhører lavinntektsgruppen. I 1998 var det like vel disse to gruppene (yngre og eldre enslige) som hadde høyest andel med lav inntekt: om lag en av fire. På de neste plassene kom enslige forsørgere og middelaldrende enslige. I disse gruppene hadde en av ti lav inntekt.

Blant barn og unge under 18 år er andelen som bor i lavinntektshusholdninger lav. Blant enslige kvinner, særlig blant de yngste og de eldste, og blant kvinnelige enslige forsørgere er andelen med lav inntekt høyere enn blant enslige menn og mannlige enslige forsørgere.

Sammenlikninger av inntektene til personer som bor i ulike typer husholdninger er ikke uproblematisk. I de fleste slike sammenlikninger legger man til grunn at det innebærer visse stordriftsfordeler når flere personer bor sammen. Derimot er det ingen enighet om hvor store disse stordriftsfordelene er. Den skalaen som oftest brukes i dag, forutsetter større stordriftsfordeler enn den som ble mest brukt tidligere. Etter den nye skalaen tilhørte en av fire enslige eldre lavinntektsgruppen i 1998, med den gamle skalaen bare vel 1 prosent av dem. Dette viser hvor følsomme slike inntektsanalyser er for valg av forutsetninger.

Formuesvekst og skjevere fordeling
Husholdningenes formue består av realformue (verdien av hus, hytte mv.) og brutto finanskapital (bankinnskudd, aksjer, obligasjoner mv.) fratrukket gjeld. I 1998 var husholdningenes gjennom-

snittlige gjeld ca. 100 000 kroner høyere enn deres finanskapital. I statistikken er gjennomsnittlig realkapital anslått til 240 000 kroner. Tallene bygger imidlertid på eiendommenes likningsverdi. Markedsverdien er nok en god del høyere enn dette.

Mens gjennomsnittlig brutto finanskapital (bankinnskudd, aksjer, obligasjoner mv.) økte med 38 prosent i perioden 1986-1998, økte gjelden med 8 og realkapitalen (verdien av hus, hytte mv.) med knapt 8 prosent. Husholdningenes gjeld var i 1998 like høy som i toppåret 1988. Andelen husholdninger med høy gjeldsbyrde (gjeld større enn to ganger samlet inntekt) var høyere i 1998 enn i 1986. På grunn av lavere utlånsrente er likevel gjelden mindre tyngende nå enn den var på slutten av 1980-tallet.

Formuesfordelingen er langt skjevere enn inntektsfordelingen og har blitt stadig skjevere. I 1998 eide for eksempel de 10 prosent av husholdningene med høyest brutto finanskapital (bankinnskudd, aksjer, obligasjoner mv.) 66 prosent av husholdningenes samlede brutto finanskapital, i 1986 eide de vel 50 prosent.

Barnefamiliene har størst gjeld. I 1998 hadde par med små barn over 700 000 kroner i gjeld og en negativ netto finanskapital (brutto finanskapital minus gjeld) på nesten en halv million kroner. Høyest netto finanskapital har eldre par uten barn, 400 000 kroner i 1998, men også eldre enslige har en netto finanskapital på 240 000 kroner.

Forbruksvekst og lavere matutgifter
I 1998 hadde husholdningene et forbruk på vel 240 000 kroner i gjennomsnitt. Dette var mer enn i 1988, toppåret på slutten av 1980-tallet. Utgiftene til mat utgjør en stadig mindre andel av totalforbruket, 20 prosent i begynnelsen av 1980-tallet, under 13 prosent på slutten av 1990-tallet.

Boligutgiftene og utgiftene til reiser og transport er mer følsomme for konjunktursvingninger. Boutgiftenes andel av total forbruksutgift lå på 26 prosent i perioden 1989-1992 da renteutgiftene var høye. Deretter har andelen gått ned, og i 1998 brukte gjennomsnittshusholdningen 20 prosent av total forbruksutgift eller i underkant av 50 000 kroner på bolig. Utgiftene til reiser og transport var spesielt høye i 1986-1987, da nybilsalget økte sterkt. Da utgjorde transportutgiftene om lag 24 prosent av det samlede forbruket. Siden gikk andelen ned, for så å øke igjen fra 1993. I 1998 var utgiftsandelen til reiser og transport høyere enn i toppårene mot slutten av 1980-tallet (25 prosent), og høyere enn boutgiftsandelen.

Enslige uansett alder har den høyeste boutgiftsandelen, 25-27 prosent av total forbruksutgift.

Et turbulent tiår på boligmarkedet
Boligprisene økte sterkt fra midten av 1980-tallet og fram til 1988. Deretter fulgte en periode med prisfall før boligprisene igjen begynte å stige fra 1993. Men til tross for de økte boligprisene fortsatte boutgiftsandelen (boutgiftenes andel av total forbruksutgift) å falle og var i 1998 6 prosentpoeng lavere enn i årene 1989-1992 (20 mot 26 prosent). Småbarnsfamiliene har de høyeste boutgiftene, mens enslige og enslige forsørgere har den høyeste boutgiftsbelastningen.

Fra 1988 har leiemarkedet økt sterkt. I 1995 var det 100 000 flere boliger enn i 1988. Men etterspørselen etter leieboliger har også økt. Stadig flere av de unge som flytter hjemmefra, leier bolig i stedet for å kjøpe. Dette *kan* ha ført til større press på leiemarkedet. Husleine for leieboere økte med nesten 50 prosent fra 1987 til 1997.

Stadig flere bor romslig, men trangboddheten går ikke ned. Bostandarden har økt noe, først og fremst blant eldre.

Økte forskjeller i materielle levekår?
Lavinntektsgruppen har et forbruk som tilsvarer to tredeler av gjennomsnittet for alle husholdninger, når vi tar hensyn til og korrigerer for forskjeller i husholdningsstørrelse. Men samtidig er gruppens gjennomsnittsforbruk dobbelt så høyt som dens gjennomsnittsinntekt.

Det å ha lav inntekt betyr ikke nødvendigvis at man har dårlige økonomiske eller materielle levekår. 38 prosent av personene med lav husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet i 1995 bodde svært romslig og 8 prosent av dem eide fritidshus. To av fem bodde i egen bolig. Bare et mindretall av disse hadde gjeld på boligen. Hver fjerde person med lav inntekt hadde 50 000 kroner eller mer i banken.

Men det er heller ikke slik at alle med høy inntekt har gode økonomiske eller materielle levekår. I 1995 bodde 4 prosent av personene i høyinntektsgruppen umoderne og/eller trangt, 20 prosent eide ikke den boligen de bodde i.

Det kan se ut til at forskjellene i materielle levekår mellom personer med lav og høy inntekt ble noe større mellom 1987 og 1995.

Størst andel fattige blant enslige forsørgere og yngre enslige
Det er først og fremst blant enslige forsørgere, enslige yngre, yngre par uten barn og, i noe mindre grad, blant par med små barn at andelen fattige øker når man trekker store bundne utgifter fra inntekten før man beregner fattigdomsgrensen og avgjør hvem som er fattige.

Andelen husholdninger som hadde lav inntekt og lite oppsparte midler økte ikke fra 1986 til 1994, til tross for at andelen med lav inntekt økte noe. Fra 1986 til 1990 økte andelen husholdninger som hadde stram økonomi i den forstand at de hadde lav inntekt, få oppsparte midler og store bundne utgifter. Denne økningen gjaldt først og fremst enslige forsørgere, yngre og middelaldrende enslige og yngre par uten barn, men ikke par med små barn.

Få permanent fattige
Det er svært få som har lav inntekt over en lengre periode. 2-3 prosent har lav inntekt i en femårs-periode, 1,5 prosent i en tiårsperiode. Det er høy inntektsstabilitet i lavinntektsgruppen. Mye tyder derfor på at vi har å gjøre med en liten gruppe mer eller mindre permanent fattige.

Bildet over hvem som er fattige endrer seg noe, men ikke svært mye når vi utvider registrerings-perioden fra ett via fem til ti år. Andelen permanent fattige er høyest blant yngre enslige og enslige forsørgere. To av tre permanent fattige tilhører en barnefamilie.

Mange enslige forsørgere og yngre enslige gir uttrykk for at de har problemer med å få pengene til å strekke til
I løpet av perioden 1986-1994 økte andelen som rapporterte at de hadde problemer med å klare sine løpende utgifter og som mente at de ville ha fått problemer med å betale en uforutsett regning på 2 000 kroner. Det er først og fremst enslige forsørgere og yngre enslige som sier at de har slike problemer.

Andelen fattige husholdninger som rapporterer økonomiske problemer, er høyere enn andelen blant andre husholdninger, men langt fra alle fattige husholdninger gir uttrykk for at de har slike problemer. Om lag en av fire husholdninger (24 prosent) med lav inntekt og liten oppspart kapital sa at de ofte eller av og til hadde problemer med å klare sine løpende utgifter på midten av 1990-tallet. Dette var dobbelt så stor andel som blant andre husholdninger. Blant de som i tillegg til lav inntekt og liten oppspart kapital også hadde store bundne utgifter, gav 36 prosent uttrykk for at de hadde slike problemer. Bare hver fjerde i denne siste gruppen mottok sosialhjelp.

Relativt få husholdninger er fattige i den forstand at de på grunn av dårlig økonomi har hyppige problemer med å få dekket visse grunnleggende behov, 1,4 prosent i 1987. Høyest var andelen blant enslige forsørgere (7 prosent).

Få fattige og få rike sammenliknet med andre land
Det er få fattige og få rike i Norge. Sammen med de andre nordiske landene har Norge mindre inntektsforskjeller, en lavere andel fattige og en lavere andel rike enn de fleste andre land. Det er mindre inntektsforskjeller mellom sosiale klasser i Norden enn i det øvrige Vest-Europa. Forskjellene i familie- og husholdningsmønster mellom Norden og de andre vesteuropeiske landene bidrar imidlertid til at generasjonsforskjellene er større hos oss. Forskjellene mellom ungdom og eldre på den ene siden og de i yrkesaktiv alder på den andre siden, er større her. Derimot ser det ut til at det er svært få fattige barn i Norden sammenliknet med andre land.

Økende inntektsforskjeller er ikke noe særnorsk fenomen. Mange andre land har opplevd det samme, men noen har også opplevd at forskjellene er blitt mindre eller har vært stabile.

Inntektsmobiliteten blant de med lav inntekt er relativt lav, men det er ikke noe som tyder på at inntektsmobiliteten generelt sett er mindre i Norge enn i andre land.

Litteratur

Se litteraturlisten i neste kapittel (kapittel 7), som viser litteraturen brukt både i dette kapitlet og i kapittel 7.

7. INNTEKT OG LEVEKÅR FOR ENKELTGRUPPER

Jan Lyngstad

7.1. Velferdspolitikkens målgrupper

7.1.1 Velferdspolitiske utfordringer

Et hovedmål for velferdspolitikken er å gi *trygghet* til de gruppene som har det vanskeligst i samfunnet. Videre ønsker man å bidra til en *rettferdig fordeling* av inntekter og levekår (St.meld. nr. 50 1998-99:7,8).

I kapittel 6 har vi sett

- at inntekter og materielle levekår er skjevt fordelt i befolkningen,
- at inntektsforskjellene har økt de senere år og
- at en situasjon med lav inntekt, dårlige materielle levekår og opplevde økonomiske problemer gjerne er knyttet til bestemte livsfaser (enslige unge, enslige forsørgere, og til en viss grad også eldre).

I dette kapitlet skal vi kort beskrive den økonomiske og materielle situasjonen for disse og andre grupper som har stått sentralt i den fordelingspolitiske debatten.

Ikke alle som tilhører slike grupper har nødvendigvis dårlige økonomiske og materielle levekår. Det er det ofte bare et mindretall innen gruppen som har. For de fleste dreier det seg dessuten om klart tidsavgrensede problemer, men for noen kan det også være snakk om en mer vedvarende problematisk situasjon, der mulighetene til å forbedre situasjonen på egen hånd er små.

7.1.2 Vanskelig å få gode opplysninger om små grupper

Utvalget av og den nærmere avgrensning av gruppene nedenfor er i noen grad også preget av hvem vi har opplysninger om og hva slags opplysninger dette er. Gode opplysninger om personers økonomiske situasjon krever gode opplysninger om den husholdningen de tilhører og opplysninger om de andre husholdningsmedlemmenes inntekter og andre økonomiske ressurser. Gode husholdningsopplysninger får man i dag bare gjennom intervju, og siden dette er en svært kostbar måte å samle informasjon på, er intervjuundersøkelsene så å si uten unntak *utvalgsundersøkelser*. Dermed vil man vanskelig kunne gi tall for små grupper, og noen av de grupper som står sentralt i velferdspolitikken er så små at generelle utvalgsundersøkelser ikke vil kunne gi statistisk sikre opplysninger om deres situasjon.

Det er alltid et visst frafall i intervjuundersøkelser,[88] og det er ikke tilfeldig hvem som faller fra. Det er god grunn til å regne med at frafallet er spesielt stort blant de elendigste, blant de virkelig fattige. Dette er naturligvis spesielt problematisk når man ønsker opplysninger om fattigdommens omfang og utvikling, og om hvem som er fattige.

Et annet problem kan være å finne gode kriterier for avgrensning av gruppene. Og det kan vel også være grunn til å minne om at gruppene kan overlappe hverandre. En og samme person kan både være sosialhjelpsmottaker, enslig forsørger og innvandrer fra tredje verden.

[88] Frafallet varierer mellom ulike undersøkelser, fra 5-10 prosent for arbeidskraftundersøkelsene (AKU) til rundt 40 prosent for forbruksundersøkelsene.

De gruppene vi skal se nærmere på i dette kapitlet er ungdom (avsnitt 7.2), enslige forsørgere (avsnitt 7.3), småbarnsfamilier (avsnitt 7.4), innvandrere (avsnitt 7.5), langtidsarbeidsløse (avsnitt 7.6), pensjonister (avsnitt 7.7) og sosialhjelpsmottakere (avsnitt 7.8).

7.2 Ungdom og unge voksne

7.2.1 Ungdomstiden er en overgangstid.

Gjennom utdanning og yrkesvalg legger man i ungdomstiden grunnlaget for en fremtidig yrkeskarriere. Man flytter ut av foreldrehjemmet, stifter egen husholdning og etablerer seg på boligmarkedet. Denne etableringsperioden vil for mange være preget av lave inntekter og høye utgifter. Mange låner til utdanning og bolig. Betjening av og tilbakebetaling av lån kan sammen med utgifter til barnepass utgjøre store faste utgifter som legger beslag på betydelige deler av de unge voksnes disponible inntekt.

7.2.2 Ungdom etablerer seg senere, ...

Dagens ungdom gifter seg senere, får barn senere og kommer senere ut i arbeidslivet enn ungdom gjorde for bare 10-20 år siden. Ungdomstiden er blitt forlenget. Andelen under utdanning har økt. Bare ca. 11 prosent av 19-24-åringene var i høyere utdanning i 1980, i 1997 var andelen økt til 27 prosent (Statistisk sentralbyrå 1998 og 1999).

7.2.3 ... og har en løsere tilknytning til arbeidsmarkedet

Ungdoms tilknytning til arbeidslivet er blitt løsere. Deltidsarbeid ved siden av skole og studier er blitt mer vanlig, og færre unge er i heltidsarbeid nå enn på 1980-tallet (se kapittel 3). Arbeidsledigheten har lenge vært høyere for ungdom enn for eldre arbeidstakere, og i perioder med økende arbeidsledighet har økningen vært størst blant yngre arbeidssøkere (Roalsø og Ellingsen 1998). Fra 1986 til 1996 ble arbeidsledigheten blant unge menn 16-24 år tredoblet, fra 4 til 12 prosent, blant unge kvinner fordoblet, fra 7 til 13 prosent. De neste to årene sank den til 10 prosent for begge grupper (Statistisk sentralbyrå 2000a).

7.2.4 Dårlig inntektsutvikling

Dette har fått konsekvenser for ungdoms inntektsutvikling. Unge generelt og enslige unge spesielt har hatt en dårligere inntektsutvikling enn andre grupper de senere årene (se avsnitt 6.2 og 6.3). Men selv om mange unge enslige har lav inntekt i løpet av en kortere periode, betyr ikke det at alle disse har *varig lav inntekt*. Vi har tidligere sett (avsnitt 6.10.3) at innslaget av yngre enslige i lavinntektsgruppen øker når vi utvider perioden fra ett til fem år, men den synker når vi utvider den ytterligere til ti år. For mange enslige unge er altså perioden med lav inntekt av en viss varighet, men likevel ikke permanent.

7.2.5 Forbruksvekst

Selv om yngre ensliges inntekter ikke økte i perioden 1986-1997, har forbruket økt. Enslige, aleneboende under 45 år hadde et forbruk i 1996/98 som var 7 prosent høyere enn i 1986/88. Men veksten i forbruket var lavere enn for andre grupper unntatt par uten barn i samme alder. Forbruksveksten kom i siste halvdel av 1990-tallet. Fra 1986/88 til 1992/94 hadde yngre enslige en nedgang i forbruket (Statistisk sentralbyrås forbruksundersøkelser; se også NOU 1996:13, 76).

I motsetning til de fleste andre husholdningstyper bruker yngre enslige mer enn de tjener. I 1996/98 utgjorde deres gjennomsnittlige inntekt etter skatt 90 prosent av forbruket (se vedleggstabell B1). Holder vi husholdninger med studenter[89] utenfor, tilsvarer inntekten omtrent forbruket (98 prosent).

[89] Husholdninger der en eller flere personer mottar stipend og/eller studielån fra Statens lånekasse for utdanning.

Målt som forbruk pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) hadde yngre enslige (inklusive husholdninger med studenter) et forbruksnivå noe over gjennomsnittet for alle husholdninger (se vedleggstabell B6).

7.2.6 Mange har en anstrengt økonomi, ...

Enslige har ikke spesielt høye boutgifter, men en relativt høy andel av forbruket går til bolig. Dette gjelder også yngre enslige (se avsnitt 6.6). Andelen fattige blant yngre enslige øker når man går fra en fattigdomsdefinisjon som bare tar hensyn til størrelsen på inntekt, bankinnskudd og verdipapirer til en fattigdomsdefinisjon der man også tar hensyn til om man har store faste utgifter til for eksempel bolig (se avsnitt 6.9 og tabell 6.5). Relativt mange unge og yngre enslige gir uttrykk for at de har økonomiske problemer av ulike slag (se avsnitt 6.11.2 og tabell 6.6).

7.2.7 ... men en god del sitter også godt i det

Hver annen yngre enslige (25-44 år) og hver sjette enslige, aleneboende under 25 år eide bolig til en verdi av en halv million kroner eller mer i 1995. Og selv om mange av disse har høy boutgifts-belastning og sliter med å klare sine forpliktelser, er det også en del som sitter godt i det. Innen hver av de to gruppene har en av ti en netto boligformue (markedsverdi av bolig fratrukket boliggjeld) på minst en halv million kroner (se vedleggstabell A24). En av tre enslige under 25 år hadde bankinn-skudd og verdipapirer til en verdi av 50 000 kroner eller mer, en av fire enslige 25-44 år (se vedleggs-tabell A22).

7.2.8 Studentenes økonomiske og materielle levekår

Det er vanskelig å si hvordan *studentenes* inntekter har utviklet seg sammenlignet med andre unge, men de har trolig hatt en noe dårligere forbruksutvikling (Lyngstad og Øyangen 1999). Men selv om vi vet lite om inntektsutviklingen, har vi gode opplysninger om studentenes inntektsnivå. I 1997 tilhørte ni av ti enslige aleneboende studenter lavinntektsgruppen, slik denne er definert ovenfor. Dersom vi legger utbetalt studielån til inntekten, har bare en av fire lav inntekt.

I gjennomsnitt hadde de enslige aleneboende studentene da en registrert disponibel inntekt (inntekt etter skatt + utbetalt studielån) på rundt 90 000 kroner. Gjennomsnittlig forbruk var om lag 20 000 kroner høyere. Dette tyder på at de i tillegg til de registrerte inntektene mottok en del ikke-registrerte inntekter som for eksempel uformelle overføringer fra foreldre (Lyngstad 1999). Kanskje lånte de også penger fra andre kilder enn Statens lånekasse for utdanning. 15 prosent av de enslige, aleneboende studentene hadde et *forbruk* som lå under lavinntektsgrensen.

Andre studenthusholdninger har et noe høyere inntektsnivå enn enslige studenter. I 1996 hadde alle studenthusholdninger en disponibel inntekt pr. forbruksenhet (inntekt etter skatt + utbetalt studielån) som lå ca. 8 prosent høyere enn gjennomsnittsinntekten for enslige studenter (Epland 1999). Siden de enslige utgjør om lag to tredeler av alle studenthusholdninger, betyr det at forskjellen mellom enslige studenter og andre studenthusholdninger er langt større enn dette.

Studentene har lavere gjennomsnittlige boutgifter enn andre unge, men noenlunde samme boutgifts-andel (målt som boutgiftenes andel av samlet forbruk) når vi ser studentene under ett. De bor i større grad enn andre unge i leid bolig. Det er først og fremst de enslige studentene som bor i leid bolig (tre av fire), mens nesten tre av fire gifte eller samboende studenter med barn eier den boligen de bor i. Mens de enslige har lavere boutgiftsandel enn andre unge enslige, har gifte og samboende studenter høyere boutgiftsandel enn andre unge i parforhold.

Få studenter har problemer med å klare sine løpende utgifter. Langt flere studenter, og flere enn blant andre unge, tror de ville få problemer med å klare en uforutsett regning på 3 000 kroner. Derimot er det svært få studenter, og færre enn blant andre unge, som mottar sosialhjelp (Lyngstad og Øyangen 1999).

7.3 Enslige forsørgere

7.3.1 Hva mener vi med enslige forsørgere?

Enslige forsørgere er en stor, uensartet og vanskelig avgrensbar gruppe. Det er ingen alminnelig enighet om hvordan gruppen enslige forsørgere skal avgrenses. Man er enige om at en enslig forsørger er ugift (aldri gift, separert, skilt eller enke/enkemann) og bor alene med sine barn. Uenigheten består i om *samboere*, og i tilfelle *hvilke* samboere, som skal regnes med til gruppen. I familiestatistikken har man regnet samboere med *bare særkullsbarn* som enslige forsørgere.[90] I andre sammenhenger legger man vekt på at de som bor i *stabile samboforhold*, ikke skal betraktes som enslige forsørgere, selv om de bare har særkullsbarn. Et slikt kriterium legges i dag til grunn ved tildeling av utvidet barnetrygd til enslige forsørgere. I Statistisk sentralbyrås intervjuundersøkelser defineres enslige forsørgere som voksne personer i husholdninger uten andre voksne, men med et eller flere barn under 20 år.

Et annet avgrensingsproblem står man overfor når foreldrene bor hver for seg, men har *delt forsørger-ansvar* for barnet. Noen vil legge vekt på jussen og hevde at de som deler likt, ikke bør betraktes som enslige forsørgere. Riktignok har de ikke de fordelene som en felles husholdning gir, men begge parter har trygghet for at den andre parten er med og deler utgifter og tidsbruk i forbindelse med forsørgelsen av og omsorgen for barnet. Hvis man derimot legger husholdningstilknytningen til grunn, kan det argumenteres for at man har med to enslige forsørgere å gjøre, forutsatt at ingen av dem har noen samboer.

7.3.2 Stadig flere enslige forsørgere

Antallet enslige forsørgere varierer naturlig nok med hvilken definisjon man legger til grunn. På slutten av 1990-tallet mottok ca. 100 000 personer utvidet barnetrygd til enslige forsørgere (Riks-trygdeverket 1999). Barnetrygd mottas imidlertid bare for barn under 16 år. Statistisk sentralbyrås inntekts- og formuesundersøkelser tyder på at det da var rundt 120 000 - 130 000 enslige forsørgere med barn under 20 år.

Det blir stadig flere enslige forsørgere. Dette gjelder enten man teller antall personer som i *juridisk* forstand har ene- eller hovedansvaret for sine barn (Dahl 1993, Kjeldstad 1998) eller man legger til grunn at den enslige forsørgeren også skal bo alene med sine barn, slik man gjør i Statistisk sentral-byrås inntekts- og formuesundersøkelser. Antall enslige forsørgere med barn under 20 år økte etter den siste definisjonen fra rundt 85 000 rundt midten av 1980-tallet til nesten 130 000 rundt midten av 1990-tallet.

7.3.3 De fleste er enslige forsørgere i en kort periode

De aller fleste som er enslige forsørgere, er det i en relativt kort periode, men det er også et mindretall som er alene om omsorgen for barn i hele eller mesteparten av perioden før barna blir voksne. De som var enslige forsørgere[91] i november 1990, hadde da vært i denne situasjonen i fire og et halvt år i gjennomsnitt, men variasjonen er stor. En av fire hadde vært eneforsørgere i et og et halv år eller mindre, halvparten i tre og et halvt år eller mindre, mens drøye 10 prosent hadde vært eneforsørgere i ti år eller mer. Det er først og fremst enslige kvinner som setter barn til verden i ung alder, som er enslige forsørgere i lange perioder. Gifte eller samboende som blir enslige forsørgere etter samlivs-brudd, er gjerne innom denne livsfasen i en noe kortere periode (Kjeldstad 1998).

Det å være enslig forsørger er altså ikke noe man er hele livet, det dreier seg om en avgrenset livsfase. Selv om det kanskje ikke er mer enn 100 000 - 130 000 enslige forsørgere på ett tidspunkt, er det langt flere i befolkningen som har gjennomlevd, gjennomlever, eller vil gjennomleve denne livsfasen. Det er

[90] Før 1990 ble også samboere med fellesbarn regnet som enslige forsørgere i familiestatistikken. I dag presenteres ikke lenger tall for enslige forsørgere basert på denne statistikken.

[91] Enslige forsørgere i den forstand at de mottok utvidet barnetrygd for enslig forsørger.

vanskelig å anslå hvor mange, men det kan ikke være tvil om at stadig flere opplever å leve som enslig forsørger i kortere eller lengre perioder av livet (se kapittel 5).

7.3.4 En uensartet gruppe

Den typiske enslige forsørger er en kvinne i alderen 25-44 år. De fleste er blitt enslige forsørgere som følge av samlivsbrudd. De enslige mødrene er gjerne yngre enn andre mødre og de har færre barn (Dahl 1993).

Langt fra alle enslige forsørgere kan sies å ha en vanskelig materiell livssituasjon. Det er store forskjeller innad i gruppen. De som er blitt enslige forsørgere i moden alder og/eller etter en skilsmisse, har gjennomgående bedre materielle levekår enn de som ikke har vært gift og/eller som ble enslige forsørgere i ung alder. I den første gruppen er det langt færre som er avhengige av stønader og langt flere som forsørger seg ved eget arbeid enn i den andre gruppen. Dette har blant annet sammenheng med at de i utgangspunktet har høyere utdanning og mer yrkeserfaring enn de yngre ugifte mødrene, men det er også grunn til å tro at livserfaring og modenhet i seg selv er viktige ressurser som får konsekvenser for hvordan overgangen til eneforsørgerfasen mestres (Kjeldstad 1998).

7.3.5 Stadig flere med høyere utdanning

Enslige forsørgere har noe lavere utdanningsnivå enn andre kvinner i samme alder, men stadig flere har høyere utdanning. I 1995 hadde en av fem (21 prosent) enslige forsørgere utdanning på universitets- og høgskolenivå, femten år tidligere, i 1980 bare 8 prosent. Blant alle kvinner i alderen 25-44 år økte andelen med høyere utdanning fra 17 prosent i 1980 til 31 prosent i 1995. Det lavere utdanningsnivået blant enslige forsørgere skyldes at en del av dem er yngre enn 25 år og ennå ikke har avsluttet sin utdanning. I 1995 var 13 prosent av de enslige forsørgerne under utdanning (Statistisk sentralbyrå 1982 og 1996a).

Blant de som var enslige forsørgere i 1990 hadde fire av ti tatt utdanning i løpet av den perioden de hadde rett til overgangsstønad fra folketrygden.[92] Flertallet av de som er under utdanning når de blir enslige forsørgere (åtte av ti), fortsetter med skolegangen. men også blant de som er yrkesaktive ved starten av eneforsørgerfasen, er det mange som tar utdanning (tre av ti) (Kjeldstad 1998).

7.3.6 Økt yrkesaktivitet

Gjennom 1980- og 1990-tallet har stadig flere kvinner blitt yrkesaktive, og stadig flere av de yrkesaktive kvinnene arbeider heltid. Størst har økningen vært blant mødre med små barn (Bø og Molden 2000; se avsnitt 7.4.1 her). Mye tyder også på at det har vært en viss økning i yrkesaktiviteten blant enslige forsørgere, i hvert fall på 1990-tallet (Kjeldstad og Rønsen 2000; Epland 1998a; se også kapittel 3, tabell 10 her).

Noe mer usikkert er det om det er blitt flere enslige forsørgere som arbeider heltid. Tall fra Statistisk sentralbyrås arbeidskraftundersøkelser tyder på at det er andelen deltidsarbeidende som har økt, i hvert fall blant de med barn under 16 år (Kjeldstad og Rønsen 2000). Levekårsundersøkelsene tyder derimot på at andelen som arbeider heltid har økt, men tallene fra levekårsundersøkelsene er mer usikre (se kapittel 3, tabell 12 her).[93]

7.3.7 God inntektsvekst, men fortsatt lavt inntektsnivå

Vi har sett at enslige forsørgeres inntekter i gjennomsnitt økte noe mer fra 1986 til 1998 enn gjennomsnittet for alle husholdninger. Andelen enslige forsørgere med lav inntekt er blitt redusert, men fortsatt er det bare yngre enslige som har en høyere andel i lavinntektsgruppen (se tabell 6.2 og 6.3).

---

[92] Om overgangsstønad fra folketrygden, se avsnitt 7.3.12.

[93] Enslige forsørgere er en av de gruppene som er så små at utviklingstall basert på for eksempel levekårsundersøkelsene må tolkes med all mulig forsiktighet.

Mens enslige forsørgere uten yrkestilknytning hadde en inntektsvekst på linje med par med små barn (20 prosent), var inntektsveksten for de yrkestilknyttede bare på 8 prosent. Epland (1998a) antyder at den relativt dårlige inntektsutviklingen for de yrkestilknyttede enslige forsørgerne kan skyldes at stadig flere i denne gruppen bare jobber deltid. Det er imidlertid usikkert om deltidsandelen har økt (se avsnitt 7.3.6).

7.3.8 Lavere renteutgifter, men fortsatt stor gjeldsbelastning

I likhet med andre yngre husholdninger (se avsnitt 6.2.8) opplevde enslige forsørgere en betydelig reduksjon i renteutgiftene på 1990-tallet. Renteutgiftene til enslige forsørgere ble halvert fra 1992 til 1997. Mens de i perioden 1988-1992 lå rundt 30 000 kroner eller 14-15 prosent av samlet inntekt, var de i 1997 redusert til 15 000 kroner eller 6 prosent av samlet inntekt. Fra 1997 til 1998 økte renteutgiftene igjen, til 21 000 kroner eller 7 prosent av samlet inntekt. 9 prosent av alle enslige forsørgere hadde da en gjeldsbelastning tilsvarende tre ganger samlet inntekt. Bare yngre enslige hadde en like høy andel med så stor gjeldsbelastning.

7.3.9 Lavt forbruk

I 1996/98 utgjorde enslige forsørgeres gjennomsnittlige inntekt etter skatt 94 prosent av forbruket (se vedleggstabell B1). Holder vi husholdninger med studenter[94] utenfor, utgjør inntekten 92 prosent av forbruket. Målt som forbruk pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) hadde yngre enslige (inklusive husholdninger med studenter) et forbruksnivå som tilsvarte 90 prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger. Bare eldre enslige og eldre par uten barn hadde lavere forbruksnivå (se vedleggstabell B6).

7.3.10 Høy boutgiftsbelastning og god bostandard

Boutgiftene utgjør en relativt stor del av enslige forsørgeres forbruk, 23 prosent i 1996/98, en reduksjon på ca. 8 prosentpoeng fra 1989/91 (se vedleggstabell A53). Enslige forsørgere under 45 år brukte i 1995 nesten en tredel av sin bruttoinntekt til boligutgifter. Dette var høyere enn for alle andre grupper, også høyere enn for yngre enslige (Statistisk sentralbyrås Boforholdsundersøkelse 1995; jf. St meld nr 50 1998-99:106). Boligstandarden er jevnt over på linje med andre gruppers boligstandard. Andelen som bor i egen bolig er likevel mindre enn for andre barnefamilier, 69 mot 90 prosent i 1995.

7.3.11 Et mindretall er fattige

Selv om bare 10 prosent av de enslige forsørgerne hadde lav inntekt i 1998, er det noe flere som har en vanskelig økonomisk situasjon. Tar vi hensyn til oppsparte midler, verdi av egen bolig og boutgifter i tillegg til inntekten, kan kanskje hver fjerde enslige forsørger betraktes som fattig (se avsnitt 6.9.3 og tabell 6.5). Noe flere synes selv at de har en vanskelig økonomisk situasjon i den forstand at de har problemer med å klare en uforutsett regning (40 prosent i 1997), men denne andelen blir stadig mindre. Hver femte enslige forsørger mottok sosialhjelp i 1997. Dette er langt mer enn for personer i andre livsfaser (se tabell 6.6).

Relativt få enslige forsørgere (mindre enn 5 prosent i perioden 1986-1995) er permanent fattige i den forstand at de har lav inntekt i tiårsperioden, men andelen er likevel høyere enn for de fleste andre grupper (se kapittel 6, figur 6.13).

7.3.12 Få er rike

Halvparten (50 prosent) av alle enslige forsørgere hadde ikke oppsparte midler i 1995, i den forstand at de hadde mindre enn 10 000 kroner i banken på begynnelsen av året. Fire av fem (97 prosent) hadde mindre enn 50 000 kroner i banken, 15 prosent hadde 100 000 kroner eller mer og 8 prosent hadde minst 250 000 kroner i bankinnskudd og verdipapirer. Til sammenlikning hadde 6 prosent av småbarnsforeldre i parforhold, 6 prosent blant yngre par uten barn og 6 prosent av yngre enslige minst 250 000 kroner i bankinnskudd og verdipapirer (se vedleggstabell A22).

[94] Husholdninger der en eller flere personer mottar stipend og/eller studielån fra Statens lånekasse for utdanning.

36 prosent av alle enslige forsørgere hadde samme året egen bolig til en antatt markedsverdi av minst 500 000 kroner, 11 prosent til en verdi av minst én million kroner. Men 20 prosent hadde også boliggjeld på minst en halv million kroner. Halvparten av de enslige forsørgerne hadde negativ eller ingen netto boligformue (verdi av bolig minus boliggjeld). 9 prosent hadde netto boligformue på minst 500 000 kroner. Det er færre enn blant småbarnsforeldre i parforhold (23 prosent), men omtrent like mange som blant yngre enslige (se vedleggstabell A24).

7.3.13 Enslige forsørgere med overgangsstønad

Den viktigste offentlige ytelsen enslige forsørgere får, er *overgangsstønad.* Den blir gitt til enslige forsørgere som ikke er i stand til å forsørge seg selv mens barna er små. Det har aldri vært særlig vanlig å leve lenge på overgangsstønad. For ti år siden var gjennomsnittlig stønadsperiode tre år. Bare 10-15 prosent mottok overgangsstønad i 6 år eller mer (Terum 1993). Siden den gangen har vilkårene for tilståelse av overgangsstønad blitt skjerpet.[95] Det er grunn til å regne med at stønadsperioden er blitt noe kortere etter disse endringene i regelverket.

Overgangsstønaden avkortes mot arbeidsinntekt. Avkortingsreglene var tidligere svært strenge og gjorde det vanskelig å kombinere overgangsstønaden med deltidsarbeid. Endringer i regelverket har bidratt til at dette nå fremstår som en gunstigere tilpasning enn tidligere. Blant mottakere av overgangsstønad økte andelen med redusert stønad fra 16 prosent i 1989 til 51 prosent i 1998. Samtidig økte også antallet stønadsmottakere, i hvert fall frem til midten av 1990-tallet. Det ble altså stadig flere enslige forsørgere som kombinerte deltidsarbeid og trygd. Denne utviklingen ser ut til å ha stagnert fra 1998 til 1999 (Rikstrygdeverket 2000).

De aller fleste enslige forsørgere med overgangsstønad er kvinner, og de er gjennomgående yngre enn andre enslige forsørgere. Det siste har naturlig nok sammenheng med at overgangsstønaden bare gis til dem med små barn. De har gjennomgående lavere utdanning, svakere tilknytning til arbeidsmarkedet og lavere inntekter enn andre enslige forsørgere. I tillegg har de dårligere boforhold og bruker en høyere andel av inntekten på boutgifter (Flittig og Lajord 1993; se også St. meld. nr. 50 1998-99: 125).

Enslige forsørgere med overgangsstønad kommer også dårlig ut når vi sammenlikner dem med andre mødre med barn i samme aldersgruppe. I 1990 hadde 8 prosent av de enslige forsørgerne med overgangsstønad utdanning fra universitet eller høgskole, 25 prosent av de gifte eller samboende mødrene med barn i alderen 0-10 år. På det tidspunktet var to av fem (38 prosent) enslige forsørgere med overgangsstønad sysselsatt, tre av fire (75 prosent) mødre med barn i samme alder. De enslige forsørgerne hadde en gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[96] på to tredeler av det andre mødre med barn i samme alder hadde. De var langt oftere sosialhjelpmottakere (55 mot 7 prosent), hadde langt oftere problemer med å klare løpende utgifter (32 mot 5 prosent) eller en uforutsett regning på 2 000 kroner (73 mot 13 prosent). Relativt få (24 prosent) enslige forsørgere med overgangsstønad eide i 1991 sin egen bolig, svært få (2 prosent) eide fritidshus og vel halvparten (53 prosent) disponerte bil. Blant andre mødre med barn i samme alder eide 78 prosent sin egen bolig, 19 prosent fritidshus og 96 prosent disponerte bil (Dahl et al. 1995).[97]

7.4 Småbarnsfamilier

Barnefamiliene, og da spesielt småbarnsfamiliene, er i en fase i livet da tid og penger har særlig stor betydning for deres levekår og livssituasjon. Det dreier seg gjerne om forholdsvis unge familier der

[95] Stønadsmottakeren kan ikke lenger ha en samboer, aldersgrensen for barnet er senket fra ti til åtte år, og stønadsperioden er blitt begrenset til maksimum tre år etter yngste barns fødsel.

[96] Gammel ekvivalensskala der stordriftsfordelene er forutsatt å være mindre enn i den skalaen som benyttes i dag. Se tekstramme 6.3.

[97] Levekårsundersøkelsene gir vanligvis ikke mulighet for å gi tall for så små grupper som enslige forsørgere med overgangsstønad. Unntaket er Levekårsundersøkelsen 1991 da det ble trukket et tilleggsutvalg av enslige forsørgere. Dette er grunnen til at vi opererer med så vidt gamle tall for denne gruppen.

etableringskostnadene ennå tynger for de fleste. Det betyr et betydelig behov for inntekter og dermed også behov for stor innsats i lønnet arbeid. I tillegg til forsørgelsesansvaret har barnefamiliene også et omsorgsansvar. Tid til omsorg konkurrerer i mange barnefamilier med tid til inntektsgivende arbeid.

7.4.1 Mødrenes økte yrkesaktivitet har bidratt til sterk inntektsvekst

Sett under ett er småbarnsfamiliene en av de gruppene som har hatt størst inntektsvekst i løpet av de siste ti, femten årene. Fra 1986 til 1998 økte inntekt etter skatt pr. forbruksenhet for par med barn under sju år i gjennomsnitt mer (27 prosent) enn gjennomsnittet for alle husholdninger (18 prosent) (se tabell 6.2). Mens deres inntektsnivå i 1986 tilsvarte gjennomsnittet for alle husholdninger, lå de i 1998 7 prosent over. I hele denne perioden hadde de et inntektsnivå lavere enn par med eldre barn og par uten barn (unntatt eldre par), og høyere enn enslige, enslige forsørgere og eldre par (Statistisk sentralbyrå 2000a, se vedleggstabell A45 her).

Den sterke inntektsveksten blant småbarnsfamiliene har blant annet sammenheng med at stadig flere småbarnsmødre er yrkesaktive og jobber heltid. Blant mødre med barn under tre år økte andelen yrkesaktive fra 47 prosent i 1980 til 69 prosent i 1990 og 75 prosent i 1998. Mødre med barn i alderen 3-6 år økte i samme periode yrkesfrekvensen fra 57 prosent (1980) til 84 prosent (1998). Mens 40 prosent av alle sysselsatte kvinner i alderen 30-39 år jobbet heltid i 1980, var andelen økt til 57 prosent i 1998 (Arbeidsmarkedsstatistikk, Statistisk sentralbyrå). Blant par med små barn økte andelen husholdninger der begge foreldrene arbeidet (var yrkestilknyttet[98]), fra 53 prosent i 1986 til 69 prosent i 1998.

Men økte overføringer og økte kapitalinntekter har også bidratt til barnsfamilienes inntektsvekst. Blant par med barn der begge var yrkesaktive (yrkestilknyttede)[99] utgjorde kapitalinntekter og overføringer 8,8 prosent av samlet inntekt i 1986, 12,1 prosent i 1996. Blant de med bare en yrkestilknyttet økte kapitalinntektenes og overføringenes andel av samlet inntekt fra 15,1 til 22,7 prosent i samme periode (Epland 1998a).

7.4.2 Relativt høyt forbruk

I gjennomsnitt har småbarnsfamiliene høyere inntekter enn forbruk. I 1996/98 var gjennomsnittsinntekten etter skatt for par med små barn 10 prosent høyere enn forbruket (se vedleggstabell B1). Målt som forbruk pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) hadde par med små barn et forbruksnivå noe i overkant av gjennomsnittet for alle husholdninger. Bare yngre og middelaldrende par uten barn og par med barn i skolealderen hadde høyere forbruksnivå (se vedleggstabell B6).

Småbarnsfamiliene har høye boutgifter sammenliknet med andre, i gjennomsnitt 67 700 1998-kroner i 1996/98. Dette var 18 500 kroner mindre enn i 1989/91. Også som andel av det totale forbruket ble boutgiftene til småbarnsforeldrene redusert, fra 29 til 20 prosent (se vedleggstabell A53). Rentenedgangen etter 1992 bidro i sterk grad til dette (Andersen 2000).

En av fire småbarnsfamilier hadde ikke boliggjeld i 1995. Noen av disse eide heller ikke sin egen bolig (se over), mens andre bodde i egen bolig uten å ha boliggjeld. Vel en av fire (27 prosent) hadde ingen eller negativ netto boligformue (markedsverdi av boligen fratrukket boliggjeld) og nesten like mange (23 prosent) hadde netto boligverdi på minst en halv million kroner (se vedleggstabell A24).

7.4.3 Høy bostandard

De aller fleste småbarnsfamiliene eier den boligen de bor i. Andelen økte fra 73 prosent i 1987 til 84 prosent i 1995, og det er en noe større økning enn i befolkningen ellers. Bostandarden er omtrent som for den øvrige befolkning, omtrent på linje med par med større barn og middelaldrende par uten barn, og bedre enn for enslige, enslige forsørgere og eldre. Men det er noe flere småbarnsfamilier (15

[98] En yrkestilknyttet person i inntekts- og formuesundersøkelsenes forstand er en person som har arbeidsinntekt minst tilsvarende minstepensjon fra folketrygden for enslig.

[99] Se definisjon av yrkestilknyttet i forrige note.

prosent) enn i befolkningen som helhet (8 prosent) som bor trangt i den forstand at de har ett rom mindre enn antall personer i husholdningen (Statistisk sentralbyrå 1996a).

7.4.4 Større ulikheter småbarnsfamiliene imellom

Det er imidlertid stor forskjell mellom ulike grupper av barnefamilier og denne ulikheten er blitt større i løpet av de senere årene. Enslige forsørgere har, som vi tidligere har vært inne på, et inntektsnivå, som er langt lavere enn par med små barn (se avsnitt 6.2.8 og tabell 6.2). Men også blant par med små barn er forskjellene blitt større. De 20 prosent med lavest inntekt etter skatt pr. forbruksenhet mottok en mindre andel av gruppens samlede inntekter i 1996 (11 prosent) enn i 1986 (13 prosent), og de 20 prosent med høyest inntekt la beslag på mer. Deres andel av gruppens samlede inntekt økte fra 30 til 33 prosent (Epland 1998a: 40).

7.4.5 Et lite mindretall har trang økonomi, ...

Andelen som tilhører lavinntektsgruppen[100] har ligget på rundt 2-3 prosent gjennom hele perioden fra 1986 til 1998. Dette er langt lavere enn for enslige (uansett alder) og for enslige forsørgere (se tabell 6.3). Omtrent like mange gir uttrykk for at de ofte har problemer med løpende utgifter (se tabell 6.6). Noe flere opplever slike problemer av og til eller gir uttrykk for at de ville ha hatt problemer med å klare en uforutsett regning på et par, tre tusen kroner.

Det er blant barnefamiliene med lavest inntekt at vi finner den høyeste *andel* med selvrapporterte økonomiske problemer. Dette gjelder både blant småbarnsfamiliene og familier med eldre barn. Men av tabell 7.1 ser vi også at det er et noe større *antall* småbarnsfamilier med økonomiske problemer blant de tre firedeler av småbarnsfamiliene med høyest inntekt (2. - 4. kvartil) enn blant firedelen med lavest inntekt (1. kvartil).[101]

Tabell 7.1. Andel barnefamilier i ulike inntektsgrupper som har ulike typer økonomiske problemer. 1991. Prosent

	Økonomiske vansker			
	Sosialhjelp	*Ofte*	*Av og til*	*Liten kontant-marginal*
Småbarnsfamilier				
1. kvartil	14	9	18	27
2. kvartil	5	7	15	15
3. kvartil	4	5	8	11
4. kvartil	1	2	7	4
Skolebarnsfamilier				
1. kvartil	10	4	12	14
2. kvartil	2	2	6	11
3. kvartil	2	3	3	8
4. kvartil	2	2	3	4

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991, Statistisk sentralbyrå; NOU 1993:17.

[100] Personer som har husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (ny ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) lavere enn halvparten av medianinntekten i fordelingen.

[101] Siden hver kvartilgruppe av småbarnsfamilier i tabell 7.1 er like stor, vil et prosentpoeng representere et like stort antall småbarnsfamilier uansett hvilket kvartil det refererer til. Hvis vi for eksempel summerer antall prosentpoeng med liten kontantmarginal, dvs. de som oppgav at de ville ha problemer med å greie en uforutsett regning på 2 000 kroner, i 2. - 4. kvartil, blir summen 30 prosentpoeng. Dermed vet vi at det er flere (et høyere antall) med lav kontantmarginal i de tre øverste enn i det nederste kvartilet (27 prosent).

Når det er så vidt mange småbarnsfamilier i de høyere inntektsgruppene som rapporterer om økonomiske problemer, er det nok vel så mye store faste utgifter som lave inntekter som er problemet for mange. Dette bekreftes også av at andelen fattige småbarnsfamilier grovt sett fordobles når vi ikke bare ser på inntekten, men også tar hensyn til om de har penger i banken, til verdien av egen bolig og til om de har store faste utgifter (se avsnitt 6.9 og tabell 6.5).

Blant voksne i parforhold med små barn gir en av ti uttrykk for at de ikke har råd til å betale for en ukes ferie utenfor hjemmet. En like stor andel har ikke råd til å erstatte slitte møbler. Derimot er det bare 2-3 prosent som ikke har råd til å kjøpe nye klær eller å ha venner til middag (se vedleggstabell A42).

7.4.6 ... og enda færre er permanent fattige

Mange småbarnsfamilier som har lav inntekt ett år, har mer eller mindre permanent lav inntekt. Dette skiller småbarnsfamiliene fra de fleste andre i lavinntektsgruppen. Nesten en av fire yngre enslige tilhørte ifølge figur 6.13 lavinntektsgruppen i 1995, men bare 5 prosent tilhørte lavinntektsgruppen gjennom hele perioden 1986-1995. Blant personer i par med små barn var det bare 5 prosent som tilhørte lavinntektsgruppen i 1995, men 2-3 prosent hadde lav inntekt i tiårsperioden 1986-1995. Enslige forsørgere synes å være i en mellomstilling. Blant dem hadde nesten 15 prosent lav inntekt i 1995, mens nesten 5 prosent hadde lav inntekt i tiårsperioden opp til og med det året.

Selv om andelen med permanent lav inntekt er lavere blant personer i par med små barn enn blant enslige forsørgere, er gruppen så mye større at det er et større innslag av barn som bor sammen med to voksne enn barn som bor sammen med én voksen i husholdninger med permanent lav inntekt.

7.5 Innvandrere[102]

Når det fokuseres på innvandreres levekår, er det gjerne de negative trekk ved denne gruppens levekår som settes i sentrum. Det er riktig at det blant innvandrere finnes en forholdsvis klar hopning av dårlige levekår, men gruppen er svært lite homogen, og det er viktig å minne om den store spredningen som er blant innvandrerne. Det er ofte lite meningsfylt å beskrive "innvandrerne" som én gruppe, uten å differensiere etter opprinnelsesland, bakgrunnen for innvandringen, kontakter med det norske samfunnet, oppholdstid med videre.

7.5.1 Innvandring og innvandrere

I forrige århundre og tidlig i dette hundreåret gikk flyttestrømmene ut av landet til Amerika. Deretter var det balanse mellom inn- og utflytting i mange år, men mot slutten av 1960-tallet hadde strømmen snudd og siden har det gjerne vært flere innflyttere enn utflyttere. Innvandrerne kom fra alle deler av verden. Til å begynne med kom det flest fra andre vestlige land, men etter hvert tok innvandrerne fra den tredje verden over. Fra slutten av 1980-tallet har nettoinnvandringen fra den tredje verden blitt redusert, mens det har kommet stadig flere fra Øst-Europa. Dette har ført til store endringer både i *antallet* innvandrere bosatt i landet og i *sammensettingen* av innvandrerbefolkningen. I 1970 bodde det under 60 000 innvandrere[103] i Norge, ved inngangen til 1999 hele 260 000 eller 5,9 prosent av hele befolkningen. I 1970 var flertallet (84 prosent) fra den vestlige verden, i 1999 var nesten to av tre (64 prosent) fra Øst-Europa og den tredje verden. I 1999 var det flest svensker, året før var pakistanerne den største gruppen (Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå).

[102] Andre trekk ved innvandreres levekår er behandlet i avsnitt 4.6 (helse), avsnitt 5.4 (kriminalitet) og avsnitt 8.3 (holdninger til innvandrere).

[103] Første- og andregenerasjons innvandrere.

Det er en overvekt av unge voksne menn og, relativt sett, få eldre blant innvandrerne. Mange har høy utdanning. De har brakt arbeidskraft og kompetanse til landet vårt. Mange tar også utdanning når de kommer hit for å kvalifisere seg for videre studier og for arbeidsmarkedet i Norge.

7.5.2 Dårlig betalt for utdanning og kompetanse?

Det kan se ut til at mange innvandrergrupper får dårlig betalt for den kompetansen og den arbeidskraften de bringer med seg til landet vårt.

For det første er det langt færre blant innvandrere enn blant nordmenn som er i arbeid. Særlig gjelder dette innvandrere som kommer fra Afrika, Øst-Europa og fra Asia. I noen grupper er det først og fremst kvinnene som er uten lønnet arbeid. Dette gjelder for eksempel blant pakistanske innvandrere, der bare en av fire (24 prosent) kvinner var i lønnet arbeid i 1998, mens to av tre (66 prosent) norske kvinner var sysselsatt (Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå). Den lave yrkesdeltakelsen blant pakistanske kvinner kan være påvirket av at de i større grad enn norske kvinner har tilpasset seg den tradisjonelle kvinnerollen som hjemmeværende mor, men de vil også ha større problemer med å skaffe seg en jobb. For de aller fleste innvandrergruppene er det nok problemer på arbeidsmarkedet som er årsaken til den lave sysselsettingen.

Dette ser vi *for det andre* på at arbeidsledigheten er langt høyere blant innvandrere enn blant nordmenn. I november 1999 var 12 prosent av de voksne innvandrerne fra Afrika registrert på arbeidskontoret som arbeidsledig.

For det tredje har sysselsatte innvandrere oftere enn nordmenn deltidsarbeid. Dette gjelder først og fremst blant menn. I 1995 arbeidet en av tre sysselsatte afrikanske menn deltid, bare én av ti norske menn (Lyngstad 1997).

For det fjerde er mange sysselsatte innvandrere overkvalifisert for den jobben de har. De må ofte nøye seg med dårligere betalte jobber enn nordmenn. Heltidsansatte innvandrere fra Afrika, Asia og Latin-Amerika med universitets- eller høyskoleutdanning tjente i 1992 20 prosent mindre enn norske heltidsansatte på samme utdanningsnivå (Kjelsrud 1996).

Innvandrere, og spesielt innvandrere fra den tredje verden, er konsentrert i rengjøringsjobber og i hoteller og restauranter. De fleste arbeider i bedrifter der innvandrere bare utgjør et lite mindretall av de ansatte, men én av ti er ansatt i bedrifter der over halvparten av arbeidsstokken er innvandrere. Mange av disse bedriftene befinner seg i Oslo. Det dreier seg i stor grad om småbedrifter i restaurantbransjen, innen drosjenæringen og detaljhandelen. Disse bedriftene er i stor grad også eid av innvandrere (Sivertsen 1996).

7.5.3 Mange flyktninger med lav inntekt

Til tross for at mange innvandrere har problemer med å skaffe seg arbeid, er lønnsinntekten viktigste kilde til livsopphold for de fleste innvandrerne. Innvandrerfamilier fra Asia, Afrika og Latin-Amerika får i gjennomsnitt to tredeler av sin samlede inntekt fra lønnet arbeid. Blant norske familier er andelen noe høyere (72 prosent i 1997). Inntektsnivået er langt lavere blant innvandrere enn blant nordmenn, spesielt blant innvandrere fra Øst-Europa og den tredje verden.

Hver femte innvandrer fra den 3. verden og fra Øst-Europa tilhørte i 1996 lavinntektsgruppen. Dette gjelder uansett om vi tar utgangspunkt i ny eller gammel ekvivalensskala (Epland 1999; se tekstramme 6.3). Det gjelder først og fremst de som kommer til landet som flyktninger. I 1998 var andelen blitt redusert blant innvandrere fra Øst-Europa, mens den var omtrent like høy som i 1996 blant de fra den tredje verden (se vedleggstabell A4). Disse innvandrergruppene er imidlertid så små at tall som viser endringer over tid er usikre.

Etter hvert som andelen innvandrere fra disse delene av verden har økt fra 11,4 pr. 1 000 innbyggere i 1986 til 37,5 i 1999 (Statistisk sentralbyrå 2000a), har de nok satt stadig sterkere preg på lavinntekts-gruppen.

Det lave inntektsnivået gjør at mange innvandrere er avhengig av sosialhjelp. Dette gjelder først og fremst de som er kommet til landet som flyktninger (Osmunddalen og Kalve 1995). I 1997 fikk innvandrere fra Somalia i gjennomsnitt vel en tredel (35 prosent) av familiens inntekt i form av sosialhjelp. Blant innvandrere fra Pakistan betyr sosialhjelpen langt mindre, i gjennomsnitt mellom 4 og 5 prosent av familiens samlede inntekt i 1997. Dette er likevel langt høyere enn for nordmenn (Bjertnæs 2000).

Det kan se ut til at innvandrere sparer en relativt stor andel av inntekten sin og at de har et gjennom-snittlig forbruksnivå som ligger noe under gjennomsnittet for alle husholdninger (se vedleggstabell B4 og B8). Tallgrunnlaget er imidlertid svært usikkert.[104]

7.5.4 Mange innvandrere bor trangt

Til tross for et lavt inntektsnivå i mange innvandrergrupper, er det relativt få som bor virkelig dårlig. Bare én prosent av innvandrerne fra den tredje verden bor i bolig uten WC og like mange mangler bad og dusj. Dette er de samme andelene som blant nordmenn. Derimot bor mange trangt. Over halvparten (53 prosent) av innvandrerne fra den tredje verden bor trangt, sammenliknet med 13 prosent av nord-mennene.

I den andre enden av skalaen er imidlertid innvandrerne fra den tredje verden klart underrepresentert. De bor sjeldnere enn nordmenn i store boliger, sjeldnere i enebolig og oftere i blokk. De bor også noe oftere i bolig uten terasse eller annen uteplass, de bor oftere enn nordmenn i boligstrøk hvor de er utsatt for støy og forurensning og i boligstrøk som oppfattes som belastende på grunn av hærverk og kriminalitet og de bor sjeldnere enn nordmenn i bolig som de eier selv (Blom 1998; Lyngstad 1997).

[104] Det var bare 32 innvandrerhusholdninger med i utvalget for Forbruksundersøkelsen 1996/98. Dette blir ansett for å være et altfor lavt antall observasjoner til at man kan legge særlig vekt på tallene. I tillegg var frafallet spesielt stort i denne gruppen. De som er med i undersøkelsen skal føre et utgiftshefte over alt de kjøper i en 2-ukersperiode. Dette krever norskkunnskaper som innvandrere med dårlige norskkunnskaper ofte ikke har, i hvert fall ikke de som er dårlig integrert i det norske samfunnet. Det er også i denne gruppen man vil finne innvandrerne med dårligst økonomi. Dermed er det grunn til å regne med at de innvandrerne som er med i undersøkelsen, har høyere forbruk og bedre økonomi enn de som ikke er med.

Tabell 7.2 Bostandard blant nordmenn og innvandrere fra den tredje verden[1]. Prosent. 1995/1996

	Innvandrere	*Nordmenn (veide tall)[2]*	*Nordmenn (uveide tall)[3]*
Andel som bor			
i enebolig	12	38	56
i blokk	53	22	10
Andel som disponerer bolig med			
1 - 2 rom	22	22	12
5 eller flere rom	14	38	48
Andel som bor trangt[4]	53	13	7
Andel som bor i bolig uten			
WC	1	1	1
bad eller dusj	1	1	1
kjøkken på minst 6 m²	11	6	4
terasse eller annen uteplass	21	13	9
Andelen som er utsatt for			
støy fra naboer	19	12	7
støy fra gate/vei	23	15	13
støv/eksos fra veitrafikk	20	15	11

Noter: [1] Utvalg av første- og andregenerasjons innvandrere i alderen 16-70 år fra deler av det tidligere Jugoslavia (personer fra Bosnia-Hercegovina ble søkt holdt utenfor), Tyrkia, Iran, Pakistan, Vietnam, Sri Lanka, Somalia og Chile. [2] I denne kolonnen er utvalget av nordmenn veid, slik at det har fått tilnærmet samme bosettingsmønster, samme aldersstruktur og samme kjønnsfordeling som det samlede innvandrerutvalget. [3] Uveide tall, personer 16 år og eldre. Det vil si at en del av forskjellen mellom tallene i denne kolonnen og i første kolonne skyldes at de to gruppene har ulikt bosettingsmønster, ulik aldersfordeling og ulik fordeling på kjønn. [4] En person bor trangt dersom (1) personen bor alene og disponerer ett beboelsesrom, eller (2) personen tilhører en flerpersonhusholdning som disponerer mindre enn ett beboelsesrom pr person. Som beboelsesrom regnes ikke kjøkken, bad, entré eller små rom under 6 m².

Kilder: Levekår blant innvandrere 1996 og Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

7.5.5 Bokonsentrasjon blant innvandrere fra den tredje verden

Mens innvandrere fra andre nordiske land er relativt jevnt fordelt over landet, bor nesten halvparten av innvandrerne fra den tredje verden i Oslo (Statistisk sentralbyrå 2000c), og innen byen er de først og fremst konsentrert i indre øst og i de nye drabantbyene nordøst og sør for bykjernen. I bydelen Gamle Oslo er hver tredje innbygger og to av tre barn i skolepliktig alder innvandrer fra et ikke-vestlig land (Blom 1999; Oslo kommune 2000).

Det kan være mange grunner til at innvandrere i så stor grad bor i nærheten av og arbeider sammen med andre innvandrere. Valg av bosted er ofte avhengig av hvor man finner arbeid. For innvandrere fra den tredje verden vil det ofte være lettere å få jobb i storby enn på et mindre sted. Valg av boligstrøk og bolig avhenger i stor grad av familiens økonomiske ressurser. Familier med god økonomi kjøper boliger av høy standard i attraktive boligstrøk, mens familier med dårligere økonomi må nøye seg med boliger av lavere standard i mindre attraktive boligstrøk. Dette kan være en del av forklaringen på bokonsentrasjonen blant enkelte grupper av innvandrere. Men en annen del av forklaringen kan være at man søker råd og hjelp hos landsmenn når man skal skaffe seg en bolig, og at man ofte velger å bosette seg i nærheten av de man kjenner. De samme mekanismene kan i noen grad også gjøre seg gjeldende på arbeidsmarkedet. Men det kan også være at deler av boligmarkedet er «stengt» for enkelte grupper innvandrere på grunn av diskriminering.

7.5.6 Grupper med spesielt dårlige levekår

Mens noen innvandrergruppers levekår er på linje med nordmenns og vel så det, kan det se ut til at andre grupper har større problemer med å få utnyttet sine evner til å skape seg et trygt liv for seg og sine i Norge. Blant de gruppene vi har relativt gode opplysninger om,[105] skiller to grupper seg ut med relativt dårlige levekår. Det er innvandrere fra Somalia og Iran.

Innvandrere fra *Somalia* utmerker seg blant annet ved å ha både dårlige materielle og ikke-materielle levekår. Få har arbeid, og mange er derfor avhengig av sosialhjelp. Likevel er familieinntekten lav. De bor i gjerne i små boliger med relativt lav standard. Mange er enslige og har liten kontakt med familien. De har generelt sett få venner på stedet der de bor, og spesielt få norske venner. Mange føler at de har blitt utsatt for diskriminering og en god del sier at de føler seg ensomme.

Innvandrere fra *Iran* har kanskje ikke fullt så dårlige materielle levekår som somalierne, men forskjellen er ikke stor. Mange iranere har dårlige ikke-materielle levekår. De kompenserer i noen grad for dårlig kontakt med familie og slekt ved at flere har venner på stedet. Likevel er det flere iranere enn somaliere som sier at de føler seg ensomme. Det kan også se ut til at de oftere utsettes for mobbing og trusler om vold enn andre innvandrere.

Andelen som mener at de er utsatt for *diskriminering* er høy, både blant somaliere og iranere. 61 prosent av somalierne og 50 prosent av iranerene gav uttrykk for at de var blitt nektet å leie eller kjøpe bolig på grunn av sin bakgrunn som innvandrere. En av tre arbeidsløse iranere mente de var utestengt fra arbeidsmarkedet på grunn av diskriminering, en av fire somaliere (Blom 1998; Lyngstad 1997).

7.5.7 Grupper med noe bedre levekår

Blant innvandrere fra den tredje verden har *pakistanere* og *tyrkere* relativt gode levekår. Selv om de har lavere utdanning, ikke like godt betalte jobber og heller ikke like høy inntekt som nordmenn, ligger de rimelig godt an sammenliknet med andre innvandrere fra den tredje verden. Vel så viktig er det kanskje at de har bedre ikke-materielle levekår enn for eksempel somaliere og iranere. De har bedre kontakt med familie og slekt, med venner og naboer. De har imidlertid ikke spesielt god kontakt med nordmenn.

Andelen som mener de blir utsatt for *diskriminering* på boligmarked og arbeidsmarked, er lavere i disse to innvandrergruppene enn blant iranere og somaliere, lavest blant innvandrere fra Pakistan. Men selv blant pakistanerne er det 9 prosent som mener at de en eller annen gang har blitt nektet å leie eller kjøpe bolig på grunn av at sin innvandrerbakgrunn. 11 prosent av de arbeidsløse pakistanerne gir uttrykk for at diskriminerende holdninger mot innvandrere er en årsak til at de ikke har fått jobb.

7.5. 8 Grupper med gode levekår

Det er innvandrerne fra våre nærmeste naboland og fra den øvrige vestlige verden (Vest-Europa, Nord-Amerika og Oseania) som har best materielle og trolig også best ikke-materielle levekår. De fleste er godt integrert i det norske samfunn. De har høy utdanning, høyere enn nordmenn, de har godt betalte jobber og høy inntekt.

7.5.9 Botid er viktig, ...

Mye av forskjellen mellom ulike grupper av innvandrere beror på at noen har vært bosatt i landet en del år, mens andre er nykommere. Mens flertallet av tyrkerne og pakistanerne kom til landet for en del år siden, er iranerne og somalierne blant nykommerne. Generelt er det slik at jo lengre innvandrerne i en bestemt gruppe har bodd i landet, dess flere er i arbeid og jo færre er arbeidsløse. Dessuten er andelen sosialhjelpsmottakere lavere, jo lengre de har vært her. I 1993 mottok 15 prosent av inn-

[105] I 1996 gjennomførte Statistisk sentralbyrå en levekårsundersøkelse blant innvandrere. Utvalget bestod av første- og andregenerasjons innvandrere i alderen 16-70 år fra deler av det tidligere Jugoslavia (personer fra Bosnia-Hercegovina ble søkt holdt utenfor), Tyrkia, Iran, Pakistan, Vietnam, Sri Lanka, Somalia og Chile (se Blom 1998). Det er altså disse innvandrergruppene vi har relativt gode opplysninger om.

vandrerne som kom til landet fra den tredje verden før 1980 sosialhjelp, 40 prosent av de som kom i årene 1987-1988 (Osmunddalen og Kalve 1995).

7.5.10 ... men det er også innvandringstidspunkt og innvandrerstatus

En annen viktig forskjell mellom pakistanere og tyrkere på den ene siden, og iranere og somaliere på den andre, er at de to første gruppene kom til landet som arbeidsmigranter, mens de to siste kom som flyktninger og asylsøkere. Og, mens de to første gruppene kom til landet da de økonomiske konjunkturene var gunstige og etterspørselen etter arbeidskraft var stor, kom de to siste gruppene hit da arbeidsløsheten etter norsk målestokk var høy.

Det er først og fremst blant de som er kommet landet som flyktninger, at det er mange sosialklienter, og det er ikke bare i den første vanskelige tiden de er avhengig av sosialhjelp (se avsnitt 7.8.3).

7.6 Langtidsarbeidsledige

I 1. kvartal 2000 var det 91 000 arbeidsledige i Norge. 15 000 av disse var langtidsledige i den forstand at de hadde vært ledige i minst seks måneder sammenhengende. Dette er 21 000 flere arbeidsledige og 4 000 flere langtidsledige enn ett år tidligere. Men fortsatt var arbeidsledigheten lav sammenliknet med situasjonen i første halvdel av 1990-tallet. I toppåret 1993 var det 127 000 arbeidsledige. Av disse var vel 50 000 langtidsledige.

7.6.1 Hvem er de langtidsledige?

Det er ikke tilfeldig hvem som blir langtidsarbeidsledig. Personer med lav utdanning, personer i lavtlønnsyrker og grupper med løs tilknytning til arbeidsmarkedet har gjerne større risiko for å bli og forbli arbeidsledige enn personer med høy utdanning og høy og stabil lønnsinntekt (Halvorsen 1994). I 1995 hadde 12 prosent av de med minst fire ukers ledighet foregående år utdanning på universitets- og høgskolenivå, halvparten (48 prosent) var lavtlønte og 40 prosent mente de stod i fare for å miste jobben. Blant alle personer 16 år og over var det til sammenlikning 21 prosent som hadde utdanning på universitets- og høgskolenivå. Blant alle ansatte var 26 prosent lavtlønte og blant alle sysselsatte mente 15 prosent at de stod i fare for å miste jobben (Statistisk sentralbyrå 1996a).

Det er grunn til å regne med at de langtidsledige, slik vi har definert dem her (sammenhengende ledighet i seks måneder), har et enda større innslag av personer i med lav utdanning, personer i lavtlønnsyrker og personer med løs tilknytning til arbeidsmarkedet enn tallene over gir inntrykk av. En undersøkelse av langtidsarbeidslediges inntekt og levekår tidlig på 1990-tallet (Lyngstad og Roalsø 1997) viste at bare 9 prosent hadde høyere utdanning. Dessuten er det grunn til å regne med at dagens langtidsledige er enda mer preget av disse gruppene enn de som var langtidsledige for fem og ti år siden da arbeidsledigheten var langt høyere og det var langt flere langtidsledige.

7.6.2 En av åtte med lav husholdningsinntekt

Arbeidsledigheten kan bidra til å forsterke økonomiske og helsemessige problemer av ulike slag (Halvorsen 1994, se også avsnitt 4.6 her).

I 1996 hadde langtidsarbeidsledige en gjennomsnittlig husholdningsinntekt pr. forbruksenhet på nær 130 000 kroner. Dette var omtrent tre firedeler av gjennomsnittet for alle husholdninger. Vel 12 prosent tilhørte lavinntektsgruppen (se vedleggstabell A12 og A13), slik vi har definert den her (se avsnitt 6.1.5 og tekstramme 6.3). Dette er en lavere andel med lav inntekt enn blant husholdninger som mottar sosialhjelp, blant innvandrere fra Øst-Europa og den tredje verden og blant personer i minstepensjonisthusholdninger. I disse gruppene hadde rundt regnet en av fem lav husholdningsinntekt samme år.

Undersøkelsen av langtidsarbeidslediges inntekt og levekår tidlig på 1990-tallet viste at nær 60 prosent av de langtidslediges inntekter den gangen var overføringer, to tredeler av disse overføringene var

dagpenger. Ser vi derimot på sammensettingen av de langtidslediges husholdningsinntekt, blir bildet et annet. Da utgjorde overføringene 37 prosent av de samlet inntekt. Arbeidsledighetstrygden alene utgjorde mellom en firedel og en femdel (22 prosent) av husholdningsinntekten (Lyngstad og Roalsø 1997).

Det er vanskelig å si hvordan reduksjonen i antall langtidsledige siden den gangen har påvirket sammensettingen av de langtidslediges husholdningsinntekt.

7.6.3 Mange ledige uten rett til arbeidsledighetstrygd

Mange arbeidsledige har ikke opparbeidet rett til dagpenger. Dette gjelder for eksempel unge nykommere på arbeidsmarkedet og/eller innvandrere som har vært kort tid i landet. Mange av disse må søke økonomisk sosialhjelp til livsopphold. I alt 40 prosent av de helt ledige i 1996 hadde ikke rett til dagpenger, og av disse mottok om lag 40 prosent økonomisk sosialhjelp (St meld nr 50 1998-1999: 148).

Undersøkelsen av langtidslediges inntekter i 1990 (se over) tyder på at andelen med dagpenger er høyere enn dette blant langtidsledige, men tallene er usikre.[106] Anslaget over andel sosialhjelpsmottakere (22 prosent) er imidlertid sikkert.

7.6.4 En av fire langtidsledige med 50 000 eller mer i banken

Undersøkelsen fra 1990 viste også at en av fire husholdninger med langtidsledige hadde minst 50 000 kroner i bankinnskudd eller verdipapirer. Blant husholdninger med sysselsatte hadde hver annen husholdning så mye i oppsparte midler. Det var færre blant langtidsledige enn blant sysselsatte som eide bolig, fritidshus og hytte, men det var også færre med høy gjeld og noe færre med høy gjeldsbyrde sett i forhold til inntekten. Det var også en god del flere blant langtidsledige enn blant sysselsatte som gav uttrykk for at de hadde problemer med å klare sine løpende utgifter eller en uforutsett regning (Lyngstad og Roalsø 1997).

Figur 7.1. Registrerte arbeidsledige og sysselsatte 20-59 år[1] etter ulike indikatorer for husholdningens økonomiske situasjon. 1991. Prosent

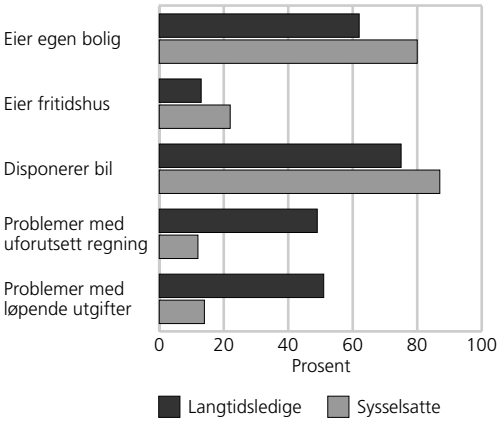

[1] Husholdning som analyseenhet.

Kilde: Undersøkelse av langtidsarbeidsløses levekår 1991, Statistisk sentralbyrå.

Det var imidlertid ingen klar sammenheng mellom hvor lenge de langtidsledige hadde vært uten arbeid og deres økonomiske og materielle levekår. Mye tyder også på at forskjellene mellom langtidslediges

[106] I 1990 var det ikke mulig å skille mellom dagpenger, fødselspenger eller sykepenger betalt av trygden i de registre som inntektsstatistikken bygget på. Ved en kombinasjon av registeropplysninger og opplysninger samlet inn gjennom spørreskjema, ble andelen dagpengemottakere blant langtidsledige anslått til 82 prosent. Metoden som ble benyttet (se Lyngstad og Roalsø 1997: 58), tilsier at resultatet bør tolkes med forsiktighet.

og sysselsattes økonomiske og materielle levekår i stor grad skyldes de to gruppenes ulike utgangspunkt, at det blant langtidsledige allerede i utgangspunktet var et større innslag av grupper med lav inntekt og dårlige økonomiske levekår, enn blant sysselsatte.

Langtidsledige har et noe lavere forbruk enn gjennomsnittet, men likevel langt høyere enn forbruket til husholdninger som mottar sosialhjelp. De bruker en noe høyre andel av forbruket til bolig og mat enn gjennomsnittet og vesentlig mindre til reiser og transport (se vedleggstabell B4 og B8). Tallene er imidlertid usikre.[107]

7.7 Pensjonister[108]

7.7.1 Økningen i antallet alderspensjonister har avtatt

Antallet pensjonister økte gjennom hele 1980-tallet, fra vel 700 000 i 1980 til nesten 900 000 i 1990. I 1990-årene har det vært en utflating og i 1999 mottok 930 000 personer alders-, uføre- eller etterlattepensjon fra folketrygden (Rikstrygdeverket 2000).

Antallet alderspensjonister flatet ut på 1990-tallet etter å ha økt jevnt med i underkant av 2 prosent pr. år i 1980-årene. De som gikk inn i alderspensjonistenes rekker på 1990-tallet, ble født i en periode da fødselstallet sank. Hvert nytt kull av pensjonister ble dermed mindre enn det foregående. To av tre alderspensjonister er kvinner. Slik har det vært gjennom hele 1980- og 1990-tallet. Dette har sammenheng med at kvinner lever lenger enn menn. I 1999 var det 630 000 alderspensjonister.

7.7.2 Uførepensjonister: Økning på 1980-tallet og mot slutten av 1990-tallet

Antallet uførepensjonister økte fra 157 000 i 1980 til 234 000 i 1990, det vil si en økning på 77 000 personer eller 46 prosent. Veksten var særlig sterk i perioden 1983 til 1989. Det var først og fremst blant kvinnene at andelen uførepensjonister økte. Dette kan blant annet ha hatt sammenheng med økt yrkesdeltakelse blant kvinner. På 1990-tallet har ikke økningen vært like sterk. Innstramminger i tildelingskriteriene og økt satsing på attføring har trolig bidratt til å begrense veksten. Mot slutten av tiåret er det igjen blitt flere uførepensjonister, og i 1999 var det 270 000, det høyeste antallet til nå.

Den nye økningen i antall uførepensjonister skyldes blant annet at andelen av befolkningen som er over 50 år, og som dermed har høy sannsynlighet for å bli uførepensjonert, har økt. Men dette forklarer likevel ikke hele økningen. Trolig har forhold på arbeidsmarkedet bidratt til økningen (Birkeland og Bergstrøm 2000), mens det er vanskeligere å se at sykeligheten har økt (se kapittel 4 her) og dermed bidratt til økt uførepensjonering.

7.7.3 Færre minstepensjonister - høyere pensjoner

Gjennomsnittlig alderspensjon omregnet til 1998-kroner økte fra 65 400 kroner i 1984 til 87 800 kroner i 1997, en økning på 34 prosent. Økningen skyldes at det ble færre minstepensjonister og at tilleggspensjonistene fikk høyere tilleggspensjon i perioden. De eldste pensjonistene med de laveste pensjonene faller fra, mens nye pensjonister med høyere pensjoner kommer til og trekker gjennomsnittet opp. Mens 74 prosent av alderspensjonistene (385 000) hadde minstepensjon i 1980, var dette redusert til 37 prosent (234 000) i 1997. Da hadde 21 prosent eller 51 000 uførepensjonister og 13 prosent eller 3 750 etterlattepensjonister minstepensjon.

Fra 1. mai 1998 økte minstepensjonen med 12 000 kroner per år. Dette medførte at den gjennomsnittlige alderspensjonen målt i 1998-kroner økte fra 87 800 til 95 500, eller med 9 prosent fra 1997 til 1998. De som hadde en lavere tilleggspensjon enn det nye særtillegget ble minstepensjonister etter endringen, og andelen minstepensjonister økte derfor til 41 prosent for alderspensjonistene, 24 prosent

[107] 84 observasjoner.

[108] Avsnitt 7.7 og 7.8 bygger i stor grad på Birkeland og Bergstrøm (2000).

for uførepensjonistene og 20 prosent for etterlattepensjonistene i 1998. Fra 1998 til 1999 sank andelen minstepensjonister igjen (se figur 7.2).

Figur 7.2. Andel pensjonister med minstepensjon blant alders- og uførepensjonister. 1984-1998. Prosent

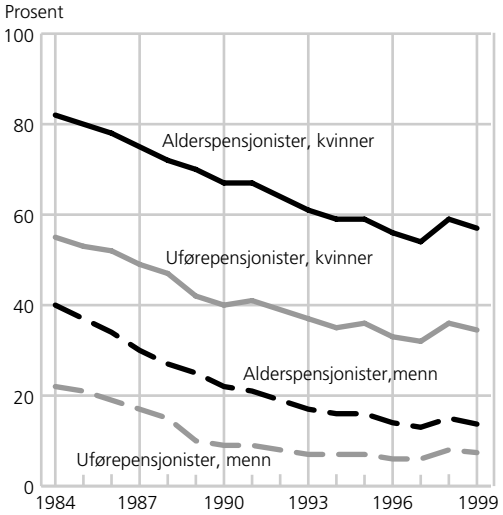

Kilde: Rikstrygdeverket.

Gjennomsnittlig alderspensjon for kvinner økte med 36 prosent i perioden 1984-1998, mot 54 prosent for menn. Snart er det bare kvinner som er minstepensjonister (se figur 7.2). Den økte yrkesaktiviteten blant kvinnene har altså ikke resultert i at deres pensjoner har holdt tritt med mennenes. Da dagens pensjonister var yrkesaktive og la grunnlaget for sine pensjonsrettigheter, hadde fortsatt mange kvinner avbrudd i yrkeslivet og mange arbeidet deltid. Dette gjelder også mange av dem som blir pensjonert i dag. Dermed er det først og fremst mennene som hittil har nytt godt av reglene for beregning av tilleggspensjon, mens økningen i særtillegget særlig har kommet kvinner til gode.

7.7.4 Har pensjonene holdt tritt med lønningene?

Svaret på dette spørsmålet avhenger av om man bruker gruppe- eller individperspektivet, det vil si om man ser på pensjonistene som gruppe eller på den enkelte pensjonist. Gjennomsnittlig alderspensjon utgjorde 36 prosent av lønn per normalårsverk i 1998, mot 30 prosent i 1984. Hovedgrunnen til at alderspensjonen i gjennomsnitt har økt noe mer enn lønn pr. normalårsverk er endringene i sammensetningen av alderspensjonistgruppen. Det har blitt relativt færre minstepensjonister og flere tilleggspensjonister som også har høyere tilleggspensjon. Den alderspensjonen som den enkelte pensjonist får utbetalt, har på langt nær økt i samme grad som dette gjennomsnittet. Minstepensjonen har, på grunn av flere økninger i særtillegget, akkurat holdt tritt med den alminnelige lønnsutviklingen. Den har i hele perioden 1980-1997 utgjort ca. 28 prosent av lønn pr. normalårsverk. Fra 1997 til 1998 økte minstepensjonen mer enn gjennomsnittslønnen på grunn av den relativt store økningen i særtillegget, og forholdstallet økte til 30 prosent. For dem med tilleggspensjon har utviklingen vært dårligere; pensjonen har ikke holdt følge med lønningene, men har så vidt holdt tritt med prisutviklingen.

7.7.5 De fleste har inntekter i tillegg til pensjonen

Nesten alle pensjonister har andre inntekter i tillegg til folketrygdens ytelser. De fleste har likevel svært lave tilleggsinntekter. Det er spesielt blant minstepensjonistene at mange har lave tilleggsinntekter og blant minstepensjonistene særlig kvinnene. Blant alderspensjonistene hadde 59 prosent av kvinnene med minstepensjon mindre enn 10 000 kroner i tillegg til folketrygden i 1997, mens det samme gjaldt for 53 prosent av de mannlige minstepensjonistene. For alderspensjonister med tilleggspensjon var de tilsvarende tallene 24 prosent for kvinner og 35 prosent for menn. Nesten hver

fjerde kvinnelige minstepensjonist blant alderspensjonistene (22 prosent) hadde i 1997 mindre enn 500 kroner i tilleggsinntekter, mot 15 prosent av de mannlige minstepensjonistene (se figur 7.3).

Figur 7.3. Alderspensjonister, etter størrelsen på tilleggsinntektene. Pensjonister med minstepensjon og tilleggspensjon. Menn og kvinner. 1997. Prosent

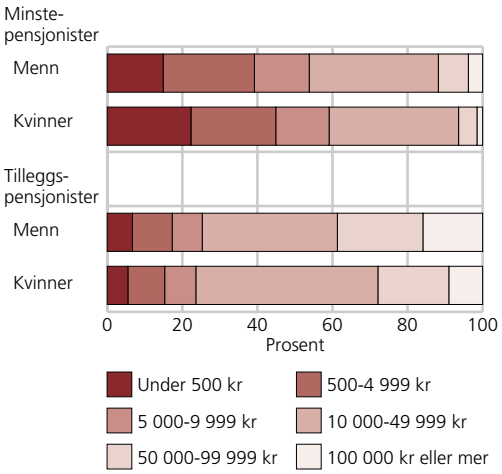

[1] Inntekt i tillegg til ytelser fra folketrygden.
Kilde: Registerbasert inntektsstatistikk 1997, Statistisk sentralbyrå.

Blant uførepensjonistene er forskjellene mellom menns og kvinners tilleggsinntekter noe mindre, og i gjennomsnitt mottar de noe mer i tilleggsinntekter enn alderspensjonistene, 46 000 kroner i gjennomsnitt per uførepensjonist og 43 000 kroner per alderspensjonist i 1997. For begge gruppene utgjorde tilleggsinntektene omtrent halvparten av hva de fikk fra folketrygden. I gjennomsnitt hadde uførepensjonistene da 136 000 kroner i samlet inntekt (inntekt før skatt), mens alderspensjonistene hadde 128 000 kroner.

7.7.6 Tjenestepensjon viktig for alderspensjonistene

Den viktigste kilden til tilleggsinntekt for alderspensjonistene var i 1997 tjenestepensjon (inklusive egen pensjonsforsikring og kårytelser), i gjennomsnitt 22 000 kroner eller en firedel (26 prosent) av det de fikk fra folketrygden. For uførepensjonistene har tjenestepensjon mindre betydning. Yrkesinntekt er viktigste inntektskilde utenom folketrygden for dem. Mange uførepensjonister har redusert pensjon. Det forutsettes at de skal skjøte på uførepensjonen med inntekt fra eget arbeid. I 1997 mottok uførepensjonistene i gjennomsnitt 20 000 kroner i inntekt fra eget arbeid.

Figur 7.4. Inntektssammensetning for alders- og uførepensjonister. Gjennomsnittlig individuell inntekt. 1997. Kroner

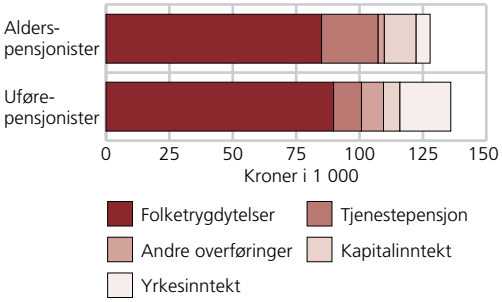

Kilde: Registerbasert inntektsstatistikk 1997, Statistisk sentralbyrå.

7.7.7 Flertallet enslige minstepensjonister har lav inntekt, ...

En av fem minstepensjonister (21 prosent) tilhørte i 1996 lavinntektsgruppen i den forstand at de hadde en husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet[109] lavere enn halvparten av medianinntekten. Det var først og fremst enslige minstepensjonister som hadde lav inntekt, og andelen enslige minstepensjonister i lavinntektsgruppen økte fra 58 prosent i 1986 til 73 prosent i 1996. Økningen i minstepensjonen i 1998 bidro til å redusere andelen enslige minstepensjonister under lavinntektsgrensen til 50 prosent. Blant enslige uførepensjonister gikk andelen med lav inntekt jevnt ned fra 33 prosent i 1986 12 prosent i 1998 (se vedleggstabell A9).

7.7.8 ... men mange med oppsparte midler

Men til tross for at mange husholdninger med minstepensjonister har lav inntekt, har mange betydelige oppsparte midler. 62 prosent av ekteparene med minst én minstepensjonist hadde 100 000 kroner eller mer i banken i 1996. Det samme gjaldt 37 prosent av de enslige minstepensjonistene (Selvangivelses-statistikk 1996, Statistisk sentralbyrå).

Så å si alle minstepensjonistene er gjeldfrie. Det betyr likevel ikke at alle sitter med nedbetalt bolig. Rundt halvparten av de enslige og en femdel av de andre minstepensjonistene eide ingen bolig selv i 1995. 2 prosent av de enslige og 13 prosent av de andre minstepensjonistene eide bolig til en verdi av en million kroner eller mer (se vedleggstabell A23, jf. vedleggstabell A33).

Mens enslige minstepensjonister jevnt over har en noe dårligere formuessituasjon enn enslige eldre generelt, er det lite som skiller formuessituasjonen til minstepensjonister i parforhold fra situasjonen for alle eldre par (se vedleggstabellene A21-A24).

7.7.9 Alderspensjonister bruker lite penger

Husholdninger med alderspensjonister hadde i 1996/98 et gjennomsnittlig forbruk pr. forbruksenhet[110] som utgjorde ca. 70 prosent av gjennomsnittsforbruket til alle husholdningene. Alderspensjonisthus-holdningenes gjennomsnittlige inntekt etter skatt var da 27 prosent høyere enn forbruket (se vedleggs-tabell B4 og B8). De sparer altså en god del av inntekten. Siden få av dem har gjeld av betydning (se figur 6.8), betyr dette at alderspensjonistenes oppsparte midler i form av bankinnskudd, aksjer o.l. øker (jf. avsnitt 7.7.8) .

Også husholdninger med uførepensjonister hadde et noe lavere forbruk enn gjennomsnittet (89 prosent), mens minstepensjonisthusholdningene (hovedsakelig alderspensjonister) hadde et gjennomsnittlig forbruk som utgjorde vel to tredeler (68 prosent) av gjennomsnittsforbruket for alle husholdninger.

Sammenliknet med alle husholdninger går en noe mindre andel av alderspensjonistenes forbruk til reiser og transport (20 mot 24 prosent i 1996/98) og en noe større andel til mat (18 mot 13 prosent). Uførepensjonistenes forbrukssammensetting ligner mer på gjennomsnittet, men også de bruker en noe større andel på mat (15 prosent) (se vedleggstabell B4).

7.7.10 Et mindretall har økonomiske problemer

Bare et mindretall av pensjonistene gir uttrykk for at de opplever økonomiske problemer. En av fem enslige minstepensjonister gav i 1995 uttrykk for at de ville ha problemer med å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner, en av ti minstepensjonister i parforhold. Dette er omtrent som for enslige eldre og eldre par generelt (se vedleggstabell A31, jf. tabell 6.6).

8 prosent av enslige minstepensjonister oppgav at de ofte hadde problemer med å betale løpende utgifter, og 4 prosent mottok sosialhjelp. Til sammenlikning gjaldt dette henholdsvis 2 og 1 prosent av alle enslige eldre.

---

[109] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen); se teksramme 6.3.

[110] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen), se tekstramme 6.3.

7.8 Sosialhjelpsmottakere

Økonomisk sosialhjelp er ment å skulle virke som et økonomisk sikkerhetsnett. Når egne inntekter eller mer rettighetspregede overføringer ikke strekker til eller ikke når frem til de som lever i økonomisk nød, skal de gjennom sosialhjelpen sikres midler til livsopphold. Sosialhjelp gis også til personer som trenger det for å overvinne eller tilpasse seg en vanskelig økonomisk livssituasjon, for eksempel langvarig arbeidsledighet.

7.8.1 150 000 voksne og 65 000 barn mottar sosialhjelp

Antallet sosialhjelpsmottakere økte fra om lag 103 000 i 1986 til om lag 155 000 i 1990. Det foreløpige toppåret kom i 1994 da nesten 167 000 personer mottok sosialhjelp. Fra og med 1995 har det imidlertid vært en stabil nedgang i tallet på sosialhjelpsmottakere. I 1998 var det om lag 133 500 sosialhjelpsmottakere, noe som utgjør en nedgang på om lag 14 000 personer, eller 10 prosent, fra året før. Dette er det laveste antall sosialhjelpsmottakere siden 1987 (se figur 7.5). Teller vi sammen sosialhjelpsmottakerne og personene de forsørget, var dette i 1998 om lag 214 600 personer. 63 300 av disse var barn under 18 år. Da var litt under 5 prosent av hele befolkningen, direkte eller indirekte, mottakere av sosialhjelp.

Figur 7.5 Antall sosialhjelpsmottagere.[1] 1980-1998

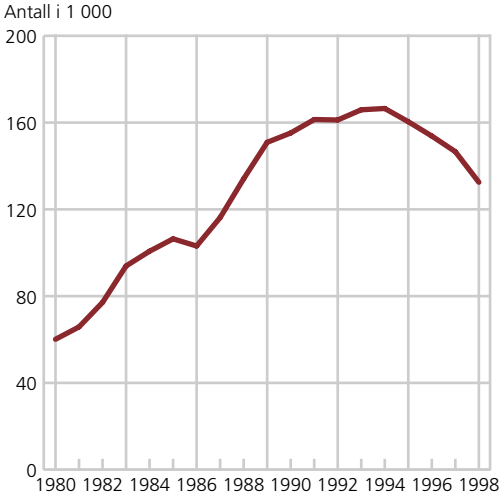

[1] Før 1986: Sosialhjelpstilfeller. Personer som mottok sosialhjelp i flere kommuner ble da talt med flere ganger. Med den gamle tellemåten ville det vært 7 900 flere sosialhjelpsmottakere (sosialhjelpstilfeller) i 1986.

Kilde: Sosialhjelpsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

7.8.2 Flere unge sosialhjelpsmottakere, ...

Det var spesielt blant ungdom at andelen sosialhjelpsmottakere økte. I 1986 mottok vel 6 prosent av alle 20-24 åringene økonomisk sosialhjelp, i 1993 nesten 11 prosent. Deretter snudde veksten og i 1998 var andelen nede i under 8 prosent. Det er store forskjeller i andelen sosialhjelpsmottakere blant ulike familietyper. I 1997 mottok 11 prosent av alle enslige uten hjemmeboende barn sosialhjelp, og 13 prosent av alle enslige forsørgere. Blant par med barn var bare 3 prosent sosialhjelpsmottakere (Birkeland og Bergstrøm 2000).

7.8.3 ... og flere flyktninger

Mange som har kommet til Norge som flyktninger, er blitt sosialhjelpsmottakere. Sosialhjelp er blitt brukt både til å dekke flyktningenes utgifter med å etablere seg i kommunene, og til å sikre dem som mangler andre inntekts- eller forsørgelsesmuligheter et rimelig utkomme. I 1996 mottok seks av ti personer som hadde kommet til Norge som flyktninger, sosialhjelp (forsørgede ektefeller og barn medregnet). Flyktningene mottar sosialhjelp i en lengre periode enn andre sosialhjelpsmottakere. To

av tre flyktninger mottok i 1996 sosialhjelp i seks måneder eller mer, sammenlignet med én av tre blant andre sosialhjelpsklienter. Flyktningfamilier som får sosialhjelp, mottar i gjennomsnitt høyere sosialhjelpsytelser enn norske familier. Likevel har flyktningfamiliene som mottar sosialhjelp, i gjennomsnitt noe lavere disponibel inntekt[111] pr. forbruksenhet enn norske familier som mottar sosialhjelp (Lofthus og Osmunddalen 1997).

7.8.4 Færre kombinerer arbeid og sosialhjelp

Gjennom 1980-tallet, fram til den økonomiske lavkonjunkturen og den økende arbeidsledigheten begynte å gjøre seg gjeldende (1988), var rundt én av fire sosialhjelpsmottakere i arbeid. I løpet av perioden 1988-1993 ble denne andelen redusert til 12-13 prosent, og har siden ligget på omtrent dette nivået. Fra 1987 til 1995 økte andelen arbeidsledige sosialhjelpsmottakere fra 30 til 47 prosent av alle sosialhjelpsmottakere. Økningen i antall sosialhjelpsmottakere i denne perioden har derfor klar sammenheng med problemene på arbeidsmarkedet.

Den høye andelen sosialhjelpsmottakere blant ungdom og flyktninger har trolig sammenheng med at nettopp disse gruppene fikk økende problemer på arbeidsmarkedet i løpet av de siste årene på 1980-tallet og et stykke inn på 1990-tallet. I samsvar med nedgangen i arbeidsledigheten på midten av 1990-tallet har andelen arbeidsledige av sosialhjelpsmottakerne gått noe ned igjen. I 1998 var 38 prosent av alle mottakerne arbeidsledige. Dette kan tyde på at flere sosialhjelpsmottakere har blitt selvforsørgede ved å delta på arbeidsmarkedet i denne perioden (Birkeland og Bergstrøm 2000).

7.8.5 Færre med lav inntekt etter 1994

Andelen sosialhjelpsmottakere[112] med lav inntekt[113] økte fra 13 prosent i 1986 til 20 prosent i 1994 og ble deretter redusert til 18 prosent i 1996. Blant langtidsmottakerne av sosialhjelp hadde da 27 prosent lav inntekt. Dette var flere enn blant minstepensjonisthusholdningene[114] (21 prosent), men langt færre enn blant enslige minstepensjonister (73 prosent) (Epland 1999). Fra 1996 til 1998 ble andelen sosialhjelpsklienter med lav inntekt ytterligere redusert med 1 prosentpoeng, til 17 prosent (se vedleggstabell A9). Andersen et al. (1995) fant at bare 20-25 prosent av husholdningene som mottok sosialhjelp i 1990, var fattige i den forstand at de hadde lav inntekt, lav finanskapital og eventuelt også store faste utgifter.

Det kan virke paradoksalt at det er så vidt få fattige og få med lav inntekt blant sosialhjelpsmottakerne. Sosialhjelpen er jo behovsprøvd, og de som søker, underkastes en streng behovsvurdering før de eventuelt får støtte. Det kan være flere grunner til det. *For det første* vil en husholdning kunne få sosialhjelp også om husholdningen bare opplever en inntektssvikt eller en utgiftstopp i en kort periode. En husholdning vil dermed kunne motta sosialhjelp selv om årsinntekten ikke er svært lav.

For det andre vil det nok også være en tendens til at sosialhjelp i noen grad utløses av uforutsette begivenheter, enten i form av inntektssvikt eller i form av uforutsette utgifter. Det betyr at det vil forekomme mange husholdninger som er fattige, men som har en stabil økonomi på et lavt nivå, og som derfor ikke søker om eller ikke får sosialhjelp.

7.8.6 Dårligere materielle levekår enn folk flest

Sosialklientene har naturlig nok dårligere materielle levekår enn befolkningen ellers, i hvert fall er det færre blant dem som eier fritidshus, disponerer bil, eier bolig eller bor romslig og flere som bor trangt (se figur 7.6).

---

[111] Disponibel inntekt betyr her inntekt etter skatt minus betalte gjeldsrenter.

[112] Personer i husholdninger som mottar sosialhjelp.

[113] Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen, se tekstramme 6.3) mindre enn halvparten av medianinntekten.

[114] Personer i husholdninger der minst en person mottar minstepensjon fra folketrygden.

Figur 7.6 Boforhold og materielle goder blant sosialhjelpsmottakere og alle voksne. 1995. Prosent

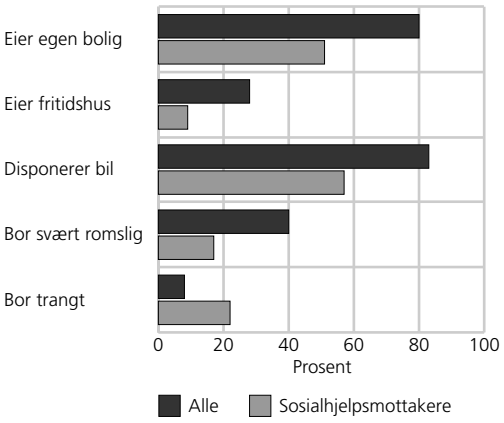

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

Derimot er det vanskeligere å si om sosialhjelpsmottakerne har dårligere materielle levekår enn lavinntektsgruppen. Andelen som eier egen bolig og disponerer bil er høyere blant sosialhjelpsmottakerne enn blant de med lav inntekt, mens andelen som bor svært romslig er lavere (se figur 7.6, jf. tabell 6.4). Det er heller ikke lett å si om sosialklientenes materielle levekår har endret seg over tid. Gruppen er så vidt liten at tall fra levekårsundersøkelsene blir for usikre[115] til å si noe om det.

Andelen som gir uttrykk for at de har problemer med å få pengene til å strekke til, er høyere blant sosialhjelpsmottakere enn blant personer i lavinntektsgruppen. Annenhver sosialhjelpsmottaker (49 prosent) ville i 1995 ha fått problemer med en uforutsett regning på 2 000 kroner, hver tredje person med lav inntekt (31 prosent). Hver femte sosialhjelpsmottaker (21 prosent) hadde ofte problemer med å klare de faste utgiftene, hver tiende person i lavinntektsgruppen (11 prosent) (Andersen 1999; Statistisk sentralbyrå 1996a).

7.8.7 Få sosialhjelpsmottakere med oppsparte midler, ...

Tre av fire (76 prosent) av sosiahjelpsmottakerne hadde ikke oppsparte midler i 1995. De hadde mindre enn 10 000 kroner i banken ved begynnelsen av året. 7 prosent hadde bankinnskudd på minst 50 000 kroner. Til sammenlikning hadde en av fire (24 prosent) minstepensjonister mindre enn 10 000 kroner og 46 prosent minst 50 000 kroner i banken (se vedleggstabell A21).

Halvparten av sosialhjelpsmottakerne hadde ikke egen bolig, 23 prosent hadde egen bolig med antatt markedsverdi på minst en halv million kroner, 4 prosent på over én million. Dette var omtrent som for enslige minstepensjonister. Men sosialhjelpsmottakerne hadde større boliggjeld enn de enslige minstepensjonistene. 27 prosent av sosialhjelpsmottakerne hadde boliggjeld på minst 250 000 kroner, bare 3 prosent av de enslige minstepensjonistene. Selv om det er omtrent like stor andel med negativ eller ingen netto boligformue (boligens markedsverdi minus boliggjeld) i de to gruppene (henholdsvis 58 og 60 prosent), er det noe færre sosialhjelpsmottakere enn enslige minstepensjonister som har stor netto boligformue. 6 prosent av sosialhjelpsmottakerne hadde netto boligformue på minst 500 000 kroner, 1 prosent på minst en million. Blant enslige minstepensjonister hadde 13 prosent en netto boligformue på minst 500 000 kroner, 3 prosent på minst en million (se vedleggstabell A34).

7.8.8 ... og de har lavt forbruk

Husholdninger som mottar sosialhjelp har et forbruk regnet pr. forbruksenhet[116] på 75 - 80 prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger. Dette er lavere enn for alle andre grupper vi har tall for, unntatt alderspensjonistene. Men i motsetning til alderspensjonistene bruker de mesteparten av inntekten til

[115] I Levekårsundersøkelsen 1987 var det bare 55 sosialhjelpsmottakere i utvalget, i 1995 73 observasjoner.

[116] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen). Se tekstramme 6.3.

sitt løpende forbruk. I gjennomsnitt hadde sosialhjelpshusholdningene 6 prosent høyere inntekt etter skatt pr. forbruksenhet enn samlet forbruk i 1996/98 (se vedleggstabell B4 og B8) og de har større gjeld enn pensjonistene (se vedleggstabell A21 - A24).

Husholdninger som mottar sosialhjelp bruker en større del av det samlede forbruket til bolig og en lavere andel til reiser og transport enn andre, alderspensjonister og minstepensjonister inkludert, men med et mulig unntak for innvandrere fra den tredje verden og Øst-Europa. I 1996/98 utgjorde boligutgiftene 26 prosent av total forbruksutgift i husholdninger med sosialhjelpsmottakere, 28 prosent i husholdninger som hadde mottatt sosialhjelp i minst seks måneder. Utgiftene til reiser og transport utgjorde henholdsvis 17 og 14 prosent for de samme to gruppene. Til sammenlikne var 24 prosent av forbruket til alle husholdninger utgifter til reiser og transport, 21 prosent utgifter til bolig (se vedleggstabell B8).

7.9 Sammendrag

Ungdom og unge voksne
Dagens ungdom gifter seg senere, får barn senere og kommer senere ut i arbeidslivet enn ungdom gjorde for 10-20 år siden. Deltidsarbeid ved siden av skole og studier er blitt mer vanlig. Arbeidsledigheten er høyere blant ungdom enn blant eldre grupper. Ungdom har hatt en dårligere inntektsutvikling enn andre grupper, også når vi holder studentene utenfor. Men til tross for at inntektene ikke økte, økte forbruket, om enn noe mindre enn for andre grupper. I siste halvdel av 1990-tallet hadde unge enslige et forbruk noe over gjennomsnittet.

Mange unge tilhører lavinntektsgruppen, spesielt enslige unge (27 prosent i 1998), men få har lav inntekt over lang tid. De har ikke spesielt høye boutgifter, men en relativt høy andel av forbruket går til bolig. En relativt høy andel unge enslige er fattige i den forstand at har lite oppsparte midler og lite igjen av inntekten når boutgiftene er betalt. Mange gir også uttrykk for at de har økonomiske problemer av ulike slag.

En god del unge har en solid økonomi. En av ti enslige unge under 25 år hadde i 1995 en netto boligformue (markedsverdi av bolig fratrukket boliggjeld) på minst en halv million kroner. En av tre hadde bankinnskudd og verdipapirer til en verdi av 50 000 kroner eller mer.

Ni av ti studenter tilhører lavinntektsgruppen, en av fire hvis man også tar hensyn til studielånet (som ikke regnes som inntekt). Men bare 15 prosent har et så lavt forbruk.

Enslige forsørgere
Det blir stadig flere enslige forsørgere, men de fleste er aleneforsørgere bare i en kortere periode. Den typiske enslige forsørger er en kvinne i alderen 25-44 år som er blitt enslig forsørger som følge av samlivsbrudd.

Utdanningsnivået og yrkesaktiviteten har økt blant enslige forsørgere, som den har for andre mødre. Noe mer usikkert er det om også andelen som arbeider heltid har økt. Inntektsveksten har vært god, men inntektsnivået er fortsatt lavt. 10 prosent tilhørte lavinntektsgruppen i 1998.

Enslige forsørgere har et relativt lavt forbruk og høy boutgiftsbelastning. I 1995 brukte enslige forsørgere under 45 år nesten en tredel av sin bruttoinntekt til boligutgifter. Dette er høyere enn for andre grupper. I siste halvdel av 1990-tallet hadde de et forbruk godt under gjennomsnittet. Boligstandarden er jevnt over på linje med andre gruppers boligstandard. Andelen som bor i egen bolig er likevel lavere blant enslige forsørgere enn blant andre barnefamilier.

En relativt høy andel enslige forsørgere er fattige i den forstand at de har lite oppsparte midler og lite igjen av inntekten når boutgifter og utgifter til barnepass er betalt. Noe færre er fattige i den forstand at de har permanent lav inntekt.

Også blant enslige forsørgere er det en del som har en solid økonomi. 8 prosent hadde i 1995 oppsparte midler til en verdi av 250 000 kroner eller mer, 9 prosent hadde netto boligformue på minst en halv million.

Enslige forsørgere med overgangsstønad har dårligere økonomiske og materielle levekår enn andre enslige forsørgere og andre mødre med barn i samme alder. Over halvparten mottok sosialhjelp i 1990 og bare en av fire bodde i egen bolig.

Småbarnsfamilier
Økt yrkesaktivitet og økt andel heltidsansatte blant småbarnsmødre har, sammen med økte overføringer og økte kapitalinntekter, bidratt til at småbarnsfamiliene var blant de som hadde størst inntektsvekst i perioden 1986-1997. Reduksjonen i rentenivået etter 1992 bidro i tillegg til en betydelig reduksjon i renteutgiftene. I 1986 hadde par med små barn renteutgifter tilsvarende 18 prosent av samlet inntekt, i 1998 utgjorde renteutgiftene 9 prosent. Da hadde de et forbruk noe i overkant av gjennomsnittet.

Det er stor forskjell mellom ulike grupper av barnefamilier og denne ulikheten er blitt større i løpet av de senere årene. Et lite mindretall har trang økonomi. Rundt tre prosent tilhører lavinntektsgruppen. Denne andelen har ikke endret seg siden midten av 1980-tallet. Men en relativt stor andel av disse har trolig mer eller mindre permanent lav inntekt. I 1997 var det også 3 prosent som gav uttrykk for at de ofte hadde problemer med å klare sine løpende utgifter. Denne andelen er halvert siden 1990.

Småbarnsfamiliene eier i stor grad den boligen de bor i. De har en bostandard omtrent som for befolkningen ellers. De har høyere boutgifter enn andre grupper, men bruker en mindre andel av sitt samlede forbruk til bolig enn for eksempel enslige gjør. Rentenedgangen etter 1992 bidro til at par med små barn fikk redusert boutgiftsandelen fra 29 prosent rundt 1990 til om lag 20 prosent i siste halvdel av 1990-tallet.

Innvandrere
Det blir stadig flere innvandrere i Norge, og stadig flere av innvandrerne kommer fra Øst-Europa eller den tredje verden. Mange av disse får dårlig betalt for den utdanning og kompetanse de bringer med seg til landet vårt. Yrkesfrekvensen er lavere, deltidsandelen og arbeidsledigheten høyere enn for nordmenn flest. Mange av de som har arbeid, er overkvalifisert for den jobben de har.

Inntektsnivået er langt lavere blant innvandrere enn blant andre nordmenn, spesielt blant innvandrere fra Øst-Europa og den tredje verden. Hver femte person i denne gruppen, og enda flere blant de som har kommet til landet som flyktninger, har lav inntekt. Mange er avhengig av sosialhjelp. Men jo lenger de har bodd i landet, dess flere er i arbeid og dess færre mottar sosialhjelp.

Innvandrere fra Øst-Europa og den tredje verden har noe lavere boligstandard enn andre nordmenn, men svært få, og ikke flere enn blant nordmenn flest, har virkelig dårlig boligstandard i den forstand at de mangler bad eller WC. Halvparten bor trangt.

Det er store forskjeller mellom ulike grupper av innvandrere. Blant de innvandrergruppene vi har relativt gode opplysninger om, skiller somaliere og iranere seg ut som grupper med spesielt dårlige levekår, mens levekårene er noe bedre for pakistanere og tyrkere.

Langtidsarbeidsløse
Langtidsarbeidsledige hadde i 1996 en gjennomsnittlig husholdningsinntekt pr. forbruksenhet på omtrent tre firedeler av gjennomsnittet for alle husholdninger. Vel 12 prosent hadde lav inntekt. Dette

var en lavere andel enn blant sosialhjelpsmottakere, innvandrere fra Øst-Europa og den tredje verden og minstepensjonistene.

Arbeidsledighetestrygden og andre overføringer utgjør en betydelig andel av de langtidslediges individuelle inntekter (to tredeler i 1990), men betyr en god del mindre for husholdningens samlede inntekt (vel en tredel i 1990). 22 prosent mottok sosialhjelp. Andelen som mottar sosialhjelp er spesielt høy blant de som ikke har rett til dagpenger.

Langtidsledige har en noe lavere materiell standard enn sysselsatte, og de oppgir langt oftere enn sysselsatte at de har problemer med å klare sine faste utgifter eller at de ville ha hatt problemer med å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner. De har også mindre oppsparte midler. En av fire langtidsledige hadde i 1990 minst 50 000 kroner i bankinnskudd eller verdipapirer, hver annen sysselsatte hadde så mye i oppsparte midler.

Pensjonister
Gjennomsnittlig alderspensjon økte fra 30 prosent av lønn pr. normalårsverk i 1984 til 36 prosent i 1998. Dette har sammenheng med at det har blitt stadig færre minstepensjonister og flere tilleggspensjonister som har høyere tilleggspensjon. For den enkelte pensjonist fortoner saken seg noe annerledes. Minstepensjonen lå i hele perioden 1980-1997 på ca. 28 prosent av lønn pr. normalårsverk, men økte så til 30 prosent i 1998. Den enkelte tilleggspensjon har så vidt holdt tritt med prisutviklingen, men ikke med lønningene.

De fleste pensjonistene har imidlertid inntekter i tillegg til pensjonen, tilleggspensjonister mer enn minstepensjonister og menn mer enn kvinner. Alderspensjonistenes viktigste tilleggsinntekt er tjenestepensjon. I 1997 utgjorde tjenestepensjonen i gjennomsnitt en firedel av det de fikk fra folketrygden. En av fem minstepensjonister tilhører lavinntektsgruppen. Det er først og fremst *enslige* minstepensjonister som har lav inntekt. Andelen enslige minstepensjonister med lav inntekt økte fra 58 prosent i 1986 til 73 prosent i 1997. Økningen i minstepensjonen i 1998 bidro til at lavinntektsandelen blant minstepensjonistene igjen ble redusert. I 1998 hadde annenhver enslige minstepensjonist lav inntekt.

Til tross for lav inntekt har mange minstepensjonister en del oppsparte midler. I 1996 hadde flertallet av minstepensjonistekteparene (par der minst én er minstepensjonist) og mer enn hver tredje enslige minstepensjonist 100 000 kroner eller i banken. De bruker en relativt lav andel av sin inntekt til løpende forbruk. Så å si alle er gjeldfrie. 2 prosent av de enslige og 13 prosent av de andre minstepensjonistene eide bolig til en verdi av en million kroner eller mer i 1995.

Et mindretall har økonomiske problemer. En av fem enslige minstepensjonister gav i 1995 uttrykk for at de ville ha hatt problemer med å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner problemer, 8 prosent hadde ofte problemer med å klare sine faste utgifter og 4 prosent mottok sosialhjelp.

Sosialhjelpsmottakere
I 1998 var litt under 5 prosent av hele befolkningen, 150 000 voksne og 65 000 barn, direkte eller indirekte mottakere av sosialhjelp. Det er blitt flere unge og flere flyktninger blant sosialhjelpsmottakerne, og færre som kombinerer arbeid og sosialhjelp.

Andelen sosialhjelpsmottakere med lav inntekt har økt fra 13 prosent i 1986 til 18 prosent i 1996. 27 prosent av langtidsmottakerne av sosialhjelp hadde da lav inntekt. Knapt en av fire var i 1990 fattige i den forstand at de hadde lite oppsparte midler og lite igjen av inntekten når store faste utgifter var betalt.

Husholdninger som mottar sosialhjelp bruker mesteparten av inntekten til løpende forbruk. De har et forbruksnivå godt under gjennomsnittet for alle husholdninger.

Sosialhjelpsmottakere har dårligere materielle levekår enn folk flest. Det er færre som eier egen bolig, bil eller fritidshus. Andelen som bor trangt er høyere og andelen som bor svært romslig er lavere enn for befolkningen under ett. Annenhver sosialhjelpsmottaker ville ha hatt problemer med å betale en uforutsett regning på 2 000 kroner i 1995, hver femte hadde ofte problemer med å klare de faste utgiftene.

Litteratur

Andersen, A.S. (1998): Unge på boligmarkedet. Etablerer seg senere, men ikke dårligere, *Samfunnsspeilet*, 1998, 4, 36-40, Statistisk sentralbyrå.

Andersen, A. S. (1999): Levekår for spesielle grupper. Dokumentasjon i E. Birkeland (red.): *Forskjeller i levekår. Hefte21: Levekår og helse,* Notater 99/33, Statistisk sentralbyrå.

Andersen, A. S. (2000): Boforhold i *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske analyser **35**, Statistisk sentralbyrå.

Andersen, A.S. (1993): Økte betalingsproblemer: Uttrykk for en mer sårbar husholdningsøkonomi?, *Samfunnsspeilet* 1993, 3, 21-25, Statistisk sentralbyrå.

Andersen, A. S., J. Epland, R. Kjeldstad og J. Lyngstad (1995): *Husholdningenes økonomi. 1980-tallet: Fra vekst til innstramming*, Statistiske analyser **8**, Statistisk sentralbyrå.

Barlindhaug, R. (1996): Boliger belånes til pipa, *Samfunnsspeilet*, 1996, 4, Statistisk sentralbyrå.

Bergström, F. og R. Gidehag (2000): *Fattigdomsfällan - utjämningspolitikens okända konsekvens*, Skattebetalarnas förening, Stockholm.

Birkeland, E. og P. C. Bergstrøm (2000): Sosial trygghet i *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske analyser **35**, Statistisk sentralbyrå.

Bjertnæs, S. (2000): *Innvandreres levekår*, Statistiske analyser **33**, Statistisk sentralbyrå.

Björklund, A. (1992): Långsiktiga perspektiv på inkomstfördelningen, bilaga 8 till *Långtidsutredningen 1992*, Finansdepartementet, Stockholm.

Blom, S. (1998): *Levekår blant ikke-vestlige innvandrere i Norge*, Rapporter 98/16, Statistisk sentralbyrå.

Blom, S. (1999): Residential Concentration Among Immigrants in Oslo; *International Migration*, **39**, 617-641.

Bojer, H. (1992): *Gender, socioeconomic status and income in Norway 1972-1990*, Memorandum, Sosialøkonomisk institutt, Universitetet i Oslo.

Bradbury, B. og M. Jäntti (1999): *Child Poverty across Industialized Nations*, Innocenti Occasional Papers, Economic and Social Policy Series no. 71, UNICEF Innocenti Research Entre, Firenze.

Bradshaw, J. og L.I. Terum (1997): How Nordic is the Nordic model? Social assistance in a comparative perspective, *Scandinavian Journal of Social Welfare,* **6**, 247-256.

Breivik, E. (1998): De som har skal få, *Samfunnsspeilet* 1998, 6, Statistisk sentralbyrå.

Bø, T.P. og T.H. Molden (2000): Arbeid i *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske analyser **35**, Statistisk sentralbyrå.

Dahl, G. (1993): Enslige forsørgere i *Sosialt utsyn 1993*, Statistiske analyser **1**, Statistisk sentralbyrå.

Dahl, G., E. Flittig, J. Lajord og D. Fredriksen (1995): *Trygd og velferd*, Rapporter 95/29, Statistisk sentralbyrå.

Epland, J. (1993): Få permanent fattige i Noreg, *Samfunnsspeilet* 1993,3,7-11, Statistisk sentralbyrå.

Epland, J. (1998a): *Endringer i fordelingen av husholdningsinntekt. 1986-1996,* Rapporter 98/17, Statistisk sentralbyrå.

Epland, J. (1998b): *Inntekt etter skatt. Revisjon av inntektsregnskapet i inntekts- og formues-undersøkelsen for husholdninger*, Notater 98/43, Statistisk sentralbyrå.

Epland; J (1999): Tillegg til Rapport 98/17: Endringer i fordelingen av husholdningsinntekt. 1986-1996 i E. Birkeland (red.): *Forskjeller i levekår. Hefte 1: Inntekt,* Notater 99/32, Statistisk sentralbyrå.

Eurostat (1995): *European Community Household Panel (ECHP): Selected indicators from the 1995 wave*, Detailed Tables.

Flittig, E. og J. Lajord (1993): Store levekårsforskjeller mellom grupper av enslige forsørgere, *Samfunnsspeilet*, 1993, 1, 24-27, Statistisk sentralbyrå.

Fløtten, T. (1999): *Fattigdom i Norge. Problem eller bagatell?* Fafo-rapport 303, Forskningsstiftelsen Fafo.

Forssén, K. (1998): *Child Poverty and Family Policy in the OECD Countries*, Working Paper no. 178, Luxembourg Income Study.

Jansson, K. (2000): Sverige har jämnast inkomstfördelning, *VälfärdsBulletinen*, 1, Statistiska centralbyrån, Stockholm.

Johannessen, A. (1998): *Fattigdom i Norge - et økende problem?* HiO-notat 1998 nr 4, Høgskolen i Oslo.

Justad, B. (1999): Solide husholdninger sikrer framtida, *Samfunnsspeilet* 1999, 6, Statistisk sentralbyrå.

Kjelsrud, M. (1996): Innvandrere i Norge: Høyt utdannet, men lite etterspurt arbeidskraft?, *Samfunnsspeilet,* 1996, 2, Statistisk sentralbyrå.

Kjeldstad, R. (1998): *Enslige forsørgere: Forsørgelse og levekår før og etter overgang til en ny livsfase*, Sosiale og økonomiske studier 100, Statistisk sentralbyrå.

Kjeldstad, R. og M. Rønsen (2000): *Enslige forsørgere på arbeidsmarkedet i 1980- og 1990-årene*, upublisert rapport. Kommer i serien Rapporter, Statistisk sentralbyrå.

Langsether, Å. (1993): *Arv, gaver og levekår*, INAS-rapport 93:4, Institutt for sosialforskning (i dag: NOVA), Oslo.

Larsen, E.R. (2000): "Consumption inequality: does it increase in the 90's?" (Upublisert paper).

Lofthus, E. og Å. Osmunddalen (1997): Innvandrere og sosialhjelp: Får mer fordi de trenger mer? *Samfunnsspeilet* 1997, 3, Statistisk sentralbyrå, 2-9.

Lund, K. og R. Aaberge (1999): Ekvivalensskala og tallfesting av omfang, fordeling og utvikling av fattigdom i Norge 1982-1995 i E. Birkeland (red.): *Forskjeller i levekår. Hefte 1: Inntekt,* Notater 99/32, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J. (1997): *Innvandreres demografi og levekår*, Notater 97/26, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J. (1999): *Studenters inntekt og økonomiske levekår,* Rapporter 1999/35, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J. og B. Strand (1992): Gifte kvinner: Fra forsørget til forsørger?, *Samfunnsspeilet*, 1992, 1, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J. og K.-M. Roalsø (1997): *Langtidsledliges inntekter og økonomiske levekår*, Rapporter 97/13, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J., N. Keilman, H. Bojer og I.Thomsen (1997): Poverty and Economic Inequality: Concepts, Measures, and Methods i N. Keilman, J. Lyngstad, H. Bojer og I. Thomsen (ed): *Poverty and Economic Inequality in Industrialized Western Societies,* Scandinavian University Press, Oslo.

Lyngstad, J. og I. Øyangen (1999): *Sjung om studentens lyckliga dar. Studenters levekår 1998,* Rapporter 99/15, Statistisk sentralbyrå.

Melby, I. og R. Aaberge (1998): *Sammenligning og fordeling av husholdsinntekt blant barn og eldre,* Notater 98/39, Statistisk sentralbyrå.

Melby, I. og E. Mørk (2000): Inntekt og forbruk i *Sosialt utsyn 2000*, Statistiske analyser **35**, Statistisk sentralbyrå

Nolan, B. og C.T. Whelan (1995): The Relationship Between Income and Life-Style Deprivation: A Dynamic Perspective, paper til Conference on The Causes and Consequences of Unemployment,, Scialforskningsinstitutet, Stockholm, 3.-5. mai, 1995.

Nordvik, V. (1996): Mot et mer ustabilt leiemarked?, *Samfunnsspeilet*, 1996, 4, 15-18, Statistisk sentralbyrå.

NOU (1993:17): *Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?*, Finansdepartementet, Oslo, Akademika.

NOU (1996:13): *Offentlige overføringer til barnefamiliene*, Barne- og familiedepartementet, Oslo, Akademika.

OECD (1998): *Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries*, Economics Department Working Papers No. 189.

Oslo kommune (2000): Innvandrerbefolkningen i bydelene pr. 01.01.1999, Notat 9/1999, Oslo-statistikken.

Osmunddalen, Å. og T. Kalve (1995): Sosialhjelp blant innvandrere, *Samfunnsspeilet*, 3, Statistisk sentralbyrå.

Oxley, H., T.-T. Dang, M. Förster og M. Pellizzari (1999): Income inequalities and poverty among children and households with children in selcted OECD countries: trends and determinants, Paper for the LIS/DGV Conference "Child Well-Being in Rich and Transition Countries", September 30 - October 2, 1999, Luxembourg.

Rikstrygdeverket, (1999): *Trygdestatistisk årbok 1999.*

Ringen, S. (1987): *The Possibility of Politics. A Study in the Political Economy of the Welfare State.* Oxford: Claredon Press.

Ringen, S. (1988): Direct and indirect measures of poverty. Discussion. *Journal of Social Policy*, 17(3): 351-365.

Roalsø, K.-M. og D. Ellingsen (1998): Ungdoms levekår: Utelukkelser, utsettelser og uforpliktende relasjoner, *Sosialt utsyn 1998*, Statistiske analyser **22**, Statistisk sentralbyrå.

Scitovsky, Tibor (1986): *Human Desire and Economic Satisfaction. Essay on the Frontiers of Economics*, New York University Press.

Sen, A.K. (1983): Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers*, 35:153-169.

Sen, A.K. (1985): *Commodities and Capabilities*, North Holland publishing Company.

Sen, A.K. (1992): *Inequality Reexamined,* Clarendon Press, Oxford.

Sivertsen, J.E. (1996): Konsentrasjoner av innvandrere på arbeidsmarkedet, *Samfunnsspeilet*, 2, Statistisk sentralbyrå.

Skrede, K. (1992): "Economic Management of Households: Control of money and intra-household allocation of tasks and resources." Selected tables and charts for presentation in session 2, Nordic Demographic Symposium. Lund, August 1992.

Skrede, K. (1994): *Turbulens eller stabilitet? Levekårsendringer 1980-1990 i et livsløps- eller generasjonsperspektiv*, INAS-rapport 94/1, Institutt for sosialforskning, Oslo.

Smeeding, T. (1997): *Financial Poverty in Developed Countries*, LIS Working paper no 155, Luxembourg Income Studies.

Statistisk sentralbyrå (1982): *Levekårsundersøkelsen 1980,* Norges offisielle statistikk, B 320.

Statistisk sentralbyrå (1988): *Levekårsundersøkelsen 1987*, Norges offisielle statistikk, B 772.

Statistisk sentralbyrå 1990): *Statistisk årbok 1990*, Norges offisielle statistikk, B 921.

Statistisk sentralbyrå (1992): *Levekårsundersøkelsen 1991*, Norges offisielle statistikk, C 43.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Arbeidsmarkedsstatistikk 1994*, Norges offisielle statistikk C 256.

Statistisk sentralbyrå (1996a): *Levekårsundersøkelsen 1995*, Norges offisielle statistikk, C 301.

Statistisk sentralbyrå (1996b): *Forbruksundersøkelsen 1992-1994*, Norges Offisielle Statistikk, C317.

Statistisk sentralbyrå (1997): Forskjellen øker når salgssummen øker. Forholdet mellom ligningstakst og salgssum for selveide boliger 2. - 4. kvartal 1995, *Ukens statistikk* 1997, 9.

Statistisk sentralbyrå (1998): *Utvikling i norsk utdanning 1980-1996,* Aktuell utdanningsstatistikk 3/98.

Statistisk sentralbyrå (1999): *Studenter og befolkningens utdanningsnivå 1. oktober 1997*, Aktuell utdanningsstatistikk 1/99.

Statistisk sentralbyrå (2000a): *Sosialt utsyn 2000,* Statistiske analyser **35**.

Statistisk sentralbyrå (2000b): *Statistisk årbok 2000*, Norges offisielle statistikk, C 600.

Statistisk sentralbyrå (2000c): *Innvandrerbefolkningen 1. januar 1999*, Aktuelle befolkningstall, 2/2000.

St. meld. nr. 50 (1998-99): *Utjamningsmeldinga. Om fordeling av inntekt og levekår i Noreg,* Sosial- og helsedepartementet.

Terum, L.I. (1993): *Stønad, samliv og sjølvforsørging. Om korleis eineforsørgarane brukar overgangsstønaden frå folketrygda,* INAS-rapport 93:1, Institutt for samfunnsforskning, Oslo.

Thoresen, T.O. (1996): Vedlegg 1-4 til NOU 1996:13 *Offentlige overføringer til barnefamilier.*

Townsend, P (1979): *Poverty in the United Kingdom*, Penguin.

Van Praag, B.M.S., R.J. Flik og P.J.A. Stam (1997): Poverty Lines and Equivalence Scales: A Theoretical and Empirical Evaluation i N. Keilman, J. Lyngstad, H. Bojer og I. Thomsen (ed): *Poverty and Economic Inequality in Industrialized Western Societies,* Scandinavian University Press, Oslo.

Vogel, J. (1997): *Living conditions and iniequality in the European Union 1997*, Eurostat Working Papers, Population and social conditions, E/1997-3, Eurostat.

Vogel, J. (1999): The European 'welfare mix': Institutional configuration and distributive outcome in Sweden and the European Union. A longitudinal and comparative perspective, *Social Indicators Research*, **48**, 245-297.

Zimmer, G. (1990): *Ulikhet og beregningsperiode*, hovedoppgave, Sosialøkonomisk institutt, Universitetet i Oslo.

Aaberge, R. og T. Wennemo (1993): *Inntektsulikhet og inntektsmobilitet i Norge 1986-1990*, Sosiale og økonomiske studier, **82**, Statistisk sentralbyrå.

Aaberge, R., A. Björklund, M. Jännti, M. Palme, P.J. Pedersen, N. Smith og T. Wennemo (1996): *Income Inequality and Income Mobility in the Scandinavian Countries Compared to the United States*, Discussion Papers no. 168 (March 1996), Statistisk sentralbyrå.

Aaberge, R., A. S. Andersen og T. Wennemo (1999): Temporær og kronisk fattigdom i Norge, 1979-1996 i E. Birkeland (red.): *Forskjeller i levekår. Hefte 1: Inntekt*, Notater 99/32, Statistisk sentralbyrå.

Aas, D. (1996): Boligstandard og boutgifter 1973-1995: Vinnere og tapere i boligmarkedet, *Samfunnsspeilet*, 4/96, Statistisk sentralbyrå.

8. NORGE I DET GLOBALE VERDILANDSKAPET

Helge Brunborg

8.1. Innledning

Som vist i andre kapitler er Norge på mange måter et bra land å bo i. På de fleste områder er Norge privilegert i internasjonal sammenheng. Vi har en av de høyeste gjennomsnittsinntektene i verden; vi har god helse og lever lenge; vi har god plass og mye uberørt natur. Likestilling mellom kvinner og menn har kommet langt. Inntektsfordelingen er jevnere enn i nesten alle andre land. Vi har rikelig med energi, og en godt utbygd fysisk og sosial infrastruktur. Vi holder solidaritetsfanen høyt - er blant de ledende når det gjelder utviklingshjelp og deltar aktivt i en rekke fredsskapende prosesser rundt omkring i verden. Internasjonalt scorer vi relativt lavt på indikatorer som kriminalitet, selvmord og trafikkulykker.

Dette bildet av Norge som et slags nirvana står imidlertid i skarp kontrast til det bilde vi får gjennom norske media, spesielt løssalgsavisene, som ofte preges av problemer som ran og vold; utilstrekkelige ressurser i offentlige sektor - særlig innen helse, eldreomsorg og utdanning; boligmangel; forurensning; trafikkulykker; narkotika- og alkoholmisbruk. Det er også ofte innslag om ensomhet; mobbing og psykiske problemer. Videre mange mener at vi blir mer og mer materialistiske og egoistiske. Også når det gjelder likestilling er ikke bildet entydig positivt, det gjenstår ennå mye før det er full likestilling mellom kvinner og menn i Norge, f.eks. er det svært få kvinnelige bedriftsledere og professorer. Er det kanskje slik at arenaer med stort kvinneinnslag får mindre makt og innflytelse?

Så er vi kanskje ikke helt det forjettede land likevel? Eller skyldes fokuseringen på alle problemene bare at nordmennene aldri blir helt fornøyde? Eller er det et fordelingsproblem - selv i velstandssamfunnet finnes det individer og grupper som faller utenfor? Vi skal her presentere noen tall for å få et mer objektivt inntrykk av hvor Norge befinner seg i det internasjonale verdilandskapet, både Norge sammenlignet med andre land på en rekke indikatorer og Norge som internasjonal aktør.

Det geografiske perspektivet er imidlertid viktig for hvilken plassering Norge får. For det første kan vi anlegge et helt globalt perspektiv, dvs. at vi ser på alle land i verden. Her rangerer Norge i toppen sammen med et dusin andre vestlige land på de aller fleste velferdsindikatorer, med stor avstand til resten av verden. For det andre kan vi se på de land som ikke er definert som utviklingsland, ofte kalt industriland, og "utviklede land" (developed countries) i FN-systemet. Disse inkluderer imidlertid tidligere kommunistiske land ("land med overgangsøkonomier"), de fleste med store økonomiske og sosiale problemer. Det er kanskje ikke så relevant å ta med disse i en sammenlikning og derfor mer naturlig å holde oss til OECD-land, som ved siden av Vest-Europa inkluderer rike industriland utenfor Europa som USA, Canada, Japan, Australia og New Zealand, noen få land i Øst-Europa og noen få utviklingsland som har hatt så stor økonomisk vekst at de ikke lenger vil regnes som u-land (se tabell 8.4). Vi kunne holde oss utelukkende til Vest-Europa eller kanskje bare til de nordiske land. Uansett hvilket perspektiv vi velger skårer Norge høyt, men det er imidlertid visse nyanser når vi sammenlikner oss med OECD-land. Levekårsforskjeller som synes ubetydelige små i et globalt perspektiv kan bli pinlig store når vi ser på "land det er naturlig å sammenlikne" oss med.

8.2. Norge sammenliknet med andre land

Internasjonale organisasjoner lager og publiserer en rekke indikatorer for alle eller grupper av land i verden. [117]Det vanligste velferdsmålet, spesielt for økonomisk velstand, er bruttonasjonalprodukt

[117] På området sosiale forhold/demografi vil vi bl.a. nevne de årlige rapportene med fyldige tabellvedlegg utgitt av Europarådet, Eurostat, OECD, Verdensbanken, UNDP, UNFPA og WHO, se referanselisten, samt publikasjoner utgitt årlig eller litt sjeldnere av FNs befolkningskontor (bl.a. veggplansjene *World Population*

(BNP) per hode. I 1998 hadde Norge det fjerde høyeste BNP i verden med $34.330 per innbygger, etter De forente arabiske emirater ($48.666), Luxemburg ($43.570) og Sveits ($40.080).

BNP har imidlertid en rekke svakheter. En av disse er at det ikke tar hensyn til at valutaen i de forskjellige land har ulike kjøpekraft. Dette blir det imidlertid tatt hensyn til i den såkalte kjøpekrafts-korrigerte (PPP) BNP per innbygger. For begge disse målene har Norge i flere år ligget helt i toppen, i 1997 forbigått av fem land (Luxembourg, Brunei-Darussalam, USA, Kuwait og Sveits) (UNDP 1999).

Uansett hvilken definisjon av BNP som brukes er det noe snevert som velferdsmål, da det bare tar hensyn til nasjonalproduktets størrelse og ikke sier noe om en rekke andre forhold som har betydning for befolkningens velferd. UNDP har imidlertid, med bidrag fra bl.a. Nobelprisvinneren Amartya Sen, laget en Human Development Index (HDI). Denne er ment å være en enkel velferdsindikator som tar hensyn til noe mer enn økonomi. Den er beregnet ut fra tre indikatorer:

1. Levealder, målt ved forventet levealder ved fødselen,
2. Utdanningsnivå, målt ved en kombinasjon av leseferdighet for voksne (2/3 vekt) og andel av de enkelte kull som går på skolen (1/3 vekt); og
3. Levestandard målt ved kjøpekraftskorrigert BNP (PPP).[118]

Norge har ligget høyt på denne indikatoren siden den ble publisert for første gang i 1990 (tabell 8.1).[119] I de to siste utgavene av *Human Development Report* (UNDP 1999, 2000) har Norge hatt det nest høyeste tallet, bare forbigått av Canada (med henholdsvis 0,927 og 0,932 i 1999; 0,934 og 0,935 i 2000; dvs. at Norge er like ved å ta igjen Canada).[120] Grunnene til at Norge stadig kommer litt bak Canada er for det første at Norge har litt lavere forventet levealder enn Canada (i 1998 henholdsvis 78,3 og 79,1 år) og for det andre at Norge har litt færre andel av ungdomskullene som går på skole og universitet (97 mot 100 prosent). Gjennomsnittsinntekten er derimot litt høyere i Norge ($26,342 mot $23,582), mens leseferdigheten er den samme i begge land (99 prosent - bestemt litt vilkårlig, virker det som, se også fotnote 126). Vi merker oss også at Norge med noen få unntak er rangert foran alle de andre nordiske land, spesielt i siste halvdel av 1990-tallet, og at Japan falt ned til en 9.plass i siste utgave pga. den økonomiske nedgangen. Sveits har også forsvunnet ut av lista over de 7-8 land med høyest indeks, mest pga. en relativt lav andel av ungdomsbefolkningen som er under utdanning.

Som nevnt er HDI en ganske grov indikator på velferdsnivået i et land i forhold til andre land. Noen av de faktorer som inngår i den, spesielt utdanningsmålene, passer bedre for å rangere utviklingsland enn industriland.

1998, *World Abortion Policies 1999*, *Population Ageing 1999*, *Basic Social Services for All 1997* og *Urban Agglomerations 1996*); US Census Bureau (*World Population Profile 1998*, *Global Aging into the 21s Century*); Population Reference Bureau (*World Population Data Sheet 1999*). De siste årene er det blitt betydelig lettere å få tak i internasjonale data, da de fleste organisasjoner legger tall mm. ut på sine vevsider og utgir egne CDROM-plater med tabeller.

[118] For hver av disse tre faktorene blir det konstruert en indeks som beregnes fra beliggenheten til et lands faktiske verdi i forhold til fastsatte maksimums- og minimumsverdier. Disse verdiene er fastsatt litt vilkårlig, men den absolutte størrelsen på dem betyr ikke så mye. For forventet levealder er disse henholdsvis 25 og 85 år. For Norge 1997 blir levealdersindeksen dermed (78.41 - 25)/(85 - 25) = 0,89. Dette kan tolkes som at levealderen i Norge er 89 prosent av det maksimalt oppnåelige. Utdanningsindeksen er beregnet fra lesekyndighetsandelen og andel av årskullene i skolealder som går på skolen, med dobbelt så stor vekt på 'literacy rate' som på 'enrolment ratio'. Inntektsindeksen beregnes ut fra logaritmene til minimums- og maksimumsverdier for realverdien av BNP per capita (PPP) på $100 og $40.000. Denne var $24.450 for Norge i 1997, i følge UNDP (1999), og gir en indeks på 0,92.

[119] Flere utgaver har også gitt tall for noen år før 1990, som vist i tabell 8.1.

[120] Siden indeksen ble presentert første gang har det skjedd flere metodeforbedringer, sist i 1998, slik at endringer i nivå og rang ikke nødvendigvis representer en reell endring i velferdsnivået.

Tabell 8.1 Norges rangering på Human Development Index[121]

Observasjonsperiode	Utgave av Human Development Report	Norges rang på HDI	HDI for Norge	Land med høyest indeks
1960	1998	2-4	0,865	Sverige Canada/**Norge/**USA Danmark/Storbritannia Nederland
1970	1998	5	0,878	Canada Sverige/USA Danmark **Norge** Japan Storbritannia Frankrike
1975	2000	8	0,853	Sveits Canada USA Sverige Danmark Island/Nederland **Norge**
1980	2000	5	0,872	Sveits/USA Canada Japan **Norge** Sverige Nederland Danmark
1985	2000	6-7	0,883	Canada USA Sveits Island/Japan Nederland/**Norge** Sverige
1990	2000	7	0,895	Canada USA Island Japan Sveits Nederland **Norge** Finland
1991,1992	1994	5	0,928	Canada Sveits Japan Sverige **Norge** Frankrike Australia USA
1992	1995	7	0,932	Canada USA Japan Nederland Finland Island **Norge** Frankrike
1993	1996	5	0,937	Canada USA Japan Nederland **Norge** Finland Frankrike Island
1994	1997	3	0,943	Canada Frankrike **Norge** USA Island Nederland Japan Finland
1995	1998	3	0,943	Canada Frankrike **Norge** USA Island Finland Nederland Japan
1997	1999	2	0,927	Canada **Norge** USA Japan Belgia Sverige Australia Nederland
1998	2000	2	0,934	Canada **Norge** USA Australia Island Sverige Belgia Nederland

"/" betyr at to land har samme HDI-verdi.

HDI er i siste utgave av HDR beregnet for 174 land, som er gruppert etter størrelsen på indikatoren. I gruppen med *high human development* er det 46 land, med en gjennomsnittsverdi på 0,908 - med Canada og Norge øverst og De forente arabiske emirater og Estland nederst. De fleste av disse er industriland, men altså ikke alle. Gruppen for *medium human development* omfatter 93 land, med en gjennomsnittsverdi på 0,673, alle utviklingsland bortsett fra noen østeuropeiske land. I gruppen for *low human development* er det 35 land (gjennomsnittsverdi 0,421), med Sierra Leone nederst med en verdi på 0,252. I Sierra Leone er altså velferdsnivået bare 27 prosent av nivået i Canada og Norge, slik det blir målt ved HDI. I Sierra Leone er det både lav levealder (37,9 år), få som kan lese (31 prosent), få som er under utdanning ((24 prosent) og lavt BNP (458 USD per hode).

Norge nevnes også som det land som har gjort nest raskest framgang i "menneskelig utvikling" fra 1975 til 1997, blant land som startet på et høyt nivå (etter Australia og før Canada). I denne perioden ble Norges avstand til det maksimale nivået for menneskelig utvikling mer enn halvert (med 51,5 prosent) (UNDP 1999).

Vi kan altså konkludere med at Norge er ett av verdens aller beste land å bo i , i følge *Human Development Index*. Vi bør imidlertid ikke legge stor vekt på små forskjeller i rang og nivå på denne indeksen, til det er den basert på for enkel metodikk samtidig med at datagrunnlaget ofte er dårlig eller lite sammenlignbart.

Andre velferdsindikatorer i Human Development Report

For å ta hensyn til noen av de åpenbare svakhetene med HDI, presenterer *Human Development Report* også fire andre indekser

- Kjønnsrelatert utviklingsindeks (*gender-related development index*, GDI), som inkluderer de samme faktorene som for HDI, men med separate verdier for kvinner og menn.
- Likestillingsmål (*gender empowerment measure*, GEM), som er basert på kvinneandel av setene i nasjonalforsamlingen, andel kvinnelige sjefer, og kvinneandel av "*professional and technical workers*".

[121] Forskjellige utgaver av HDR gir ulike verdier av indeksen, spesielt for tidligere år, pga. definisjonsendringer og forbedring av metode og datagrunnlag. Dermed endres også rangeringen av de enkelte land, deriblant Norge. For 1990 f.eks. varierer Norges rang fra 3 til 8. I denne tabellen har vi brukt de sist tilgjengelige resultater for å få mest mulig sammenlignbarhet. Man bør være forsiktig med sammenligning av verdier fra ulike utgaver av HDR.

- Fattigdomsindeks for utviklede land (*human poverty index*, HPI-2), som beregnes fra andel av befolkningene som ikke kan forventes å overleve til 60 år, andel funksjonelle analfabeter (se fotnote 126), og langtidsledighet.
- Fattigdomsindeks for utviklingsland (*human poverty index*, HPI-1), som beregnes fra andel av befolkningene som ikke kan forventes å overleve til 40 år, analfabetismeprosenten, andel uten adgang til rent vann, helse- og sanitærtjenester, og andel undervektige barn under 5 år.

Norge kommer godt ut på de av disse indeksene som er relevante. På de tre første av disse indeksene ligger Norge på annenplass etter Canada, som for HDI, og på den fjerde er vi ikke med siden Norge ikke er et utviklingsland. Norge skårer altså høyt på internasjonale velferdsindikatorer, også når det tas hensyn til likestillings- og fattigdomsvariable.

I tillegg til indikatorene gir rapporten også tall for en rekke andre variable som er relevante for velferdsutviklingen.

Levealder

Den første faktoren i HDI, forventet levealder ved fødselen, er et grunnleggende velferdsmål og den skiller også godt innen gruppen av rike land som har høy levealder, men hvor det likevel er interessante forskjeller. Som nevnt i kap.4 er vi ikke lenger helt i toppen når det gjelder levealder. I 1998 hadde sju andre land høyere forventet levealder enn oss (tabell 8.2), på tross av den store vekten vi i Norge legger på helsetiltak og god helse. Spesielt kan det synes overraskende at flere grupper av sør-europeere, som greske og kypriotiske menn og franske og spanske kvinner lever lenger enn i Norge, fordi vi tror vi lever så sunt i forhold til søreuropeere som drikker oftere, mosjonerer mindre, og lever i et mer forurenset miljø. Det er også tankevekkende at dødeligheten er lavere enn i Norge for menn og/eller kvinner i land som Hong Kong, Israel og Canada. På den annen side er det mange klager på kvaliteten av det norske helsevesenet. Visse sider av norsk livsstil, som røyke- og drikkevaner er heller ikke så gunstige for folkehelsen. Som nevnt i avsnitt 4.5 har Norge fortsatt en svært høy andel dagligrøykere, snaut en tredjedel, mot f.eks. bare 1/5 i Sverige. Klimaet har trolig heller ikke bare positive virkninger på levealderen.

Relativt sett kommer norske menn litt dårligere ut enn kvinnene. I ti land lever mennene lenger og i sju land lever kvinnene lenger enn i Norge, men i absolutt forstand ligger norske menn litt kortere bak japanerne (1,5 år) enn kvinnene gjør (1,7 år). Japan er imidlertid i en klasse for seg, spesielt for kvinner, som kan forvente å leve 0,9 år lenger enn de nest-lengst levende, franske kvinner. Det er derfor ikke fullt så stor forskjell mellom norske og franske kvinner (0.9 år) som mellom norske og islandske menn (1,5 år).

Forskjellen mellom kvinners og menns levealder i Norge er fortsatt betydelig, selv om den er avtakende (fra et toppnivå på 6,9 år i 1986 til 5,5 år i 1999). I Europa er det 7 land som har mindre differanse enn i Norge, og en rekke land som har større, spesielt i Øst-Europa. (I Russland kan kvinnene forvente å leve hele 12,2 år lenger enn mennene.) Det at forskjellen mellom kvinners og menns levealder nå synker er trolig et resultat av at kvinnene har en atferd som blir stadig likere mennenes, f.eks. når det gjelder yrkesaktivitet, røykevaner og bilkjøring. Levealdersforskjellen kan derfor ikke ses som noe velferdsproblem, men heller ikke umiddelbart tolkes som noen velferdsforbedring.

Norge sammen med Nederland skiller seg ut fra andre land ved at vi *ikke* har hatt nedgang i dødeligheten for de aller eldste (over 95 år) de siste årtier. Årsakene til dette er ikke klare. (Dette er en detalj det ikke bør legges stor vekt på, men den viser at utviklingen ikke er homogen, selv i land med svært lav dødelighet.)

Tabell 8.2 Forventet levealder ved fødselen i 1998, sortert etter gjennomsnittet for menn og kvinner

Kilde: Human Development Report 2000

Rang	Land	Forventet levealder ved fødselen			Forskjell mellom
		Menn	Kvinner	Gjennomsnitt	kvinner og menn
1	Japan	76,9	83,0	80,0	6,1
2	Island	76,9	81,4	79,2	4,5
3	Canada	76,2	81,9	79,1	5,7
4	Hong Kong	76,0	81,5	78,8	5,5
5	Sveits	75,5	81,9	78,7	6,4
6	Sverige	76,4	81,0	78,7	4,6
7	Australia	75,6	81,2	78,4	5,6
8	**Norge**	75,4	81,3	78,4	5,9
9	Frankrike	74,4	82,1	78,3	7,7
10	Hellas	75,7	80,8	78,3	5,1
11	Italia	75,2	81,3	78,3	6,1
12	Spania	74,7	81,6	78,2	6,9
13	Nederland	75,1	80,8	78,0	5,7
14	Israel	75,8	79,9	77,9	4,1
15	Kypros	75,6	80,1	77,9	4,5
16	Belgia	74,0	80,7	77,4	6,7
17	Storbritannia	74,7	80,0	77,4	5,3
18	Malta	75,1	79,5	77,3	4,4
19	Singapore	75,1	79,5	77,3	4,4
20	Tyskland	74,1	80,3	77,2	6,2
21	New Zealand	74,3	79,9	77,1	5,6
22	Østerrike	73,8	80,3	77,1	6,5
23	Finland	73,2	80,8	77,0	7,6
24	United States	73,5	80,2	76,9	6,7
25	Luxemburg	73,5	80,1	76,8	6,6
26	Costa Rica	74,4	79,1	76,8	4,7
27	Irland	73,8	79,4	76,6	5,6
28	Kuwait	74,3	78,4	76,4	4,1
29	Barbados	73,8	78,8	76,3	5,0
30	Cuba	74,3	78,2	76,3	3,9
31	Brunei Daressalaam	73,6	78,3	76,0	4,7
32	Danmark	73,1	78,4	75,8	5,3
33	Portugal	72,0	78,9	75,5	6,9
34	Chile	72,4	78,4	75,4	6,0
35	Forente Arabiske Emirater	74,1	76,7	75,4	2,6
36	Belize	73,5	76,3	74,9	2,8
37	Slovenia	70,7	78,3	74,5	7,6
38	Uruguay	70,7	78,2	74,5	7,5
39	Panama	71,9	76,5	74,2	4,6
40	Tsjekkia	70,6	77,7	74,2	7,1
41	Trinidad og Tobago	71,7	76,4	74,1	4,7
42	Bahamas	70,7	77,3	74,0	6,6
43	Bahrain	71,3	75,5	73,4	4,2
44	Argentina	69,8	76,9	73,4	7,1
45	Slovakia	69,4	76,9	73,2	7,5
46	Venezuela	70,2	75,9	73,1	5,7
47	Qatar	70,2	75,6	72,9	5,4
48	Kroatia	69,0	76,7	72,9	7,7
49	Georgia	68,7	76,9	72,8	8,2
50	Polen	68,4	77,1	72,8	8,7
51	Mexico	69,7	75,7	72,7	6,0
52	Korea	69,0	76,2	72,6	7,2
53	Bulgaria	67,8	74,9	71,4	7,1
54	Ungarn	67,1	75,1	71,1	8,0
55	Litauen	64,7	75,7	70,2	11,0
56	Estland	63,4	74,7	69,1	11,3
57	Hviterussland	62,3	74,0	68,2	11,7

Helse
Helse inngår ikke direkte i HDI, men indirekte gjennom forventet levealder. Det er opplagt en sammenheng mellom helse og levealder, selv om det ikke er så enkelt å kvantifisere denne.

Massemedier gir ofte inntrykk av at det står dårlig til med helsestellet i Norge. Det er lange helsekøer, mangel på leger og sykepleiere, dårlig vedlikeholdte bygninger, overskredne sykehusbudsjetter, mm. Noe av dette er overdrevet, spesielt når det fokuseres på enkelttilfeller, men det er likevel en rekke problemer i helsesektoren, jf. kap. 4.

Det kan synes som et paradoks at Norge, som et av verdens rikeste land, ikke klarer å løse disse problemene. Imidlertid bruker vi ikke spesielt mye på helse i Norge sammenliknet med andre land, selv om situasjonen har bedret seg de siste årene. Helseutgiftenes andel av BNP ligger godt under toppnivået i OECD. I 1997 lå Norge på 17. plass blant de 29 OECD-landene når det gjelder de totale offentlige utgifters andel av BNP og på 11. plass når det gjelder de offentlige utgifters andel (OECD 1999), se tabell 8.3.

Ny OECD-statistikk for 1998 viser imidlertid at når det gjelder det absolutte offentlige og private forbruk til helseformål, er det bare USA (4178$) og Sveits (2794$) som bruker mer penger enn Norge (2425$), regnet i dollar per innbygger. Dessuten har helseutgiftenes andel av BNP steget til 8,9 prosent i Norge i 1998, mot et gjennomsnitt på 8,3 prosent for OECD-landene. Det er også grunn til å merke seg at det offentliges andel av de totale helseutgifter har falt sterkt i Norge siden 1970 - bare Italia har hatt et større nedgang.[122]

Tabell 8.3. Helseutgifter for OECD-land 1997. Andel av BNP i prosent.

Rang	Land	Totale utgifter	Offentlige utgifter
1	USA	13.9	6.5
2	Tyskland	10.7	8.3
3	Sveits	10.0	7.0
4	Frankrike	9.6	7.1
5	Canada	9.2	6.4
6	Sverige	8.6	7.2
7	Hellas	8.6	5.0
8	Nederland	8.5	6.2
9	Australia	8.4	5.6
10	Østerrike	8.3	6.0
11	Danmark	8.0	6.7
12	Island	7.9	6.7
13	Portugal	7.9	4.7
14	Belgia	7.6	6.7
15	New Zealand	7.6	5.9
16	Italia	7.6	5.3
17	**Norge**	**7.5**	**6.2**
18	Finland	7.4	5.7
19	Spania	7.4	5.6
20	Tsjekkia	7.2	6.6
21	Japan	7.2	5.7
22	Luxembourg	7.0	6.4
23	Storbritannia	6.8	5.8
24	Ungarn	6.5	4.5
25	Irland	6.3	4.9
26	Korea	6.0	2.7
27	Polen	5.2	4.7
28	Mexico	4.7	2.8
29	Tyrkia	4.0	2.9

Kilde: OECD (1999)

[122] Kilde: www.aftenposten.no/nyheter/okonomi/d156494.htm, 17.08.2000. SSBs bibliotek har ennå ikke fått publikasjonen, som heller ikke er offentlig tilgjengelig på OECDs nettsider.

Tabell 8.4. Helseutgifter for OECD-land 1960-1999. Kjøpekraftskorrigert (ppp) USD per hode.
(Foreløpige tall for 1998 og 1999. Reviderte tall skal komme i løpet av september.)

I alfabetisk rekkefølge

	1960	1970	1980	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Australia	96	212	657	1318	1792	1869	1923	2043	
Austria	64	159	661	1209	1875	1967	1886	1968	2039
Belgium	53	130	578	1246	1793	1911	1973	2081	
Canada	109	262	719	1702	2154	2141	2185	2312	2411
Czech Rep.				575	902	917	930	930	993
Denmark			819	1442	1887	2006	2032	2133	2186
Finland	54	163	510	1292	1421	1486	1491	1502	
France	72	206	701	1545	2014	2019	2003	2077	
Germany		224	824	1602	2178	2288	2325	2424	2476
Greece	21	100	344	706	1059	1114	1157	1167	
Hungary					678	662	672	705	
Iceland	50	137	576	1377	1829	1915	1919	2103	2284
Ireland	35	98	455	796	1314	1333	1432	1436	1508
Italy	50	157	587	1321	1608	1691	1754	1783	1839
Japan	26	130	522	1083	1631	1699	1809	1822	
Korea		12	78	370	631	718	766	730	
Luxembourg		147	602	1485	2113	2181	2147	2215	
Mexico				213	337	329	356		
Netherlands			714	1403	1889	1937	2004	2070	
New Zealand	90	174	458	937	1244	1267	1347	1424	
Norway	**46**	**131**	**632**	**1365**	**1864**	**2042**	**2154**	**2425**	
Poland				258	420	473	448	496	508
Portugal		43	256	614	1051	1090	1151	1237	
Spain	14	82	325	811	1068	1119	1154	1218	
Sweden	89	270	850	1548	1622	1716	1712	1746	
Switzerland	86	252	801	1782	2477	2549	2697	2794	
Turkey		23	75	171	189	227	255		
U.K.	74	144	444	964	1301	1410	1406	1461	1583
USA	145	348	1062	2755	3716	3855	3998	4178	4390

Rangordnet ifølge 1998-tall

	1998
USA	4178
Switzerland	2794
Norway	**2425**
Germany	2424
Canada	2312
Luxembourg	2215
Denmark	2133
Iceland	2103
Belgium	2081
France	2077
Netherlands	2070
Australia	2043
Austria	1968
Japan	1822
Italy	1783
Sweden	1746
Finland	1502
U.K.	1461
Ireland	1436
New Zealand	1424
Portugal	1237
Spain	1218
Greece	1167
Czech Rep.	930
Korea	730
Hungary	705
Poland	496

Kilde: OECD (2000)

Et annet tilsynelatende paradoks er at på tross av det store antallet leger i Norge, er det likevel legemangel mange steder. Imidlertid er ikke legedekningen så høy sammenliknet med andre land som vi kanskje tror - i 1995 var det 25 land som hadde høyere legedekning enn Norge.[123]

Verdens helseorganisasjon publiserte i juni 2000 en rapport om helsetilstanden i medlemslandene (WHO 2000), med bl.a. beregninger over uføre-justert levealder (*disability-adjusted life expectancy, DALE*).[124] Her kommer Norge på 15. plass, med 71,7 år (for begge kjønn), betydelig bak Japan med 74,5 år, Australia med 73,2 år og Frankrike, som ligger høyest i Europa, med 73,1 år. (Men blant de 14 land som ligge foran Norge er det også tatt med ministatene Monaco, Andorra og San Marino.) I

[123] Noe overraskende oppgir ikke *Human Development Report* noen tall for legedekningen i Norge, i motsetning til de fleste andre industriland. Dette kommer trolig av at heller ikke Statistisk årbok oppgir legetallet i Norge. Legeforeningens hjemmesider gjør imidlertid dette. I følge disse er det 16.920 leger i Norge per 28.6.2000, som tilsvarer 339 leger per 100.000 innbyggere. I 1995 var dekningen 296, da definert som antall yrkesaktive leger under 70 år som var medlem av Legeforeningen.

[124] DALE estimeres ifølge WHO (2000) på grunnlag av dødelighetstabeller, intervjuundersøkelser om helse, og detaljert informasjon om de forhold som er viktigst for uførhet og nedsatt helse i hvert land. Man bør være oppmerksom på de metodeproblemer som er knyttet til måling av uførhet, spesielt når de bygger på egenerklæringer i intervjuundersøkelser. Vi vil også understreke at WHOs og de enkelte lands uførhetsbegrep ikke nødvendigvis er det samme som det som ligger til grunn for innvilging av uførepensjon i Norge - og som i praksis har endret seg betydelig de siste årene.

Norge kan en nyfødt gutt forventes å være ufør (disabled) i 6,3 år og en jente i 7,6 år, som utgjør henholdsvis 8,4 og 9,2 prosent av forventet levealder.

Historisk og internasjonalt er det ingen klar sammenheng mellom helseutgifter og helse, og mellom legedekning og helse. På 1800-tallet og langt inn på 1900-tallet betydde medisinsk teknologi og behandling relativt lite for levealder og helse - bedring av den alminnelige levestandard og offentlig og privat hygiene var langt viktigere. Etter hvert er det imidlertid mulig at medisinsk behandling vil bety mer og mer for helsetilstand og dødelighet. F.eks. viser et stort internasjonalt forskningsprosjekt at reduksjonen i hjerte- og kardødelighet ca. 1985-1995 var sterkt knyttet til moderne medisinsk og kirurgisk behandling, mens tradisjonelle risikofaktorer (kolesterol, røyking, høyt blodtrykk) hadde mindre betydning enn tidligere antatt (Mähönen og Thelle 2000).

Fruktbarhet

Fruktbarhet inngår ikke i HDI, men det anses som en menneskerett at kvinner og menn kan få det antall barn de ønsker og når de ønsker dem (jfr. Handlingsplanene fra FNs Befolkningskonferanser i Bucuresti 1974 og Kairo 1994).

Norge hadde, som alle andre industrialiserte land, en rask nedgang i fruktbarheten på 1970-tallet. Siden midten av 1980-tallet har imidlertid fruktbarhetsnivået, målt ved samlet fruktbarhetstall (SFT),[125] ikke sunket ytterligere, som i de fleste andre land, og faktisk steget litt. De siste 12 år har SFT i Norge vært relativt stabilt på 1,8-1,9 barn per kvinne. Dette er et av de høyeste fruktbarhetsnivåene i Europa. Rundt 1998 var det bare Albania (SFT 2,5), Island (2,1), Irland (1,9) og Makedonia (1,9) som hadde høyere fruktbarhet enn Norge (tabell 8.5). I Sverige er fruktbarheten svært lav, 1,5 barn per kvinne, men ligger likevel over gjennomsnittet i EU (1,4). Rundt 1990 hadde Sverige en betydelig økning i fruktbarheten, til over 2 barn per kvinne, noe som ble sett i sammenheng med svært gunstige permisjonsordninger hvis ett barn ble født innen 30 måneder etter det forrige.

Et trekk ved fruktbarhetsmønsteret i Norge er at det er svært få som ikke ønsker seg barn i det hele tatt. Barnløsheten er lav sammenlignet med de fleste land i Europa, men den er svakt stigende. Tolv prosent av de kohortene som i dag er ferdige med å få barn er barnløse, men vi regner med at denne vil stige til mellom 15 og 25 prosent for kohortene født rundt 1960. De siste årene er det observert en tendens til at kvinner med høyere utdanning får barn nummer tre noe oftere enn andre kvinner. På den annen side er det relativt flere kvinner med høy utdanning som ikke får barn i det hele tatt. Videre må det sies at det er en svært positiv utvikling at tenåringsfruktbarheten har sunket sterkt de siste 20-30 år. Fødselsraten for 15-19-åringer i 1998 var bare om lag 1/4 av det den var i 1972. Dette har bl.a. sammenheng med mer utbredt prevensjonsbruk. Likevel er tenåringsfruktbarheten i Norge relativt høy i europeisk sammenheng - og betydelig høyere enn de andre nordiske land (bortsett fra Island). I samme periode har abortraten blant tenåringer gått noe ned i Norge, men den er fortsatt om lag 50 prosent høyere enn fødselsraten for de samme aldre.

Årsaken til det høye fruktbarhetsnivået i Norge forklares ofte med den "familievennlige" politikken som blir ført. Politikk for å gjøre det lettere å kombinere yrkesaktivitet og det å ha barn for kvinner og menn (permisjonsordninger, tidskonto mm). Det er imidlertid vanskelig å estimere den mulige sammenhengen mellom familievennlig politikk og fruktbarhet, pga. de store variasjonene i denne. F.eks. varierer svangerskapspermisjonen i de forskjellige land ikke bare i varighet, men også i hvor mye økonomisk kompensasjon mødrene (og fedrene) får, og hvem som er berettiget til dette. Rønsen (1999) har imidlertid funnet at forlengelsen av omsorgspermisjonen har hatt en svak positiv virkning på fruktbarheten i Finland og Norge, i en analyse på individnivå. Moss og Devens (1999) inneholder en rekke artikler og oversikter om foreldrepermisjonsordningene i EU og Norge.

[125] Samlet fruktbarhetstall (SFT) er summen av ettårige aldersavhengige fruktbarhetsrater for kvinner i aldrene 15-49 år. Det viser hvor mange barn kvinnene vil få i gjennomsnitt dersom de føder i samsvar med disse fruktbarhetsratene og dødsfall ikke forekommer mellom 14 og 50 år.

Tabell 8.5 Samlet fruktbarhetstall i Europa

Kilder: Statistisk årbok 1999 og Council of Europe (1999)

Land	År	Samlet fruktbarhetstall
Albania	1996	2.70
Island	1998	2.05
Irland	1998	1.93
Makedonia	1996	1.90
Norge	**1998**	**1.81**
Jugoslavia	1996	1.80
Danmark	1998	1.72
Storbritannia	1997	1.72
Luxembourg	1997	1.71
Bosnia-Hercegovina	1990	1.70
Finland	1998	1.70
Frankrike	1995	1.70
Kroatia	1997	1.69
Nederland	1998	1.63
Moldova	1996	1.60
Belgia	1995	1.55
Sverige	1997	1.53
Sveits	1997	1.48
Slovakia	1996	1.47
Portugal	1997	1.46
Polen	1998	1.43
Ukraina	1995	1.40
Hviterussland	1995	1.39
Litauen	1997	1.39
Ungarn	1997	1.38
Tyskland	1997	1.37
Østerrike	1998	1.34
Romania	1997	1.32
Hellas	1998	1.30
Russland	1996	1.28
Slovenia	1997	1.25
Estland	1998	1.21
Italia	1998	1.19
Tsjekkia	1998	1.16
Spania	1996	1.15
Bulgaria	1998	1.11
Latvia	1997	1.11

Det er vanskelig å si om norske kvinner (og menn) klarer å realisere sine ønsker om barn i større eller mindre grad enn i andre land, og om dette har endret seg over tid. I de fleste industriland er det ideelle barnetallet høyere enn det faktiske, mens det motsatte er tilfelle i de fleste utviklingsland. I Norge anses 2-3 barn som det ideelle, gjennomsnittlig 2,5. For kohortene født på 1950-tallet har det ideelle barnetallet økt svakt over livsløpet, fra 2,5 til 2,6 barn (Lyngstad og Noack 2000). Likevel har disse kohortene fått om lag ½ barn mindre enn de anså som ideelt (for befolkningen som helhet, ikke nødvendigvis for seg selv). Dette kan imidlertid neppe sies å være uttrykk for et velferdsproblem.

I 1999 var det for første gang flere som sa at 3 barn var ideelt enn at 2 barn var ideelt (Lyngstad og Noack 2000). Kanskje Norges familievennlige politikk også fører til at det ideelle barnetallet øker? Dette kan være interessant fra et politikkstandpunkt, da fruktbarheten i Norge som kjent ligger litt under reproduksjonsnivået, dvs. at den er for lav til at folketallet ikke vil gå ned på lang sikt, når vi ser bort fra inn- og utvandring. Det kan derfor synes som at det kan være et " ... klart potensial for å øke fruktbarheten gitt at en greier å snu samfunnsutviklingen" (Lyngstad og Noack 2000).

Utdanning
Den andre faktoren som inngår i HDI, utdanning, er beregnet som et veid gjennomsnitt av leseferdigheten blant voksne, *literacy rate*, og andel som går på skolen, *enrolment ratio*, med dobbelt vekt til den første av disse variablene. Disse variablene er som nevnt ikke særlig godt tilpasset situasjonen i de rike land. For det første er leseferdigheten satt lik 99 prosent for 34 land, dvs. nesten alle i-land. Det er imidlertid en overdrivelse at så og si alle i Norge kan lese og skrive.[126] Det er mange grupper som ikke kan dette i praksis, slik som enkelte grupper av innvandrere og psykisk funksjonshemmede. Det finnes også personer som har fått mangelfull opplæring i skolen. Det er imidlertid ikke lett å måle leseferdigheten i en befolkning. På den annen side er det kanskje ikke så store forskjeller de rike land imellom, slik at 99 prosent leseferdighet muligens ikke er noe dårlig estimat, men skille mellom land med høyt utdanningsnivå er det altså ikke egnet til.

Den andre faktoren som inngår i utdanningsindikatoren, *net enrolment ratio*, er et mål på hvor stor andel som går på skolen av de respektive aldersgrupper på de tre nivåene primær, sekundær og tertiær utdanning, som omtrent svarer til barne- og ungdomsskole, videregående skole, og universitet og høyskoler. Også her ligger Norge høyt, med 97,6 prosent av det oppnåelige, men 7 land ligger foran oss, flere med 100 prosent. Dette er imidlertid heller ikke et svært godt mål, da aldersgruppene ikke er tilpasset utdanningssystemet i de enkelte land, og andelene i tertiærgruppen er målt ved andelen som tar teknisk og naturvitenskapelig utdanning. På den siste indikatoren ligger ikke Norge særlig høyt med 19 prosent, faktisk nesten lavest blant industrilandene og betydelig lavere enn de andre nordiske land (Danmark 24%, Sverige 29%, Finland 37%).

Offentlig utgifter til utdanning som andel av BNP ligger imidlertid svært høyt i Norge, med 7,7 prosent. Bare Sverige og Danmark bruker mer i gruppen av land med "*high human development*".

Fattigdom og inntektsfordeling
Det er ikke enkelt å besvare spørsmålet om fattigdommen i verden øker eller synker. Svaret på dette avhenger både av tidsperspektivet, enheten (individer, familier eller land), definisjonen av fattigdom, om vi mener absolutt eller relativ fattigdom, mm. Fra 1987 til 1993 økte *antall* fattige i utviklingsland og de såkalte transisjonslandene fra 1227 til 1314 millioner, mens *andelen* fattige sank fra 30,1 til 29,4 prosent (UN 1999). I Asia har fattigdomsveksten trolig stagnert, da det er en positiv utvikling i de fleste land. I Afrika derimot øker fattigdommen fortsatt. For å studere fattigdomsutviklingen i verden bør man se både på fordelingen mellom land og ikke minst på fordelingen innen de enkelte land. Inntektsfordelingen er spesielt skjev i Brasil og i mange afrikanske land. Det er store forskjeller landene imellom når det gjelder hvilken vekt de legger på sosial utvikling.

UNDPs Human Development Report 1999 konstaterer imidlertid at vi i de siste tiåret har sett en økende konsentrasjon av inntekt, ressurser og rikdom blant mennesker, bedrifter og land. Ulikheten i verden har økt siden begynnelsen av 1980-tallet, både innen mange land og mellom land. Dette gjelder særlig innen land som Kina og land i Øst-Europa og det tidligere sovjetunionen, men også i OECD-land som Sverige, Storbritannia og USA. På slutten av 1980-tallet hadde den femtedelen av jordas befolkning som lever i de rikeste landene 86 prosent av verdens BNP. Videre hadde den rikeste femtedelen 82 prosent av eksportmarkedene, 68 prosent av utenlandsinvesteringer og 74 prosent av verdens telefonlinjer. På alle disse områdene hadde de fattigste femtedelene bare rundt 1 prosent.

Norge har en av de jevneste inntektsfordelingene i verden. Giniindeksen for Norge var i 1991 25,2 (WB 1999). Da var det bare Slovakia, Danmark, Østerrike, og Sverige som hadde lavere giniindeks

[126] Det er gjennomført leseferdighetsundersøkelser i Norge og en rekke andre land. Det er trolig resultater fra slike undersøkelser HDR bruker for å beregne sin fattigdomsindeks for utviklede land, der Norge er oppgitt å ha 16,8 prosent funksjonell analfabetisme rundt 1995. I en fersk internasjonal leseundersøkelse av leseferdigheten til voksne mellom 16 og 65 år i rundt 20 land kom Norge på andre plass, etter Sverige, og foran land som Danmark, Finland, Canada og USA (Statistics Canada 2000; sammendrag på www.ssb.no/04/01/sials/main.html).

enn oss av de 92 land *World Development Report* presenterte tall for. Nyere tall viser at blant europeiske land var det på midten av 1990-tallet bare Sverige, Finland og Danmark som hadde en jevnere inntektsfordeling enn Norge målt ved giniindeksen (Jansson 2000).[127] Brasil har lenge hatt den skjeveste inntektsfordelingen i verden (giniindeks 60,1).Også med andre inntektsfordelingsmål kommer Norge relativt godt ut. Bare fem vesteuropeiske land hadde i perioden 1980-94 lavere andel med inntekt under halvparten av medianinntekten, et vanlige fattigdomsmål, og bare to land (Sverige og Finland) på midten av 1990-tallet (Jansson 2000). Når det gjelder andel med under $14,40 (PPP) per dag hadde bare Italia lavere tall enn Norge, se også kap. 6.12..

Imidlertid er det så store problemer med å sammenlikne slike tall at man ikke kan legge stor vekt på små forskjeller (se side 179 i Utjamningsmeldinga fra Sosial- og helsedepartementet (1999).

Utjamningsmeldinga ser på fordelingen av inntekts- og levekår i en del OECD-land. Av disse tilhører Norge den gruppe som har jevnest inntektsfordeling, sammen med de andre nordiske land og i noen sammenhenger Nederland og/eller Frankrike, mens Storbritannia og USA kommer dårligst ut. Dette er målt ved indikatorer som giniindeks, andel med lav inntekt og opphopning av dårlige levekår i befolkningen som helhet og i ulike grupper (unge voksne, enslige forsørgere, alderspensjonister mm.). F.eks. var andelen av befolkningen med lav inntekt rundt 1990, dvs. under 50 prosent av medianinntekten; 6,6 i Norge, 6,7 i Sverige og Nederland, 14,6 i Storbritannia og 19,1 i USA.

En fersk studie fra UNICEF ser på forekomsten av fattigdom blant barn (Bradbury og Jäntti 1999). Også her kommer Norge godt ut, selv om det er en fire-fem land med enda færre fattige barn (vanligvis Slovakia, Tsjekkia, Finland og Sverige), litt avhengig av hvilket fattigdomsmål som brukes. F.eks. var 10,4 prosent av barn med enslig mor fattige i Norge (under halvparten av medianinntekten), mot 37,9 prosent i Europa (1996).

8.3. Norge som internasjonal aktør

Bistand
Norge er blant de ledende land i verden når det gjelder bistand, spesielt målt ved bistand per innbygger og bistand som andel av BNP. Norge var lenge ett av de få land i verden som ga mer enn 1 prosent av BNP i bistand, men denne andelen gikk ned i forbindelse med de økonomiske problemene på begynnelsen av 1990-tallet. Norge er derfor passert av Danmark når det gjelder bistandens andel av BNP.

Norge ligger også høyt når det gjelder nødhjelp og privat innsamlede midler. Om lag halvparten av den norske bistanden går til multilaterale organisasjoner, særlig innen FN-familien, og dette er mer enn de fleste andre land. Norge støtter også 20/20-intitiativet fra det sosiale toppmøtet i København i 1995. I følge dette skal minst 20 prosent av de enkelte lands offentlige budsjetter gå til sosiale formål som helse, utdanning og befolkning. Tilsvarende skal minst 20 prosent av utviklingshjelpen gå til slike formål.

Holdninger til utviklingshjelp
Statistisk sentralbyrå har gjennomført regelmessige intervjuundersøkelser om nordmenns holdninger til norsk utviklingshjelp siden 1972. Den siste undersøkelsen ble gjennomført i 1999. Andelen som er for utviklingshjelp har økt betydelig, fra 72 prosent i 1972 til 88 prosent i 1999, mens andelen som er i mot er halvert fra 20 til 10 prosent (Rønning 2000). Samtidig er det en betydelig andel, 30 prosent fra og med 1995, som mener at u-hjelpen bør være mindre. Dette er det høyeste nivået som noen gang er

[127] Estimatene for europeiske land bygger på data fra Luxembourg Income Study. En svakhet ved disse er at utvalgsusikkerheten ikke rapporteres eller tas hensyn til i internasjonale rangeringer. Aaberge (1998) argumenterer for at estimatene er så usikre at det bare er mulig å rangere land i *grupper* av inntektsulikhet.

målt (siden 1972). Det er altså stor tilslutning til at Norge bør gi utviklingshjelp, mens uenigheten om nivået har økt. Kunnskapen om norsk bistand er imidlertid liten.

Flyktninger og asylsøkere
Norsk politikk overfor flyktninger og asylsøkere er omtrent like streng som i de andre vesteuropeiske land. På noen områder er vi mer liberale og på andre strengere. Vi fører f.eks. en relativt streng familiegjenforeningspolitikk. Vi er for tida kanskje litt mer liberale enn ellers i Europa når det gjelder flyktninger og asylsøkere, men noe strengere når det gjelder annen innvandring. Når det gjelder flyktninger tar Norge omtrent like mange kvoteflyktninger som andre land, i forhold til folketallet Norge har imidlertid fått godt ord på seg fordi vi har være generøse med å tilby asyl til de mest vanskeligstilte flyktningene, bl.a. funksjonshemmede.

Det bør understrekes at det er lett å føre god kontroll med innvandrere i Norge – både fordi vi har et oversiktlig og regulert samfunn (der det bl.a. er vanskelig å fungere uten å ha personnummer) og fordi illegal innvandring til Norge rent fysisk er vanskelig fra de mest aktuelle områdene. Det er derfor enklere for Norge enn for de fleste andre europeiske land å gjennomføre den innvandringspolitikken vi sier vi har.

Både i 1998 og 1999 var Norge det niende vanligste vesteuropeiske landet å søke asyl i, målt i absolutte størrelser. Vi mottok litt færre enn Sverige, men betydelig flere enn Danmark og spesielt Finland. Tyskland fikk aller flest, rundt 100.000.

Holdninger til innvandring
Det er stilt spørsmål om holdninger til innvandrere og andre grupper i en rekke undersøkelser i Norge og andre land. Den internasjonale Verdiundersøkelsen stilte noenlunde de samme spørsmålene i 1982, 1990 og 1996 i om lag 40 forskjellige land. Bl.a. ble det spurt om hvilke navngitte grupper man ikke ville ha som naboer (kriminelle, folk med en annen rase, innvandrere, muslimer, m.fl.) I Norge er det en tendens til en noe mer restriktiv holdning fra 1982 til 1990 og en liberalisering deretter (tabell 8.6). Det er likevel påfallende at så mye som 1/5 av den norske befolkningen ikke vil ha muslimer som naboer. (Internasjonalt komparative tall om dette er ikke tilgjengelige.)

Tabell 8.6. Andel personer som ikke vil ha bestemte grupper som nabo. Prosent.
Kilde: Verdiundersøkelsene 1982, 1990 og 1996.

	1982	1990	1996
Personer av en annen rase	9	12	8
Innvandrere	10	16	10
Muslimer	-	21	19

Spørsmål om holdninger til innvandrere er også stilt i Statistisk sentralbyrås intervjuundersøkelser. Disse viser også en tiltakende restriktiv holdning før 1996 og en liberalisering etterpå, med unntak av spørsmålet om innvandrere er mer kriminelle enn nordmenn, som viser en nokså stabil tendens (figur 8.1).

Figur 8.1. Holdninger til innvandrere og innvandringspolitikk, 1993-1999. Gjennomsnitt på en fem-punkts skala hvor høy verdi uttrykker "innvandrervennlig" holdning. Kilde: Blom (1999)

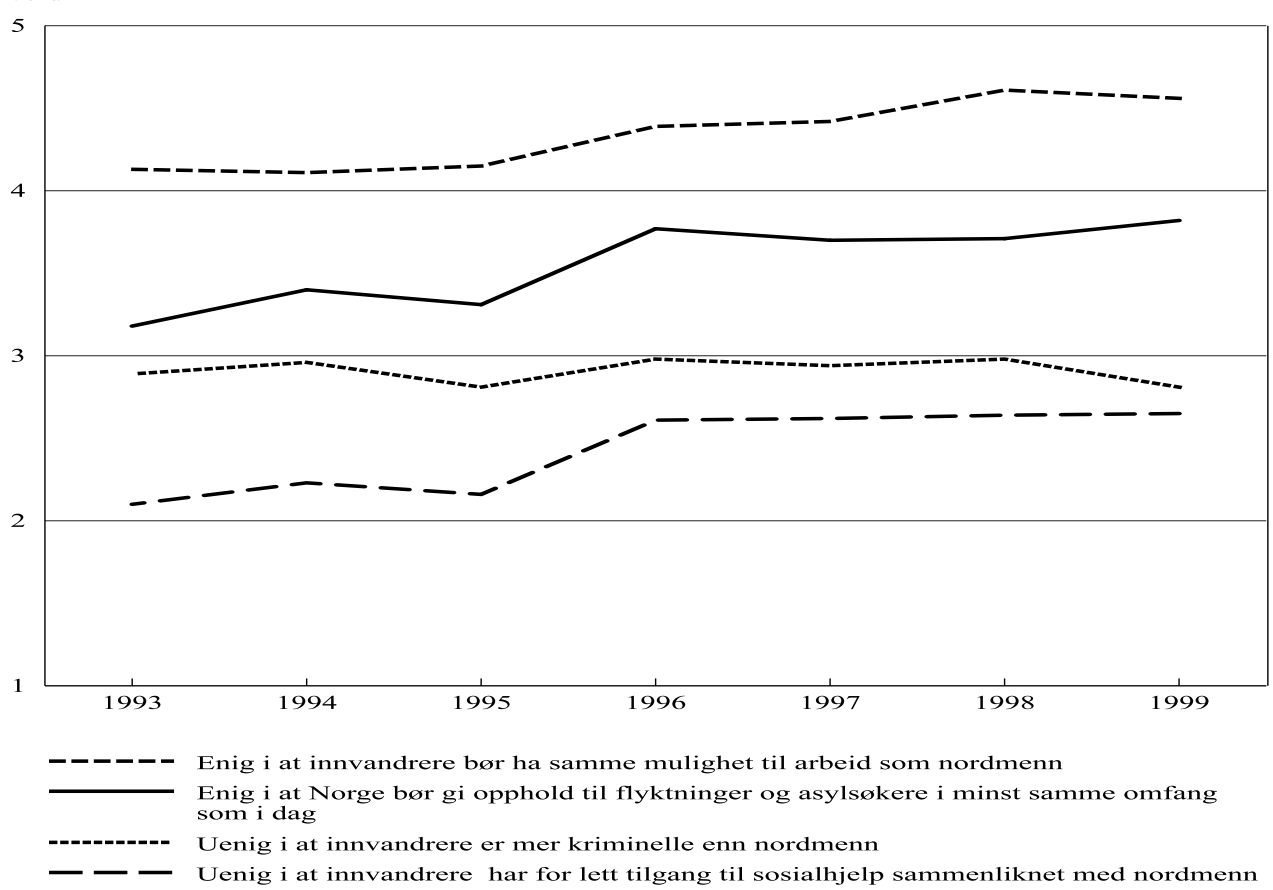

Litteratur

Aaberge, Rolf (1998): Sampling errors and Cross-Country Comparisons of Income Inequality. Discussion Papers No. 252, Statistisk sentralbyrå.

Blom, Svein (1999): Holdning til innvandrere og innvandringspolitikk. Spørsmål i SSBs omnibus i mai/juni 1999, Notater 1999/61, Statistisk sentralbyrå.

Blom, Svein og Dag Ellingsen (1998): Økende toleranse i gode tider? *Samfunnsspeilet* 6/98.

Bradbury, Brad C. og Markus Jäntti (1999): Child Poverty across Industrialized Nations. Innocenti Occasional Papers, Economic and Social Policy Papers no. 71, UNICEF International Child Development Centre, Firenze.

Council of Europe (1999): *Recent demographic developments in Europe 1999*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.

Det kongelige sosial- og helsedepartement (1999): *Utjamningsmeldinga*, St. meld. nr. 50 (1998-99).

Eurostat (1998): *Demographic Statistics 1998*, Luxembourg.

Inglehart, Ronald og Wayne E. Baker (2000): Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values, *American Sociological Review* **65**: 19-51.

Jansson, Kjell (2000): Sverige har jämnast inkomstfördelning, *VälfärdsBulletinen* Nr 1.

Listhaug, Ola og Toril Aalberg (1998): Norske verdier og holdninger i et komparativt perspektiv, Presentasjon for verdikommisjonen, 23. mars 1998..

Listhaug, Ola (1998): Sentrale verdier endre seg sakte, *Samfunnsspeilet* 1/1998.

Lyngstad, Torkild Hovde og Turid Noack (2000): Norske fruktbarhetsidealer 1977-1999: Idealene består, *Samfunnsspeilet* 3/2000: 30-34.

Moss, Peter og Fred Devens (red.): *Parental leave: Progress or pitfall? Research and policy issues in Europe*, NIDI CBGS Publications 35, Brussel.

Mähönen, Markku og Dag S. Thelle (2000): Hvorfor faller dødeligheten av hjerte- og karsykdommer? *Tidsskr. Nor. Lægefor.* **120**(16): 1903-1905.

OECD (1999): *Health Data 99*, CD-ROM, Paris.

OECD (2000): *Health Data 2000*, CD-ROM, Paris.

Rønning, Elisabeth (2000): Holdninger til og kunnskap om norsk utviklingshjelp 1999, Rapporter 2000/11, Statistisk sentralbyrå.

Rønsen, Marit (1999): Assessing the impact of parental leave effects on fertility and female unemployment, side 193 -225 i Moss og Devens (red.).

Statistics Canada (2000): *Literacy in the Information Age. Final Report of the International Literacy Survey.*

UNDP (199x): *Human Development Report 199x*, Oxford University Press, New York og Oxford (1990-1999).

UNDP (2000): *Human Development Report 2000*, http://www.undp.org/hdr2000/

UNFPA (1999): The State of World Population 1999, New York.

United Nations (1999a): "Population growth, structure and distribution. The concise report", Population Division, Department of Economic and Social Affairs. ST/ESA/SER.A/181, United Nations, New York.

United Nations (1999b): World Population Chart, Population Division, Department of Economic and Social Affairs. ST/ESA/SER.A/176, United Nations, New York.

World Bank (1999): *World Development Report 1999/2000*, Oxford University Press, New York og Oxford.

World Health Organisation (2000): *The World Health Report 2000.* Geneva.

9. SAMMENDRAG OG KONKLUSJONER

Anders Barstad

Hva er det gode samfunnet?

I denne framstillingen har vi forsøkt å komme med noen forslag til kjennetegn ved det gode samfunn, slik det kommer til uttrykk i norsk lovgivning, i offentlige dokumenter, offentlig debatt og blant folk flest. Med utgangspunkt i dette er det foretatt empiriske analyser av forskjellige sider ved samfunnsutviklingen. Grunnlaget for det gode samfunn er prinsippet om alle menneskers likeverd. Som det heter i den første artikkelen i FNs Verdenserklæring om menneskerettighetene: "Alle mennesker er født frie og like i verdighet og rettigheter. De er utstyrt med fornuft og samvittighet, og bør handle mot hverandre i brorskapets ånd". Et godt samfunn er et samfunn med verdighet for alle. Som noen vil huske var det også dette Nordahl Grieg framhevet i diktet "Til ungdommen", at "troen på livet vårt, på menneskets verd" var sverdet som skulle vinne kampen for freden og et bedre samfunn. Ikke minst er det viktig å ha en *opplevelse* av verdighet. Som forskningen på "det gode liv" viser, er selvfølelse og selvrespekt kanskje de viktigste ressursene vi trenger for å skape et godt liv. Det gode samfunnet tar vare på og fremmer samfunnsmedlemmenes selvrespekt, deres opplevelse av likeverd.

Listen over foreslåtte kjennetegn ved det gode samfunn består nærmere bestemt av sju verdier, sju samfunnsdyder:

1. Det gode liv: Frihet, selvrealisering, mestring og opplevelse
2. Fellesskap og solidaritet
3. Demokrati
4. Likhet, likestilling og rettferdighet
5. Mangfold, respekt og toleranse
6. Naturvern og økologisk balanse
7. Internasjonal solidaritet

Ideen om likeverd er en kjerne i de fleste av disse verdiene, for eksempel idealet om demokratiske styringsformer, hvor alle stemmer skal være likeverdige og telle like mye. Av de syv samfunnsdydene vil mange hevde at den første er den viktigste. Det gode samfunn gir samfunnsmedlemmene muligheter til å realisere et godt liv. Det gode liv har igjen åpenbart noe med valgfrihet å gjøre, med muligheter for livsutfoldelse, muligheter til å realisere de oppfatninger som den enkelte har om hva det gode liv innebærer. Hva friheten nærmere bestemt skal innebære, kan presiseres i flere retninger. En presisering kan gjøres gjennom begrepet om selvrealisering. Idealet om selvrealisering fikk sin klassiske utforming av Karl Marx, han så for seg hvordan man i det kommunistiske samfunnet kunne oppheve arbeidsdelingens ufrihet, og legge til rette for den frie utfoldelse av enkeltmenneskets evner. I våre dager er selvrealiseringsbegrepet knyttet til forestillingen om at hver enkelt av oss har et unikt, enestående selv, og til ønsket om å finne fram til, og uttrykke, dette unike selv. Det gjelder å "finne seg selv", for å "være seg selv", som Marianne Gullestad har uttrykt det.

En annen presisering av frihetsbegrepet kan gjøres ved å peke på at vi trenger frihet til å tilfredsstille fundamentale behov, slik som behov for fellesskap, trygghet og mening. En tredje, og lignende, presisering kan gjøres ved å ta utgangspunkt i at alle mennesker stilles overfor bestemte oppgaver eller prosjekter etter hvert som de passerer gjennom livssyklusen, og at vi trenger støtte fra samfunnet for å mestre disse livsprosjektene. Et slikt livsprosjekt er for eksempel å skaffe seg et økonomisk utkomme for seg og sine, et annet å ta vare på sin egen helse. Det gode samfunnet skaper institusjoner som gir hjelp til å erverve de ferdigheter og ressurser den enkelte trenger for å mestre universelle livsprosjekter. Mestring er nøkkelordet her, en mestring som både har et individuelt og et kollektivt grunnlag.

Hva så med den opplevelsesmessige siden, burde ikke det gode samfunnet også gjøre oss glade og tilfredse? Lykke og framfor alt tilfredshet, er imidlertid vanskelig anvendbare mål på utviklingen i samfunnskvaliteten fordi de er så nær forbundet med våre forventninger, og forventningene stiger i takt med velferdsforbedringene. Da er nok lidelsen et mer relevant kriterium, opplevelsen av fysisk og psykisk smerte, av utrygghet, meningsløshet og ensomhet. Det er vanskelig å tenke seg et godt samfunn som ikke er opptatt av å redusere summen av menneskelig lidelse, for eksempel gjennom utbyggingen av et godt helsevesen og et sosialt støtteapparat. Dårlig helse, ikke minst hos dem som står en nær, er kanskje den mest utbredte formen for, og kilden til, fysisk og psykisk lidelse.

Et utgangspunkt for framstillingen, som det også tradisjonelt har vært i skandinavisk levekårsforskning, er at det er fraværet av det gode liv, dvs. elendigheten og ulykken, som er den fremste etiske utfordringen og som den offentlige politikken bør ta sikte på å bekjempe. I et pluralistisk samfunn er det større sjanse for å bli enig om hva fraværet av det gode liv innebærer, og det er større sjanse for at en kan klare å redusere "konkret ulykke" enn for at en skal klare å realisere et utopisk "lykkeland".

I notatet er ulike aspekter ved det gode liv berørt i de fleste kapitlene. Særlig vekt er lagt på økonomi, helse, deltaking i sosiale fellesskap og fritid. Både tid, penger, helse og sosiale fellesskap utgjør ressurser som muliggjør frihet og selvrealisering, samtidig som en liten tilgang til disse ressursene kan innebære betydelig lidelse og menneskelige omkostninger.

Men et godt liv for folk flest (eller snarere fraværet av det onde liv) er langt fra det eneste nødvendige kriteriet på det gode samfunn. Det gode samfunnet handler også om hvordan samfunnsgodene fordeles; om solidaritet, likhet og rettferdighet, om visse idealer for deltakingen i samfunnets beslutningsprosesser (dvs. demokrati), og endelig om hensynet til naturens bæreevne, til senere generasjoner og til mennesker i andre land enn vårt eget. Verdiene naturvern og internasjonal solidaritet reiser spørsmål om grensene for fellesskap og solidaritet. I hvilken grad er det riktig å ta hensyn til generasjonene som kommer etter oss, og til mennesker i andre land, når nasjonale fordelingsspørsmål skal avgjøres?

Solidaritetsbegrepet har tradisjonelt vært mest anvendt av sosialister og partier på venstresiden. Men etter hvert er begrepet også blitt annektert av liberale tenkere, og i Norge brukes begrepet flittig både av mellompartiene og de sosialistiske partiene. Den vanligste betydningen av ordet i dag er kanskje at det velstående flertallet bør være solidariske med fattige eller andre svaktstilte i samfunnet. Solidariteten innebærer at personer som inngår i et fellesskap bør være villige til å ofre noe for andre medlemmer av fellesskapet, gi avkall på egne fordeler til beste for andre medlemmer. I solidaritetstanken ligger det også gjerne innebygd en forestilling om at de solidariske personene er knyttet sammen i en gjensidig

avhengighet, og en forestilling om mennesket som et sosialt vesen som ikke kan realisere seg selv uavhengig av et fellesskap.

Likhetsverdiene står sterkt i det norske samfunnet, slik blant annet materialet fra Norsk Monitor viser, og sterkere hos oss enn i mange andre samfunn. Filosofisk kan en stor grad av økonomisk og sosial likhet begrunnes med prinsippet om alle menneskers likeverd. Likhet er et sentralt element i forskjellige teorier om rettferdig fordeling. I følge en berømt og omdiskutert teori om rettferdig fordeling, utformet av den amerikanske filosofen John Rawls, kan ulikhet i fordelingen av viktige samfunnsgoder bare anses som rettferdig hvis denne ulikheten er til fordel for de svakeste. Urettferdighet er ulikhet som ikke er til fordel for de dårligst stilte. Ulikhet kan for eksempel begrunnes ved at det fører til større effektivitet, og dermed skaper en større "kake" å fordele, som igjen kan være til fordel for de dårligst stilte. Sosial og økonomisk ulikhet kan imidlertid også bidra til lavere effektivitet og verdiskapning fordi ulikheten undergraver sosialt fellesskap og mellommenneskelig tillit. Empirisk forskning viser at nasjoner med en høy grad av økonomisk ulikhet også har en høyere drapsrate og mer voldsutøvelse enn nasjoner med mindre ulikhet, som kan tolkes som en støtte til en slik hypotese. Andre tolkninger er imidlertid også mulige. Kanskje er det også lettere å opprettholde selvrespekten i et samfunn med betydelig grad av likhet, Rawls legger selv stor vekt på dette argumentet. Selvrespekten er som nevnt en av de antatt viktigste ressursene mennesker trenger for å skape et godt liv.

I et stadig mer pluralistisk samfunn blir idealet om respekt og toleranse viktigere enn før. Det pluralistiske samfunnet forutsetter toleranse for annerledeshet. Både respekt og toleranse er dessuten en viktig del av det sosiale grunnlaget for selvrespekt.

Det er mange muligheter for konflikter mellom disse verdiene, og mye av samfunnsdebatten dreier seg nettopp om avveiningen mellom dem. En mulig motsetning finnes for eksempel mellom hensynet til det gode liv for folk flest på den ene siden, og solidariteten med et utsatt og sårbart mindretall på den andre. Blant annet har en innen norsk alkoholpolitikk valgt å begrense flertallets handlefrihet av hensyn til mindretallets risiko for ufrihet og lidelse. Solidariteten har her veid tyngre enn hensynet til frihet fra kontroll og restriksjoner. I hvilken grad det er snakk om motsetninger vil naturligvis avhenge av hva en legger i de forskjellige verdiene. En oppfatning av det gode liv som størst mulig livsnytelse og frihet fra påbud og restriksjoner kan stå i motsetning til ideene om solidaritet og likhet. Det kan være grunn til å understreke at det gode liv, selv om det først og fremst er et individuelt ansvar, også må være et kollektivt prosjekt, og at et begrep om det gode liv som ikke bygger på en slik forståelse kan komme til å undergrave seg selv.

Denne tematikken, den mulige motsetningen mellom frihet og fellesskap, kan knyttes til tesen om *individualisering*. Individualiseringen innebærer både en faktisk økning av individets valgfrihet og muligheter for selvrealisering, og samtidig en endring i verdier, en sterkere kulturell vektlegging av individets uavhengighet og rettigheter. Spørsmålet blir dermed om det er en motsetning mellom det gode liv forstått som tiltakende individualisering og verdier som fellesskap, solidaritet og demokrati? I USA hevder kommunitaristene at frihets- og rettighetstenkningen har gått for langt; de ønsker å gjenopprette balansen mellom individ og fellesskap ved å legge større vekt på plikt og ansvar. Et ekko av dette finner en hos Anthony Giddens, blant annet i slagordet "ingen rettigheter uten ansvar".

Den mulige motsetningen mellom frihet og fellesskap har også sammenheng med spørsmålet om hvordan det gode samfunnet skal realiseres. Svært forenklet er det tre "hovedredskaper" for å skape det gode samfunn: Staten og det offentlige, markedet og endelig det sivile samfunnet. Mye av diskusjonen om det gode samfunn dreier seg som kjent om hvilket "blandingsforhold" som er best. Den skandinaviske, universelle velferdsstaten ha blitt oppfattet og beskrevet som "menneskerettighetenes fulle realisering". Idealet har vært størst mulig individuell uavhengighet. Kritikken mot velferdsstaten har vært at den dermed også har undergravd sosialt fellesskap og ansvar for andre. Velferdsstaten skaper på denne måten en negativ form for individualisering, hevdes det. Også et system med større bruk av markedsmekanismer er blitt kritisert for å styrke individualisering og undergrave fellesskap og ansvar. Det er blitt hevdet at markedet som organisasjonsform fremmer en kalkulerende innstilling til sosiale relasjoner. En annen variant av denne kritikken kan knyttes til begrepene "kundesamfunn" og "kundelogikk" (Frønes og Brusdal 2000). Sosiologene Frønes og Brusdal hevder at når rettighetsorienteringen og markedsløsningene blir stadig mer utbredt, vil dette styrke en kunderolle og en kundeorientering i det offentlige liv. Dette vil gå på bekostning av borgerrollen. Mens borgeren er orientert mot, og tar ansvar for, samfunnet som helhet, har kunden bare en forpliktelse: Å betale prisen for varen han eller hun har kjøpt. I den grad dette er riktig, vil det representere en uheldig form for individualisering. Disse spørsmålene blir i mindre grad belyst i denne framstillingen, men underveis tas det opp temaer som indirekte har relevans for disse. Hvis det for eksempel er slik at sterkere utbygging av velferdsstaten og påfølgende individualisering undergraver ansvar og fellesskap blant folk flest, burde konsekvensene kunne avleses i form av at det gis mindre uformell hjelp og omsorg enn tidligere. Hvis kunderollen brer seg på bekostning av borgerrollen, vil en naturlig konsekvens være at det blir færre politisk aktive og interesserte, og mindre "dugnadsånd".

Befolkningens syn på det gode liv og det gode samfunn

Hvordan vurderer befolkningen selv realitetene, opplever folk flest at de har et godt liv og et godt samfunn? At utviklingen går i en positiv retning? Det store flertallet er lykkelige og fornøyde med sin egen tilværelse, andelen som ikke er lykkelig, vel 1 av 10, har vært omtrent uforandret fra 1985 til 1999. Det er imidlertid bare fem av ti som er fornøyde med forholdene i det norske samfunnet i dag. Mest tankevekkende er den sterke pessimismen med hensyn på framtida. Bare snaut 1 av 10 forventer at samfunnet vil utvikle seg til det bedre i framtida, mer enn 4 av 10 forventer at det vil bli verre.

Stor oppslutning i befolkningen har verdier som likestilling og likhet, respekt for lover og regler, anti-materialisme og prioritering av trygghet framfor spenning. Svært mange, mer enn halvparten av befolkningen, ønsker å bruke mer tid på å være ute i naturen, være sammen med familie og venner, reise i utlandet, mosjonere og lære nye ting. Blant disse ønskene er det særlig samvær med familien og å være ute i naturen som prioriteres høyt. Det er for øvrig en påfallende kontrast mellom andelen som er "mellomfornøyde" med samfunnsforholdene, og er pessimistiske med hensyn på framtida, og den lave andelen som ønsker å bruke tid på politisk arbeid. Bare 4 prosent av befolkningen ønsker å bruke mer tid på partiarbeid/kommunale verv, mens 6 prosent ønsker å bruke mindre tid. Det er imidlertid større interesse for å delta i aksjoner for å påvirke saker, 11 prosent kunne tenke seg å bruke mer tid på dette.

Hva med endringene i verdienes oppslutning: Forteller det noe om hvilken retning samfunnet beveger seg i? Det er en tendens til at flere mener at visse lovbrudd kan godtas, som å snike på trikken, kjøre over fartsgrensene eller røyke hasj. Men utviklingen mot mindre lovrespekt har ikke vært helt entydig, det er også blitt flere som mener at skattesnyteri og hjemmebrenning ikke kan godtas. Generelt har utviklingen på 1990-tallet gått i en materialistisk retning, med noe større vekt på materielt forbruk og mindre vekt på idealistiske verdier som selvrealisering, toleranse og altruisme. Materialismetrenden kan oppfattes som uheldig; personer med materielle verdier er mindre samfunnsengasjerte og er mindre opptatt av å respektere lover og regler. Idealistene er mest opptatt av å delta aktivt og av å gjøre noe for samfunnet.

Utviklingen for ulike sider ved det gode liv

Fritid og opplevd tidspress
Det gode livet vil for mange forutsette en tilstrekkelig mengde *fri* tid, dvs. tid utenom de forpliktelsene som familie og arbeid, enten det er lønnet eller ulønnet, fører med seg. Ønsket om mer fritid er utbredt, framfor alt ønsker folk seg mer tid til naturopplevelser og samvær med familie og venner. Vi vil "arbeide mindre" og "leve mer". Flere undersøkelser i det siste har da også vist at mer fritid er det velferdsgodet som savnes av flest mennesker, og som en betydelig andel mener er det viktigste tiltaket for å få et bedre liv. Hvordan har så utviklingen vært på dette feltet, blir det mer fritid, eller snarere mindre fritid og mer stress og tidspress for å rekke alt det en skal? Utviklingen de siste 20-30 årene tyder på at ja, det er blitt mer fritid, men at økningen har vært svært ujevnt fordelt mellom ulike grupper. Familie- og arbeidsforpliktelsene er i økende grad blitt konsentrert i en kortere periode i midten av livsløpet. Blant småbarnsforeldre var det ingen økning av fritiden i perioden 1970-1990, i motsetning til de fleste andre grupper. Det er da også småbarnsforeldrene som er mest plaget av tidspress i hverdagslivet. Annenhver småbarnsmor- eller far sier at tiden ofte ikke strekker til for å gjøre alt det som trengs å gjøres på hverdager. Foreldre under tidspress skulle gjerne brukt mer tid til barna. Noen utviklingstrekk på 1990-tallet har likevel vært i tråd med ønsket om mindre "bundet" tid. Overtidsbruken er på vei ned, og det er færre barnefedre som har lang ukentlig arbeidstid. I samme periode er også blant annet svangerskapspermisjonene blitt betydelig utvidet. Samtidig har mødrenes arbeidstid og yrkesdeltaking økt, det er derfor usikkert om småbarnsforeldre generelt har fått mer fritid på 1990-tallet.

Nedgangen i andelen som har lang ukentlig arbeidstid er viktig, blant annet fordi det er særlig mange i denne gruppen som ofte opplever at det er mangel på tid. Nå viser analysene som er gjennomført i denne framstillingen at det ikke bare er faktiske forpliktelser, men også preferanser og ambisjoner, som har betydning for opplevelsen av tidspress. Selv når en kontrollerer for arbeids- og familieforpliktelser, er det for eksempel slik at personer med høyere utdanning i større grad opplever at tiden ikke strekker til enn personer med lav utdanning. Personer med god økonomi har en like sterk opplevelse av tidspress som dem med lave inntekter. Opplevelsen av tidspress og tidsmangel er med andre ord åpenbart et viktig problem som motiverer offentlige tiltak, slik kontantstøttereformen er et eksempel på. Vi vet også at forhold i arbeidslivet bidrar til opplevelsen av tidspress, arbeidsdagen er blitt mer styrt av tidsfrister, fastlagte rutiner og krav fra kunder. I følge den siste levekårsundersøkelsen i 1998 sier nesten 2 av 3 arbeidstakere at arbeidssituasjonen er preget av arbeidspress eller

tidspress, og 1 av 3 sier at arbeidssituasjonen er preget av et konstant press for å oppnå resultateter og inntjening. På den andre siden er det også sider ved tidspresset som har sammenheng med valg og prioriteringer. Tidsmangelen er på flere måter "de vellykkedes" problem, og er også et uttrykk for at mens fritidstilbudene blir stadig flere, består døgnet av de samme 24 timene. Mange av dem som ønsker seg kortere arbeidstid har en romslig økonomi og en arbeidsgiver som er positiv til deltidsordninger. Kanskje er det å være travel også uttrykk for en sunn livsappetitt i et samfunn med uante muligheter for livsutfoldelse.

Studier av tidsbruk viser for øvrig at utviklingen nokså entydig går i retning av mindre kjønnsforskjeller, og en stadig likere fordeling av yrkes- og husholdsarbeid. Utviklingen har utvilsomt gått i retning av en sterkere oppfylling av likestillingspolitiske idealer. Samtidig er det grunn til å understreke at det fremdeles er klare forskjeller, blant annet står kvinner ennå for det alt vesentlige av arbeidet med hjem og barn.

Helse
Fordi helsetilstanden har så stor betydning for den enkeltes handlingsfrihet og livskvalitet, er befolkningens helsetilstand en av de viktigste indikatorene på et godt liv og et godt samfunn, kanskje den aller viktigste. Betydningen av god helse understrekes av den sorg og lidelse som ofte blir konsekvensen når personer som står oss nær, familie eller venner, rammes av sykdom og død.

Det er lett å hente fram positive utviklingstrekk her. Det vært en betydelig økning i forventet levealder for menn, i mindre grad for kvinner, i løpet av de siste 10-15 årene. Og spesielt gledelig er det at dødsårsaker som ofte rammer mennesker i ung alder, slik som ulykker og selvmord, er blitt mindre vanlige. Den fra før lave spedbarnsdødeligheten er nesten halvert i løpet av det siste tiåret, i Europa er det nå bare Sverige og Finland som så vidt har lavere spedbarnsdødelighet enn oss. Blant barn under 15 år har det vært en markert nedgang i antall dødsulykker. Slik sett har den norske barndommen neppe vært tryggere.

Færre eldre er hjelpetrengende, dvs. som sier at de har store vansker med selv å klare daglige gjøremål som rengjøring, innkjøp, av- og påkledning og personlig hygiene. Bevegelsesevnen er også blitt noe bedre. Det kommer etter hvert til nye generasjoner av eldre som i mindre grad enn tidligere generasjoner er nedslitt av hardt arbeid, og som i større grad har kunnet ta vare på egen helse. Endringene er ikke spesielt store, men tendensen er tydelig nok.

Hva med den psykiske helsetilstanden, blir vi mer ulykkelige og deprimerte som følge av den moderne samfunnsutviklingen, som flere har hevdet? Det er ikke grunnlag for å trekke noen entydige konklusjoner om dette på grunnlag av norske data. Andelen som oppgir at de er plaget av nervøse lidelser eller symptomer har vært nokså stabil, ifølge SSBs helseundersøkelser, fra 1985 til 1995. Blant unge har det imidlertid vært en særlig markert økning av antallet uføretrygdede med psykiske lidelser som diagnose.

Noen utviklingstrekk har vært mindre positive. Mest alvorlig er kanskje økningen i antallet nye tilfeller av kreft. Justert for at befolkningen blir eldre, har antallet nye krefttilfeller økt med 11 prosent på 1990-tallet, en utvikling som representerer en stor utfordring for kreftbehandling- og omsorg. På slutten av 1990-tallet ble det igjen registrert en viss økning i tallet på drepte i trafikken, sammenlignet med nivået på midten av tiåret. Konsumet av alkohol og av noen former for narkotika har blitt større i siste halvdel av 1990-tallet. Med tanke på konsekvensene for helsetilstanden, er det spesielt alvorlig at antallet

sprøytenarkomane trolig er fordoblet, som igjen er noe av årsaken til den dramatiske økningen i overdosedødsfall. Blant ungdom er det neppe blitt flere sprøytenarkomane, men intervjuundersøkelser tyder på en kraftig økning i de unges alkoholkonsum, samtidig som andelen som sier at de har brukt stoffer som cannabis, amfetamin, ecstacy og kokain er om lag fordoblet i løpet av en femårsperiode. Sammen med økningen i antallet unge uføretrygdede, peker disse tallene på mulige marginaliseringsprosesser i noen ungdomsgrupper.

Har alle grupper fått "flere og bedre leveår?" Mye tyder på at forbedringene av levealder og helsetilstand ikke har vært jevnt fordelt mellom forskjellige sosiale grupper. Narkomane er et eksempel på en gruppe som sannsynligvis har forverret sin helsetilstand (økt dødelighet og flere hepatittsmittede). Det er fortsatt betydelige sosiale og økonomiske ulikheter i dødelighet og helsetilstand i det norske samfunnet; det er få tegn til at forskjellene er blitt mindre enn de var tidligere. Jo lavere utdanning og inntekt, jo dårligere fysisk og psykisk helse. Det mest dramatiske uttrykket for dette er ulikhetene innen Oslo, med opptil 11 års forskjell i forventet levealder mellom bydelene.

Samfunnets ressursinnsats i forhold til helse og omsorg har vært økende på 1990-tallet, framfor alt i siste halvdel. Offentlige utgifter til helsemessige ytelser og pleie- og omsorg utgjorde 9 prosent av BNP i 1998, en høyere andel enn i noe annet år på 1980- og 1990-tallet. Samtidig er det mye som tyder på at behovene øker, både som en følge av økende levealder og at det er sterkere forventninger til kvalitet og service. Som vist er det flere positive trekk i utviklingen av helsetilstanden, men noen former for sterkt behandlingstrengende lidelser øker i utbredelse (kreft), og det er blitt flere eldre over 80 år, den mest behandlingstrengende gruppen. Innen eldreomsorgen ser de fleste hjelpetrengende eldre ut til å få hjelp, men en av tre eldre som får hjelp sier at de har behov for mer hjelp. Forskjellige undersøkelser peker også på kvalitetsproblemer innen eldreomsorgen, framfor alt knyttet til tilfredsstillelsen av sosiale behov.

Fellesskap og solidaritet

Blir samfunnet "kaldere", blir det mer ensomhet, isolasjon, vold og konflikter? Vi har flere sinnbilder på et slikt samfunn, for eksempel den ensomme eldre som ingen oppdager er død før det har gått mange uker, eller blind vold i storbyene. En slik samfunnsutvikling vil utfordre de flestes oppfatninger av hva et godt samfunn innebærer.

Andelen som bor alene øker stadig. Isolert sett er dette en tendens som peker i retning av mindre kontakt og fellesskap. Men samtidig er det stadig færre som oppgir at de mangler en fortrolig venn, og det ser ut til at venner omgås hyppigere enn før. Kontakthyppigheten med naboer eller familie utenfor egen husholdning er forholdsvis stabil. Det er grunn til å understreke at det er ansikt til ansikt-kontakten det er snakk om her. I tillegg til den direkte kontakten kommer den formidable økningen i indirekte kontakter; for eksempel per telefon og e-post.

Disse overveiende positive utviklingstrekkene understrekes av at andelen sosialt isolerte ikke er blitt større de siste 15-20 årene. Utviklingen har vært spesielt positiv for den i utgangspunktet mest isolerte gruppen, de eldre kvinnene.

Et annet område hvor hovedinntrykket er stabilitet, gjelder det uformelle omsorgsarbeidet, den ulønnede hjelpen som gis til syke, funksjonshemmede og eldre utenfor husholdningen. Andelen av befolkningen som gir slik hjelp ble om lag fordoblet fra 1983 til 1995, og en

sammenligning av helseundersøkelsen 1985 med levekårsundersøkelsen 1998 tyder også på at flere eldre får uformell hjelp. Samtidig gir imidlertid hver hjelper mindre hjelp målt i antall timer enn før, slik at den samlede tidsinnsatsen til uformell omsorg har endret seg forholdsvis lite. Andre undersøkelser konkluderer med at det uformelle omsorgsarbeidet i forhold til eldre har vært bemerkelsesverdig stabilt de siste 30-35 årene, på tross av utbyggingen av den formelle, lønnede omsorgen. Dette funnet er ikke i tråd med den såkalte erstatningsteorien, som hevder at den offentlige omsorgen fortrenger og undergraver den uformelle, private omsorgen. En av årsakene kan være de stadig forbedrede kommunikasjonsmulighetene, det viser seg da også at flertallet blant middelaldrende med foreldre i live er bosatt i nærheten av foreldrene.

En annen viktig side ved det sivile samfunnet er foreningslivet. Innen samfunnsvitenskapen er det tradisjon for å se deltaking i frivillige organisasjoner som en indikator på et godt samfunn, et samfunn med pluralisme og medborgerlig engasjement. Også her er hovedinntrykket stabilitet. Det totale omfanget av aktivitet og medlemskap i ulike foreninger har vært nokså uendret siden 1980. Vel halvparten av den voksne befolkningen er svært eller noe aktiv i organisasjonslivet. Mens noen foreningstyper har vært utsatt for en nedgang i oppslutningen, har andre blomstret. Fagforeningene har fått flere medlemmer, og idrettslagene har hatt en viss økning av antallet aktive medlemmer. Det er de politiske partiene som har opplevd den største tilbakegangen; det er også tendenser til nedgang for bransje/-yrkesorganisasjoner, religiøse og humanitære foreninger. Et tankekors er det kanskje at foreningstyper som tar et mer overordnet samfunnsansvar eller har et idealistisk/humanitært grunnlag enten er i tilbakegang eller har stagnert, mens de mer individualiserte hobby- og fritidsorganisasjonene får større oppslutning.

Hovedbildet er altså stabilitet eller i noen sammenhenger en utvikling som peker i retning av mer fellesskap. Det finnes imidlertid også åpenbart mer tvetydige eller problematiske trekk ved utviklingen i det sosiale fellesskapet. Den registrerte kriminaliteten og volden har økt kraftig i omfang i løpet av 1980- og 1990-årene. Kriminalitetsøkningen har likevel vært mindre i 1990-årene enn i tiåret før. Spørsmålet er hvor reell økningen har vært, og hvor mye som skyldes bedre registrering. Levekårsundersøkelsene viser at det fra slutten av 1980-tallet ikke har vært noen klar økning av andelen voldsofre i befolkningen, og heller ingen økning av andelen som har vært utsatt for tyveri eller skadeverk på 1990-tallet. Dette i kontrast til økningen i den registrerte volden og den moderate økningen av antallet politianmeldte tyverier. Volds- og kriminalitetsbølgen man kan få inntrykk av gjennom massemediene framtrer derfor som betydelig overdrevet. Det er likevel sannsynlig at det har vært en reell økning av noen former for kriminalitet. Antallet grove ran er 12 ganger høyere i dag enn i 1980. Bare i siste halvdel av 1990-tallet har antallet etterforskede narkotikaforbrytelser blitt mer enn fordoblet. De groveste formene for voldsforbrytelser har derimot ikke økt (og her er sannsynligvis mørketallene minst), mens det kan ha vært en økning av annen voldskriminalitet. Stadig flere personer siktes for forbrytelser. Et særlig bekymringsfullt trekk er økningen av andelen unge mellom 15 og 20 år som siktes for narkotika- og voldskriminalitet. I aldersgruppen 18-20 år er det nå flere som siktes for narkotikaforbrytelser enn for noen annen forbrytelse.

De mest markerte endringene i det sivile samfunnet de siste par tiårene har funnet sted i familie-og husholdsstrukturen. I dag er det mer vanlig å være samboende enn gift i aldersgruppene under 30, og en betydelig andel lever ikke i samliv. Familieformene er blitt mer mangfoldige, og gir dermed større spillerom for individuell valgfrihet. Prisen er lavere

stabilitet. Framfor alt er spørsmålet hvilke konsekvenser utviklingen får for den svakeste parten, barna som blir utsatt for samlivsoppløsninger. Økningen av andelen foreldre som er samboere innebærer sannsynligvis at stadig flere barn vil oppleve at foreldrene skiller lag. Risikoen for samlivsbrudd er tre ganger så høy blant samboere med barn som blant ektepar med barn.

Økonomi, fattigdom og ulikhet

Penger er en viktig ressurs hvis en ønsker å nyttiggjøre seg mulighetene som vare- og tilbudsflommen i konsumsamfunnet innebærer. Mangel på penger representerer derfor, nå som før, et velferdsproblem og en trussel mot det gode liv. Generelt sett får vi stadig mer penger mellom hendene. Spesielt har siste halvdel av 1990-tallet vært gylne år. Lønningene har økt. Husholdningenes renteutgifter ble halvert i perioden 1986-1997. Forbruket økte med 17 prosent fra 1990 til 1998, og er nå høyere enn noensinne.

Men veksten har vært ulikt fordelt, mens småbarnsfamiliene hadde en økning i inntekt etter skatt per forbruksenhet på 27 prosent fra 1990 til 1998, var økningen blant de yngre enslige på bare 5 prosent; 10 prosent hvis vi holder studentene utenfor. Den generelle konklusjonen er at inntektsulikheten i det norske samfunnet har blitt større, selv når en tar hensyn til det økte antallet studenter og at skattereformen av 1992 førte til en økt synliggjøring av kapitalinntektene i inntektsstatistikken. Ulikheten har framfor alt økt ved at de rike er blitt rikere. I 1986 tjente de rikeste 10 prosentene 4,5 ganger så mye som de fattigste 10 prosentene, i 1998 5,5 ganger så mye. Også formuen er skjevere fordelt enn før. Inntektsulikheten var riktignok noe mindre i 1998 enn den var i 1997, men det er for tidlig å si om dette innvarsler noen ny trend.

Selv om ulikheten har økt, er det heldigvis flere positive trekk i 1990-tallets fordelingsbilde, når en vurderer den økonomiske fordelingen ut i fra et ideal om inntektsutjevning. Samtidig som de rikere er blitt rikere, har også flere av gruppene med lavest inntekt i det norske samfunnet fått mer å rutte med. Fra 1992 til 1998 hadde både den fattigste og den rikeste tiendedelen av befolkningen en inntektsutvikling etter skatt som var litt mer gunstig enn for folk flest. Enslige forsørgere har hatt en inntektsutvikling over gjennomsnittet. Det er blitt betydelig færre eldre, mest eldre enslige, som tilhører lavinntektsgruppen. Framfor alt har utviklingen for de eldre vært positiv etter 1996, som kan ha sammenheng med økningen av minstepensjonene.

Også andre tall viser en relativt positiv utvikling for noen av gruppene nederst på den økonomiske rangstigen i siste del av 1990-tallet. Et vanlig mål på lav inntekt er andelen av befolkningen som har en husholdningsinntekt etter skatt per forbruksenhet som er lavere enn halvparten av medianinntekten. Hvis en ser bort fra studenthusholdningene, og bruker den nye ekvivalensskalaen for sammenligning av inntekter mellom ulike husholdninger, var andelen med lav inntekt 6,1 prosent i 1986 og 7,6 prosent i 1994, men ble så redusert til 5,3 prosent i 1998. Andelen med lav inntekt har altså gått ned etter 1994, for øvrig en utvikling som er i tråd med nedgangen i antallet sosialhjelpstilfeller etter 1994 og den svake reduksjonen av andelen i befolkningen som sier at de har problemer med å dekke løpende utgifter. Det er blitt færre stønadsmottakere med lav inntekt. Fra 1994 til 1998 ble andelen enslige minstepensjonister under lavinntektsgrensen redusert fra 71 til 50 prosent, blant enslige uførepensjonister ble andelen redusert fra 23 til 12 prosent. Men fortsatt har stønadsmottakere

flest lav inntekt, enslige minstepensjonister har en inntekt som bare er halvparten av gjennomsnittet for alle.

"Taperne", i den grad det er riktig å bruke et slikt verdiladet begrep, er framfor alt de unge enslige, det er de som har sakket mest akterut. Unge enslige er blant annet blitt rammet av de sterkt økende prisene på utleiemarkedet for boliger.

Men er de som har lav inntekt virkelig fattige? Vi vet for eksempel at forbruket i lavinntektsgruppen utgjør det dobbelte av inntekten. Dels skyldes dette at en del av forbruket er lånefinansiert, som hos studentene, dels er det nok også en del inntekter som ikke fanges opp av inntektsstatistikken. Lavinntektsgruppens forbruk per forbruksenhet er likevel bare rundt to tredeler av gjennomsnittet for alle husholdninger.

En vanlig definisjon av fattigdom er mangelen på mulighet til å delta i samfunnets normale aktiviteter og til å skaffe seg den levestandard som er vanlig i samfunnet, på grunn av dårlig økonomi. Dette er et eksempel på en relativ fattigdomsdefinisjon, og det er i all hovedsak slike definisjoner som har vært benyttet i denne framstillingen. Det er også vanlig å si at fattigdommen må ha en viss varighet. En må, for å si det med Ottar Brox, skille mellom å være fattig og å være "blakk".

Setter vi som krav at den lave inntekten skal være relativt permanent, blir andelen fattige lavere enn det som hittil er vist. For eksempel gir en fattigdomsgrense basert på inntektene i en 5-årsperiode en andel fattige på 2-3 prosent, og enda lavere hvis en ser inntektene over en 10-årsperiode. Men samtidig er det få av dem som er innom lavinntektsgruppen ett enkelt år, som har særlig høy årsinntekt i de årene de ikke ligger under fattigdomsgrensen. Konklusjonen er derfor likevel at inntektsstabiliteten er relativt stor blant dem med lav inntekt. Andelen permanent fattige er høyest blant enslige forsørgere og yngre enslige.

Hva med husholdningenes egen opplevelse av økonomien og økonomiske problemer? Andelen av befolkningen som opplever problemer med å klare løpende utgifter økte på slutten av 1980-tallet, men gikk svakt ned fra 1994 til 1996. Det er særlig enslige forsørgere og yngre enslige som har betalingsproblemer. Det ser imidlertid ut til at det ble litt færre enslige forsørgere med betalingsproblemer fra 1990 til 1996. På tross av en økning i opplevde økonomiske problemer, er det ingenting som tyder på at flere hadde problemer med å dekke visse grunnleggende behov på grunn av dårlig økonomi i 1994 enn det var i 1986. Både i 1994 og i 1986 var det eksempelvis 3 prosent som ikke hadde råd til å ha besøk av gjester, og 3 prosent hadde ikke råd til kjøtt eller fisk til middag mer enn et par ganger i uken. Det er igjen særlig enslige forsørgere og yngre enslige som har problemer med å få dekket grunnleggende behov, slik som å ha råd til ferie utenfor hjemmet. 8 prosent av den voksne befolkningen hadde ikke råd til å betale for en ukes ferie utenfor hjemmet, ifølge Levekårsundersøkelsen 1995, blant enslige forsørgere var andelen 34 prosent.

Hvor mange fattige det finnes i Norge, er sterkt avhengig av hvordan en velger å måle dette. Hvis en velger å gå strengt til verks, og forlange lav inntekt over en periode på minst 5 år, eller at grunnleggende behov som å ha råd til å spise kjøtt eller fisk mer enn et par ganger i uken ikke blir oppfylt, blir andelen fattige 2-3 prosent. Målt på denne måten utgjør ikke de fattige så mange i prosent, men de utgjør en del i antall. 3 prosent av den voksne befolkningen utgjør om lag 100 000 mennesker, og opplevelsen av fattigdommen kan være en annen i et

samfunn hvor de fleste lever i velstand enn i et samfunn hvor fattigdommen er en realitet for folk flest.

Ulikheten innenfor "vanskeligstilte" grupper

Materialet som er blitt presentert i denne framstilingen viser altså en økende tendens til økonomisk ulikhet, men at utviklingen har vært positiv for noen av de dårligst stilte gruppene. Et generelt poeng som understrekes av de statistiske beskrivelsene, er de store variasjonene innenfor mange av gruppene som står sentralt i velferdsdebatten. Mye tyder også på at ulikheten innenfor noen av disse gruppene er økende. Dette er blant annet en utfordring for den offentlige politikken. Gruppen enslige forsørgere er for eksempel svært uensartet, en del har dårlige levekår og lever som enslige forsørgere i mange år, samtidig som mange i denne gruppen bare er innom for en kortere tid og på mange måter har det bra. Vi vet at de økonomiske ulikhetene innenfor gruppen av barnefamilier er økende. Spennvidden er også stor blant ikke-vestlige innvandrere, og mye tyder på at den vil øke. Det er særlig blant nyankomne flyktninger og innvandrere fra Somalia og Iran at vi finner en høy andel med dårlige levekår. Arbeidsledigheten er fremdeles 12 prosent blant afrikanske innvandrere, og sysselsettingen påfallende lav . Samtidig vil det sannsynligvis bli stadig flere innvandrere, kanskje særlig 2. generasjons innvandrerne, som etter hvert vil fylle viktige stillinger i det norske samfunnslivet, og utfordre mange stereotype forestillinger. Idealet for det gode samfunnet må være en nyansert debatt om hva som kjennetegner de forskjellige gruppene. Ikke minst vil debatten om kriminalitet blant ikke-vestlige innvandrere kalle på slike nyanserte beskrivelser og fortolkninger. Ikke-vestlige innvandrere er en av flere grupper som er overrepresentert i kriminalstatistikken. Men spennvidden er stor. En ungdomsundersøkelse fra Oslo viser for eksempel at det alt i alt er færre pakistanske ungdommer enn norske ungdommer som har vært involvert i ulike former for asosial atferd.

Internasjonale sammenligninger

Internasjonale sammenligninger tyder på at Norge er et av verdens beste land å bo i. I følge ulike indekser for samfunnskvaliteten utarbeidet av FN er det bare Canada som skårer høyere enn Norge, av de opptil 174 land som indeksene er utarbeidet for. I en av FN-rapportene nevnes også Norge som et av landene som har gjort raskest framgang i "menneskelig utvikling" fra 1975 til 1997. Ett av flere interessante trekk er den høye fruktbarheten i Norge, som kanskje er en fjær i hatten for norsk familiepolitikk. Fruktbarheten i Norge er betydelig høyere enn EU-gjennomsnittet, av de store landene i Europa var det bare Irland som lå over oss rundt 1998. Om dette har sammenheng med familiepolitikken er vanskelig å avgjøre, men forskning utført i SSB på individnivå tyder på at forlengelsen av svangerskapspermisjonene i Norge og Finland har hatt en svakt positiv virkning på fruktbarheten i disse landene.

Norge har også en av de jevneste inntektsfordelingene i verden, blant de europeiske landene er det bare noen av de nordiske landene som har en jevnere fordeling. Liten ulikhet kan være en av grunnene til at Norge i internasjonal sammenheng ser ut til å ha en slags uoffisiell "verdensrekord" i mellommenneskelig tillit. Av de 65 landene som inngår i de internasjonale "verdiundersøkelsene", er det ingen land som har en høyere andel som svarer ja på spørsmålet om en kan stole på de fleste mennesker. Den mellommenneskelige tilliten er en viktig samfunnsressurs, og ifølge flere forskere er det en sammenheng mellom høy grad av

mellommenneskelig tillit og små inntektsforskjeller. Avstand i økonomisk forstand kan også øke sjansene for avstand i en mer kulturell og sosial forstand.

Men ikke alle sammenligninger er til Norges udelte fordel. Beregninger av uførejustert levealder tyder på at Norge kommer forholdsvis langt ned på listen over de landene som gjør det best på denne helseindikatoren. Her må en imidlertid være oppmerksom på de metodeproblemene som knytter seg til slike sammenligninger. I 10 av verdens land har menn en høyere forventet levealder enn i Norge.

Forsøk på en konklusjon

Hva er så *konklusjonen*? Er vi på vei mot det gode, eller i det minste et bedre, samfunn? Det er naturligvis uhyre vanskelig å trekke noen entydige konklusjoner om dette. Svaret vil for det første avhenge av hvordan man vurderer samfunnsdydene i forhold til hverandre, hvilken vekt skal for eksempel tillegges likhetsverdien sammenlignet med hensynet til valgfriheten for folk flest. For det andre er det grunn til å understreke at vi på langt nær har vurdert alle relevante idealer for et godt samfunn, slik som naturvern og hensynet til senere generasjoner. For det tredje er det problemer knyttet til informasjonsgrunnlaget. Ofte vet vi rett og slett for lite til å kunne si noe sikkert om utviklingen.

Med alle forbehold, la oss likevel gjøre et forsøk på en oppsummering. Det er fristende å konkludere med at samfunnet er bedre enn sitt rykte. Det er ikke vanskelig å finne eksempler på positive utviklingstrekk i det norske samfunnet, kanskje spesielt i siste del av 1990-tallet. Kontrasten er påfallende mellom mange av disse utviklingstrekkene og den utbredte misnøyen med samfunnet og pessimismen blant folk flest, som en finner i materialet fra Norsk Monitor. Mange har fått muligheter til å realisere et bedre liv. Folk flest har etter alt å dømme fått mer fritid, mer penger mellom hendene og et høyere forbruk, tryggheten for å ha et langt liv har aldri vært større, og flere sier at de har hyppig kontakt med gode venner, en viktig side ved det gode liv. På andre områder har utviklingen vært nokså stabil, kanskje mer stabil enn vi får inntrykk gjennom avisoverskriftene. Dette gjelder blant annet aktiviteten i frivillige organisasjoner og utviklingen av de groveste voldstilfellene.

Det norske samfunnet gjennomsyres fremdeles av ulikheter i livssjanser, og noen former for ulikhet blir større. På den andre siden er det også som vist eksempler på en positiv utvikling for noen av de dårligst stilte gruppene. Spesielt positivt er det kanskje at enslige forsørgere i gjennomsnitt har fått bedre økonomi, og at det er blitt færre som har lav inntekt blant grupper som eldre enslige og enslige uførepensjonister. Eldre har fått noe bedre helse og en bedre boligstandard, og færre av de eldre kvinnene er sosialt isolerte. Også dette representerer en velferdsforbedring for noen av de i utgangspunktet dårligst stilte gruppene.

Det er en utbredt oppfatning at solidariteten forvitrer, at samfunnet blir kaldere og at folk ikke tar ansvar for hverandre som før. I virkeligheten er bildet av solidariteten langt mer sammensatt. Blant annet ser omfanget av uformell omsorg til eldre og hjelpetrengende ut til å ha vært forbausende stabilt. Individualisering står neppe i noen entydig motsetning til fellesskap, men formene for fellesskap endrer seg.

Men på hvilke felter er det så utviklingen går i feil retning? Av negative utviklingstrekk har vi pekt på at narkotikaproblemene igjen er økende, blant annet har overdosedødsfallene økt dramatisk. Noen former for kriminalitet har åpenbart blitt mere vanlige, slik som grove

ranstilfeller. Det er påfallende tendenser til marginalisering av enkelte ungdomsgrupper. Narkotika- og alkoholkonsumet har økt mye, stadig flere unge siktes for narkotika- og voldskriminalitet, og flere unge uføretrygdes. Som gjennomgangen av de økonomiske forholdene viste er det særlig gruppen av yngre enslige som har sakket akterut.

Den økonomiske ulikheten har økt på 1990-tallet. Det er også tegn til at ulikhetene i forventet levealder har blitt større, i hvert fall i et lengre tidsperspektiv. De store forskjellene i levealder mellom øst og vest i Oslo kan være en indikasjon på det, og er åpenbart en stor utfordring for et samfunn som hever solidaritets- og likhetsfanen høyt.

Et problematisk utviklingstrekk som i liten grad er tatt opp i notatet, men som likevel fortjener å nevnes, er tendensene til større tids- og effektivitetspress i arbeidslivet. Vi vet lite om konsekvensene av dette, et viktig spørsmål er for eksempel om det er noen sammenheng mellom dette og veksten i antallet nye tilfeller av uførepensjon.

Når en ser bort fra utviklingsretningen, hvilke samfunnsforhold er det som særlig utfordrer vår opplevelse av menneskers likeverd og kaller på handlinger i "brorskapets ånd", for igjen å sitere den første artikkelen i menneskerettighetserklæringen? De betydelige forskjellene i levealder har vært nevnt. Problemene innen eldreomsorg og helsevesen er velkjente. Ressursinnsatsen øker på disse feltene, men det samme gjør behov og forventninger. Det ser ut til å være få eldre som ikke får noen hjelp, men en av tre gir uttrykk for at de behøver mer hjelp, en stor utfordring både for offentlige myndigheter og det sivile samfunn. Noen grupper i samfunnet sliter med å få endene til å møtes, og har problemer med å få dekket grunnleggende behov. De er ikke så mange i prosent, men utgjør en del i absolutte tall. Yngre enslige og framfor alt enslige forsørgere er overrepresentert blant dem med slike problemer.

Verdiene mangfold og toleranse utfordres kanskje spesielt av våre holdninger til innvandrerne. Her har holdningene blitt noe mer inkluderende og positive i løpet av de siste årene. Ved inngangen til et nytt valgår framtrer det som en særlig viktig oppgave å føre en nyansert debatt om disse gruppene, og få fram den store variasjonen innad som blant annet er vist i denne framstillingen.

Det gode samfunnet er avhengig av engasjerte medborgere. Det er all grunn til å være oppmerksom på farene for en undergraving av det medborgerlige engasjementet. Noen former for saksrettet politisk aktivitet ser ut til å bli mer vanlige, mens den partipolitiske deltakingen og valgdeltakingen er på retur. Norsk Monitormaterialet peker på tendenser til mindre lovrespekt og en mer materialistisk verdiorientering, en verdiorientering som blant annet er kjennetegnet av relativt lite samfunnsengasjement. Det er grunn til å være oppmerksom på de mulige uforutsette konsekvensene av blant annet kommersialisering og en økt vekt på markedsløsninger, som Frønes og Brusdal peker på i sin siste bok, hvor de ser for seg at vi blir stadig mer kunder som forlanger god kvalitet til en lavest mulig pris og i mindre grad opptrer som borgere orientert mot fellesskapets behov. Hva kan gjøres for å unngå dette og skape mer engasjement? Blant mange forhold, kan større verdibevissthet være viktig. Uten idealene mister politikken sin sjel, sin retning og sin evne til å begeistre. En av dem som har framhevet betydningen av verdier og idealer, både innenfor politikken og i det personlige liv, er filosofen Arne Næss, som dermed får det siste ordet i denne framstillingen: "Vi trenger å komme tilbake til en oppfatning som bare ser noe som rasjonelt og fornuftig hvis det fremstår slik ut fra de bredeste og dypeste perspektiv mennesket forfekter - det som er aller viktigst for den enkelte og for fellesskapet....." (Næss 1999).

Litteratur

Frønes, Ivar og Ragnhild Brusdal (2000): *På sporet av den nye tid. Kulturelle varsler for en nær framtid*, Stavanger: Fagbokforlaget.

Næss, Arne, med Per Ingvar Haukeland (1999): *Livsfilosofi. Et personlig bidrag om følelser og fornuft*, Oslo: Universitetsforlaget.

Vedleggstabeller. Inntekt og levekår

Inntektsfordeling

Tabell A1. Utviklingen i ulikhet i fordelingen av husholdningsinntekt etter skatt pr forbruksenhet,[1] for personer. 1986-1998. Gini-koeffisienter. Standardavvik i parentes. (Negative husholdningsinntekter er satt lik 0)

	Alle personer		Eks. personer i studenthushold	
1986	0,222	(0,002)	0,219	(0,002)
1987	0,223	(0,003)	0,221	(0,003)
1988	0,219	(0,002)	0,217	(0,002)
1989[2]	0,234	(0,004)	0,237	(0,005)
1990	0,228	(0,002)	0,224	(0,002)
1991	0,233	(0,003)	0,230	(0,003)
1992	0,237	(0,003)	0,232	(0,003)
1993	0,243	(0,004)	0,240	(0,004)
1994	0,254	(0,003)	0,249	(0,003)
1995	0,248	(0,003)	0,243	(0,003)
1996	0,257	(0,004)	0,253	(0,004)
1997	0,261	(0,004)	0,256	(0,004)
1998	0,251	(0,003)		

[1] Kvadratrotskalaen [2] En ekstremobservasjon er utelatt.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A2. Fordelingen av husholdningens inntekt etter skatt pr. forbruksenhet,[1] for personer. 1986-1998. Prosent

	Desil									
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
1986	4,1	6,1	7,2	8,2	9,1	9,9	10,9	12,1	13,8	18,6
1987	4,1	6,1	7,2	8,2	9,1	10,0	10,8	12,0	13,6	18,9
1988	4,2	6,1	7,3	8,2	9,1	9,9	10,8	12,0	13,6	18,7
1989	3,9	5,9	7,2	8,1	8,9	9,8	10,8	12,0	13,8	19,5
1990	4,0	6,0	7,2	8,2	9,1	9,9	10,9	12,0	13,7	19,0
1991	4,0	6,0	7,2	8,2	9,1	9,9	10,9	12,0	13,7	19,0
1992	3,8	5,9	7,0	8,1	9,0	9,9	10,9	12,1	13,8	19,6
1993	3,9	5,8	7,0	8,0	8,9	9,8	10,8	12,0	13,7	20,3
1994	3,5	5,6	6,9	7,9	8,9	9,8	10,8	12,0	13,7	20,8
1995	3,7	5,7	6,9	8,0	8,9	9,8	10,7	11,9	13,7	20,6
1996	3,7	5,6	6,9	7,9	8,8	9,7	10,6	11,7	13,4	21,7
1997	3,7	5,6	6,8	7,8	8,7	9,6	10,5	11,7	13,4	22,1
1998	3,9	5,8	6,9	7,9	8,7	9,6	10,5	11,7	13,5	21,4

[1] Kvadratrotskalaen. (Samme datagrunnlag som tabell 1)

Tabell A3. Gjennomsnittlig husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] for personer. 1986-1998. 1998-kr

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Alle
1986	67030	98226	116869	132750	146656	160540	176591	195905	223966	300736	161926
1987	69972	102288	122162	138251	152963	167990	182484	201921	229993	318278	168630
1988	70650	101875	121540	137779	152115	166083	181005	200049	227389	311942	167042
1989	64072	96848	116473	131955	145747	159737	175518	195744	224703	318121	164115
1990	64872	98167	117593	133723	148548	162829	178811	197207	223444	311716	163692
1991	67288	101638	121803	137400	151675	166672	183363	203585	231910	332326	169767
1992	65063	100489	120423	138270	154107	168972	186275	206530	235574	334893	171060
1993	66454	99629	119992	138038	153388	168492	185688	206453	235191	349500	172282
1994	60069	95474	116246	134215	150295	166531	183237	203666	232072	353313	169511
1995	63905	98097	118331	136820	153319	168638	184303	204573	234491	354417	171689
1996	65826	100458	121855	139621	156349	171877	188553	208856	239127	385612	177814
1997	67727	103080	124522	143104	159991	176193	193101	214444	246248	404336	183274
1998	75573	111775	133660	152338	168827	185247	203391	226463	260742	412664	193068

[1] Kvadratrotskalaen

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A4. Andelen personer i ulike lavinntektsgrupper, etter landbakgrunn.[1] 1. og 2. gen. innvandrere. Husholdningsinntekt pr. forbruksenhet.[2] 1996. Prosent

	Landbakgrunn					
	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*Alle personer*
1996						
p50	7,7	11,9	21,9	16,5	19,6	7,5
p60	16,9	15,6	35,9	25,7	33,4	14,1
p70	22,2	18,0	48,8	31,8	51,6	21,5
1998						
p50	9,9	7,9	14,3	17,1	19,2	6,3
p60	15,8	15,0	30,4	22,8	31,5	12,5
p70	22,5	20,5	33,6	25,1	45,8	20,3

[1] Landbakgrunn: 1= Norden, 2=Vest-Europa, 3= Øst-Europa, 4= Nord-Amerika og Oceania, 5= Asia, Afrika, Mellom- og Sør-Amerika samt Tyrkia. [2] Kvadratrotskalaen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A5. Andelen personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet[1] under ulike andeler av medianinntekten for alle personer. Inklusive og eksklusive personer i studenthushold.[2] Prosent

	50 prosent av medianen		60 prosent av medianen	
	Inkl.. studenter	Eks. studenter	Inkl.. studenter	Eks. studenter
1986	6,4	6,1	12,4	11,8
1988	6,2	5,9	11,9	11,7
1990	6,7	6,2	12,4	11,9
1992	7,6	6,7	13,2	12,3
1994	8,4	7,6	14,8	13,9
1996	7,5	6,9	14,1	13,5
1997	7,4	6,5	14,1	13,2
1998	6,3	5,3	12,5	11,6

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Studenthusholdninger er her definert som husholdninger som mottok studielån i løpet av inntektsåret, og der hovedinntektstakeren verken var yrkestilknyttet eller trygdemottaker.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A6. Andelen personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet[1] under ulike andeler av medianinntekten for alle personer. Inklusive og eksklusive personer i studenthushold.[2] Prosent

	50 prosent av medianen		60 prosent av medianen	
	Inkl.. studenter	Eks. studenter	Inkl.. studenter	Eks. studenter
1986	3,1	2,6	8,9	8,5
1988	3,2	2,9	8,8	8,6
1990	3,5	2,9	8,9	8,3
1992	4,1	3,3	9,7	8,8
1994	4,6	3,6	10,8	10,0
1996	4,5	3,7	10,6	9,8
1997	4,7	3,6	10,5	9,6
1998	4,0	3,1	8,5	7,6

[1] Gammel OECD-skala. [2] Studenthusholdninger er her definert som husholdninger som mottok studielån i løpet av inntektsåret, og der hovedinntektstakeren verken var yrkestilknyttet eller trygdemottaker.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A7. Andelen personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet[1] under 50 prosent av medianinntekten for alle personer. Enslige etter alder og kjønn. Prosent. 1986 og 1998

	Enslige							
	-29 år	30-44 år	45-64 år	65-	Alle			
Kvinner								
1986	37,1	13,7	19,0	42,8	35,1			
1998	42,5	9,6	8,0	27,9	24,5			
Menn								
1986	23,2	10,4	12,2	28,4	18,5			
1998	35,9	14,5	11,5	16,1	20,3			

Tabell A8. Andelen personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet[1] under 50 prosent av medianinntekten for alle personer. Enslige etter alder og kjønn. Eksklusive studenter.[2] Prosent. 1986 og 1998.

	Enslige							
	-29 år	30-44 år	45-64 år	65-	Alle			
Kvinner								
1986	23,9	13,7	20,0	43,8	34,1			
1998	26,0	7,4	8,4	28,9	21,4			
Menn								
1986	16,5	10,4	12,2	28,4	16,7			
1998	20,7	13,6	11,9	16,5	15,5			

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Studenthusholdninger er her definert som husholdninger som mottok studielån i løpet av inntektsåret, og der hovedinntektstakeren verken var yrkestilknyttet eller trygdemottaker.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A9. Andelen personer med inntekt under 50 prosent av median-inntekten for alle. Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.[1] Ulike grupper av stønadsmottakere. 1986-1998. Prosent

	Andel med lavinntekt				
	1986	1991	1994	1996	1998
Personer i hushold der minst en mottar særtillegg	20,7	16,9	23,9	20,7	14,0
Enslige personer med særtillegg	57,9	56,3	70,9	73,2	50,4
Pers. i flerpersonhushold der minst en mottar særtilegg	4,6	1,3	2,1	3,4	1,7
Personer i hushold der hovedpersonen er uførepensjonist	12,5	10,5	10,2	9,3	5,5
Enslig uførepensjonist	32,9	25,2	23,2	16,4	11,6
Pers. i flerpersonhushold der hovedpersonen er uførepensjonist	2,5	1,9	2,4	5,1	1,9
Personer i hushold som mottar sosialhjelp	12,8	14,2	19,5	17,8	16,9
Alle personer	6,4	6,7	8,4	7,5	6,3
	Andel av befolkningen				
	1986	1991	1994	1996	1998
Personer i hushold der minst en mottar særtillegg	13,7	12,8	11,2	10,6	11,1
Enslige personer med særtillegg	4,1	3,6	3,6	2,6	2,8
Pers. i flerpersonhushold der minst en mottar særtilegg	9,6	9,2	7,6	7,9	8,3
Personer i hushold der hovedpersonen er uførepensjonist	3,6	4,8	4,6	4,9	5,0
Enslig uførepensjonist	1,2	1,8	1,7	1,8	1,8
Pers. i flerpersonhushold der hovedpersonen er uførepensjonist	2,4	3	2,9	3,1	3,1
Personer i hushold som mottar sosialhjelp	4,4	8,4	7,3	6,8	6,2
Alle personer	100	100	100	100	100

[1] Kvadratrotskalaen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A10. Gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] for ulike grupper av stønadsmottakere. 1986-1998. 1998-kroner og prosent av gjennomsnittet for alle

			1986	1991	1994	1996	1998
Personer i hushold der minst en mottar særtillegg			122243	130683	124134	128222	141848
Enslige personer med særtillegg			80641	86159	76487	80007	94579
Pers. i flerpersonhushold der minst en mottar særtilegg			140173	148299	146325	144117	157838
Personer i hushold der hovedpersonen er uførepensjonist			128901	131176	128098	146483	149460
Enslig uførepensjonist			102087	102811	101878	111597	121117
Pers. i flerpersonhushold der hovedpersonen er uførepensjonist			142052	147817	143899	166542	166044
Personer i hushold som mottar sosialhjelp			127130	131840	119508	125787	133307
Alle personer			161926	169767	169511	177814	193068
			Prosent av gjennomsnittet				
			1986	1991	1994	1996	1998
Personer i hushold der minst en mottar særtillegg			75	77	73	72	73
Enslige personer med særtillegg			50	51	45	45	49
Pers. i flerpersonhushold der minst en mottar særtilegg			87	87	86	81	82
Personer i hushold der hovedpersonen er uførepensjonist			80	77	76	82	77
Enslig uførepensjonist			63	61	60	63	63
Pers. i flerpersonhushold der hovedpersonen er uførepensjonist			88	87	85	94	86
Personer i hushold som mottar sosialhjelp			79	78	71	71	69
Alle personer			100	100	100	100	100

[1] Kvadratrotskalaen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A11. Fordelingen av personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under 50 prosent av medianinntekten for alle etter ulike husholdningstyper. 1986 og 1998. Prosent

	1986	1998	Andel personer i 1998
Enslige under 30 år	12,5	28,0	4,5
Enslige 30-44 år	4,0	7,7	3,7
Enslige 45-64 år	6,6	6,5	4,2
Enslige 65- år	37,6	25,1	6,3
Par med barn, yngste barn 0-6 år	10,1	9,0	24,3
Par med barn, yngste barn 7- 17 år	1,4	3,0	17,4
Enslige forsørgere m/barn 0 - 17 år	12,4	10,4	6,2
Par uten barn, 65- år	6,9	1,2	8,8
Andre	8,5	9,1	24,7
I alt	100	100	100

[1] Kvadratrotskalaen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A12. Gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] for ulike grupper stønadsmottakere. Kroner og prosent av gjennomsnittet for alle. 1996

	Gjennom-snitt	Prosent av gjennom-snitt for alle	Andel personer	Antall obs.
Helårs uførepensjonister	155447	92	5,8	1834
Langtidssosialhjelpsmottakere	99492	59	1,5	364
Langtidsykemeldte	158326	93	1,8	644
Langtidsledige og personer på tiltak	127640	75	2,7	870
her av kun langtidsledige	129310	76	1,7	529
Alle personer	169509	100	100	37980

[1] Kvadratrotskalaen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A13. Andel personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under ulike lavinntektsgrenser[2] for ulike grupper av stønadsmottakere. 1996. Prosent

	p50	p60	p70
Helårs uførepensjonister	6,9	16,6	30,3
Langtidssosialhjelpsmottakere	27,2	50,8	67,8
Langtidsykemeldte	5,9	13,0	23,2
Langtidsledige og personer på tiltak	15,7	29,5	42,7
her av kun langtidsledige	15,1	29,6	41,7
Alle personer	7,5	14,1	21,5

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Prosent av medianinntekten.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A14. Andel personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under ulike lavinntektsgrenser[2] etter husholdningstype og yrkestilknytning.[3] Husholdninger der hovedinntektstakeren er under 65 år. Prosent. 1986, 1991, 1996 og 1998

	Enslige		Enslige forsørgere		Par uten barn			Par med barn			Alle
	1 yrk.	0 yrk.	1 yrk.	0 yrk.	2 yrk.	1 yrk.	0 yrk.	2 yrk.	1 yrk.	0 yrk.	
1986											
p50	4,1	59,3	4,6	37,6	0,0	3,0	22,6	0,1	3,4	37,3	4,1
p60	7,2	75,0	13,4	76,3	0,1	6,8	37,7	0,6	9,4	55,5	7,8
p70	14,1	85,0	25,3	92,4	0,4	12,2	47,2	1,9	25,0	75,2	13,6
1991											
p50	4,5	52,8	4,2	37,3	0,0	2,0	8,0	0,1	4,7	29,0	5,3
p60	8,4	71,5	10,5	64,2	0,1	5,0	16,9	0,5	10,8	51,8	9,3
p70	13,2	82,3	22,7	82,1	0,4	8,5	33,4	1,3	22,9	68,3	14,4
1996											
p50	6,7	56,1	3,5	32,2	0,0	2,4	21,8	0,2	4,6	25,4	6,0
p60	12,6	69,8	11,9	64,3	0,2	6,5	31,8	0,6	12,7	42,1	10,6
p70	18,1	84,3	22,5	88,2	0,6	10,4	43,8	1,6	25,6	71,0	16,1
1998											
p50	5,1	53,1	1,4	26,5	0,1	2,2	16,7	0,3	3,3	29,2	5,3
p60	9,3	68,6	3,8	63,5	0,3	4,4	28,6	0,5	10,6	44,9	9,2
p70	15,8	81,5	16,2	84,3	0,6	8,5	43,0	1,3	27,4	71,6	15,0

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Definert ved prosent av medianinntekten. [3] Personer som hadde yrkesinntekten lavere enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister og mindre enn de pensjonene den enkelte har ført på selvangivelsen

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A15. Andelen personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under ulike lavinntektsgrenser[2], etter husholdningstype og yrkestilknytning.[3] Husholdninger der hovedinntektstakeren er under 65 år. Eksklusive personer i student-husholdninger.[4] Prosent. 1986, 1996 og 1998

	Enslige		Enslige forsørgere		Par uten barn			Par med barn			Alle
	1 yrk.	0 yrk.	1 yrk.	0 yrk.	2 yrk.	1 yrk.	0 yrk.	2 yrk.	1 yrk.	0 yrk.	
1986											
p50	4,1	52,5	4,6	41,7	0,1	3	17,3	0,1	3,6	37,2	3,7
p60	7,4	70,3	14,6	76,9	0,4	6,7	28,9	0,5	9,6	55,2	7,2
p70	14,3	83,1	26,9	92,3	0,6	12,3	40,4	2,1	25,7	81,5	13,1
1996											
p50	6,7	46,4	4,1	33,0	0,0	2,2	14,6	0,2	4,7	23,1	5,0
p60	12,6	63,4	13,1	65,5	0,2	6,1	25,1	0,6	13,4	40,5	9,7
p70	18,3	80,8	24,2	89,6	0,5	10,4	37,6	1,7	26,8	70,0	15,3
1998											
p50	5,1	39,4	1,4	28,4	0,1	2,2	8,2	0,3	3,8	28,4	4,1
p60	9,3	59,4	3,8	65,0	0,3	4,5	17,7	0,5	11,1	44,3	8,0
p70	16,1	76,5	16,9	85,6	0,6	8,7	35,1	1,4	27,7	71,1	13,9

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Definert ved prosent av medianinntekten. [3] Personer som hadde yrkesinntekten lavere enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister og mindre enn de pensjonene den enkelte har ført på selvangivelsen. [4] Studenthusholdninger er her definert som husholdninger som mottok studielån i løpet av inntektsåret, og der hovedinntektstakeren verken var yrkestilknyttet eller trygdemottaker.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A16. Andelen personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under ulike lavinntektsgrenser,[2] etter husholdningstype og yrkestilknytning.[3] Husholdninger der hovedinntektstakeren er over 64 år. Prosent. 1986, 1991, 1996 og 1998

	Enslig		Par			Alle
	yrk.	0 yrk.	2 yrk	1 yrk	0 yrk.	
1986						
p50	0	42,6	0	1,8	6	18,7
p60	0	68,8	1,2	3,5	22	36,8
p70	10	78,1	2,6	5,9	40,3	50,4
1991						
p50	0	35	0	1,7	1,9	14,6
p60	1,8	57,2	0	2,3	15,4	30,5
p70	4,4	71,2	0,5	5,3	33,1	45,5
1996						
p50	3,3	36,1	0	0	2,7	16
p60	9,3	58,2	0	0,6	19,7	33,2
p70	12,7	74,4	0	5,4	40,9	50,4
1998						
p50	4,3	25,4	0	0,8	1,9	11,2
p60	8,4	56,6	0	1,5	15,4	30,7
p70	12,6	73,9	2,2	3,3	37,8	49,3

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Definert ved prosent av medianinntekten. [3] Personer som hadde yrkesinntekten lavere enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister og mindre enn de pensjonene den enkelte har ført på selvangivelsen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A17. Andelen personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under lavinntektsgrensen,[2], etter kjønn og alder. Prosent. 1986, 1991 og 1996

	Alle	0-17	18-24	25-39	40-49	50-64	65-74	75-
Både kvinner og menn								
1986	6,4	3,8	8,8	3,6	2,4	3,8	10,0	31,7
1991	6,7	5,0	10,8	5,4	3,2	3,4	7,8	23,9
1996	7,5	4,3	17,5	6,2	3,0	4,1	7,8	24,0
1998	6,3	3,4	19,2	5,4	2,9	2,7	4,8	17,1
Kvinner								
1986	8,6	4,5	11,5	4,0	1,7	5,2	13,4	40,2
1991	8,4	4,5	14,0	5,8	2,2	5,1	11,3	32,5
1996	8,9	4,5	21,5	5,3	2,6	4,0	10,8	31,0
1998	7,0	3,3	20,3	4,9	2,5	2,5	6,2	23,6
Menn								
1986	4,2	3,1	6,1	3,2	3,1	2,4	5,7	17,1
1991	5,0	5,6	7,9	4,9	4,2	1,6	3,5	10,0
1996	6,1	4,1	13,7	6,9	3,4	4,1	4,2	13,0
1998	5,4	3,6	18,1	5,9	3,3	2,9	3,0	6,9

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet lavere enn 50 prosent av medianinntekten.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A18. Andelen personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under ulike lavinntektsgrenser,[2] etter alder og kjønn. 1998. Prosent

		0-17	18-24	25-39	40-49	50-64	65-74	75-	Alle
Menn og kvinner									
	p50	3,4	19,2	5,4	2,9	2,7	4,8	17,1	6,3
	p60	8,2	24,6	9,0	5,5	6,2	18,0	41,9	12,5
	p70	15,8	30,2	15,0	9,6	11,1	34,6	61,1	20,3
Menn									
	p50	3,6	18,1	5,9	3,3	2,9	3,0	6,9	5,4
	p60	8,1	22,1	8,7	5,9	5,4	11,6	26,5	10,1
	p70	15,4	25,9	14,2	10,6	9,4	25,9	48,7	17,2
Kvinner									
	p50	3,3	20,3	4,9	2,5	2,5	6,2	23,6	7,0
	p60	8,3	27,1	9,4	5,1	7,0	23,3	51,6	14,9
	p70	16,3	34,5	15,9	8,7	12,7	41,7	68,9	23,3

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Definert ved prosent av medianinntekten.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A19. Andelen personer med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet[1] under ulike lavinntektsgrenser,[2] etter alder og kjønn. Eksklusive personer i studenthusholdninger.[3] 1998. Prosent

		0-17	18-24	25-39	40-49	50-64	65-74	75-	Alle
Menn og kvinner									
	p50	3,6	10,0	4,4	3,0	2,7	4,8	17,9	5,3
	p60	8,4	15,2	8,1	5,5	6,3	18,6	42,8	11,6
	p70	16,1	21,3	14,3	9,7	11,4	35,4	61,5	19,5
Menn									
	p50	3,7	9,1	4,8	3,4	2,9	3,0	7,1	4,4
	p60	8,3	13,0	7,6	6,0	5,4	11,8	27,7	9,2
	p70	15,6	17,3	13,3	10,6	9,7	27,1	48,8	16,4
Kvinner									
	p50	3,6	11,0	4,1	2,6	2,6	6,2	24,6	6,2
	p60	8,4	17,4	8,6	5,0	7,1	24,0	52,4	14,0
	p70	16,5	25,5	15,4	8,7	13,1	42,2	69,4	22,6

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Definert ved prosent av medianinntekten. [3] Studenthusholdninger er her definert som husholdninger som mottok studielån i løpet av inntektsåret, og der hovedinntektstakeren verken var yrkestilknyttet eller trygdemottaker.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A20. Andelen personer med husholdningsinntekt pr. forbruksenhet[1] under 50 prosent av medianinntekten for alle personer. Etter husholdningstype og yrkestilknytning.[2] Prosent

	Enslige								
	Under 30 år		*30-44 år*		*45-64 år*		*65- år*		
Antall yrkestilknyttede:	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	
1986	90,2	5,4	52,6	5,5	38,6	0,9	42,6	0,0	
1998	89,4	9,2	45,5	2,8	20,3	2,9	25,4	4,3	
	Par uten barn								
	Under 45 år			*45-64 år*			*65- år*		
Antall yrkestilknyttede:	*0*	*1*	*2*	*0*	*1*	*2*	*0*	*1*	*2*
1986	70,0	7,1	0,0	4,6	2,8	0,0	6,7	1,5	0,0
1998	63,7	5,5	0,2	5,6	0,9	0,3	0,8	1,1	0,0
	Par med barn, yngste barns alder								
	0-6 år			*7-17 år*			*18 år og over*		
Antall yrkestilknyttede:	*0*	*1*	*2*	*0*	*1*	*2*	*0*	*1*	*2*
1986	50,5	4,6	0,0	14,8	0,6	0,2	18,2	0,9	0,0
1998	39,5	3,5	0,2	9,9	3,2	0,4	11,2	1,5	0,0
	Enslige forsørgere, yngste barn 0-17 år			***Andre husholdninger***					
Antall yrkestilknyttede:	*0*	*1*		*0*	*1*	*2+*			
1986	38,0	5,4		15,0	4,6	0,0			
1998	26,5	1,4		16,7	2,5	0,0			

[1] Kvadratrotskalaen. [2] Personer som hadde yrkesinntekten lavere enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister og mindre enn de pensjonene den enkelte har ført på selvangivelsen.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A21. Formuesforhold for ulike grupper. Levekårsundersøkelsen 1995. Prosent

	Alle	Fattige	Rike	Enslig minste-pensjonist	Andre minste-pensjonister	Sosialhjelps-mottakere	Unge med lav utdanning	Lavtlønte	Langtids arb. ledige	Arbeidsuføre
Bankinnskudd										
Under 10000	24	52	10	24	4	76	58	35	48	27
10000-49999	27	23	21	30	13	17	25	27	25	22
50000-99999	16	11	16	20	15	4	11	15	12	16
100000-249999	17	9	22	16	31	2	2	14	12	18
250000+	16	6	31	10	37	1	5	9	3	17
Bankinnskudd og verdipapirer										
Under 10000	23	50	8	24	3	75	58	32	45	27
10000-49999	25	23	13	30	14	16	25	26	25	21
50000-99999	16	11	13	20	12	5	6	16	14	14
100000-249999	18	10	22	14	33	2	6	14	12	19
250000+	18	6	44	13	38	1	5	11	4	19
Gjeld										
Ingen	74	72	67	99	97	74	82	71	67	91
Høyeste kvintil	20	20	27	1	3	15	12	22	25	7

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå

Tabell A22. Husholdningens formuesforhold, etter familiefase. Levekårsundersøkelsen 1995. Prosent

	Alle	Enslige -24 hos foreldre	Enslige -24 andre	Enslig 25-44	Par uten barn 16-44	Enslig forsørger	Par med barn 0-6 år	Par med barn 7-19 år	Par uten barn 45-66 år	Par uten barn 67+ år	Enslig 45-66 år	Enslig 67+ år
Bankinnskudd												
Under 10000	24	21	38	45	33	50	28	18	15	7	34	15
10000-49999	27	25	28	32	33	29	36	27	21	11	25	23
50000-99999	16	18	14	8	18	6	17	19	20	12	13	17
100000-249999	17	24	11	9	10	7	14	20	20	31	10	19
250000+	16	12	9	6	6	8	6	15	24	39	18	26
Bankinnskudd og verdipapirer												
Under 10000	23	18	37	44	31	48	26	17	13	6	33	14
10000-49999	25	24	28	30	30	30	34	26	19	11	24	22
50000-99999	16	16	12	9	18	6	18	19	19	10	11	17
100000-249999	18	26	13	10	14	7	13	18	22	31	15	19
250000+	18	16	9	7	7	8	9	20	28	42	19	27
Gjeld												
Ingen	74	62	44	66	47	82	63	75	87	99	92	99
Høyeste kvintil	20	25	42	28	46	13	30	18	9	1	6	1

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A23. Boligverdi, boliggjeld og netto boligformue for ulike grupper. Prosent. 1995

	Alle	Fattige[1]	Rike[2]	Enslig minste-pensjonist	Andre minste-pensjonister	Sosialhjelps-mottakere	Unge med lav utdanning	Lavtlønte	Langtids arbeidsledige	Arbeidsuføre
Boligverdi										
Ingen	21	65	6	52	21	50	45	27	39	24
Under 500 000 kr	19	19	9	29	27	27	13	17	20	30
500 000 - 999 999 kr	41	12	37	16	39	19	29	39	30	36
1 000 000 kr eller mer	19	4	48	2	13	4	13	17	11	11
Boliggjeld										
Ingen	49	87	34	92	89	66	63	49	57	65
Under 250 000 kr	17	4	16	5	6	8	6	15	12	17
250 000 - 499 999 kr	18	6	20	3	4	17	13	20	17	11
500 000 kr eller mer	17	3	30	0	1	9	19	16	14	7
Netto boligformue										
Negativ	4	1	3	0	2	3	2	4	4	2
Ingen	24	70	8	58	23	57	53	32	45	27
Under 250 000	17	7	13	8	4	22	18	20	20	14
250 000 - 499 999 kr	19	10	19	21	20	12	8	17	13	24
500 000 - 999 999 kr	27	9	32	10	41	5	16	21	15	26
1 000 000 kr eller mer	8	3	25	3	11	1	4	6	4	7

[1] Lavere inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) enn 50 prosent av medianinntekten. [2] Tilhører 10. desil i fordelingen av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A24. Boligverdi, boliggjeld og netto boligformue, etter familiefase. 1995. Prosent

	Alle	Enslige -24 hos foreldre	Enslige -24 andre	Enslig 25-44	Par uten barn 16-44	Enslig forsørger	Par med barn 0-6 år	Par med barn 7-19 år	Par uten barn 45-66 år	Par uten barn 67+ år	Enslig 45-66 år	Enslig 67+ år
Boligverdi												
Ingen	21	9	67	47	43	38	16	5	5	17	22	36
Under 500 000 kr	19	9	16	27	20	26	16	12	16	28	31	32
500 000 - 999 999 kr	41	46	13	20	29	25	46	54	55	41	36	26
1 000 000 kr eller mer	19	36	4	5	7	11	23	29	24	13	10	7
Boliggjeld												
Ingen	49	37	81	63	51	49	25	22	48	83	62	87
Under 250 000 kr	17	22	11	13	8	12	12	23	26	13	24	10
250 000 - 499 999 kr	18	24	5	16	21	21	28	28	16	3	11	3
500 000 kr eller mer	17	17	4	9	20	18	36	27	10	1	3	0
Netto boligformue												
Negativ	4	4	2	4	6	9	7	5	2	0	2	1
Ingen	24	13	75	52	46	41	20	6	6	18	25	40
Under 250 000	17	14	5	22	23	24	29	17	9	6	15	12
250 000 - 499 999 kr	19	17	8	12	13	17	21	24	22	24	22	18
500 000 - 999 999 kr	27	36	8	8	11	6	19	36	46	40	27	23
1 000 000 kr eller mer	8	17	2	2	2	3	4	12	15	13	9	6

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå

Tabell A25. Lønn og materielle goder for personer 16-79 år i ulike grupper. 1987

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.
Gjennomsnittlig beregnet timelønn for ansatte. Kr	70	78	56	67	67	66	48
Andel ansatte som er lavtlønte. Pst	35	24	68	37	40	75	75
Andel ansatte med bestemte ekstra-ytelser i arbeidet. Pst	19	27	19	13	15	-	13
Andel personer i husholdninger med (pst)							
Personbil	84	96	40	63	66	10	60
Eget fritidshus	30	46	13	25	27	11	26
Telefon	94	99	84	92	89	87	91
Campingvogn	8	8	4	7	8	2	4
Båt med køyeplasser	8	14	5	7	7	2	4
Hyppige økonomiske problemer	8	2	19	11	14	12	7
Som har mottatt sosialhjelp	3	0	15	5	9	12	3
Tallet på personer som svarte	3 952	388	276	465	189	105	210
Tallet på ansatte	2 315	244	58	116	27	8	8

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1987, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999

Tabell A26 Sysselsetting blant personer 16-79 år i ulike grupper. 1987

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.
Sysselsetting							
Andel sysselsatte. Prosent	69	86	25	31	21	8	10
Andel sysselsatte med biyrke. Pst.	14	18	19	8	8	25	10
Ukentlig arbeidstid							
Andel sysselsatte med (pst.)							
Kort deltid	13	8	26	19	46	63	41
Lang deltid	15	11	4	20	32	13	24
Lang ukentlig arbeidstid	20	33	25	17	11	13	24
Andel ansatte som foretrekker kortere arbeidstid, med tilsv. lavere lønn. Pst.	13	18	11	17	8	25	14
Andel ansatte som foretrekker lengre arbeidstid, med tilsv. høyere lønn. Pst.	5	5	12	4	-	-	-
Yrkesstatus							
Andel sysselsatte som er ansatt. Pst.	85	73	81	80	65	100	35
Yrkesaktivitet							
Andel yrkesaktive i 1986. Pst.	75	90	37	34	24	12	11
Andel yrkesaktive i 1986 med 1300 timer eller mer i inntektsgivende arbeid. Pst.	62	75	27	50	23	17	27
Arbeidsledighet							
Andel yrkesaktive i 1986 (pst.)							
Med arbeidsledighetserfaring 1986	11	7	23	9	2	-	-
Som var langtidsledige 1986	4	2	10	3	-	-	-
Som har vært arbeidsløs mer enn 5 måneder de siste 5 årene	5	1	9	6	4	-	-
Andel sysselsatte som mener de står i fare for å miste sin jobb. Prosent	10	5	21	16	13	-	16
Bevegelse på arbeidsmarkedet							
Andel sysselsatte med minst 4 arbeids-plasser siste 5 år	7	4	28	6	3	14	-
Tallet på personer som svarte	3 952	388	276	465	189	105	210
Tallet på sysselsatte	2 729	333	79	143	40	8	20
Tallet på yrkesaktive i 1986	2 881	336	101	155	45	12	22

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1987, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A27 Boforhold for personer 16-79 år i ulike grupper. 1987

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.
Boform							
Andel (prosent) som							
Bor i småhus	83	88	68	78	72	70	81
Bor i eid bolig	82	93	51	75	79	56	77
Leier uten innskudd, bor i tjenestebolig eller på framleie	13	4	34	13	9	21	6
Boligens standard							
Andel (prosent) som							
Bor i bolig uten bad/wc	3	1	13	5	7	15	7
Bor i fuktig bolig	5	4	10	9	8	4	9
Bor i kald bolig	5	2	16	7	10	17	8
Bor i bolig med bad og wc og uten kalde eller fuktige rom	89	96	73	82	78	73	80
Botetthet							
Andel (prosent) som							
Bor trangt	9	3	17	9	4	3	3
Bor svært romslig	34	46	41	47	51	62	53
Bor umoderne og/eller trangt	18	7	39	24	25	28	21
Miljøbelastninger							
Andel (prosent) som er utsatt for							
Støy fra gate eller vei i boligen	12	11	16	16	16	16	15
Støy i boligen	22	19	29	25	23	23	22
Forurensning fra trafikk, industri o.l.	18	17	19	24	16	18	20
Støy eller forurensninger	30	27	38	37	30	33	30
Servicetilbud på bostedet							
Andel (prosent) som ikke har							
Forsamlingshus, grendehus eller samfunnshus på stedet	18	17	16	19	21	14	21
Ungdomsklubb, fritidsklubb på stedet	32	30	26	40	37	44	51
Andel (prosent) med							
2 km eller mer til dagligvarebutikk	16	15	18	16	14	17	22
4 km eller mer til barneskole	13	11	15	14	14	15	20
Mer enn 1 km til nærmeste holdeplass for buss, trikk ol	10	9	9	9	9	9	16
Tallet på personer som svarte	3 952	388	276	465	189	105	210

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1987, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A28. Lønn og materielle goder for personer i ulike grupper. Prosent. 1991

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.
Gjennomsnittlig beregnet timelønn for ansatte. Kr	88	112	70	78	-	-	-
Andel av ansatte som er lavtlønte	32	18	68	45	-	-	-
Andel av ansatte med bestemte ekstra-ytelser i arbeidet	22	36	16	14	-	-	-
Andel personer i husholdninger som siste år							
Ofte har hatt vansker med å klare løpende utgifter	4	2	15	6	9	4	2
Av og til har hatt vansker med å klare løpende utgifter	7	2	14	7	9	6	4
Ikke hadde mulighet for å klare en uforutsett regning på 2000 kr	14	6	38	19	25	24	15
Har hatt sosialhjelp	6	1	22	8	12	8	5
Har personbil	82	95	31	59	74	7	71
Har to eller flere personbiler	28	50	6	13	18	0	13
Eier fritidshus	25	43	6	19	26	3	33
Tallet på personer som svarte	3 755	412	262	465	197	133	183
Tallet på ansatte	2 081	270	61	78	27	4	9

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A29. Sysselsetting blant personer i ulike grupper. Prosent. 1991

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.
Sysselsetting							
Andelen sysselsatte	64	84	28	22	17	5	7
Andelen sysselsatte med biyrke	14	16	15	10	0	-	-
Andelen gifte/samboende hvor begge er sysselsatt på heltid	27	54	6	7	0	-	-
Ukentlig arbeidstid							
Andelen sysselsatte med							
Kort deltid	13	9	30	27	64	-	-
Lang deltid	14	1	11	26	36	-	-
Lang ukentlig arbeidstid	22	35	17	10	0	-	-
Andelen ansatte som foretrekker kortere arbeidstid med tilsvarende lavere lønn	13	20	8	13	0	-	-
Andelen ansatte som foretrekker lengre arbeidstid med tilsvarende høyere lønn	7	4	17	4	0	-	-
Yrkesstatus							
Andelen sysselsatte som er ansatt	87	78	86	76	84	-	-
Yrkesaktivitet 1990							
Andelen yrkesaktive i 1990	72	90	39	28	22	-	-
Andelen yrkesaktive i 1990 som arbeidet på heltid hele år	49	62	18	28	1	-	-
Arbeidsledighet							
Andelen yrkesaktive i 1990 med arbeids-ledighetserfaring i 1990	14	6	29	11	5	-	-
Som var langtidsledige	6	3	14	6	2	-	-
Som har vært arbeidsløs mer enn 5 måneder de siste 5 årene	8	3	16	9	4	-	-
Andelen sysselsatte som mener de står i fare for å miste sin jobb	17	12	28	25	19	-	-
Bevegelse på arbeidsmarkedet							
Andelen sysselsatte med minst 4 arbeids-plasser siste 5 år	8	4	29	7	-	-	-
Tallet på personer som svarte	3 755	412	262	465	197	133	183
Tallet på sysselsatte	2 414	343	72	104	34	6	13
Tallet på yrkesaktive i 1990	2 630	361	99	129	43	9	21
Tallet på gifte og samboende	2 463	301	56	273	124	3	162

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A30. Boforhold for personer i ulike grupper. Prosent. 1991

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.
Boform							
Andel som							
Bor i små hus	83	91	61	77	79	78	87
Bor i eid bolig	82	96	37	76	79	56	82
Leier uten innskudd, bor i tjenestebolig eller på framleie	14	4	49	14	13	20	8
Boligens standard							
Andel som							
Bor i bolig uten bad eller wc	3	1	10	5	4	11	1
Bor i fuktig bolig	5	3	7	4	4	5	4
Bor i kald bolig	3	1	11	6	3	11	4
Bor i bolig med bad og wc og uten kalde eller fuktige rom	90	94	76	86	91	76	91
Botetthet							
Andel som							
Bor trangt	8	3	17	6	6	6	2
Bor svært romslig	37	50	38	50	52	69	55
Bor umoderne og/eller trangt	16	8	34	18	14	27	10
Boligens omgivelser							
Andel med							
Egen hage, plen, naturtomt o.l. eller gårdsplass	80	90	58	72	73	68	85
Felles grøntareal eller gårdsrom som er egnet til oppholdssted for barn og voksne	13	7	22	19	16	23	10
Felles grøntareal eller gårdsrom som ikke er egnet som oppholdssted	5	2	13	7	8	9	4
Andel som ikke har tilgang til utearealer	2	-	6	2	3	1	1
Miljøbelastninger							
Andel som er utsatt for							
Støy fra gate eller vei i boligen	13	11	21	17	18	11	13
Støy fra gate eller vei som forstyrrer samtaler i boligen	5	5	10	8	6	6	4
Støy i boligen	24	23	34	28	30	17	23
Forurensninger fra trafikk, industri o.l.	18	15	22	24	22	20	19
Støy eller forurensninger	32	29	43	37	37	29	32
Servicetilbud fra bostedet							
Andel som ikke har							
Forsamlingshus, grendehus eller samfunnshus på stedet	20	21	15	20	17	24	20
Ungdomsklubb, fritidsklubb på stedet	32	32	33	31	29	36	33
Eldresenter på stedet	44	42	35	40	38	45	43
Offentlig transportmidler med minst 8 avganger i døgnet	26	21	25	32	27	41	45
Andel med							
2 km eller mer til dagligvarebutikk	20	19	17	20	19	26	23
4 km eller mer til barneskole	13	10	11	15	13	17	17
Tallet på personer som svarte	3 755	412	262	465	197	133	183

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A31. Lønn og materielle goder for personer i ulike grupper. Prosent. 1995

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andtr minste-pensjon.	Mottakere av attfør-ingsstønad
Gjennomsnittlig beregnet timeløn for ansatte. Kr	100	128	77	103	100	-	-	95
Andel av ansatte som er lavtlønte	26	16	57	22	22	-	-	37
Andel av ansatte med bestemte ekstraytelser i arbeidet	22	41	6	15	19	-	-	23
Andel personer i husholdninger som siste året								
Ofte har hatt vansker med å klare løpende utgifter	4	1	11	7	8	8	1	13
Av og til har hatt vansker med å klare løpende utgifter	8	3	13	8	8	3	5	10
Ikke hadde mulighet for å klare en uforutsett regning på 2000 kr	15	6	31	21	22	19	10	28
Har mottatt økonomisk hjelp fra nærmeste familie i 1994	7	3	17	4	5	1	1	2
Har mottatt sosialhjelp	6	1	19	7	7	4	1	23
Har personbil	83	97	37	62	75	16	77	81
Har to eller flere personbiler	28	52	7	12	16	0	14	20
Eier fritidshus	28	45	8	24	31	8	40	21
Eier campingvogn	8	9	3	5	9	0	9	9
Eier båt med køyeplass	7	11	4	5	11	0	6	10
Tilhører høyeste klasse for verdi av egen bolig og fritidshus	17	43	3	12	17	2	11	8
Tilhører laveste klasse for verdi av egen bolig og fritidshus	32	12	72	42	32	61	35	34
Tallet på personer som svarte	3 720	417	356	507	201	110	154	101
Tallet på ansatte	2 133	295	77	114	54	0	15	30

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A32. Sysselsetting blant personer i ulike grupper. Prosent. 1995

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andtr minste-pensjon.	Mottakere av attfør-ingsstønad
Sysselsetting								
Andel sysselsatte	65	86	25	25	33	2	18	38
Andelen sysselsatte med biyrke	15	19	15	11	14	-	12	8
Andelen gifte/samboende hvor begge er sysselsatte på heltid	28	54	8	9	1	-	0	11
Andelen ansatte med midlertidig arbeidskontrakt	46	41	50	43	40	0	-	20
Ukentlig arbeidstid								
Andelen sysselsatte med								
kort deltid	13	8	31	23	31	-	32	22
lang deltid	14	7	16	12	12	-	8	28
lang ukentlig arbeidstid	21	37	17	14	14	-	20	19
Andelen ansatte som foretrekker kortere arbeidstid med tilsvarende lavere lønn	17	21	4	22	17	-	17	17
Andelen ansatte som foretrekker lengre arbeidstid med tilsvarende høyere lønn	7	4	19	6	4	-	7	7
Yrkesstatus								
Andelen sysselsatte som er ansatt	89	83	88	90	83	-	60	83
Arbeidsledighet								
Andelen personer 16-66 år med arbeidsledighetserfaring 1994	13	5	31	6	4	-	6	13
som var arbeidsledige mer enn 8 uker i 1994	7	2	19	3	3	-	4	9
som har vært arbeidsledige mer enn 5 måneder i siste 5 årene	12	4	24	8	10	-	9	19
Andelen sysselsatte som mener de står i fare for å miste sin jobb	15	12	27	14	14	-	4	25
Bevegelse på arbeidsmarkedet								
Tallet på personer som svarte	3720	417	356	507	201	110	154	101
Tallet på sysselsatte	2 383	355	88	126	65	1	25	36
Tallet på personer 16-66 år	3 141	399	249	263	185	16	47	101
Tallet på gifte og samboende	2 430	314	113	290	132	11	135	62

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

Tabell A33. Boforhold for personer i ulike grupper. Prosent. 1995

	Alle	Rike	Fattige	Funk-sjons-hemmede	Uføre-trygdede	Enslige minste-pensjon.	Andre minste-pensjon.	Mottakere av attfør-ingsstønad
Boform								
Andel som								
Bor i småhus	8	88	64	75	76	76	86	77
Bor i eid bolig	80	93	40	77	85	57	81	79
Leier uten innskudd, bor i tjeneste-bolig eller på framleie	17	6	49	16	13	24	9	20
Boligens standard								
Andel som								
Bor i bolig uten bad eller wc	1	0	5	2	2	8	2	1
Bor i bolig som har minst 2 rom med bad eller dusj	28	52	8	21	22	5	22	29
Bor i fuktig bolig	4	2	6	2	2	1	2	7
Bor i kald bolig	2	1	4	3	2	4	1	6
Bor i bolig med bad og wc og uten kalde eller fuktige rom	94	98	89	95	95	93	95	88
Botetthet								
Bor trangt	8	2	21	5	4	2	1	3
Opplever å ha for liten plass	15	11	16	13	13	5	5	23
Bor svært romslig	40	59	38	51	65	66	65	34
Bor umoderne og/eller trangt	12	4	29	9	8	8	5	14
Boligens omgivelser								
Andel som rett utenfor huset har								
Egen hage, plen, naturtomt o.l. eller gårdsplass	80	88	60	75	78	68	86	71
Felles grøntareal som er egnet til oppholdssted for barn og voksne	13	9	22	17	14	20	8	21
Felles grøntareal eller gårdsrom som ikke er egnet som oppholdsted	4	2	10	6	5	7	3	6
Andel som ikke har tilgang til utearealer	3	1	8	3	2	4	3	1
Miljøbelastninger								
Andel som er utsatt for								
Støy fra gate eller vei i boligen	13	12	17	16	20	13	13	20
Støy fra gate eller vei som for-styrrer samtaler i boligen	5	3	8	7	8	10	6	8
Støy i boligen	24	23	31	25	30	16	19	31
Forurensninger fra trafikk, industri o.l.	16	12	19	18	22	15	14	16
Støy eller forurensninger	32	29	38	32	38	23	26	38
Opplever hærverk/kriminalitet i nabolaget	6	7	7	8	7	4	2	10
Tallet på personer som svarte	3 721	417	356	507	201	110	154	101

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen 1999.

A34. Inntektsgrenser for fattige husholdninger ved ulike avgrensninger. 1986, 1990 og 1990. 1994-kroner

	Alle husholdninger			Ikke-studenthusholdninger		
	1986	1990	1994	1986	1990	1994
Fattigdomsindikator 1	62 000	62 000	64 800	62 500	63 100	66 600
Fattigdomsindikator 3	52 500	51 600	54 800	53 300	52 900	57 000
Fattigdomsindikator 5	63 200	58 700	61 900	64 100	60 400	64 400

Noter: **Fattigdomsindikator 1**: Husholdninger med lavere *inntekt etter skatt* pr. forbruksenhet (gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger. **Fattigdomsindikator 3**:Husholdninger med lavere *disponibel inntekt* (inntekt etter skatt fratrukket boligutgifter i form av husleie, renter og avdrag på boliglån og utgifter til barnetilsyn) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger. **Fattigdomsindikator 5**: Husholdninger med lavere *beregnet inntekt* (disponibel inntekt tillagt beregnet inntekt av bolig og fritidshus, i 1994 bare bolig) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen et al. 1995.

A35. Andelen fattige husholdninger med ulike avgrensninger av fattige. Prosent. 1986, 1990 og 1995

	Alle husholdninger			Ikke-studenthusholdninger		
	1986	1990	1994	1986	1990	1994
Fattigdomsindikator 1	6,9	7,0	9,7	6,3	5,8	7,8
Fattigdomsindikator 2	5,6	5,7	7,2	5,0	4,7	5,5
Fattigdomsindikator 3	8,8	11,0	12,9	8,0	9,9	10,3
Fattigdomsindikator 4	7,2	9,0	10,2	6,3	7,9	8,0
Fattigdomsindikator 5	10,5	10,9	14,5	9,7	10,2	12,1
Fattigdomsindikator 6	8,6	8,8	11,3	7,7	8,1	9,2

Noter: **Fattigdomsindikator 1**: Husholdninger med lavere *inntekt etter skatt* pr. forbruksenhet (gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger. **Fattigdomsindikator 2**: Husholdninger med like lav inntekt som fattig 1 *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 3**:Husholdninger med lavere *disponibel inntekt* (inntekt etter skatt fratrukket boligutgifter i form av husleie, renter og avdrag på boliglån og utgifter til barnetilsyn) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger. **Fattigdomsindikator 4**: Husholdninger med like lav disponibel inntekt som fattig 3 *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 5**: Husholdninger med lavere *beregnet inntekt* (disponibel inntekt tillagt beregnet inntekt av bolig og fritidshus, i 1994 bare bolig) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger. **Fattigdomsindikator 6**: Husholdninger med like lav beregnet inntekt som fattig 5 *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen et al. 1995.

Tabell A36. Andelen fattige husholdninger i ulike typer husholdninger. Ikke-studenthusholdninger med lite finanskapital avgrenset etter tre ulike kriterier. Prosent. 1986, 1990 og 1994

	Fattig 2			*Fattig 4*			*Fattig 6*		
	1986	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*
Alle husholdninger	5	5	5	6	8	8	8	8	9
Enslige									
Under 45 år	7	8	4	9	16	9	7	14	15
45-64 år	5	7	7	7	13	9	7	10	9
65 år og over	14	9	13	14	5	7	23	10	12
Par uten barn									
Under 45 år	2	7	10	3	9	17	5	8	16
45-64 år	1	1	1	1	1	2	1	1	2
65 år og over	6	2	2	3	1	2	5	1	2
Par med barn									
Yngste barn									
0-6 år	4	4	6	11	12	10	10	11	9
7-19 år	2	1	1	2	3	3	2	2	3
Enslige forsørgere	14	13	9	22	32	26	30	36	28

Noter: **Fattigdomsindikator 2**: Husholdninger med lavere *inntekt etter skatt* pr. forbruksenhet (gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 4**:Husholdninger med lavere *disponibel inntekt* (inntekt etter skatt fratrukket boligutgifter i form av husleie, renter og avdrag på boliglån og utgifter til barnetilsyn) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 6**: Husholdninger med lavere *beregnet inntekt* (disponibel inntekt tillagt beregnet inntekt av bolig og fritidshus, i 1994 bare bolig) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen et al. 1995.

Tabell A37. Fattige husholdninger, etter typer husholdninger. Ikke-studenthusholdninger med lite finanskapital avgrenset etter tre ulike kriterier. Prosent. 1986, 1990 og 1994

	Fattig 2			*Fattig 4*			*Fattig 6*		
	1986	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Enslige									
Under 45 år	13	20	8	12	25	13	9	22	19
45-64 år	6	9	11	7	11	9	6	9	8
65 år og over	29	25	30	23	9	11	25	17	14
Par uten barn									
Under 45 år	3	8	13	4	6	15	5	6	13
45-64 år	2	1	2	2	1	3	1	2	3
65 år og over	11	4	2	4	1	2	5	2	1
Par med barn									
Yngste barn									
0-6 år	15	12	17	29	21	20	24	20	15
7-19 år	6	4	2	5	6	4	5	4	4
Enslige forsørgere	11	10	8	13	16	16	16	16	16

Noter: **Fattigdomsindikator 2**: Husholdninger med lavere *inntekt etter skatt* pr. forbruksenhet (gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 4**:Husholdninger med lavere *disponibel inntekt* (inntekt etter skatt fratrukket boligutgifter i form av husleie, renter og avdrag på boliglån og utgifter til barnetilsyn) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 6**: Husholdninger med lavere *beregnet inntekt* (disponibel inntekt tillagt beregnet inntekt av bolig og fritidshus, i 1994 bare bolig) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen et al. 1995.

A38. Indikatorer på økonomiske vansker for ikke-studenthusholdninger, etter tre ulike avgrensninger av fattige husholdninger. Prosent. 1986,1990 og 1994

	Andel med sosial-hjelp			*Andel som ofte hadde økonomiske problemer*			*Andel som av og til hadde økonomiske problemer*			*Andel som ikke klarer en uforutsett regning*		
	1986	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*	*1986*	*1990*	*1994*
Alle	4	6	6	3	5	5	6	8	8	11	15	17
Fattig 2	15	19	17	8	13	9	15	18	15	32	35	34
Fattig 4	17	26	25	12	18	11	20	18	25	37	44	44
Fattig 6	21	25	25	14	18	15	19	20	25	42	43	45

Noter: **Fattigdomsindikator 2**: Husholdninger med lavere *inntekt etter skatt* pr. forbruksenhet (gammel ekvivalensskala, se tekstramme 6.3) enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 4**:Husholdninger med lavere *disponibel inntekt* (inntekt etter skatt fratrukket boligutgifter i form av husleie, renter og avdrag på boliglån og utgifter til barnetilsyn) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner. **Fattigdomsindikator 6**: Husholdninger med lavere *beregnet inntekt* (disponibel inntekt tillagt beregnet inntekt av bolig og fritidshus, i 1994 bare bolig) pr. forbruksenhet enn halvparten av gjennomsnittet for alle husholdninger *og* som heller ikke har bankinnskudd og verdipapirer til en samlet verdi av minst 50 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå; Andersen et al. 1995.

A39. Fattigdomsgrenser og andel fattige i ulike grupper personer med data fra ulike kilder. Inkulsive og eksklusive studenthusholdninger. 1990 og 1994. Kroner og prosent

	Levekårsundersøkelsene[2]				Inntekts- og formuesundersøkelsene[3]			
	Inklusive studenter		Eksklusive studenter		Inklusive studenter		Eksklusive studenter	
	1990	1994	1990	1994	1990	1994	1990	1994
Fattidomsgrenser[1]	68 465	77 417	68 976	78 177	65 140	72 735	65 464	73 127
Alle	6,5	8,4	5,7	6,9	6,7	8,4	6,2	7,6
Enslige under 45 år	22,7	26,9	13,1	10,5	22,8	27,2	17,4	19,3
Par uten barn under 45 år	9,7	14,0	7,5	11,5	5,8	7,5	2,8	4,4

[1] 50 prosent av medianinntekten i fordelingen av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) for personer (inklusive barn). [2] I Levekårsundersøkelsene er en studenthusholdning definert som en husholdning der IO er hovedinntektstaker og er definert som "student/skoleelev" i henhold til definisjonen av sosioøkonomisk status i levekårsundersøkelsene. [3] I inntekts- og formuesundersøkelsene er studenthusholdning definert som husholdning der minst en person mottar studielån og der hovedpersonen i husholdningen defineres som "andre" i henhold til definisjonen av sosioøkonomisk gruppe i inntekts- og formuesundersøkelsene.

Kilder: Levekårsundersøkelsene 1991 og 1995, Inntekts- og formuesundersøkelsene 1990 og 1994, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A40. Fattigdomsgrenser og andel fattige ved ulike fattigdomsdefinisjoner. Personer og husholdninger. Inklusive og eksklusive studenthusholdninger.[6] 1990 og 1994. Kroner og prosent

	Personer[1]				*Husholdninger*			
	Ny ekvivalensskala[2]		*Gammel ekvivalensskala*[3]		*Ny ekvivalensskala*[2]		*Gammel ekvivalensskala*[3]	
	Median[4]	*Gjennomsnitt*[5]	*Median*[4]	*Gjennomsnitt*[5]	*Median*[4]	*Gjennomsnitt*[5]	*Median*[4]	*Gjennomsnitt*[5]
Alle								
Fattigdomsgrense								
1990	68 465	72 690	51 674	55 827	64 580	68 311	52 265	56 397
1994	77 417	82 843	59 038	64 413	72 507	77 850	59 343	64 787
Andel fattige								
1990	6,5	8,0	3,5	5,1	8,9	11,2	4,6	7,0
1994	8,4	10,1	5,2	7,4	11,4	13,8	6,3	9,7
Ekskl. student-husholdninger[6]								
Fattigdomsgrense								
1990	68 976	73 552	52 023	56 365	65 584	69 625	53 020	57 307
1994	78 177	84 058	59 604	65 402	74 066	80 017	60 579	66 562
Andel fattige								
1990	5,7	7,2	2,8	4,5	7,8	10,2	3,3	5,8
1994	6,9	8,7	3,7	6,3	9,2	12,2	3,6	7,8

Noter: [1] Inklusive barn. [2] Kvadratrotskalaen, se tekstramme 6.3. [3] Den gamle OECD-skalaen, se tekstramme 6.3. [4] Fattigdomsgrense = 50 prosent av medianinntekten. [5] Fattigdomsgrensen = 50 prosent av gjennomsnittsinntekten. [6] Husholdninger hvor IO er student/skoleelev og hovedinntekstaker.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991 og 1995, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A41. Andel med ulike økonomiske problemer, etter familiefase. 1990, 1994 og 1997. Prosent

	Ofte problemer med løpende utgifter			*Av og til problemer med løpende utgifter*			*Problemer med uforutsett regning*[1]		
	1991	*1995*	*1997*	*1991*	*1995*	*1997*	*1991*	*1995*	*1997*
Alle	4	4	3	7	8	7	14	15	25
Enslige 16-24 år									
Bor hos foreldre	3	2	1	6	5	4	9	13	25
Andre	6	3	3	13	12	20	22	24	44
Enslige 25-44 år	10	11	8	9	12	8	21	22	33
Par, 16-44 år uten barn	7	3	3	9	8	8	20	14	23
Enslige forsørgere	25	21	10	29	21	24	56	49	40
Par med barn, yngste barn									
0-6 år	6	4	3	12	11	13	14	14	24
7-19 år	3	1	1	6	7	5	9	9	19
Par uten barn									
45-66 år	1	1	1	2	4	2	7	9	18
67 - år	0	0	1	3	1	1	8	11	23
Enslige									
45-66 år	6	10	6	8	7	12	21	25	27
67- år	2	2	2	4	4	2	18	17	29

[1] I 1991 og 1995 en uforutsett regning på 2 000 kroner, i 1997 på 3 000 kroner.

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A42. Problemer med å dekke ulike typer grunnleggende behov, etter familiefase. 1995. Prosent

	Alle	Enslige -24 hos foreldre	Enslige -24 andre	Enslig 25-44	Par uten barn 16-44	Enslig forsørger	Par med barn 0-6 år	Par med barn 7-19 år	Par uten barn 45-66 år	Par uten barn 67+ år	Enslig 45-66 år	Enslig 67+ år
Har ikke råd til å												
- betale for en ukes ferie utenfor hjemmet	7,5	5	6	14	8	34	9	4	3	1	13	6
- erstatte utslitte møbler	8,9	5	11	18	9	39	10	5	5	1	16	6
- holde boligen passende varm	0,8	0	1	2	1	4	1	0	1	0	1	1
- kjøpe nye, ikke brukte klær	2,8	2	3	8	1	13	2	1	1	1	8	2
- spise fisk eller kjøtt hver annen dag	2,6	2	6	9	2	12	2	1	1	0	5	1
- ha venner til middag	2,9	1	4	7	2	17	3	2	1	1	8	3

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå

Tabell A43. Inntektsregnskap for husholdninger etter husholdningstype. Gjennomsnitt. 1986. 1998-Kr

		Husholdningstype											
	Alle	Enslige			Par uten barn, eldste persons alder			Par med barn, yngste barns alder			Mor/far med barn		Flere-familie-
	hush.	- 44	45 - 64	65-	-44	45-64	65-	0-6	7-17	18-	0-17	18-	hush.
Yrkesinntekt	244113	170321	140026	12249	354995	338201	65401	349386	451977	458477	135754	234080	276722
+ Lønn	215158	152606	121428	10143	332336	307003	54237	314967	379573	409466	123226	207777	227695
+ Netto næringsinntekt	28955	17715	18597	2106	22661	31198	11164	34419	72404	49011	12528	26303	49027
+Kapitalinntekt	16425	6133	15626	14181	9267	25658	30155	11685	15929	28362	4297	17899	31060
+ Brutto renteinntekt	12548	5210	13757	11066	6928	18772	24308	8125	11250	20569	3409	15421	23558
+ Aksjeutbytte	1225	222	739	879	647	1771	1753	1170	1465	2409	600	311	4822
+ Realisasjonsgev.	753	9	112	796	1555	830	2291	51	1062	1072	0	0	670
- Realisasjonstap	12	29	0	0	0	8	3	59	0	0	0	0	0
+ Andre kapitalinnt.	1913	721	1017	1439	139	4291	1805	2397	2152	4312	290	2167	2012
+Overføringer	52793	9532	43196	82913	7139	37508	141843	30232	30804	45490	77428	75179	97081
+ Skattepliktige													
overføringer	43920	6095	42546	82332	4376	37113	141706	6522	11520	41561	45128	69348	85434
+ Pensjoner o.l.													
fra folketrygden	37035	4015	35908	73449	2952	31296	123341	3825	8228	35282	27825	58133	74902
+ Tjenestepensjon mm	4238	5	5173	8557	0	4131	16590	231	529	3507	1771	5059	4386
+ Arbeidsl.strygd	1410	1713	1463	0	1336	1674	1528	1290	1356	2624	466	4026	4078
+ Mottatte bidrag mm.	1238	362	0	326	87	11	249	1176	1406	148	15066	2133	2068
+ Skattefri overføringer	8873	3437	650	582	2763	395	137	23710	19284	3931	32300	5831	11647
+ Barnetrygd	4991	0	0	0	27	21	0	16828	11982	0	18848	0	4538
+ Bostøtte	196	97	335	486	9	45	101	145	27	5	1015	223	213
+ Stipend	834	931	0	0	1443	0	0	379	1710	2380	1736	1780	2855
+ Forsørgerfradrag	1827	207	54	0	119	53	0	5446	5207	662	4151	940	1590
+ Sosialhjelp	1026	2204	261	97	1164	275	36	913	356	882	6552	2888	2451
+ Grunn- og hjelpest.													
+ Engangsstønad													
+ Kontantstøtte													
+ Andre overføringer													
=Samlet inntekt	313330	185986	198848	109344	371403	401367	237400	391303	498710	532329	217480	327158	404864
-Sum utlignet skatt og negative overføringer	79059	53134	57671	14038	99772	126258	49695	93633	129238	150621	36306	78253	90231
+ Utlignet skatt	75617	48872	54760	13897	94368	121436	48839	88961	124299	145333	33626	75320	86300
+ Sum skatter	78216	50065	56231	14896	97391	125259	51514	92356	127941	149881	35045	77655	89596
- Sum fradrag i skatt	2597	1193	1471	998	3023	3824	2676	3394	3643	4548	1419	2333	3297
+ Negative overføringer	3442	4264	2911	139	5404	4822	857	4673	4940	5288	2682	2934	3931
=inntekt etter skatt	234271	132852	141176	95308	271630	275109	187703	297670	369472	381709	181173	248905	314633
-Renteutgifter													
og boliginntekter	35466	25249	15735	1780	52332	29029	5166	69121	73376	44014	26196	23561	36591
+ Renteutgifter	37523	25759	17247	2449	53646	32296	7302	71958	77166	47181	27211	25386	38137
- Boliginntekter	2057	508	1511	670	1314	3267	2136	2837	3790	3167	1015	1825	1544
=Inntekt etter skatt og													
renteutgift/boliginntekt	198807	107602	125440	93528	219299	246080	182538	228548	296098	337694	154977	225344	278042
Antall observasjoner	4975	327	178	401	295	358	542	774	1019	611	165	134	171

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1986, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A44. Inntektsregnskap for husholdninger etter husholdningstype. Gjennomsnitt. 1998. Kr

		Husholdningstype											
	Alle	Enslige			Par uten barn, eldste persons alder			Par med barn, yngste barns alder			Mor/far med barn		Flere-familie-
	hush.	- 44	45 - 64	65-	-44	45-64	65-	0-6	7-17	18-	0-17	18-	hush.
Yrkesinntekt	262163	174786	157644	7754	412942	422424	45785	439084	526604	553292	177900	263706	338554
+ Lønn	237314	166727	146113	6269	397334	376915	36106	399718	463918	493290	152783	237133	306989
+ Netto næringsinntekt	24849	8058	11531	1485	15608	45509	9679	39366	62686	60001	25117	26573	31564
+Kapitalinntekt	19220	1258	8896	13099	7844	39324	30612	22265	29010	42985	8499	27638	39760
+ Brutto renteinntekt	6542	1513	3840	8352	2741	11632	14773	4177	6168	11688	2459	8800	9010
+ Aksjeutbytte	8636	750	1247	2445	3152	18231	7787	13952	16656	22814	4305	10645	28350
+ Realisasjonsgevinster	2340	975	1182	464	352	3232	4924	3442	3485	3422	1489	7708	1627
- Realisasjonstap	1981	2844	340	160	1025	1467	2455	3773	2341	3350	924	2209	2043
+ Andre kapitalinntekter	3683	864	2967	1998	2623	7695	5582	4466	5042	8410	1171	2694	2816
+Overføringer	76075	18021	53401	121489	18803	51835	217525	56448	48366	72093	109495	90572	103589
+ Skattepliktige													
overføringer	61634	9993	47289	118359	11005	49672	215379	16754	21281	62411	60154	81834	82197
+ Pensjoner o.l.													
fra folketrygden	44901	7566	38369	92074	6545	33676	156527	8660	13645	46521	35822	64584	60010
+ Tjenestepensjon mm.	12292	355	7071	26049	724	13029	55389	715	2038	11413	2015	12677	13876
+ Arbeidsledighetstrygd	2483	1856	1675	107	3696	2545	2518	4328	3005	3980	2696	3345	5222
+ Mottatte bidrag mm.	1958	216	174	129	40	422	946	3051	2593	498	19622	1228	3089
+ Skattefrie overføringer	14441	8029	6112	3130	7798	2163	2147	39694	27084	9682	49341	8738	21391
+ Barnetrygd	6350	0	0	0	0	0	0	25419	16125	0	28360	0	5284
+ Bostøtte	719	241	1574	1902	23	114	100	359	323	34	2734	600	1080
+ Stipend	2058	3363	33	0	5747	20	0	1747	3519	6173	2229	3283	7638
+ Forsørgerfradrag	956	7	19	0	30	24	0	3668	3220	221	2783	303	715
+ Sosialhjelp	1993	4046	3149	104	1413	622	321	2394	1213	1173	4376	2832	3019
+ Grunn- og hjelpest.	1123	319	1101	1083	318	961	1348	1489	1859	1327	1785	1399	1704
+ Engangsstønad	214	0	0	0	172	0	0	1433	24	1	193	0	480
+ Kontantstøtte	369	0	0	0	0	0	0	2541	0	0	583	0	554
+ Andre overføringer	659	53	236	41	94	423	377	643	803	753	6299	322	916
=Samlet inntekt	357458	194065	219941	142342	439588	513582	293922	517798	603980	668370	295894	381916	481902
-Sum utlignet skatt													
og negative overføringer	92595	53744	58826	23480	122609	151589	62268	133164	169252	184758	55375	95350	116700
+ Utlignet skatt	89536	50451	55259	23396	118442	147559	61985	128695	164160	180616	52462	92483	111936
+ Sum skatter	93951	51418	57431	28899	120792	153892	66614	133751	169828	189522	55710	99445	123343
- Sum fradrag i skatt	4415	967	2172	5503	2349	6333	4630	5056	5668	8906	3248	6962	11408
+ Negative overføringer	3059	3293	3567	84	4167	4030	283	4469	5092	4143	2913	2867	4764
=Inntekt etter skatt	264863	140321	161115	118862	316979	361993	231654	384634	434728	483612	240519	286566	365202
-Renteutgifter													
og boliginntekter	18343	11867	9929	635	29344	22053	1980	40548	36222	28194	19018	15074	22733
+ Renteutgifter	21274	12566	12062	2521	31158	26927	5751	44309	41325	33492	21330	18117	25902
- Boliginntekter	2932	698	2134	1886	1814	4874	3770	3761	5104	5298	2312	3043	3169
=Inntekt etter skatt og													
renteutgift/boliginntekt	246520	128454	151187	118227	287635	339940	229674	344086	398506	455418	221501	271491	342469
Antall observasjoner	14521	1409	823	902	680	1808	1428	2262	2422	1486	528	362	411
Andel husholdninger	100,0	17,8	9,0	13,7	4,3	9,0	9,6	12,9	9,4	5,0	5,1	2,2	2,0

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A45. Inntekt etter skatt[1] pr. forbruksenhet[2] etter år og husholdningstype. Gjennomsnitt. 1986 - 1998. 1986=100

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Alle husholdninger	100	104	104	100	101	104	104	105	103	105	109	112	118
Enslig													
Under 45 år	100	110	110	97	101	108	103	102	95	96	101	99	105
45 - 64 år	100	104	108	97	99	99	103	103	100	105	105	110	113
65 år og over	100	104	103	103	106	110	107	107	102	107	113	117	124
Par uten barn, eldste persons alder													
Under 45 år	100	110	113	109	99	106	107	104	100	103	110	114	116
45 - 64 år	100	101	105	112	106	110	113	115	115	115	119	125	131
65 år og over	100	103	102	106	103	109	112	110	115	116	119	118	122
Par med barn, yngste barns alder													
0 - 6 år	100	102	104	104	106	111	112	109	113	112	119	124	127
7 - 17 år	100	100	101	100	99	104	105	109	107	108	111	113	119
18 år og over	100	106	101	91	103	105	108	109	111	109	116	119	128
Mor/far med barn													
0 - 17 år	100	113	107	100	105	104	109	106	105	109	114	116	130
18 år og over	100	102	102	101	102	100	102	103	101	101	100	107	117
Flerfamiliehush.	100	108	99	113	100	106	104	104	100	102	111	113	128

[1] Her er grunn- og hjelpestønad, engangsstønad og stønad til barnetilsyn holdt utenfor. [2] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen; se tekstramme 6.3).

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A46. Inntekt etter skatt[1] pr. forbruksenhet[2] etter år og husholdningstype. Gjennomsnitt. 1986 - 1998. Prosent av alle

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Alle husholdninger	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Enslig													
Under 45 år	88	93	93	86	88	91	87	85	81	81	82	78	79
45 - 64 år	93	93	96	91	92	89	92	91	91	93	90	92	90
65 år og over	63	63	63	65	67	67	65	64	63	64	66	66	66
Par uten barn, eldste persons alder													
Under 45 år	127	134	138	139	125	129	131	126	124	126	129	130	126
45 - 64 år	129	125	129	145	136	136	139	141	144	141	141	145	143
65 år og over	88	87	86	94	90	92	94	92	99	98	96	93	91
Par med barn, yngste barns alder													
0 - 6 år	100	98	100	104	105	106	107	104	110	107	110	111	107
7 - 17 år	121	116	118	122	119	121	122	125	126	125	124	123	122
18 år og over	137	140	133	125	140	137	141	142	148	143	147	146	150
Mor/far med barn													
0 - 17 år	74	80	76	74	76	73	77	74	75	76	77	77	81
18 år og over	110	108	108	112	111	106	108	108	109	106	101	106	110
Flerfamiliehusholdninger	111	115	105	126	110	113	111	110	108	108	114	113	120

[1] Her er grunn- og hjelpestønad, engangsstønad og stønad til barnetilsyn holdt utenfor. [2] Ny ekvivalensskala (kvadratrotskalaen; se tekstramme 6.3).

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå

Tabell A47 Formuesregnskap for husholdninger. Gjennomsnitt. 1986 - 1998. 1998-Kr

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1. Realkapital i alt	223116	229716	226554	216893	218524	219671	226082	227241	219847	242400	237571	237233	240167
Faste eiendommer og skog	144118	152545	154904	154282	158020	165809	176911	177137	168300	187155	178076	175370	182840
Annen produksjonskapital	30754	29494	27274	23726	25161	19982	18208	17403	16844	17892	18098	15378	15177
Annen konsumkapital	48244	47675	44376	38884	35343	33880	30964	32702	34702	37352	41398	46485	42150
2. Bruttofinanskapital i alt	204759	206806	213423	213430	210669	198797	195201	213161	210914	220476	227718	240100	284180
Bankinnskudd	135659	136551	145195	147062	147673	144497	143939	145531	141141	142780	143115	140033	145818
Andre fordringer	69100	70254	68228	66367	62996	54300	51262	67630	69774	77695	84602	100067	138362
3. Gjeld	328517	350076	353156	335984	339540	331375	325318	320909	306286	324982	331782	343113	353859
Av dette:													
Studiegjeld	18192	16117	14796	16730	17900	21296	22286	22823	23515	24221	24869	27389	27273
4. Netto finanskapital (2-3)	-123759	-143272	-139733	-122553	-128872	-132579	-130116	-107747	-95371	-104505	-104064	-103014	-69678
5. Nettoformue (1+4)	99357	86444	86821	94340	89652	87092	95965	119492	124474	137894	133506	134220	170488
6. Skattefri finanskapital	53348	51853	48909	47531	45237	41588	0	0	0	0	0	0	0
7. Korreksjon for negativ nettoformue	123490	144330	154078	145154	154924	154394	139946	138822	130682	134354	144342	150882	159356
8. Nettoformue ved statsskatte-ligningen (5-6+7)	169499	178922	191991	191963	199339	199898	235912	258316	255157	272248	277848	285101	329844
9. Formue ved ligning	222849	230774	240899	239494	244576	241486	235912	258316	255157	272248	277848	285101	329844
10. Formuesskatt i alt	1781	1986	2324	2389	2576	2627	2071	2352	2534	2776	2893	3025	2699
Formuesskatt til kommunen	1249	1374	1527	1551	1636	1658	1676	1894	1899	2068	2145	2232	1875
Formuesskatt til staten	534	612	797	838	940	969	395	457	635	707	748	792	823
Bruttoformue som i SA	374523	384700	391159	382842	383983	376873	421236	440402	430947	462876	465289	477333	524347
Antall observasjoner	4975	3393	3423	3475	6046	8072	8104	3522	12799	10127	14110	14679	14521

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, statistisk sentralbyrå.

Tabell A48. Formuesregnskap for husholdninger. Gjennomsnitt. Utvikling 1986 - 1998. 1986=100

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1. Realkapital i alt	100	103	102	97	98	98	101	102	99	109	106	106	108
Faste eiendommer og skog	100	106	107	107	110	115	123	123	117	130	124	122	127
Annen produksjonskapital	100	96	89	77	82	65	59	57	55	58	59	50	49
Annen konsumkapital	100	99	92	81	73	70	64	68	72	77	86	96	87
2. Bruttofinanskapital i alt	100	101	104	104	103	97	95	104	103	108	111	117	139
Bankinnskudd	100	101	107	108	109	107	106	107	104	105	105	103	107
Andre fordringer	100	102	99	96	91	79	74	98	101	112	122	145	200
3. Gjeld	100	107	107	102	103	101	99	98	93	99	101	104	108
Av dette:													
Studiegjeld	100	89	81	92	98	117	123	125	129	133	137	151	150
4. Netto finanskapital (2-3)	100	116	113	99	104	107	105	87	77	84	84	83	56
5. Nettoformue (1+4)	100	87	87	95	90	88	97	120	125	139	134	135	172
6. Skattefri finanskapital	100	97	92	89	85	78	0	0	0	0	0	0	0
7. Korreksjon for negativ nettoformue	100	117	125	118	125	125	113	112	106	109	117	122	129
8. Nettoformue ved statsskatte-ligningen (5-6+7)	100	106	113	113	118	118	139	152	151	161	164	168	195
9. Formue ved ligning	100	104	108	107	110	108	106	116	114	122	125	128	148
10. Formuesskatt i alt	100	111	130	134	145	147	116	132	142	156	162	170	152
Formuesskatt til kommunen	100	110	122	124	131	133	134	152	152	166	172	179	150
Formuesskatt til staten	100	115	149	157	176	181	74	86	119	132	140	148	154
Bruttoformue som i SA	100	103	104	102	103	101	112	118	115	124	124	127	140
Antall observasjoner	4975	3393	3423	3475	6046	8072	8104	3522	12799	10127	14110	14679	14521

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A49. Formuesregnskap for husholdninger etter husholdningstype. Gjennomsnitt. 1986. 1998-Kr

	Enslige			Par uten barn, eldste persons alder			Par med barn, yngste barns alder			Mor/far med barn		Flere-familie-
	- 44	45 - 64	65-	-44	45-64	65-	0-6	7-17	18-	0-17	18-	hush.
1. Realkapital i alt	80899	149653	54350	187155	319813	163511	303204	427659	383858	108315	227281	274564
Faste eiendommer og skog	39486	104009	48888	100154	226119	129011	191885	266919	235024	66189	139302	156982
Annen produksjonskapital	14229	14707	1300	19208	24928	6359	44318	79051	55379	15772	39406	69994
Annen konsumkapital	27184	30938	4161	67793	68768	28140	67000	81688	93457	26354	48573	47588
2. Bruttofinanskapital i alt	83837	204121	149104	129848	323047	310080	178463	231931	343698	76187	208023	347170
Bankinnskudd	46059	150208	111621	84303	210477	240810	98534	133192	228296	40118	167336	246810
Andre fordringer	37778	53913	37483	45544	112570	69270	79928	98739	115403	36069	40685	100360
3. Gjeld	238087	132691	18213	480173	272356	62448	639596	671724	412383	230633	225897	329505
Av dette:												
Studiegjeld	30887	176	0	63863	760	0	37995	14949	26591	13872	16181	23976
4. Netto finanskapital (2-3)	-154250	71430	130891	-350327	50692	247633	-461133	-439793	-68685	-154446	-17876	17667
5. Nettoformue (1+4)	-73351	221083	185241	-163172	370505	411145	-157929	-12134	315175	-46131	209404	292231
6. Skattefri finanskapital	21986	35051	43620	48733	71305	73532	51561	64176	88324	24980	57160	82116
7. Korreksjon for negativ nettoformue	136925	28345	1383	249804	49821	6232	279759	221967	106287	117424	71342	90756
8. Nettoformue ved statsskatte-ligningen (5-6+7)	41587	214377	143005	37899	349023	343843	70270	145656	333136	46312	223587	300870
9. Formue ved ligning	63573	249428	186624	86633	420326	417376	121830	209833	421462	71293	280747	382986
10. Formuesskatt i alt	416	2235	1356	238	4063	3745	845	1452	3652	412	1854	2848
Formuesskatt til kommunen	267	1572	986	204	2747	2656	543	1045	2472	306	1446	2166
Formuesskatt til staten	148	665	370	35	1317	1087	302	407	1179	106	406	682
Bruttoformue som i SA	142760	318685	159837	268541	571608	400083	430109	595382	639090	159484	377843	539608
Antall observasjoner	327	178	401	295	358	542	774	1019	611	165	134	171

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1986, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A50. Formuesregnskap for husholdninger etter husholdningstype. Gjennomsnitt. 1998. Kr

	Enslige			Par uten barn, eldste persons alder			Par med barn, yngste barns alder			Mor/far med barn		Flere-familie-
	- 44	45 - 64	65-	-44	45-64	65-	0-6	7-17	18-	0-17	18-	hush.
1. Realkapital i alt	65891	160918	127157	168659	430450	275897	314025	424653	495414	149896	246709	286732
Faste eiendommer og skog	47202	127547	117827	114932	317170	225290	231209	310275	354031	127332	199287	205542
Annen produksjonskapital	4157	6194	2278	14072	27867	6635	24531	35295	46437	3289	17384	22696
Annen konsumkapital	14532	27177	7053	39655	85414	43972	58285	79084	94945	19275	30038	58495
2. Bruttofinanskapital i alt	61217	145704	284862	113219	469762	497125	231684	408460	638647	112870	480417	489224
Bankinnskudd	41856	100721	201315	74303	195558	331893	93488	134353	259708	54529	224375	186101
Andre fordringer	19360	44983	83547	38916	274204	165232	138196	274107	378939	58341	256043	303122
3. Gjeld	218433	211117	49600	543360	416202	102116	713028	667634	579338	366330	309621	456246
Av dette:												
Studiegjeld	44226	3016	0	119898	2136	25	52362	22403	39150	19355	33243	59872
4. Netto finanskapital (2-3)	-157216	-65414	235263	-430141	53560	395009	-481344	-259174	59310	-253460	170797	32977
5. Nettoformue (1+4)	-91325	95504	362420	-261482	484010	670905	-167319	165479	554723	-103564	417506	319709
6. Skattefri finanskapital	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7. Korreksjon for negativ nettoformue	138193	100841	9117	335229	122765	15224	359077	249810	189025	207585	139011	223414
8. Nettoformue ved statsskatte-ligningen (5-6+7)	46868	196346	371537	73747	606776	686129	191758	415289	743749	104022	556517	543123
9. Formue ved ligning	46868	196346	371537	73747	606776	686129	191758	415289	743749	104022	556517	543123
10. Formuesskatt i alt	292	1363	2749	388	5319	5718	1596	3617	6393	803	4646	4760
Formuesskatt til kommunen	207	988	1967	287	3657	4023	1089	2459	4371	555	3184	3214
Formuesskatt til staten	84	375	782	101	1662	1695	507	1158	2022	247	1462	1546
Bruttoformue som i SA	127108	306621	412020	281878	900212	773022	545709	833113	1E+06	262766	727127	775955
Antall observasjoner	1409	823	902	680	1808	1428	2262	2422	1486	528	362	411

Kilde: Inntekts- of formuesundersøkelsen 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A51. Boutgifter i ulike husholdningstyper. 1986/88, 1989/91, 1992/94 og 1996/98. 1998-kroner[1]

	1986/88	1989/91	1992/94	1996/98
Alle	51241	56628	55062	50113
Alle enslige	34317	35627	41104	38686
Enslige 16-44	44958	47419	46644	42199
Enslige 45-64	41289	37881	45421	41149
Enslige 65-85	23051	25240	27439	29616
Alle par uten barn	48237	54014	49558	49166
Par uten barn 16-44	67622	76730	56486	56451
Par uten barn 45-64	54694	60867	57674	55798
Par uten barn 65-85	29943	33226	34808	34709
Par med barn, yngste barn 0-6	76111	86262	80041	67725
Par med barn, yngste barn 7-19	70372	78771	72738	64004
Enslige forsørgere	54707	63186	57890	52380

[1] Deflatert ved hjelp av konsumprisindeksen (totalindeksen).

Kilde: Forbruksundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A52. Boutgifter i ulike husholdningstyper. Endringer 1986/88-1996/98. 1986/88=100[1]

	1986/88	1989/91	1992/94	1996/98
Alle	100	111	107	98
Alle enslige	100	104	120	113
Enslige 16-44	100	105	104	94
Enslige 45-64	100	92	110	100
Enslige 65-85	100	109	119	128
Alle par uten barn	100	112	103	102
Par uten barn 16-44	100	113	84	83
Par uten barn 45-64	100	111	105	102
Par uten barn 65-85	100	111	116	116
Par med barn, yngste barn 0-6	100	113	105	89
Par med barn, yngste barn 7-19	100	112	103	91
Enslige forsørgere	100	115	106	96

[1] Deflatert ved hjelp av konsumprisindeksen (totalindeksen).

Kilde: Forbruksundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell A53. Boutgifter i ulike husholdningstyper. 1986/88, 1989/91, 1992/94 og 1996/98. Prosent av total forbruksutgift

	1986/88	1989/91	1992/94	1996/98
Alle	23	27	25	21
Alle enslige	29	31	31	26
Enslige 16-44	28	31	31	25
Enslige 45-64	31	33	31	26
Enslige 65-85	28	29	29	27
Alle par uten barn	23	25	23	20
Par uten barn 16-44	24	28	24	20
Par uten barn 45-64	24	26	24	21
Par uten barn 65-85	21	22	22	18
Par med barn, yngste barn 0-6	26	29	26	20
Par med barn, yngste barn 7-19	21	24	23	18
Enslige forsørgere	27	31	30	23

Kilde: Forbruksundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Vedleggstabeller. Forbruk

1. Datamateriale

Opplysninger fra Statistisk sentralbyrås forbruksundersøkelser er koblet mot ulike registre for å kunne gi bedre inntektsopplysninger, blant annet for å kunne avgrense husholdninger med lav inntekt, og for å kunne gi bedre muligheter til å avgrense ulike stønadsmottakergrupper.

På dette grunnlag er det kjørt ut tabeller som viser forbrukssammensetting, gjennomsnittlig samlet forbruk og gjennomsnittlig inntekt etter skatt for grupper av husholdninger, tabeller som viser andel fattige (andel husholdninger med lav inntekt etter skatt pr. forbruksenhet) med ulike fattigdomsgrenser og tabeller som viser inntekt og forbruk pr. forbruksenhet i de samme gruppene. For å kunne tolke tabellene og for å kunne sammenlikne med tilsvarende tall basert på inntekts- og formuesundersøkelsene, er det viktig å være klar over en del særtrekk ved forbruksundersøkelsene på den ene siden og inntekts- og formuesundersøkelsene på den andre.

Forbruksundersøkelsene opererer med en aldersgrense oppad (79 år). Det gjør *ikke inntekts- og formuesundersøkelsene*. Det betyr at det relativt sett er færre eldre, færre enslige (siden mange av de over 79 år er enslige) og færre alderspensjonister og minstepensjonister i forbruksundersøkelsene enn i inntekts- og formuesundersøkelsene.

Forbruksundersøkelsene har et frafall på rundt 40 prosent. Selv om man korrigerer for dette frafallet ved å vekte tallene med såkalte frafallsvekter, får frafallet konsekvenser for hvilke grupper det er mulig å gi sikre tall for. Det er først og fremst blant enslige at frafallet er stort. Det betyr at tall for små grupper med mange enslige blir usikre. En sammenlikning med inntekts- og formuesundersøkelsene tyder også på at grupper som innvandrere (fra Øst-Europa og den tredje verden), arbeidsledige og mange stønadsmottakergrupper (for eksempel sosialhjelpsmottakere) er underrepresentert i forbruksundersøkelsenes utvalg.

Inntekts- og formuesundersøkelsene kan ha litt for mange énpersonhusholdninger i sitt utvalg. Husholdningsopplysningene blir i begge undersøkelser samlet inn gjennom intervju. Men i motsetning til forbruksundersøkelsene, opererer man i inntekts- og formuesundersøkelsene med hele bruttoutvalget. Der man ikke oppnår intervju, nytter man registeropplysninger som grunnlag for å avgjøre hva slags husholdningstilknytning vedkommende har. Dermed vil man i en del tilfelle kunne få feil opplysninger om husholdningen. Et samboende par uten barn vil for eksempel kunne bli klassifisert som to enslige, et samboende par med bare særkullsbarn som en enslig og en enslig forsørger eller som to enslige forsørgere, alt etter om bare den ene eller begge samboerne har egne barn.

Det relativt sett store frafallet i *forbruksundersøkelsene* skyldes at undersøkelsen krever mye av de som blir trukket ut til å være med. I tillegg til å la seg intervjue, skal de også føre et utgiftshefte over alt de kjøper i undersøkelsesperioden. For at ikke belastningen på den enkelte deltaker og dermed også frafallet skal bli for stort, har man begrenset føringsperioden til 14 dager. På grunnlag av registrerte utgifter i løpet av en 14-dagers periode, beregner man årsforbruket ved å multiplisere med 26. Husholdninger som har handlet lite i løpet av de to ukene, vil dermed komme ut med et svært lavt *beregnet* årlig forbruk, selv om det *faktiske* årsforbruket skulle være langt større. Og husholdninger som har hatt store utgifter i den perioden de fører utgiftshefte, kan få et *beregnet* årlig forbruk som ligger langt over det *faktiske* årsforbruket. Dette bidrar til en ekstra usikkerhet i tallene fra forbruksundersøkelsene. Så lenge man opererer med gjennomsnittsberegninger for større grupper, kan man regne med at slike tilfeldige feil opphever hverandre. Men gjennomsnitt for mindre grupper vil være usikre. Det har for eksempel ikke vært mulig å gi tall for langtids sosialhjelpsmottakere eller innvandrere (fra Øst-Europa og den tredje verden). Heller ikke har det vært mulig å gi tall for enslige

innen ulike stønadsmottakergrupper. Man kan heller ikke uten videre gi tall fra forbruksundersøkelsene til fordelingsanalyser, for eksempel til å skille ut husholdninger som er fattige i den forstand at de har lavt forbruk.[128]

2. Definisjon av inntekt og forbruk
Inntekten, slik den er registrert i *inntekts- og formuesundersøkelsene*, kan variere sterkt fra ett år til det neste, uten at det nødvendigvis betyr at forbruksmulighetene svinger tilsvarende. Slik vil det for eksempel være for en del selvstendig næringsdrivende. Det er også viktig å huske på at det er en del inntekter som undersøkelsene ikke fanger opp. Det gjelder for eksempel uformelle overføringer mellom husholdninger, verdien av gratis eller subsidierte offentlige tjenester og inntekter av svart arbeid (Epland 1998b); se også tekstramme 6.1 her). Utbetalt lån, for eksempel utbetalt studielån, regnes ikke som inntekt, men som negativ sparing.

I *forbruksundersøkelsene* regnes betalte renter på boliglån som forbruk, mens andre renteutgifter ikke regnes som forbruk. Avdrag på lån regnes ikke som forbruk, men som sparing. Dette gjelder både avdrag på boliglån og avdrag på andre lån, for eksempel studielån (se tekstramme 6.5 her).

3. Definisjon av grupper

Husholdningstype.
Her har vi benyttet samme definisjon som i publikasjonen fra forbruksundersøkelsene (se Statistisk sentralbyrå 1996b). Vi minner om at den skiller seg fra den tilsvarende inndelingen i inntekts- og formuesundersøkelsene ved at den opererer med en øvre aldersgrense, og at den eldste gruppen blant enslige og par uten barn derfor blir noe yngre enn de tilsvarende gruppene i inntekts- og formuesundersøkelsene.

Fattige (grupper med lav inntekt)
Vi opererer med tre "fattigdomsgrenser" definert som en viss prosent av medianinntekten i fordelingen av husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) for alle husholdninger. Siden vi har slått sammen tre årganger av forbruksundersøkelsen (1996, 1997 og 1998), må det defineres et sett av fattigdomsgrenser for hvert av årene. Følgende grenser er benyttet (1998-kroner):

	50 prosent	*60 prosent*	*70 prosent*
1996	83 552	89 898	97 976
1997	87 265	94 415	103 149
1998	89 837	98 518	106 568

Ikke-fattige
Husholdninger med inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lik eller høyere enn 70 prosent av medianinntekten i fordelingen av alle husholdninger.

Stønadsmottakere
Husholdninger med *ytelser fra folketrygden* er husholdninger hvor minst én person mottar alderspensjon, uførepensjon, etterlattepensjon, overgangsstøndad for enslige forsørgere eller attføringspenger.

Tilsvarende er det tilstrekkelig at én person i husholdningen mottar stønaden for at vedkommende husholdning skal bli telt med som henholdsvis mottaker av *minstepensjon, alderspensjon, uføre-*

[128] Det betyr ikke at der umulig å benytte forbruksundersøkelsene til fordelingsanalyser, men man må da forsøke å vekte tallene på en slik måte at den enkelte husholdning får et beregnet årlig forbruksnivå og en beregnet årlig forbrukssammensetting som er mer realistisk enn det man får ved å multiplisere det registrerte 14-dagersforbruket med 26, slik vi gjør her. Da må man imidlertid innføre ytterligere noen forutsetninger, i tillegg til de forutsetningene man innfører når man nytter inntektsdata til fordelingsanalyser (Larsen 2000).

pensjon, overgangsstønad/etterlattepensjon, sosialhjelp eller *dagpenger under arbeidsløshet.* En og samme husholdning kan motta mer enn en type stønad. De ulike gruppene er altså ikke gjensidig utelukkende.

Langtids arbeidsledige
Husholdning hvor en eller flere personer er registrert helt ledig eller på arbeidsmarkedstiltak i minst 6 måneder i kalenderåret.

Hovedperson
Husholdningens *hovedperson* er den personen i husholdningen som ifølge intervjupersonen bidrar med størst inntekt til husholdningens underhold.

Tabell B1. Samlet forbruk (1998-kroner), forbruksregnskap (prosent av samlet forbruk) og inntekt etter skatt dividert med samlet forbruk etter husholdningstype. 1996/1998

	Vare- og tjenestegruppe										
	Mat	*Drikkevarer og tobakk*	*Klær mv.*	*Bolig*	*Møbler mv.*	*Helsepleie*	*Reiser og transport*	*Fritid og utdanning*	*Annet*	*Samlet forbruk Kroner*	*Inntekt/forbruk*
Alle	13	4	6	21	9	3	24	11	9	237 900	1,13
Enslige											
Under 45 år	8	4	6	25	5	2	25	13	12	168 400	0,90
45-64 år	11	5	5	26	7	3	26	10	8	158 800	1,06
65-79 år	15	3	4	27	7	6	17	10	11	109 900	1,14
Par uten barn											
Under 45 år	10	4	7	20	8	2	25	13	11	285 400	1,05
45-64 år	13	4	5	21	8	4	27	10	9	270 800	1,20
65-79 år	18	4	4	18	7	5	26	9	8	187 300	1,24
Par med barn, yngste barn											
0-6 år	13	3	7	20	14	2	22	11	8	342 200	1,10
7-19 år	15	4	8	18	7	2	25	12	10	358 800	1,19
Far/mor med barn 0-19 år	13	3	6	23	13	2	18	14	8	226 200	0,94

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B2. Andel fattige husholdninger etter ulike fattigdomsgrenser i grupper av husholdninger etter husholdningstype. 1996/98. Prosent

	Fattigdomsgrenser definert som andel av medianinntekt[1]			
	50 prosent	*60 prosent*	*70 prosent*	*N*
Alle	7	10	13	3 792
Enslige				
Under 45 år	20	20	24	217
45-64 år	4	6	11	113
65-79 år	18	30	40	114
Par uten barn				
Under 45 år	6	7	8	210
45-64 år	1	1	3	348
65-79 år	3	6	10	263
Par med barn, yngste barn				
0-6 år	1	2	3	1 050
7-19 år	1	1	2	953
Far/mor med barn 0-19 år	10	18	22	170

[1] Alternative fattigdomsgrenser definert ved en husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lavere enn henholdsvis 50, 60 og 70 prosent av medianinntekten.

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B3. Samlet forbruk (1998-kroner), forbruksregnskap (prosent av samlet forbruk) og inntekt etter skatt dividert med samlet forbruk for ulike grupper av fattige og ikke-fattige. 1996/1998

	Vare- og tjenestegruppe										
	Mat	*Drikkevarer og tobakk*	*Klær mv.*	*Bolig*	*Møbler mv.*	*Helsepleie*	*Reiser og transport*	*Fritid og utdanning*	*Annet*	*Samlet forbruk Kroner*	*Inntekt/forbruk*
Alle	13	4	6	21	9	3	24	11	9	237 900	1,13
Fattigdomsgrense:[1]											
50 prosent	12	5	6	24	6	3	15	17	13	125 800	0,50
60 prosent	14	4	6	25	7	3	15	16	11	124 100	0,59
70 prosent	14	4	6	25	6	3	15	17	10	126 000	0,67
Ikke-fattige[2]	13	4	6	21	9	3	25	11	9	254 500	1,17

[1] Alternative fattigdomsgrenser definert ved en husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lavere enn henholdsvis 50, 60 og 70 prosent av medianinntekten. [2] Husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lik eller høyere enn 70 prosent av medianinntekten.

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B4. Samlet forbruk (1998-kroner), forbruksregnskap (prosent av samlet forbruk) og inntekt etter skatt dividert med samlet forbruk i ulike stønadsmottakerhusholdninger.[1] 1996/1998

	Vare- og tjenestegruppe										
	Mat	*Drikkevarer og tobakk*	*Klær mv.*	*Bolig*	*Møbler mv.*	*Helsepleie*	*Reiser og transport*	*Fritid og utdanning*	*Annet*	*Samlet forbruk Kroner*	*Inntekt/forbruk*
Alle husholdninger	13	4	6	21	9	3	24	11	9	237 900	1,13
Alle husholdninger med folketrygdytelser[2]	15	4	5	22	9	4	22	11	8	182 600	1,18
derav med:											
Minstepensjon	18	3	4	22	7	5	22	10	8	153 500	1,23
Alderspensjon	18	3	4	23	7	5	20	10	9	143 300	1,27
Uførepensjon	15	4	5	21	8	4	24	12	7	202 100	1,15
derav hovedperson uførepensjonist	14	5	4	22	8	3	25	13	7	165 900	1,08
Overgangsstønad/ etterlattepensjon	13	4	7	22	14	2	19	11	9	211 200	1,10
Alle husholdninger med sosialhjelp	13	6	6	26	10	2	17	12	10	180 200	1,06
Alle husholdninger med dagpenger	13	4	6	21	8	2	24	12	9	259 600	1,12
Alle husholdninger med langtidsledige[3]	14	6	5	23	8	2	17	16	9	235 800	1,10

[1] En og samme husholdning kan motta flere ytelser, for eksempel både overgangsstønad og sosialhjelp, og kan dermed telles med i flere grupper av stønadsmottakerhusholdninger. [2] Alderspensjon, uførepensjon, etterlattepensjon, overgangsstønad for enslige forsørgere og attføringspenger. [3] Registrert ledig eller på arbeidsmarkedstiltak i minst 6 måneder i kalenderåret. Omfatter også personer som ikke mottar dagpenger under arbeidsløshet.

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B5. Andel fattige husholdninger etter ulike fattigdomsgrenser i stønadsmottaker-husholdninger.[1] 1996/98. Prosent

	Fattigdomsgrenser definert som andel av medianinntekt[2]			
	50 prosent	*60 prosent*	*70 prosent*	*Antall*
Alle husholdninger	7	10	13	3 792
Alle husholdninger med folketrygdytelser[3]	8	13	19	1 055
derav med:				
Minstepensjon	18	26	34	260
Alderspensjon	12	20	26	407
Uførepensjon	0	1	7	382
derav hovedperson med uførepensjon	0	2	10	170
Overgangsstønad/ etterlattepensjon	10	16	24	165
Alle husholdninger med sosialhjelp	14	19	34	180
Alle husholdninger med dagpenger	7	8	11	596
Alle husholdninger med langtidsledige[4]	10	14	20	84

[1] En og samme husholdning kan motta flere ytelser, for eksempel både overgangsstønad og sosialhjelp, og kan dermed telles med i flere grupper av stønadsmottakerhusholdninger. [2] Alternative fattigdomsgrenser definert ved en husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lavere enn henholdsvis 50, 60 og 70 prosent av medianinntekten. [3] Alderspensjon, uførepensjon, etterlattepensjon, overgangsstønad for enslige forsørgere og attføringspenger. [4] Registrert ledig eller på arbeidsmarkedstiltak i minst 6 måneder i kalenderåret. Omfatter også personer som ikke mottar dagpenger under arbeidsløshet.

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B6. Gjennomsnittlig forbruk pr. husholdning og pr. forbruksenhet[1] og gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. husholdning og pr. forbruksenhet[1] i grupper av husholdninger etter husholdningstype. 1996/98. 1998-kroner og i prosent av alle

	Gjennomsnittlig forbruk			*Gjennomsnittlig inntekt etter skatt*			
	pr. hushold	*pr. forbruksenhet[1]*		*pr. hushold*	*pr. forbruksenhet[1]*		*N*
	Kroner	*Kroner*	*Prosent av alle*	*Kroner*	*Kroner*	*Prosent av alle*	
Alle	237 900	163 700	100	269 400	181 800	100	3 792
Enslige							
Under 45 år	168 400	168 400	103	151 900	151 900	84	217
45-64 år	158 800	158 800	97	168 500	168 500	93	113
65-79 år	109 900	109 900	67	125 000	125 000	69	114
Par uten barn							
Under 45 år	285 400	201 700	123	300 800	212 600	117	210
45-64 år	270 800	191 500	117	325 400	230 100	127	348
65-79 år	187 340	132 500	81	232 900	164 700	91	263
Par med barn, yngste barn							
0-6 år	342 200	171 100	105	377 600	189 100	104	1 050
7-19 år	358 800	183 400	112	425 500	217 400	120	953
Far/mor med barn 0-19 år	226 200	147 900	90	213 200	139 500	77	170

[1] Kvadratrotskalaen (se tekstramme 6.2).

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B7. Gjennomsnittlig forbruk pr. husholdning og pr. forbruksenhet[1] og gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. husholdning og pr. forbruksenhet[1] i fattige husholdninger etter ulike fattigdomsgrenser. 1996/98. 1998-kroner og i prosent av alle

	Gjennomsnittlig forbruk			*Gjennomsnittlig inntekt etter skatt*			
	pr. hushold	*pr. forbruksenhet[1]*		*pr. hushold*	*pr. forbruksenhet[1]*		*N*
	Kroner	*Kroner*	*Prosent av alle*	*Kroner*	*Kroner*	*Prosent av alle*	
Alle	237 900	163 700	100	269 400	181 800	100	3 792
Fattigdomsgrense:[2]							
50 prosent	125 800	112 900	69	62 400	57 200	31	132
60 prosent	124 100	108 600	66	73 800	65 500	36	187
70 prosent	126 000	110 300	67	84 000	73 700	401	253
Ikke-fattige[3]	254 500	171 700	105	296 500	197 700	109	3 537

[1] Kvadratrotskalaen (se tekstramme 6.2). [2] Alternative fattigdomsgrenser definert ved en husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lavere enn henholdsvis 50, 60 og 70 prosent av medianinntekten. [3] Husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet (kvadratrotskalaen) lik eller høyere enn 70 prosent av medianinntekten.

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

Tabell B8. Gjennomsnittlig forbruk pr. husholdning og pr. forbruksenhet[1] og gjennomsnittlig inntekt etter skatt pr. husholdning og pr. forbruksenhet[1] i stønadsmottakerhusholdninger[2] mv. 1996/98. Kroner og prosent av alle

	Gjennomsnittlig forbruk			*Gjennomsnittlig inntekt etter skatt*			
	pr. hushold	*pr. forbruksenhet[1]*		*pr. hushold*	*pr. forbruksenhet[1]*		N
	Kroner	*Kroner*	*Prosent av alle*	*Kroner*	*Kroner*	*Prosent av alle*	
Alle	237 900	163 700	100	269 400	181 800	100	3 792
Alle husholdninger med folketrygdytelser[3]	182 600	134 100	82	215 900	156 600	86	1 055
derav med:							
Minstepensjon	153 500	110 800	68	188 200	133 600	73	260
Alderspensjon	143 300	115 300	70	182 600	144 000	79	407
Uførepensjon	202 100	145 800	89	233 100	165 300	91	382
derav hovedperson med uførepensjon	165 900	135 700	83	179 200	144 600	80	170
Overgangsstønad/ etterlattepensjon	211 200	139 000	85	231 700	152 300	834	165
Alle husholdninger med sosialhjelp	180 200	126 800	77	190 300	130 600	72	180
Alle husholdninger med dagpenger	259 600	162 300	99	289 600	175 600	97	596
Alle husholdninger med langtidsledige[4]	235 800	151 800	93	258 600	157 800	87	84

[1] Kvadratrotskalaen (se tekstramme 6.2). [2] En og samme husholdning kan motta flere ytelser, for eksempel både overgangsstønad og sosialhjelp, og kan dermed telles med i flere grupper av stønadsmottakerhusholdninger. [3] Alderspensjon, uførepensjon, etterlattepensjon, overgangsstønad for enslige forsørgere og attføringspenger. [4] Registrert ledig eller på arbeidsmarkedstiltak i minst 6 måneder i kalenderåret. Omfatter også personer som ikke mottar dagpenger under arbeidsløshet.

Kilde: Forbruksundersøkelsene 1996/98 og Inntektsregisteret 1996 - 1998, Statistisk sentralbyrå.

De sist utgitte publikasjonene i serien Notater

2000/70 A. Akselsen, G. Dahl, J. Lajord og Ø. Sivertstøl: FD - Trygd: Variabelliste. 48s.

2000/71 B.O. Lagerstrøm: Kompetanse i grunnskolen , del 2: Dokumentasjonsrapport. 19s.

2000/72 B.O. Lagerstrøm: Kompetanse i grunnskolen: Hovdresultater 1999/2000 170s.

2000/73 J.H. Wang: Kvartalsvis investeringsstatistikk. 57s.

2000/74 P.O. Lande og T. Hoel: Dødsårsaksregisteret: Systemdokumentasjon. 90s.

2000/75 A.G. Pedersen, P.O. Lande og T. Hoel: Dødsårsaksregisteret: Brukerdokumentasjon. 99s.

2000/76 A.G. Hustoft, B. Vannebo: En undersøkelse av frafallet i utvalgsundersøkelser i perioden 1997-2000. 56s.

2000/77 P.O. Lande og J. Kittelsen: Forbruksundersøkinga 2000. Innlasting/Innsjekking: Brukardokumentasjon. 17s.

2000/78 J. Fosen, A.K. Johnsen og G. Røyne: Frafall blant innvandrere. En undersøkelse av frafall i Utdanningsundersøkelsen 1999 og i valgundersøkelser blant innvandrere. 53s.

2000/79 J. Kittelsen og P.O. Lande: OPPSLAG - Forbruksundersøkelsen. Brukerdokumentasjon. 39s.

2000/80 J. Kittelsen og P. O. Lande: Forbruksundersøkinga 2000. Systemdokumentasjon. 156s.

2000/81 J.T. Lind: Testing av stokastiske individuelle effekter i paneldatamodeller. 17s.

2001/2 D.Q. Pham: Innføring i tidsserier - sesongjustering og X-12-AMIRA. 110s.

2001/3 O. Rognstad: Eiendomsomsetning. Dokumentasjon av datagrunnlag og bearbeidingsrutine. 72s.

2001/4 T. Nøtnæs: Innføring i kognitiv kartlegging. 20s.

2001/5 T. Bye, M. Hansen og B. Strøm: Hvordan framskrive utslipp av klimagasser? 16s.

2001/6 A. Langørgen og R. Aaberge: KOMMODE II estimert på data for 1998. 16s.

2001/7 B.R. Joneid og J. Lajord: FD - Trygd: Dokumentasjonsrapport. Stønader til enslig forsørger. 1992-1999. 39s.

2001/8 T. Karlsen, E. Karstensen og E. Evensen: Beregningsrutiner og teknisk programstruktur for fylkesfordelt nasjonalregnskap. 27s.

2001/9 L. Rognstad, N.M. Stølen, T. Jakobsen og P. Schøning: Regional statistikk og analyse - strategi og prioriteringer. 45s.

2001/10 A. Akselsen og B.R. Joneid: FD - Trygd: Dokumentasjonsrapport. Pensjoner. Grunn- og hjelpestønader. 1992-1998. 94s.

2001/11 B. Mathisen: Flyktninger og arbeidsmarkedet 4. kvartal 1999. 34s.

2001/12 A. Rognan og N. Barrabés: NUS2000. Dokumentasjonsrapport. 36s.

2001/13 K.I. Bøe, J. Johansen og Ø. Sivertstøl: FD - Trygd: Dokumentasjonsrapport. Attføringspenger, 1992-1998. 88s.

2001/14 O. Klungsøyr: Ekstremverdimodell for industrinæringenes investeringer i 90-årene. 30s.

2001/15 O. Klungsøyr: Markovkjede Monte Carlo i varianstkomponentmodell for sysselsettingsdata. 30s.

2001/16 M. Bråthen og T. Pedersen: Tilpasning på arbeidsmarkedet for personer som går ut av status som yrkeshemmet i SOFA- søkerregisteret - 1998. 27s.

2001/17 T. Martinsen: Statistikk over energibruk i Statistisk sentralbyrå - evaluering, brukerbehov og forutsetninger. 87s.

2001/18 L. Vågane: Undersøkelse om holdninger til frukt- og grøntabonnement blant foreldre med barn i grunnskolen. Dokumentasjonsrapport. 26s.